

БІЛІЯТЭКА
ЗАМЕЖНАЙ
ПРОЗЫ

Штэфан Цвэйг
ПЯКУЧАЯ
ТАЯМНІЦА

БІБЛІЯТЭКА ЗАМЕЖНАЙ ПРОЗЫ

Штэфан Цвэйг

ПЯКУЧАЯ ТАЯМНІЦА

Навелы

Мінск
«Мастацкая літаратура»
1994

ББК 84 (4А)
Ц28
УДК 830(436)-32

Серыя заснавана ў 1983 г.

Рэдкалегія:

Серафім Андраюк, Янка Брыль, Іван Навуменка,
Іван Пташнікаў, Барыс Сачанка

Пераклад з нямецкай мовы і прадмова
Уладзіміра Чапегі

Пераклад зроблены з выдання:

Zweig St. Novellen in zwei Bänden.—
Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, 1966.

Цвэйг Шт.

Ц 28 Пякучая таямніца: Навелы/Пер. з ням. і
прадм. У. П. Чапегі.— Мн.: Маст. літ., 1994.—
496 с.— (Б-ка замеж. прозы).

ISBN 5-340-00957-2.

Адзін з самых любімых жанраў аўстрыйскага пісьменніка Шт.
Цвэйга (1881—1942), у якім ён найчасцей і выступаў,— навела. У кнігу
«Пякучая таямніца», якая, дарэчы, выходзіць упершыню на беларускай
мове, уключаны самыя лепшыя яго навелы.

8300000000—077
Ц _____ 125—94
М 302(03)—94
ISBN 5-340-00957-2

ББК 84 (4А)
© Пераклад, прадмова.
У. П. Чапегі, 1994

ВЕЛІЧ І ТРАГЕДЫЯ ГУМАНІСТА

Есць пісьменнікі, якіх пры жыцці проста абагаўляюць, чые творы лічацца непераўзыхызенымі шэдэўрамі, і іх выдаюць вялізнымі тыражамі. Але праходзіць час, людзі дверазеюць, — і ўсё становіцца на сваё месца, пра былога генія мала хто ўспамінае і мала хто яго чытае.

Аўстрыйскі пісьменнік Штэфан Цвэйг у канцы дваццатых гадоў гэтага стагоддзя быў, мусіць, самы вядомы на свеце нямецкамоўны аўтар. З таго часу мінула больш за паўстагоддзя, але ён не забыты, яго творы па-ранейшаму выходзяць на розных мовах, па іх ствараюць кінафільмы і ставяць тэатральныя пастаноўкі.

У Савецкім Саюзе Ш. Цвэйга вельмі часта перакладалі на рускую мову, але на беларускай мове перакладаў яго твораў амаль няма. У гэтай кнізе робіцца спроба пазнаёміць беларускага чытача з жыццём і з адной з найбольш яркіх старонак творчасці пісьменніка — навеламі, якія ён пісаў амаль праз усё сваё творчае жыццё.

Штэфан Цвэйг нарадзіўся 28 лістапада 1881 года ў сталіцы многанацыянальнай аўстра-венгерскай імперыі Вене ў сям'і багатага яўрэйскага фабрыканта, якая лічылася прагрэсіўнай і даўно ўжо выйшла з ізаляцыі гета. У канцы дзевятнаццатага стагоддзя Вена была адным з буйнейшых культурных цэнтраў свету, дзе можна было сустрэць прадстаўнікоў не толькі народаў імперыі, але і іншых краін Еўропы. І няма нічога дзіўнага, што такое акружанне наклала глыбокі адбітак на характар і светапогляд Цвэйга.

Цяга да творчасці прачнулася ў Цвэйга ў школе, у якую ён хадзіў трынаццаць гадоў. Тады было модна, каб маладыя людзі з заможных сем'яў наведвалі тэатр, вялі бясконцыя гутаркі аб літаратуры і сёе-тое пісалі самі. У снежні 1898 года ў берлінскім часопісе «Нямецкая паэзія» змешчаны першы верш Цвэйга. За ім у нямецкіх і аўстрыйскіх выданнях з'явіліся новыя

творы слабыя нават на думку самога аўтара, але імі Цвэйг рабіў сабе імя і прабіваў дарогу ў літаратуру.

З чатырнаццаці гадоў Цвэйг аддаецца яшчэ аднаму захапленню — збору аўтографу вядомых людзей. У яго калекцыі, якая на пачатак трыццатых гадоў была адной з буйнейшых у Аўстрыі, аўтографы Гётэ, Бетховена, Віланда і іншых славуцасцей. Шкада толькі, што большасць іх трапіла ў рукі нацыстаў і згубілася.

Цвэйг быў у сям'і другі сын, і маёмасць фірмы пераходзіла ад бацькоў да яго старэйшага брата, а Штэфану заставалася дарога ва універсітэт, каб атрымаць запаветны доктарскі тытул. З 1900 па 1904 гады ён наведвае спачатку Венскі, а потым Берлінскі універсітэты. Пачалося яго самастойнае жыццё, з частымі паездкамі за мяжу, са знаёмствам з мноствам вядомых людзей. І такі жыццёвы рытм не перапыняўся ўжо да самай яго смерці.

Цвэйг ведаў некалькі замежных моў і рана пачаў перакладаць творы блізкіх яму па духу аўтараў — Бадлера, Верхарна, Верлена, Ралана і іншых. У 1904 годзе, калі Цвэйг абараніў доктарскую дысертацыю, у свет выйшаў першы зборнік яго навел — «Каханне Эрыкі Эвальд», а за тры гады да гэтага з'явіўся невялічкі томік вершаў «Сярэбраныя струны». І хоць гэтыя творы надуманыя, не прадыктаваныя жыццём, якога Цвэйг тады амаль не ведаў, хоць пазней і сам Цвэйг вельмі крытычна ацэньваў іх, але з іх пачаўся шлях пісьменніка ў вялікую літаратуру. Ён шмат падарожнічае, наведвае Афрыку, Азію, Паўночную і Цэнтральную Амерыку, амаль усе краіны Еўропы, шмат піша — навелы «Страх», «Гувернантка», «Пякучая таямніца», драму «Тэрсіт», трагедыю «Дом каля мора», манаграфіі «Поль Верлен» і «Эміль Верхарн», зборнік вершаў «Раннія вянкi», мноства артыкулаў у газетах і часопісах. Тады ж ён знаёміцца са сваёю першаю жонкаю Фрыдэрыкай.

Першая сусветная вайна перарвала звыклы парадак ягонага жыцця. На апошнім цягніку ён вяртаецца з Бельгіі ад Верхарна дадому і пад уражаннем патрыятычнага пад'ёму апранае вайсковую форму і пачынае службу у ваенным архіве. Але ўжо ў 1915 годзе ён вызваляецца ад эйфарыі патрыятызму і паступова робіцца праціўнікам вайны, чаму садзейнічала яго паездка на фронт у толькі што адабраную ў рускіх Галіцыю.

Сваё выйсце яго антываенныя настроі знайшлі ў драме «Іерамія», якая выйшла ў 1917 годзе.

З канца 1917 па сакавік 1919 года Цвэйг знаходзіцца ў Швейцарыі, а потым пераязджае ў Зальцбург, дзе жыве да сваёй эміграцыі з Аўстрыі.

У дваццатых гадах пачынаецца новы этап у яго жыцці, поўны натхнёнай працы, якая прыводзіць пісьменніка на вяршыню папулярнасці і поспеху. Зноў наладжваюцца перарваныя вайной сувязі. Цвэйг працуе як апантаны. Адзін за адным выходзяць яго творы: эсэ пра Бальзака, Дзікенса, Дастаеўскага, Гельдэрліна, Клейста, Ніцшэ, Казанову, Стэндаля, Л. Талстога, Фузэ, Марыю Антуанету, Месмера, Мары Бейкер-Эдзі Фрэйда, біяграфія Р. Ралана, збор вершаў, драма «Вальнанэ», навелы «Ліст незнаёмай», «Амок», «Скон аднаго сэрца», «Дваццаць чатыры гадзіны з жыцця жанчыны». І зноў падарожжы ў блізкія і далёкія краіны.

У 1928 годзе ў сувязі са стагоддзем з дня нараджэння Л. Талстога ён атрымлівае запрашэнне прыехаць у Савецкі Саюз і выступіць на юбілейным вечары. У першай палове дваццатых гадоў дзякуючы намаганням М. Горкага ў Савецкім Саюзе выходзіць некалькі навел Цвэйга, а ў 1927 годзе пачынаецца выданне дзесяцітомніка. Цвэйг адказвае згодаю і дзесяць дзён праводзіць у Расіі, наведвае акрамя Масквы Ясную Паляну і Ленінград, сустракаецца з А. Талстым, К. Федзіным, А. Луначарскім, С. Эйзенштэйнам, У. Лідзіным, П. Этынгерам і іншымі. Ён мае намер яшчэ раз прыехаць у Савецкі Саюз, наведаць Туркестан, поўдзень Расіі і Грузію, але з гэтага намеру нічога не выходзіць. І хоць ён прыемна ўражаны адносінамі простых людзей да літаратуры, але прыроджаны скептыцызм не дазваляе яму хваліць без агляды савецкія парадкі. Да таго ж на адной сустрэчы нехта непрыкметна сунуў яму ў кішэню ліст на французскай мове, у якім, між іншым, было напісана наступнае: «Не верце ўсяму, што Вам гавораць. Помніце, што пры ўсім тым, што Вам паказваюць, шмат чаго Вам і не паказваюць. Прыгадайце, што людзі, якія гавораць з Вамі, часцей за ўсё гавораць не тое, што хочуць сказаць, а толькі тое, што ім сказаць дазволена. Мы ўсе пад кантролем, і Вы таксама. Ваша перакладчыца дакладвае пра кожнае Ваша слова. Ваш тэлефон праслухоўваецца, а кожны крок кантралюецца...» Гэты скепіс не дазволіў Цвэйгу ўзносіць да нябёсаў бачанае ім у Расіі;

пасля паездкі ён толькі напісаў шэраг артыкулаў у венскую «Новую вольную прэсу», дзе галоўнае месца адвёў апісанню Яснай Паляны і магілы Л. Талстога. У 1936—1937 гадах у лістах да Р. Ралана ён асуджае культ асобы Сталіна, што прыводзіць да холаду ў іх адносінах.

Трыццатая гады прынеслі Цвэйгу нямала клопатаў, з якімі ён так і не змог справіцца. Нацысты ў Германіі паляць яго кнігі, аўстрыйская паліцыя ў 1934 годзе робіць вобшыск у яго зальцбургскім доме. Набліжэнне вайны вымушае Цвэйга эміграваць з Аўстрыі. Ён разводзіцца з першаю жонкаю і ў 1939 годзе жэніцца са значна маладзейшай за яго Лотай Алтман, якая з цяжкасцю вырвалася з Германіі — з нацысцкага пекла.

Цвэйг, у адрозненне ад большасці пісьменнікаў-антыфашыстаў, зусім не баявая натура, і яго нейтралізм і асцярожнасць не вельмі падабаюцца сябрам. Але ён па-свойму змагаецца з фашызмам: ён выказвае пратэст у творах — манаграфіях «Трыумф і трагедыя Эразма Ратэрдамскага», «Сумленне супраць насілля — Кастэліё супраць Кальвіна», рамане «Нецярпенне сэрца», біяграфіях Магелана і Марыі Сцюарт, наведе «Шахматная навела», аўтабіяграфічным рамане «Учарашні свет» (апошнія дзве рэчы выйшлі пасля смерці пісьменніка).

Развязаная фашыстамі вайна вымушае Цвэйга канчаткова пакінуць Еўропу і падацца спачатку ў ЗША, а адтуль перабрацца ў Бразілію.

Ён адарваны ад бацькаўшчыны, ад роднай мовы, ад акружэння, у якім прайшло яго жыццё. А з Еўропы прыходзяць усё болей сумныя весткі: амаль увесь кантынент захоплены фашыстамі, Германія нападае на Савецкі Саюз, а яе саюзніца Японія ў снежні 1941 года — на ЗША. Цвэйг не бачыць ніякага выхаду, яго гуманістычныя ідэалы гінуць у агні сусветнай вайны. Душэўная дэпрэсія, прыпадкі якоў і раней калі-нікалі авалодвалі пісьменнікам, пры вестцы аб захопе Японіяй Сінгапура зноў нагадала пра сябе, і 23 лютага 1942 года ў прыгардзе Рыо-дэ-Жанейра Петраполісе ён разам з жонкаю скончыў жыццё самагубствам.

Цвэйг пакінуў вялізную творчую спадчыну. Яго творы перакладзены на больш як сорак моў свету і выходзяць у розных краінах і цяпер. Так, да стагоддзя з дня нараджэння пісьменні-

ка ў ФРГ, напрыклад, выйшаў збор яго твораў у дваццаці тамах, а ў серыі кніжак кішэннага фармату — у дваццаці сямі тамах. На жаль, дагэтуль пакуль што не падрыхтаваны поўны збор твораў.

У чым жа сакрэт поспеху Штэфана Цвэйга?

Перш за ўсё яго трэба шукаць у стаўленні пісьменніка да прызначэння літаратуры. На яго думку, пісьменнік павінен імкнуцца зразумець жыццё і быць яго пасрэднікам, чалавекам меры і сярэдзіны, бо ён мусіць суперажываць з усім, што ўласціва людзям. Невыпадкова сярод яго сяброў быў вядомы аўстрыйскі псіхіятр і неўролаг, заснавальнік псіхааналізу З. Фрэйд, які зрабіў на Цвэйга вялікі ўплыў і быў адным з першых крытычных чытачоў яго твораў.

Цвэйг любіў паказваць людзей з моцнымі пачуццямі ў незвычайных псіхалагічных абставінах, спрабаваў пранікнуць у прычыны тых ці іншых паводзін і адлюстравваць іх у якой-небудзь незвычайнай форме. Ён разглядаў свае творы, у прыватнасці, навелы, як ланцуг, першым звяном якога былі цёмныя імкненні дзіцячай або юначай душы, а апошнім — сталыя экзатычныя страсці дарослых людзей. Увагу чытача перш за ўсё прыцягваюць страсці чалавечыя, якія вырываюцца на паверхню з драбязы жыцця, і майстэрскае іх апісанне. Аўтар часта адмаўляецца ад рэалістычных дэталей — імя героя, апісання яго акружэння, — а апавядае ад першай асобы або выкарыстоўвае ў якасці апавядальніка якую-небудзь трэцюю асобу.

І калі ў першых навелах Цвэйга прасочваецца чыста фрэйдаўская псіхалагічная цікавасць да незвычайнага лёсу незвычайных людзей («Амок», «Пякучая таямніца», «Страх»), то пазней псіхалагічны момант атрымлівае і моцнае сацыяльнае гучанне, навелы ўсё больш прывязаны да пэўных гістарычных падзей («Нябачная калекцыя», «Мендаль-букініст», «Шахматная навела»). Іншымі словамі, калі ў першых навелах Цвэйг спрабуе растлумачыць пэўны тып характару ці пачуцця якога-небудзь чалавека і падпарадкоўвае ўсё іншае гэтай мэце — дзеянне, сюжэт і яго вырашэнне, — то пазней у цэнтры ўвагі пісьменніка знаходзіцца перш за ўсё асноўны канфлікт ці якая-небудзь гістарычная падзея. Узнёслая мова навел з яе перабольшаннямі, частым ужываннем дзеясловаў руху садзейнічае стварэнню пэўнага настрою, захапляе чытача і не адпускае яго ўвагі да канца.

Акрамя таго, поспех Цвэйга глумачыцца яшчэ і тым, што ён, добры знаўца свету, які пабываў у розных краінах, здабываючы там свае веды, увесь час імкнецца быць пасрэднікам паміж народамі, нацыямі і іх літаратурамі. Ён сам шмат перакладае, прымае ўдзел у выданні твораў выдатных пісьменнікаў другіх краін ці піша да іх твораў прадмовы, выступае з лекцыямі і дакладамі, змяшчае ў перыядычным друку мноства артыкулаў аб творчасці ці якім-небудзь творы пэўнага пісьменніка, піша эсэ і манаграфіі аб жыцці і дзейнасці славурых людзей з розных куткоў планеты, якія патрабуюць шматбаковай падрыхтоўкі і атрымліваюць часта высокую ацэнку спецыялістаў. Вось чаму інтэрнацыяналізм быў для Цвэйга сэнсам яго жыцця. І калі ён зразумеў, што ўсе яго намаганні дарэмныя, што другая сусветная вайна зруйнавала ўсё тое, пра што ён марыў усё жыццё, ён палічыў за лепшае пайсці з гэтага чужога яму цяпер свету і пакінуць вырашэнне трагедыйнага канфлікту іншым, больш моцным людзям.

Мінула пяцьдзсят гадоў з дня смерці пісьменніка, але яго ідэалы гуманістычнага інтэрнацыяналізму, яго любоў да чалавека, яго пранікненне ў глыбіню чалавечай душы і цяпер прыцягваюць да сябе ўвагу чытачоў, бо і ў сённяшні нялёгкі час яны знаходзяць у яго творах сугучныя ім пачуцці і імкненні.

У. Чанега

СТРАХ

Калі фраў Ірэна выйшла з кватэры палюбоўніка і пачала спускацца ўніз па лесвіцы, яе раптам ахапіў ужо знаёмы недарэчны страх. Перад вачамі хутка замільгалі чорныя кругі, калені быццам занямелі, перасталі згінацца, і ёй прыйшлося ўчапіцца за парэнчы, каб не ўпасці. Не ўпершыню ішла яна на такую рызыкаўную прыгоду, і раптоўныя дрыжыкі не былі ёй навіной, але кожны раз, вяртаючыся дадому, яна не магла справіцца з беспрычынным прыступам дурнога і смешнага страху. Дарога на спатканне давалася ёй значна лягчэй. Экіпаж яна адпускала за вуглом, паспешна, не гледзячы па баках, адольвала некалькі крокаў да пад'езда, узбягала па ступеньках наверх, і першы прыліў страху, да якога прымешвалася і нецярпенне, раставаў у гарачых прывітальных абдымках. Але калі яна збіралася дадому, дрыжыкі другога таямнічага страху падымаліся ў ёй: яны цьмяна спалучаліся з адчуваннем віны і недарэчнаю боязю, што кожны праходжы з першага позірку на яе адгадае, адкуль яна ідзе, і дзёрзка ўхмыльнецца, бачачы яе разгубленасць. Ужо апошнія хвіліны блізкасці былі атручаны нарастаючаю трывогаю; яна спяшалася пайсці, ад спешкі ў яе нервова трэсліся рукі, яна няўважліва слухала словы палюбоўніка, паспешна абрывала развітальныя выбухі пачуцця; усё ў ёй ужо рвалася прэч, прэч з яго кватэры, з яго дома, ад гэтай прыгоды, назад у свой спакойны, салідны маленькі свет. Не разумеючы ад хвалявання ласкавых слоў, якімі палюбоўнік намагаўся яе супакоіць, яна на момант застывала за выратавальнымі дзвярамі і прыслухоўвалася, ці

не ідзе хто-небудзь наверх або ўніз па лесвіцы. А на вуліцы ўжо вартаваў страх, каб адразу ж накінуцца на яе, уладарнаю рукою спыняў біццё яе сэрца, і яна, за-тоіўшы дыханне, спускалася па нямногіх лесвічных прыступках уніз.

З хвіліну яна прастаяла з заплюшчанымі вачамі, прагна ўдыхаючы прахалоду паўцёмнага вестыбюля. Дзесьці наверху раптам бразнулі дзверы; яна спалохана схаянулася і хуценька збегла ўніз, а рукі яе самі сабою яшчэ ніжэй нацягнулі густую вуаль. Цяпер заставалася яшчэ самае страшнае, жахлівае для яе выпрабаванне — выйсці з чужога пад'езда на вуліцу. Яна схіліла галаву, нібы рыхталася да скачка з разбегу, і рашуча падалася да працыненых дзвярэй.

І тут яна тварам у твар сутыкнулася з нейкаю жанчынаю, якая, відаць, хацела зайсці ў пад'езд.

— Прабачце, — збянтэжана прамармытала яна і паімкнулася абысці незнаёмую. Але тая засланіла сабою дзверы і ўтаропілася ў фраў Ірэну злосным і нахабным позіткам.

— Вось я вас і злавіла! — адразу ж закрычала яна грубым голасам. — А як жа, з прыстойных! З так званых прыстойных! У яе і муж ёсць, і грошы, і ўсяго хапае. Дык не, ёй яшчэ трэба пераманіць палюбоўніка ў беднай дзяўчыны...

— Богам прашу... што вы? Вы памыляецеся, — пралепятала фраў Ірэна і нязграбна паспрабавала прашмыгнуць міма, але жанчына ўсёю сваёю грузнаю фігураю засланіла праход і пранізліва заверашчала:

— А як жа, памыляюся... Не, я вас ведаю. Вы ад майго сябрука, ад Эдуарда ідзяце. Нарэшце-такі я вас застукала; цяпер я ведаю, чаму на мяне ў яго часу няма. Праз вас, нягодніца вы гэтакая!..

— Богам прашу, не крычыце гэтак, — ледзь чутна выціснула з сябе фраў Ірэна і міжволі адступіла назад у вестыбюль. Жанчына насмешліва глядзела на яе. Гэ-

тае дрыжанне ад страху, гэтая відавочная бездапаможнасць былі ёй, мусіць, даспадобы, бо цяпер яна разглядвала сваю ахвяру з самазадаволенай, пераможнапагардлівай усмешкай. А ў голасе ад злоснага задавальнення з'явіліся нават фамільярна-дабрадушныя ноткі.

— Вунь яны якія, замужнія дамачкі: гордыя ды высакародныя. Пад вуалем ходзяць чужых мужчын адбіваць. Пад вуалем, а як жа іначай? Трэба ж потым разыгрываць прыстойную жанчыну...

— Ну што... што вам ад мяне трэба?.. Я ж вас нават не ведаю... Пусціце...

— Ну, канечне, пусціце... Дадому, да мужа, у цёплы пакой, каб разыгрываць высакародную дамачку і прымушаць слуг распранаць сябе... А тое, што мы тут з галаду здыхаем, такім высакародным дамам усё адно... Яны, гэтыя прыстойныя жанчыны, у нас апошнія імкнуща ўкрасці...

Ірэна намаганнем волі авалодала сабою, інстынктыўна палезла ў партманет і выцягнула адтуль усе папярковыя грошы.

— Вось... вось... бярыце. Толькі прапусціце мяне... Я болей ніколі сюды не прыйду... клянуса вам...

Раз'юшана бліснуўшы вачамі, жанчына ўзяла грошы і пры гэтым прашыпела: «Сцэрва».

Фраў Ірэна ўся здрыганулася ад такой абразы, але, убачыўшы, што жанчына саступіла ўбок, без памяці, ледзь дыхаючы, кінулася на вуліцу, як кідаецца з вежы самазабойца. Калі яна імчалася па вуліцы, у вачах у яе пацямнела і твары прахожых здаваліся пачварнымі маскамі; але вось нарэшце яна дабралася да таксі, якое стаяла на вуглу, бяссільна ўпала на сядзенне, і адразу ўсё ў ёй застыла. Калі ж здзіўлены шафёр спытаўся нарэшце ў дзіўнай пасажыркі, куды ехаць, яна нейкі момант тупа глядзела на яго, пакуль да яе разгубленай свядомасці дайшлі ягоныя словы.

— На Паўднёвы вакзал,— паспешна выціснула яна

з сябе, і раптам у яе прамільгнула думка, што гэтая асоба можа кінуцца за ёю ўслед.— Хутчэй, давайце хутчэй.

Толькі па дарозе яна зразумела, як узрушыла яе гэтая сустрэча. Яна адчула холад сваіх рук, якія павіслі, быццам нежывыя, і раптам пачала дрыжаць, нібы ў ліхаманцы. Да горла падступіла горыч, і разам з млосцю ў ёй паднялася нястрымная, сляпая злосць, ад якой выварочвалася ўсё ўнутры. Ёй хацелася крычаць, малаціць кулакамі, пазбавіцца ад жаху гэтага ўспаміну, які засеў у яе ў мозгу, нібы стрэмка, забыцца пра брыдкую морду з нахабнаю ўхмылкаю, пра смурод вульгарнасці, які ішоў ад непрыемнага дыхання незнаёмай, распусны рот, які з нянавісцю выплёўваў ёй проста ў твар грубыя словы, пагрозліва занесены над ёю чырвоны кулак. Усё мацней рабілася млоснасць, усё вышэй падступала да горла, а тут яшчэ машыну ад хуткай язды кідала ва ўсе бакі. Яна хацела ўжо сказаць шафёру, каб ён ехаў павольней, але ў час схамянулася, што ў яе не будзе чым заплаціць яму — бо яна аддала вымагальніцы ўсе буйныя грошы. Яна паспяшалася спыніць машыну і яшчэ раз здзівіла шафёра, выйшаўшы на паўдарозе. На шчасце, грошай ёй хапіла. Але затое яна апынулася ў зусім незнаёмым раёне, сярод мітусні занятых людзей, кожны позірк, кожнае слова якіх прычынялі ёй фізічны боль. Пры гэтым ногі ў яе былі ватныя ад страху і не хацелі ісці, але яна разумела, што трэба папасці дадому, сабрала ўсю сваю волю і з неймаверным напружаннем цягнулася з вуліцы на вуліцу, быццам прабіралася па балоце ці па глыбокім снезе. Нарэшце яна дабралася дадому і з ліхаманкавай паспешнасцю падалася наверх па лесвіцы, але адразу ж стрымала сябе, каб яе хваляванне не выглядала падазроным.

Толькі пасля таго як пакаеўка зняла з яе паліто і яна пачула з суседняга пакоя голас сына, які гуляў з малодшаю сястрычкаю, а супакоены позірк убачыў на-

вокал усё сваё, роднае і надзейнае, да яе вярнулася вонкавае самавалоданне, між тым як аднекуль з глыбіні яшчэ накочваліся трывожныя хвалі і балюча біліся ў цяжкіх грудзях. Яна зняла вуаль, вялізным намаганнем прымусіла сябе надаць твару бесклапотны выгляд і ўвайшла ў сталовую, дзе муж сядзеў за накрытым да вячэры сталом і чытаў газету.

— Позна, позна, мілая Ірэна,— ласкава пажурыў ён жонку, устаў і пацалаваў яе ў шчаку, што міжволі выклікала ў яе шчымлівае пачуццё сорама. Яны селі за стол, і муж абыякавым тонам, не падымаючы вачэй ад газеты, спытаўся: — Дзе ты была гэтак доўга?

— У... у Амеліі... ёй трэба было сёе-тое купіць... і я пайшла з ёю,— сказала яна з запінкаю і тут жа ўзлавалася на сябе за тое, што не падрыхтавалася адказваць і гэтак няўмела зманіла. Звычайна яна загадзя вынаходзіла старанна прадуманую хлусню, здольную вытрымаць любую праверку, але сёння ад страху ўсё забыла і вымушана была ўжыць такую бездапаможную імправізацыю. А што, пранеслася ў яе галаве, калі муж, як у той п'есе, якую яны нядаўна глядзелі ў тэатры, надумае пазваніць па тэлефоне і праверыць?..

— Што з табою?.. Ты нейкая вельмі ўжо ўзбуджаная... І чаму ты не здымеш капелюша? — спытаўся муж.

Ужо другі раз яна сёння збянтэжылася! Яна здрыгнулася і паспешна ўстала з-за стала, пайшла ў свой пакой, каб зняць капялюш, і доўга глядзела ў люстра, пакуль яе неспакойны позірк не стаў зноў цвёрды і ўпэўнены. Толькі пасля гэтага яна вярнулася ў сталовую.

Пакаёўка падала вячэру, і вечар прайшоў як звычайна, бадай, толькі больш маўкліва, меней ажыўлена, чым звычайна; вялая, нудная размова раз-пораз перапынялася. Яе думкі ўвесь час вярталіся да падзей гэтага дня, але кожны раз, калі даходзілі да грознай хвіліны сустрэчы з вымагальніцай, спалохана адступалі; тады

яна ўзнімала вочы, каб адчуць сябе ў бяспецы, сярод любых рэчаў, звязаных з дарагімі ўспамінамі, ласкава дакраналася да іх і патроху супакойвалася. А насценны гадзіннік спакойна ішоў у цішыні сваім стальным крокам і непрыкметна надаваў і яе сэрцу раўнамерны, бесклапотна-ўпэўнены рытм.

* * *

На раніцу, калі муж падаўся да сябе ў канцылярыю, а дзеці пайшлі гуляць і яна нарэшце-такі засталася саманасам з сабою, учарашняя сустрэча пры яркім ранішнім святле стала здавацца ёй меней страшнаю. Перш за ўсё фраў Ірэна разважыла, што вуаль у яе вельмі густы і вымагальніца ніяк не магла разгледзець яе твар, а значыцца, ні ў якім выпадку другі раз не пазнае яе. Спакойна прадумала яна, як засцерагчы сябе ад небяспекі ў будучым. Яна нізашто болей не пойдзе на кватэру да палюбоўніка — такім чынам магчымасць новага нападу адпадзе сама сабою. Застаецца толькі пагроза выпадковай сустрэчы, таксама наўрад ці магчымая, бо яна ўцякла на таксі, і, значыцца, тая асоба не магла высачыць яе. Ні яе прозвішча, ні яе адрас вымагальніцы не вядомыя, а па агульным невыразным абліччы цяжка ўпэўнена пазнаць чалавека. Але і да такога надзвычайнага выпадку фраў Ірэна была падрыхтаваная. Пазбавіўшыся ад ціскаў страху, няцяжка будзе, вырашыла яна, трымаць сябе спакойна, ад усяго адракацца, непарушна сцвярджаць, што гэта памылка; бо даказаць, што яна была ў палюбоўніка, нельга інакш, як застаць яе на месцы злачынства, — значыцца, у выпадку чаго можна прыцягнуць гэтую асобу да адказнасці за шантаж. Нездарма фраў Ірэна была жонка аднаго з самых вядомых сталічных адвакатаў; з яго размоў, з калегамі яна засвоіла, што шантажу трэба класці канец адразу ж,

захоўваючы поўную вытрымку, бо самае нязначнае хістанне, самы нязначны прызнак трывогі з боку ахвяры даюць у рукі праціўніку лішні козыр.

Першай мерай засцярогі была кароткая запіска, у якой яна паведамляла палюбоўніку, што не можа прыйсці ў дамоўлены час ні заўтра, ні ў наступныя дні. Яе гонар быў абражаны непрыемным адкрыццём, што яна замяніла ў ласках палюбоўніку такую нізкую, падлую папярэдніцу, і цяпер, з непрыязным пачуццём падбіраючы словы, яна адчувала помслівую радасць, што халодны тон запіскі ставіць іх спатканне ў залежнасць ад яе капрызу.

Гэтага маладога чалавека, піяніста з імем, яна сустрэла на вечары ў кагосьці са знаёмых і вельмі хутка, сама таго не жадаючы і добра не разумеючы, стала яго палюбоўніцай. Ён, па сутнасці, амаль не хваляваў яе кроў, у яе не было да яго ні пачуццёвай, ні якой-небудзь духоўнай цягі; яна аддалася яму не таму, што ён быў патрэбны, жаданы ёй, а проста ад недастаткова рашучага супраціўлення яго волі і яшчэ з нейкай неспакойнай цікаўнасці. Нішто — ні задаволеная шлюбным шчасцем кроў, ні такое частае ў жанчын пачуццё духоўнага збяднення — не выклікала ў яе патрэбы ў палюбоўніку; яна была зусім шчаслівая, мела багатага мужа, які разумова перавышаў яе, і двое дзяцей; яна ляніва песцілася ў сваім утульным, забяспечаным, схаваным ад бур існаванні. Але надараецца ў паветры такое зацішша, якое будзіць пачуццёвасць не меней, чым духата і навальніца, такая аднолькавая тэмпература шчасця, якая ўзбуджае мацней, чым усякае няшчасце. Сытасць раздражняе не меней, чым голад, ад надзейнага, саліднага жыцця фраў Ірэну пацягнула на прыгоды.

Вось у такі момант поўнага задавальнення, якому сама яна не ўмела надаць новых фарбаў, малады піяніст увайшоў у яе спакойны маленькі свет, дзе звычайна мужчыны толькі прэснымі жартамі і нявіннымі камплі-

ментамі пачціва аддавалі даніну яе прыгажосці, але сапраўднаму не адчувалі ў ёй жанчыны, і тут упершыню з дзявоцкіх часоў штосьці скалыхнулася ў яе душы. У ім самім яе прывабіў бадай толькі налёт смутку, які падкрэсліваў і без таго наўмысную млявасць яго твару. Ірэна, якая прывыкла бачыць вакол сябе толькі задавленных жыццём людзей, гэты смутак гаварыў аб другім, вышэйшым свеце, і яе міжволі пацягнула за межы штодзённых пачуццяў, каб зазірнуць у гэты свет. Пахва-ла, выкліканая хвіліннаю расчуленасцю ад яго ігры, можа, занадта гарачая з пункту гледжання прыстойнасці, прымусіла музыканта, які сядзеў за раялем, зірнуць на маладую жанчыну, і ўжо ў гэтым першым позірку было нешта, што вабіла. Яна спалохалася і тут жа адчула асалоду, уласцівую любому страху, а далейшая размова, уся быццам пранізанае і абпаленае скрытым полымем, распаліла і без таго насцярожаную цікаўнасць, і таму яна не ўхілілася ад новай размовы, калі сустрэлася з ім на публічным канцэрце. Потым яны пачалі бачыцца, і ўжо невыпадкова. Яе самалюбства цешыла тое, што яму, сапраўднаму артысту, яна так многа значыць як знаўца і дарадчыца, у чым ён не раз запэўніваў яе; і вось усяго праз некалькі тыдняў іх знаёмства яна неабдуманая згадзілася з яго прапановаю — ёй, адной ёй хацеў ён сыграць сваю новую рэч у сябе дома; магчыма, у яго часткова і быў такі добры намер, але ён патануў у пацалунках і гарачых абдымках. Першае, што адчула Ірэна, пасля таго як яна, нечакана для сябе, аддалася яму, быў спалох перад гэтым паваротам у іх адносінах; таямнічая чароўнасць развеелася ў момант, і пачуццё віны за здраду мужу толькі часткова змяншалася ганарлівым усведамленнем, што яна, як ёй здавалася, добраахвотна, упершыню выраклася свайго рэспектабельнага бюргерскага свету. У першыя дні яна палохалася ўласнай сапсаванасці, але паступова падпарадкавалася голасу пыхлівасці і пачала

нават ганарыцца ёю. Аднак усе гэтыя складаныя пачуцці хвалявалі яе вельмі нядоўга. Штосьці інстынктыўна адштурхоўвала яе ў гэтым чалавеку, галоўным чынам тое новае, непрывычнае, што, уласна, і прывабіла яе. Палкасць, якая захапляла ў яго музыцы, непакоіла ў хвіліны блізкасці, яго парывістыя ўладныя абдымкі былі ёй нават непрыемныя, яна міжволі параўноўвала гэтую сябелюбную нястрымнасць з нясмелым, пасля столькіх гадоў шлюбу, поўным глыбокай пашаны палам мужа. Але, зграшыўшы адзін раз, яна зноў і зноў вярталася да палюбоўніка, без вялікай радасці і без расчаравання, са своеасаблівага пачуцця абавязку і яшчэ таму, што яна ленавалася расстацца з новаю прывычкаю. Прайшло ўсяго два-тры тыдні, і яна ўжо адвяла палюбоўніку пэўнае месцейка ў жыцці, вызначыла яму, як цесцю з цешчаю, пэўны дзень у тыдні; але гэтая сувязь зусім не змяніла звычайнага цячэння яе жыцця і толькі штосьці дадала да яго. Неўзабаве палюбоўнік увайшоў у добраўпарадкаваны механізм яе існавання, як нейкая даважка раўнамернага шчасця, як трэцяе дзіця ці аўтамабіль, і гэтая любоўная прыгода ўжо нічым не адрознівалася ад дазволенах радасцей.

І вось упершыню, калі ёй трэба было плаціць за гэтую прыгоду сапраўдную цану — плаціць небяспекаю, яна стала дробязна вылічваць яе сапраўдную вартасць. Яна была так распешчана лёсам і залашчана блізкімі, так прывыкла дзякуючы багаццю амаль не мець жаданняў, што першая ж цяжкасць аказалася ёй не па сіле. Ёй не хацелася пазбаўляцца хоць крыху душэўнай ціхамірнасці; яна нядоўга раздумвала і тут жа вырашыла ахвяраваць палюбоўнікам дзеля свайго спакою.

У той жа дзень пад вечар пасыльны прынёс адказ ад палюбоўніка — спалоханы, бязладны ліст. Гэты ліст, поўны збянтэжаных просьбаў, скаргаў і папрокаў, злёгка пахіснуў яе рашучасць пакончыць з прыгодаю — палкасць палюбоўніка і яго горкая роспач вельмі ўжо

цешылі яе пыхлівасць. Ён настойліва прасіў у яе хоць кароткай сустрэчы, каб апраўдацца, калі ён чым-небудзь незнарок пакрыўдзіў яе, і цяпер яе ўжо вабіла новая гульня — даўжэй сердаваць на яго, адмаўляцца без бачнай прычыны, каб стаць яму яшчэ больш жадаю. Таму яна наказала яму прыйсці ў тую кандытарскую, дзе, як ёй раптам успомнілася, у яе ў дзявочыя гады было спатканне з адным акторм, спатканне такое пачцівае і нявіннае, што цяпер яно здавалася ёй дзіўнаю забаваю. Дзіўна, з усмешкаю падумала яна, што рамантыка, якая зусім заглухла ў час сямейнага жыцця, зноў распускаецца пышнаю кветкаю. І яна ўжо гатова была радавацца ўчарашняй сутычцы з грубай жанчынаю, якая гэтак моцна і жыватворна падзейнічала на яе, што нервы яе, якія звычайна лёгка прыходзілі ў раўнавагу, тут усё яшчэ вібравалі.

* * *

Гэтым разам яна надзела цёмную, непрыкметную сукенку і другі капялюш, каб, у выпадку новай сустрэчы, збіць з панталыку шантажыстку. Яна збіралася ўжо закрыць твар вуалем, але з-за нейкага раптоўна ахапіўшага яе задзёрыстага пачуцця адклала яго ўбок. Няўжо ёй, прстойнай, паважанай жанчыне, нельга спакойна з'явіцца на вуліцы з-за таго, што яна баіцца нейкага там стварэння, якога яна нават не ведае?

Толькі ў першую хвіліну, калі яна выйшла з дому, яе пранізала мімалётнае пачуццё страху, прабеглі нервовыя дрыжыкі, якія бываюць, калі спрабуеш ваду кончыкамі пальцаў, перш чым акунуцца ў хвалі. Але гэтыя халодныя дрыжыкі праз момант змяніліся ўпэўненасцю ў сабе, непрывычным для яе самалюбаваннем; ёй падбалася, што яна такая лёгкая, гнуткая, моцная, а такой пругкай, імклівай хады ў яе не было ніколі. Ёй нават

стала шкада, што кандытарская так блізка — штосьці нястрымна вабіла, цягнула яе насустрач нязведаным прыгодам. Але да моманту, прызначанага ёю для пачатку спаткання, часу заставалася зусім мала, і ў яе чамусьці было прыемнае адчуванне, што палюбоўнік ужо чакае. Калі яна ўвайшла, ён сядзеў у кутку і, убачыўшы яе, ускочыў з непадробленым хваляваннем, якое і цешыла яе, і было ёй непрыемнае. Ёй прыйшлося папрасіць, каб ён гаварыў цішэй — такім віхрам пытанняў і папрокаў прарвалася яго душэўная трывога. Яна ні слова не сказала, чаму на самай справе адмяніла дамоўленае спатканне, і рабіла намёкі, загадкаваць якіх толькі мацней распальвала яго. Яна не паддалася ягоным просьбам, нават не спыталася абяцаць што-небудзь, бо адчувала, як узбуджае яго гэтая невытлумачальная, раптоўная непрыступнасць... І калі пасля бурнай паўгадзіннай размовы яна пайшла і не дазволіла яму аніякай ласкі, нават нічога не паабяцала на будучае, яна ўся трымцела ад таго асаблівага ўзбуджання, якое адчувала толькі ў дзявоцтве. Ёй здавалася, што дзесьці там, у глыбіні, гарыць пякельны агеньчык і толькі чакае, каб вецер разадзьмуў яго ў полымя, якое ахопіць яе ўсю. Ідучы па вуліцы, яна прагна лавіла кожны кінуты на яе позірк, гэтае дружнае і адкрытае мужчынскае захапленне было для яе нязвычайным, і ёй раптам так захацелася паглядзець на сябе, што яна спынілася перад люстрам у вітрыне кветкавага магазіна, каб убачыць сваю прыгажосць у рамцы з чырвоных ружаў і запырсканых расою фіялак. З дзявочых часоў не адчувала яна сябе такою лёгкаю, акрыленаю; ні ў першыя шлюбныя дні, ні ад абдымкаў палюбоўніка па яе цэле не прабягалі такія, як цяпер, электрычныя іскры, і ёй стала нясцерпна прыкра, што ўся гэтая здзіўляючая лёгкасць, усё салодкае ап'яненне будзе дарма растрачана на аднастайную штодзённасць. Вяла павалаклася яна дадому; каля пад'езда запаволіла, каб яшчэ раз на поўныя гру-

дзі ўдыхнуць гарачае, п'янілівае паветра гэтай прыгоды, каб яе апошняя, затухаючая хваля прыхлынула да самага сэрца.

Тут нехта дакрануўся да яе пляча. Яна павярнулася.

— Гэта вы... вы? Што вам зноў трэба? — пралепятала яна, смяротна спалоханая, убачыўшы перад сабою ненавісны твар, і яшчэ мацней спалохалася сваіх неасцярожных слоў. Бо яна ж цвёрда вырашыла не пазнаваць гэтай жанчыны, калі ім давядзецца сустрэцца, усё адмаўляць, даць рэзкі адпор вымагальніцы... Але цяпер ужо было позна.

— Я ўжо цэлых паўгадзіны чакаю вас тут, фраў Вагнер.

Ірэна здрыганулася, пачуўшы сваё прозвішча. Значыцца, гэтая асоба ведае і яе адрас, і яе прозвішча. Цяпер усё прапала, цяпер яна цалкам залежыць ад яе.

— Так, фраў Вагнер, я вас чакаю цэлых паўгадзіны, — дакорліва і пагрозліва паўтарыла жанчына.

— Што... што ж вам трэба ад мяне?

— Самі ведаеце, фраў Вагнер. — Ірэна зноў уздрыгнула, пачуўшы сваё прозвішча. — Выдатна ведаеце, чаму я прыйшла.

— Я болей ні разу з ім не бачылася і ніколі болей не пабачуся... Толькі пакіньце мяне ў спакоі... Ніколі болей...

Жанчына спакойна пачакала, пакуль у Ірэны ад хвалявання не абарваўся голас. А потым рэзка кінула ёй, быццам падначаленай:

— Перастаньце хлусіць! Я за вамі ішла да самай кандытарскай, — і, убачыўшы, што Ірэна адхіснулася, насмешліва дадала: — Рабіць жа мне няма чаго. Са службы мяне звольнілі, кажуць, час настаў цяжкі, работы мала. Ну, чаму ж не выкарыстаць вольны час... І нам ахвота пагуляць — чым мы горшыя за прыстойных дам.

Гэта было сказана з халоднаю злосцю, якая ўкалола Ірэну ў самае сэрца. Яна адчувала сябе безабароннай

перад такою яўнаю, вульгарнаю подласцю, а ў галаве мутнела ад страху, што гэтае стварэнне зараз зноў закрычыць на ўвесь голас або міма пройдзе муж, і тады ўсё будзе скончана. Паспешна намацала яна ў муфце сярэбраную сумачку і выграбла адтуль усе грошы, якія ёй папаліся ў рукі.

Але нахабна працягнутая рука не апусцілася пакарна, ледзь намацаўшы грошы, як той раз, а застыла ў паветры, быццам растапыраная кіпцюрастая лапа.

— Давайце заадно і сумачку, а то каб мне грошай не згубіць! — з ціхім вантробным смехам выціснулі пагардліва паднятыя губы.

Ірэна паглядзела жанчыне ў вочы, але адразу адвяла позірк убок. Нахабная насмешка была нясцерпная. Агіда, нібы пякучы боль, пранізала яе. Толькі б хутчэй, хутчэй пайсці, толькі б не бачыць гэтага твару! Яна адвярнулася, паспешна сунула вымагальніцы каштоўную сумачку і, гнаная страхам, узляцела наверх па лесвіцы.

Мужа яшчэ не было дома; Ірэна ўпала на канапу і доўга ляжала нерухома, быццам аглушаная абухом. Толькі калі ў пярэднім пакоі пачуўся мужаў голас, яна з вялікім намаганнем устала і машынальна, з пустою галавою паплялася ў суседні пакой.

* * *

Цяпер у доме ўсталяваўся страх і не адступаў ні на крок. У доўгія, нічым не занятыя гадзіны, калі падрабязнасці жахлівай сустрэчы адна за другою паўставалі ў памяці, яна зусім ясна разумела безвыходнасць свайго становішча. Гэтае стварэнне, невядома якім чынам, даведлася і яе адрас, і прозвішча, і, раз першыя спробы шантажу аказаліся такімі ўдачнымі, яна, бясспрэчна, нічым не пагрэбуе, каб толькі як мага болей выціснуць

са сваёй дасведчанасці. Год за годам будзе яна вісець над яе жыццём, нібы кашмар, які не скінеш нават самым адчайным намаганнем, бо, нягледзячы на свае і на мужавы сродкі, фраў Ірэна не магла б без ведама мужа сабраць дастаткова вялікай сумы, каб раз і назаўжды адкупіцца ад гэтай асобы. Дый, акрамя таго, яна ведала з выпадковых расказаў мужа і са спраў, якія ён вёў, што любя дагаворы і пагадненні з такімі адпетымі махлярамі нічога не вартыя. У лепшым выпадку ёй удасца на месяц, можа, на два адцягнуць бяду, а там нетрывалы будынак яе сямейнага шчасця немінуха збурыцца, а калі яна пацягне за сабою ў бяздонне і мучыцельку — радасці ёй ад гэтага будзе мала.

З жахліваю выразнасцю бачыла яна, што бяда немінуха, што выйсця няма. Але як... як менавіта гэта адбудзецца? З раніцы да вечара вырашала яна фатальнае пытанне. Надыдзе дзень, калі мужу прынясуць ліст; яна ясна ўяўляла сабе, як ён увойдзе ў пакой, бледны, нахмураны, схопіць яе за руку, пачне распытваць... Але потым... што адбудзецца потым? Што ён зробіць? На гэтым яе фантазія вычэрпвалася — усё танула ў змрочнай блытаніне жахлівага страху. Яна не магла дадумаць сваіх думак да канца, ад самых неверагодных здагадак у яе кружылася галава. За гэтыя бясконцыя гадзіны пакутлівага роздуму яна з жахліваю выразнасцю зразумела толькі адно: што вельмі дрэнна ведае свайго мужа і таму не можа ўгадаць наперад, што ён зробіць, што ён вырашыць. Яна выйшла за яго замуж па жаданні бацькоў, але не супраціўлялася, бо адчувала да яго сімпатыю і не расчаравалася ў ім за гэтыя гады; яна пражыла з мужам побач восем шчаслівых, мірна мерных гадоў, нарадзіла яму дзяцей, у іх быў агульны дом, незлічоная колькасць гадзін фізічнай блізкасці; і толькі цяпер, калі яна спрабавала ўявіць сабе, што ён зробіць, яна зразумела, якім чужым і незнаёмым застаўся ён для яе. Толькі цяпер яна стала перабіраць усё

іх жыццё, намагалася па асобных учынках разгадаць ягоны характар. У сваім страху яна нясмела чаплялася за кожны нязначны ўспамін, спадзявалася знайсці ключ да заповітных тайнікоў яго сэрца.

Але словамі ён не выдаваў сваіх затоеных думак; і цяпер, калі ён з кніжкаю сядзеў у крэсле, у яркім святле электрычнай лямпы, яна дапытліва ўглядалася ў яго. Як у чужы, імкнулася яна пранікнуць позіркам у мужаў твар і па гэтых знаёмых рысах, якія раптам сталі чужымі, даведацца пра яго характар, які не раскрыўся перад яе абыякавасцю за восем гадоў сумеснага жыцця. Лоб яго быў ясны і высакародны, быццам вылеплены магутным і дзейным розумам, затое рот сведчыў аб строгай непахіснасці. Усё ў яго мужных рысах дыхала энергіяй і сілай. Нечакана для сябе самой ёй раптам адкрылася прыгажосць гэтага валявога твару; здзіўленая, яна сузірала яго ўдумлівую засяроджанасць і выразна акрэсленую цвёрдасць. Але вочы, у якіх таілася галоўная разгадка, былі апушчаны ў кнігу і недаступныя назіранню. Ёй заставалася толькі дапытліва глядзець на мужаў профіль, быццам у яго смелых рысах увасаблялася слова памілавання або праклёну, на гэты незнаёмы профіль, які палохаў яе сваёю суровасцю і вабіў своеасабліваю прыгажосцю, упершыню ўбачанаю ёю ў яго энергічнай фігуры. Раптам яна зразумела, што глядзіць на мужа з задавальненнем і гордасцю. Тут ён падняў вочы, і яна паспешна адхіснулася ў цемру, каб не выклікаць падазрэння сваім гарачым, запытальным позіркам.

* * *

Тры дні яна не выходзіла на вуліцу і ўжо стала з трывогаю заўважаць, што другім у доме кідаецца ў вочы яе пастаянная прысутнасць,— звычайна яна рэд-

кі дзень доўга або неадлучна праседжвала ў сваіх пакоях.

Першыя заўважылі гэтую перамену дзеці, асабліва старэйшы хлопчык, які неўзабаве прастадушна выказаў здзіўленне, што мама цяпер многа бывае дома, а чэлядзь толькі шушукалася і дзялілася сваімі здагадкамі з гувернанткаю. Дарэмна спрабавала яна даводзіць, што яе прысутнасць неабходна па самых розных, большаю часткаю трапна прыдуманых прычынах, але куды б яна ні ўмешвалася, яна толькі парушала заведзены парадак, кожная яе спроба дапамагчы выклікала здзіўленне. Пры гэтым ёй не хапала такту не трымацца на пярэднім плане, а адасобіцца, засесці дзе-небудзь у пакоях за кніжку або работу; увесь час унутраная трывога, якая выяўлялася ў яе, як усякае моцнае перажыванне, у нервовым узбуджэнні, гнала яе з пакоя ў пакой. Пры кожным званку па тэлефоне ці ў дзверы яна ўздрыгвала, адчуваючы, што яе ціхамірнае існаванне можа раптам абарвацца і ператварыцца ў нішто; яна адразу падала духам, і ёй ужо здавалася, што жыццё яе незваротна загублена. Гэтыя тры дні, якія яна прасядзела ў сваіх пакоях, як у турме, здаліся ёй даўжэйшымі за восем гадоў замужжа.

Але на трэці дзень яна мусіла ўвечары выйсці з дома: яе і мужа даўно ўжо запрасілі ў госці, і адмовіць без дастаткова важкіх прычын было немагчыма. Дый трэба ж, нарэшце, каб не звар'яець, зламаць гэты частакол страху, якім цяпер было абнесена яе жыццё. Ёй хацелася бачыць людзей, некалькі гадзін адпачыць ад сябе, перарваць самагубную адзіноту страху. І акрамя таго, дзе можа яна адчуваць сябе ў большай бяспецы ад нябачнага неадступнага праследавання, як не ў чужым доме сярод сяброў? Толькі на адно імгненне, тое кароткае імгненне, калі яна ўпершыню пасля непрыемнай сустрэчы ступіла на вуліцу, ёй стала страшна, што шантажыстка падпільноўвае яе дзесьці тут, паблізу.

Яна міжволі ўчапілася ў мужаву руку, зажмурылася і прабегла некалькі крокаў па тратуары да аўтамабіля, які чакаў іх; але, калі яна сядзела ў машыне пад аховаю мужа і імчалася па бязлюдных у гэтую познюю гадзіну вуліцах, цяжар мала-памалу зваліўся з яе сэрца, і, падымаючыся па лесвіцы чужога дома, яна ўжо адчувала сябе ў бяспецы. На некалькі гадзін яна магла зноў стаць такой самай бесклапотнай і вясёлай, якой была шмат гадоў дагэтуль, і нават радавацца больш глыбокай, свядомай радасцю вязня, які вырваўся з турэмных муроў на сонечнае святло. Тут ёй не пагражала праследаванне, нянавісьць не магла пранікнуць сюды, навокал былі людзі, якія любілі і паважалі яе, захапляліся ёю, багата адзетыя бесклапотныя людзі, акружаныя іскрыстым ружовым німбама легкадумнасці, і гэты карагод асалоды нарэшце-такі зноў самкнуўся вакол яе. Бо адразу пасля яе з'яўлення ў зале позіркы прысутных сказалі ёй, што яна прыгожая, і яна яшчэ болей пахарашэла ад даўно не зведанага пачуцця ўпэўненасці ў сабе.

З суседняй залы чуліся вабныя гукі музыкі і пранікалі ў яе разгарачаную кроў. Пачаліся танцы, і не паспела яна агледзецца, як апынулася ў гушчы натоўпу. Гэтак яна не танцавала ні разу ў жыцці. Бурны віхор зрабіў яе бязважкаю, рытм пранікаў у кожную частачку цела, акрыляў яго вогненным рухам. Як толькі музыка спынялася, Ірэна балюча адчувала цішыню, трывожны агеньчык прабягаў па яе напружаных мышцах, і, як у ванну, у ваду, якая халадзіла, супакойвала, калыхала, акунулася яна зноў у гэты кругаварот. Звычайна яна танцавала даволі пасрэдна, разважная стрыманасць рабіла яе рухі нязграбнымі, занадта асцярожнымі, але дурман радасці, якая вырвалася наверх, вызваліў яе ад унутранай скаванасці. Парваўся сталёвы абруч, у якім розум і сорамам трымалі самыя буйныя пачуцці, і цяпер Ірэне здавалася, што яна ўпіваецца бяздумнаю асалодаю і растае ў ёй. Яна адчувала вакол сябе чыесці рукі і плечы, якія

то датыкаліся, то адыходзілі ад яе, словы, падобныя на ўздыхі, казытлівы смех, музыку, якая звінела ў крыві; усё цела напружылася, напружылася так, што ўжо дотык адзення пёк, як агнём, ёй чамусьці хацелася скінуць усю адзежу, каб голаю глыбей увабраць у сябе гэты дурман.

— Ірэна, што з табою? — Яна павярнулася, хістаючыся, вочы яе смяяліся, яна ўся яшчэ была разгарачаная абдымкамі партнёра. І тут проста ў сэрца ёй ударыў халодны, жорсткі позірк мужа, які здзіўлена, неадрыўна глядзеў ёй у твар. Яна спалохалася: няўжо яна занадта дала сабе волі і нешта выдала сваімі шалёнымі паводзінамі?

— Што... што ты маеш на ўвазе, Фрыц? — пралепятала яна, разгубленая ад яго праніклівага позірку, які ўпіваўся ў яе ўсё глыбей і глыбей, так што яна адчувала яго цяпер у самым сэрцы. Ёй хацелася крычаць ад гэтай бязлітаснага ўсёпранікальнага позірку.

— Вельмі дзіўна, — пасля доўгага маўчання прамамытаў ён. У яго голасе чуваць было прыглушанае здзіўленне. Яна не асмелілася спытаць, што ён хоча гэтым сказаць, але па целе ў яе прабеглі дрыжыкі, калі ён адварнуўся і не дадаў болей ні слова, а яна ўбачыла яго плечы, шырокія, моцныя, масіўныя, а над імі цвёрдую, быццам выкаваную з жалеза, патыліцу. Такая бывае ў забойцаў, падумала Ірэна і тут жа адмахнулася ад гэтай недарэчнай думкі. Толькі цяпер яна нібыта ўпершыню ўбачыла свайго мужа і з жахам зразумела, які ён моцны і небяспечны.

Зноў зайграла музыка. Нейкі пан падышоў да яе, яна машынальна абAPERлася на яго руку. Але цяпер усё ў ёй зрабілася цяжкім, і вясёлая мелодыя не магла ўдыхнуць жыццё ў яе як быццам волавам налітыя ногі. Нейкі цяжар ціснуў ад сэрца да ног, і кожны крок выклікаў боль. Ёй прыйшлося папрасіць у кавалера прабачэння. Вяртаючыся на сваё месца, яна міжволі азірнулася, ці

няма паблізу мужа, і ўся задрыжала: ён стаяў тут жа, за ёю, нібы чакаў яе, і зноў яго халодны позірк скрыжаваўся з яе позіркам. Што з ім? Што ён ужо ведае? Яна машынальна захінулася, быццам хацела абараніць ад яго голыя грудзі. Яго маўчанне было такое ж упартае, як і яго позірк.

— Можа, паедзем? — баязліва спыталася яна.

— Добра.— Голас гучаў жорстка і няласкава. Ён пайшоў паперад. І яна зноў убачыла масіўную, пагрозлівую патыліцу. На яе надзелі футру, але яе па-ранейшаму прабіралі дрыжыкі. Моўчкі яны ехалі побач — Ірэна баялася загаварыць. Невыразна адчувала яна новую небяспеку. Цяпер яна была абкружана з абодвух бакоў.

* * *

У гэтую ноч ёй сасніўся страшны сон. Нейкая невядомая музыка грывела ў высокай і светлай зале. Яна ўвайшла і апынулася сярод стракатага натоўпу. Раптам да яе праціснуўся нейкі малады чалавек, яна як быццам ведала яго, але не магла ўспомніць, хто ён. Ён узяў яе пад руку, і яны пайшлі танцаваць. Ёй было хораша і прыемна, хваля музыкі падняла яе і панесла над зямлёю. Так яны танцавалі ў мностве залаў, дзе высока пад столлю пазалочаныя люстры, нібы зоркі, ззялі агеньчыкамі свечак, а люстэркі на сценах вярталі Ірэне яе ўсмешку і перадавалі далей незлічонымі адлюстраваннямі. Усё імклівей рабіўся танец, усё гарачэй іграла музыка. Яна адчувала, што юнак усё шчыльней прыціскаецца да яе, пальцы яго глыбей упіваюцца ў яе голае плячо. Яна застагнала ад салодкага болю і, сустрэўшыся з ім позіркам, успомніла, хто ён. Гэта быў акцёр, якога яна абагаўляла здалёку, калі была яшчэ зусім дзяўчынкаю. Яна ўжо сабралася з захапленнем назваць яго імя,

як ён заглушыў яе словы гарачым пацалункам. І вось гэтак, вусны да вуснаў, злітыя ў гарачых абдымках, імчаліся яны па залах, быццам іх нёс жыватворны вецер. Міма праляталі сцены; яна ўжо не бачыла над сабою столі, не адчувала ні часу, ні свайго вызваленага ад путаў цела. Раптам хтосьці дакрануўся да яе пляча. Яна спынілася, і тут жа сціхла музыка, патухлі агні, чорныя сцены абступілі яе, а партнёр знік. «Аддай мне яго, зладзейка!» — закрычала страшная незнаёмая так, што рэхам адклікнуліся сцены, і ўпілася ледзянымі пальцамі ёй у руку. Яна рванулася і сама пачула свой крык, шалёны, пранізлівы жахлівы крык; пачалася барацьба, незнаёмая брала верх, сарвала з яе жамчужныя каралі, а заадно і палову сукенкі; з-пад шматкоў тканіны выглянулі голяыя плечы і грудзі. І раптам аднекуль зноў з'явіліся людзі, шум нарастаў, людзі збягаліся з усіх залаў і насмешліва глядзелі на яе, на паўголую, і на страшэннае стварэнне, якое вішчала на ўвесь голас: «Распусніца, гуляшчая! Адабрала яго ў мяне!» Яна не ведала, куды схавацца, куды глядзець, а морды, на якіх застыла ўхмылка, падступалі ўсё бліжэй, цікаўныя позіркі абмацвалі яе голае цела, і вось, калі памутнелы позірк у пошуках выратавання скіраваўся ўдалячынь, яна раптам убачыла ў цёмных дзвярах нерухомаю постаць мужа, яго правая рука была за спінаю. Яна ўскрыкнула і кінулася бегчы ад яго цераз усе залы, пражны натоўп падаўся следам, а яна адчувала, што сукенка з'язджае ўсё ніжэй і ніжэй і хутка ўпадзе зусім. Раптам перад ёю расчыніліся дзверы, яна стрымгалоў кінулася ўніз па лесвіцы, спадзеючыся выратавацца, але ўнізе ўжо чакала гнюснае стварэнне, у запэцканай шарсцяной спадніцы, і цягнулася да яе ўчэпістымі кіпцюрамі. Ірэна кінулася ўбок і, не помнячы сябе, ірванулася наперад, тая следам, і гэтак яны бясконца беглі ў цемры па доўгіх, маўклівых вуліцах, а ліхтары, з ухмылкаю, нахіляліся да іх. Яна ўвесь час чула, як тупацяць за спінаю

драўляныя чаравікі той жанчыны, але варта ёй было павярнуць за вугал, як тая самая жанчына выскоквала насустрач; яна вартавала за кожным вуглом, у кожным пад'ездзе справа і злева; яна была ўсюды, яна множылася з жахліваю хуткасцю, яе нельга было абагнаць, кожны раз яна аказвалася наперадзе, спрабавала схопіць Ірэну, у якой ужо падгіналіся калені. Вось нарэшце-такі яе дом, яна кінулася туды, расчыніла дзверы, але на парозе стаяў муж з нажом у руцэ і глядзеў на яе тым самым дапытлівым позіркам. «Дзе ты была?» — сурова спытаўся ён. «Нідзе», — пачула яна свой голас, а за спінаю ўжо гучаў пранізлівы рогат. «Я бачыла! Я бачыла!» — вішчала праследвальніца, яна раптам аказалася побач і рагатала як шалёная. Тут муж узмахнуў нажом. «Ратуйце! Ратуйце!» — закрычала Ірэна.

Яна расплюшчыла вочы, і яе спалоханы позірк сустраўся з позіркам мужа. Што... што гэта было? Яна ў сябе ў спальні, цмяна гарыць уверсе лямпа, яна дома, у пацелі, а тое быў толькі сон. Але чаму на краі ложка сядзіць муж і глядзіць на яе, як на хворую? Хто запаліў святло, і чаму муж сядзіць гэтак нерухома, з такім суровым выглядам? Ёй зрабілася вельмі страшна. Міжволі зірнула яна на яго руку: не, нажа не відаць. Паволі расейваўся цяжкі кашмар з бліскавіцамі начных мараў. Значыцца, усё гэта ёй прыснілася, яна крычала ў сне і разбудзіла мужа. Але чаму ён глядзіць на яе такім строгім, такім пранізлівым, такім няўмольна сур'ёзным позіркам?

Яна паспрабавала ўсміхнуцца.

— Што ты? Чаго ты так глядзіш на мяне? Па-мойму, мне сніўся страшны сон.

— Так, ты крычала вельмі гучна. Я пачуў з суседняга пакоя. «Што ж я крычала, аб чым прагаварылася? — з жахам падумала яна. — Аб чым ён здагадаўся?» Яна баялася падняць на яго вочы. А ён глядзеў на яе вельмі сур'ёзна і пры гэтым, на здзіўленне, спакойна.

— Што з табою робіцца, Ірэна? Цябе зусім нельга пазнаць у апошнія дні — дрыжыш як у ліхаманцы, нервуешся, нейкая рассеяная. А тут яшчэ клічаш на дапамогу ў сне...

Яна зноў паспрабавала ўсміхнуцца.

— Не, ты штосьці ад мяне хаваеш, — настойваў ён. — Можа, у цябе непрыемнасці ці што-небудзь цябе мучыць? Усе ў доме ўжо заўважылі, як ты змянілася. Не бойся, скажы мне ўсю праўду.

Ён непрыкметна падсунуўся бліжэй, яна адчувала, як яго пальцы песцяць і гладзяць яе голую руку, а вочы іскрацца нейкім асаблівым святлом. Яе неадольна пацягнула прытуліцца да яго моцнага цела, прыціснуцца, усё расказаць і не адпускаяць яго, пакуль ён не даруе ёй — тут жа, калі ён бачыць, як яна пакутуе.

Але лампа кідала сваё цьмянае святло на яе твар, і ёй стала сорамна. Яна пабаялася вымавіць жажлівае слова.

— Не турбуйся, Фрыц, — паспрабавала яна ўсміхнуцца, у той час як па ўсім яе целе да кончыкаў голых пальцаў на назе прабягалі дрыжыкі страху. — Гэта проста нервы. Усё пройдзе.

Рука яго, працягнутая ўжо, каб абняць яе, імгненна адсунулася. Ірэна паглядзела на мужа і здрыганулася — ён быў вельмі бледны ў гэтым невыразным святле, лоб хмурыўся ад змрочных думак. Паволі падняўся ён з месца.

— А мне ўсе гэтыя дні чамусьці здавалася, што ў цябе ёсць нешта сказаць мне. Тое, што датычыцца мяне і цябе. Мы цяпер адны, Ірэна.

Яна ляжала і не варушылася, быццам загіпнатызаваная гэтым сур'ёзным, загадкавым позіткам. Як бы ўсё адразу стала добра, падумала яна, калі б яна сказала адно толькі слова, адно-адзіноткае слоўца «прабач», і ён не стаў бы распытваць — за што. Але чаму гарыць святло, бессаромнае, нахабнае, цікаўнае святло? Яна

адчувала, што ў цемры магла б загаварыць. Але святло паралізавала яе волю.

— Значыцца, табе няма чаго, зусім няма чаго мне сказаць?

Якая вялікая спакуса, які мяккі голас! Ніколі ён не гаварыў з ёю гэтак. Ах, каб не святло лампы, гэтае жоўтае, прагнае святло!

Ірэна страпянулася.

— Што ты выдумваеш? — засмяялася яна, і сама спалохалася свайго звонкага голасу.— З таго, што я трывожна сплю, у мяне абавязкова павінны быць таямніцы? Зрэшты, можа, і любоўныя прыгоды?

Яна ўся дрыжала, адчуваючы, як штучна і лжыва гучаць яе словы; ёй да глыбіні душы абрыдзеў яе фальш, і яна міжволі адвяла ўбок позірк.

— Ну што ж, спі спакойна.— Ён сказаў гэта адрывіста і нават рэзка. Тон яго голасу зусім змяніўся, і голас гучаў неяк пагрозліва, як злая, жорсткая насмешка.

Ён патушыў святло. Яна ўбачыла яго бледны цень, маўклівы, невыразны, які аддаляўся, нібы начны прывід, а калі зачыніліся дзверы, у яе было такое адчуванне, быццам зачыняецца века труны. Увесь свет, здавалася, вымер, і толькі ў яе анямелым целе гулка і бурна білася сэрца, і кожны ўдар болем аддаваўся ў грудзях.

* * *

Назаўтра, калі ўся сям'я сядзела за абедам — дзеці толькі што пасварыліся, і іх ледзь удалося суняць,— увайшла пакаёўка і падала Ірэне ліст. Чакаюць адказу. Здзіўленая, паглядзела Ірэна на незнаёмы почырк і пспешна распячатала канверт. З першага ж радка яна смяротна пабляднела, ускочыла на ногі і яшчэ мацней спалохалася, убачыўшы, якое аднадушнае здзіўленне выклікала яе неабдуманая гарачнасць.

Ліст быў кароткі. Усяго тры радкі: «Прашу неадкладна даць падаўцу гэтага сто крон». Ні подпісу, ні даты пад гэтымі наўмыснымі крамзолямі, толькі жахліва нахабны загад. Ірэна пабегла па грошы ў спальню, але яна кудысьці засунула ключ ад шкатулкі і цяпер ліхаманкава высоўвала шуфляду за шуфлядай, пакуль не знайшла яго. Дрыготкімі рукамі ўклала яна паперкі ў канверт і сама аддала ліст пасыльнаму, які чакаў каля ўвахода. Усё гэта яна зрабіла несвядома, як пад гіпнозам, не вагаючыся ні хвіліны. Потым вярнулася ў сталовую — яна адсутнічала не болей дзвюх мінут.

Усе маўчалі. Яна збянтэжана села на сваё месца і сабралася наспех прыдумаць нейкае тлумачэнне, як раптам рука яе так задрыжала, што яна мусіла хуценька паставіць паднятую шклянку — з вялікім страхам яна заўважыла, што ад хвалявання пакінула распячатыны ліст каля сваёй талеркі. Яна ўпотаі скамячыла лісток, але, засоўваючы яго ў кішэню, падняла вочы і сустрэлася з пільным позіркам мужа, пранізлівым, суровым і пакутным позіркам, якога ніколі не бачыла ў яго раней. Менавіта ў гэтыя апошнія дні яго позірк так нечакана загараўся недаверам, што ўсё абрываўся ў яе ўнутры, але супрацьстаяць яму яна была няздольная. Ад такога позірку ў яе тады на балі анямелі ногі, і такі ж позірк учора ноччу, як кінжал, бліснуў над ёю ў паўсне. І пакуль яна дарэмна намагалася штосьці сказаць, у яе ў памяці раптам усплыў даўно забыты ўспамін — муж неяк расказаў ёй, што яму, адвакату, давялося мець справу з адным следчым, у якога быў свой спецыяльны прыём: у час допыту ён пераважна сядзеў, уткнуўшы нос у паперы, і толькі пасля таго, як задаваў рашаючае пытанне, імгненна ўскідваў вочы, нібы кінжал, утыкаў позірк у разгубленага злачынца, а той, аслеплены гэтым яркім выбухам пранікліваасці, губляўся, адчуваў сваё бяссілле і пераставаў адпірацца. А раптам ён сам цяпер вырашыў папрактыкавацца ў гэтым не-

бяспечным майстэрстве і абраў яе ахвяраю? Ей стала страшна, бо яна ведала, што да свае прафесіі ён падыходзіў з такою псіхалагічнаю гарачнасцю, якая далёка перавышала патрабаванні юрыспрудэнцыі. Высачыць, выкрыць злачынца, прымусіць прызнацца — усё гэта захапляла яго гэтак жа, як другіх гульня ў карты або ў каханне, і ў тыя дні, калі ён быў заняты сваім псіхалагічным высочваннем, ён увесь унутры гарэў. Пякучы непакой, які вымушаў яго ночы напралёт капацца ў старых, даўно забытых справах, ад чужога позірку быў схаваны за жалезнаю непранікальнасцю. Ён тады мала еў і піў, толькі курыў увесь час і амаль не гаварыў, быццам сваё красамоўства бярог для выступлення на судзе. Яна толькі раз прысутнічала пры яго абароне і нізашто не пайшла б другі раз, гэтак яе напалохала змрочная апантанасць, амаль што раз'юшаная гарачнасць яго прамовы і нешта панурае, жорсткае ў выразе твару, што, здавалася ёй, яна бачыла цяпер у яго пільным позірку з-пад грозна насупленых броваў.

Усе гэтыя далёкія ўспаміны разам нахлынулі на яе ў кароткі міг, і яна не магла вымавіць ні слова. Яна маўчала, і чым далей маўчала, тым мацней хвалявалася, бо разумела, наколькі небяспечнае гэтае маўчанне. На шчасце, абед хутка скончыўся, дзеці выскачылі з-за стала і пабеглі ў суседні пакой з гучным, вясёлым шчабятаннем, а губернантка дарэмна намагалася ўціхамірыць іх. Муж таксама падняўся і, не аглядаючыся, цяжкаю хадюю пайшоў у суседні пакой.

Ледзь толькі Ірэна засталася адна, яна дастала фатальны ліст, яшчэ раз прачытала радкі: «Прашу неадкладна даць падаўцу гэтага сто крон», а потым раз'юшана парвала яго на шматкі і сабралася ўжо шпурнуць іх у урну для папер, але адумалася, нахілілася да печкі і кінула шматкі ў агонь. Калі белае полымя прагна пажэрла гэтую пагрозу, у Ірэны паспакайнела на сэрцы.

І тут яна пачула мужавы крокі — ён вяртаўся ў па-

кой. Яна ўскочыла, уся чырвоная ад жару і таму, што яе засталі знянацку. Дзверцы печкі былі яшчэ па-здрадніцку адчыненыя, і Ірэна нязграбна паспрабавала засла-ніць іх сабою. Муж падышоў да стала, запаліў сярнічку, каб закурыць цыгару, і, калі паднёс агеньчык да твару, ёй здалося, што ў яго дрыжаць ноздры, — гэта заўсёды было знакам гневу. Потым ён спакойна зірнуў на яе.

— Я хачу толькі звярнуць тваю ўвагу на тое, што ты зусім не абавязана паказваць мне свае лісты. Калі табе пажадана мець ад мяне таямніцы — твая воля.

Яна маўчала, не асмельвалася падняць на яго вочы. Ён пачакаў хвіліну, потым моцна выдыхнуў цыгарны дым і, цяжка ступаючы, выйшаў з пакоя.

* * *

Яна вырашыла жыць, ні аб чым не думаючы, за-быцца, запоўніць дні пустымі, нікчэмнымі заняткамі. Дома яна не магла вытрываць, яе пацягнула зноў на вуліцу, у натоўп, бо інакш, здавалася ёй, яна звар'яе ад страху. Яна спадзявалася, што гэтай сотняй крон хоць на некалькі дзён адкупілася ад вымагальніцы, і таму адважылася зрабіць невялікую прагулку, тым больш што трэба было сёе-тое купіць, а галоўнае, яна бачыла, як здзіўляюць дамашніх яе непрывычныя па-водзіны. Яна выпрацавала спецыяльныя прыёмы ўцёкаў з дому. З самага пад'езда яна, як з трампліна, з заплюшчанымі вачамі, кідалася ў чалавечы гушчар. Адчуўшы пад нагамі цвёрдыя пліты тратуара, а навокал цёп-люю чалавечую плынь, яна падавалася кудысьці наўгад з такою ліхаманкаваю паспешнасцю, якую толькі можа дазволіць сабе дама, калі не хоча, каб на яе звярталі ўвагу; вачэй яна не падымала, бо, зусім зразумела, баялася сустрэць знаёмы небяспечны позірк. Калі за ёю сочаць, дык лепей не ведаць пра гэта. І ўсё-такі ні аб

чым другім яна думаць не магла і хваравіта ўздрыгвала, калі хто-небудзь выпадкова дакранаўся да яе. Кожны нерв яе дрыжаў ад самага нязначнага воклічу, ад гуку крокаў за спінаю, ад ценю, які мільгаў міма: толькі ў экіпажы або ў чужым доме магла яна ўздыхнуць вольна.

Нейкі пан прывітаўся з ёю. Падняўшы вочы, яна пазнала даўняга сябра сям'і, прыветлівага, балбатлівага дзядка, ад якога яна заўсёды старалася ўцячы, бо ён меў звычку гадзінамі расказваць аб сваіх нязначных, можа, нават толькі ўяўных хваробах. Але цяпер яна пашкадавала, што толькі адказала на прывітанне і не набілася яму ў кампанію — бо такі спадарожнік надзейна ахоўваў бы яе ад нечаканага прыставання вымагальніцы. Яна запаволіла крок і ўжо хацела вярнуцца і пазваць яго, як раптам ёй здалося, што хтосьці паспешна ідзе за ёю ўслед, і яна інстынктыўна рванулася наперад. Але абвостраным ад страху чуццём яна ўлавіла, што крокі за спінаю таксама паскараюцца, і ішла ўсё хутчэй і хутчэй, хоць і разумела, што ўсё роўна ёй не ўцячы ад праследвання. Яе плечы ўздрыгвалі, быццам адчувалі, што рука, якая вось зараз, у гэты момант — крокі чуваць былі ўсё бліжэй і бліжэй — дакранецца да іх, і чым хутчэй старалася яна бегчы, тым меней слухаліся яе ногі. Праследвальнік быў ужо зусім блізка.

— Ірэна! — настойліва, але ціха паклікаў заду чыйсьці голас; яна не адразу зразумела, каму ён належыць, ведала толькі, што гэта не той, якога яна баялася, не голас жахлівай вястункі няшчасця. З уздыхам аблягчэння яна павярнулася; яна спынілася гэтак рэзка, што ён ледзь не наляцеў на яе. Твар яго быў бледны і адлюстроўваў яўную збянтэжанасць, а пад яе няўцямным позіткам ён канчаткова засаромеўся. Нясмела працягнуў ён руку і зноў апусціў яе, бо яна не падала яму рукі. Яна толькі глядзела на яго секунду, дзве — яго яна ніяк не чакала ўбачыць. Менавіта пра яго яна

забылася ў гэтыя пакутлівыя дні. Але цяпер, калі перад ёю ўзнік яго бледны, разгублены твар з пустымі вачамі, якія адлюстроўвалі ўнутраную няўпэўненасць, хваля шалёнай злосці нечакана выбухнула ў ёй. Дрыготкія вусны намагаліся штосьці сказаць, а твар быў перакрыўлены такім хваляваннем, што ён спалохана залептаў:

— Ірэна, што з табою? — І, убачыўшы яе гнеўны жэст, дадаў ужо зусім ціха: — Што я табе зрабіў?

Яна глядзела на яго з непрыхаванаю злосцю.

— Што? Нічога! Зусім нічога? — насмешліва зарагатала яна. — Адно толькі добрае! Адно толькі радасць!

Ён утаропіўся ў яе разгубленым позіркам і нават рот разявіў ад здзіўлення, і таму яго твар стаў да смешнага дурнаватым.

— Што ты... што ты, Ірэна!

— Не падымайце крыку, — рэзка абарвала яна, — і не прыкідвайцеся дурненькім. Ваша міленькая сяброўка, напэўна, ужо падглядвае з-за вугла і толькі таго і чакае, каб накінуцца на мяне...

— Хто... Пра каго ты?

Яе нястрымна цягнула ўдарыць па гэтым застылым у дурнаватай грымасе твары. Рука яе міжволі сціснула парасон. Ніколі яшчэ ніхто не быў ёй гэтак агідны і не навісны.

— Што ты... што ты, Ірэна, — усё яшчэ разгублена лепятаў ён. — Што я табе зрабіў?.. Ты раптам перастала прыходзіць... Я чакаю цябе дні і ночы... Сёння я цэлы дзень прастаяў каля твайго пад'езда, каб хоць хвіліну пагаварыць з табою.

— Ах, прастаяў! Ты таксама! — Яна адчувала, што ад гневу ў яе памутнела ў галаве. Вось ударыць бы яго па твары — якая гэта была б палёгка! Але яна стрымалася, яшчэ раз з пякучаю нянавісцю паглядзела на яго, як быццам раздумвала, ці не выліць усю назапашаную злосць у зняважлівых словах, але замест гэтага раптам

павярнулася і, не аглядваючыся, зноў нырнула ў людскі паток. А ён гэтак і знерухомеў на месцы, разгублены, спалоханы, з умольна працягнутаю рукою, пакуль вулічная мітусня не падхапіла і не панесла яго, як нясе рэчка апалы ліст, а ён супраціўляецца, дрыжыць і круціцца, пакуль бязвольна не скорыцца цячэнню.

* * *

Але Ірэне, мусіць, не наканавана было аддавацца суцяшальным спадзяванням. Ужо на наступны дзень новая запіска, як новы ўдар бізуном, ажывіла крыху аслабелы страх. На гэты раз ад яе патрабавалі дзвесце крон, і яна пакорліва аддала грошы. Яе палохала імклівае нарастанне патрабаванняў, яна разумела, што хутка не зможа задаволіць іх, бо хоць яна і належала да багатай сям'і, але не магла непрыкметна здабыць такія значныя сумы. Дый да чаго гэта прывядзе? Яна не сумнявалася, што заўтра ў яе запатрабуюць чатырыста крон, а крыху пазней тысячу, і чым болей яна дасць, тым болей будучь вымагаць; калі ж яе сродкі скончацца, прыйдзе ананімны ліст, і ўсё прапала. Яна аплачвала толькі час, толькі перадышку, два-тры дні, самае большае — тыдзень адтэрміноўкі. Але пры гэтым колькі нічым не акупленых гадзін пакутлівага чакання!.. Яна не мела сілы ні чытаць, ні чым-небудзь займацца, страх, як злы дэман, не даваў ёй спакою. Яна адчувала сябе сапраўды хвораю. Часам у яе пачыналася такое сэрцабіццё, што яна не магла трымацца на нагах, трывога, нібы расплаўленым свінцом налівала яе цела, але, нягледзячы на пакутлівую стомленасць, спаць яна таксама не магла. І хоць кожны нерв яе дрыжаў, ёй трэба было ўсміхацца, прыкідвацца вясёлай, і ніхто нават уявіць сабе не мог, якога неймавернага напружання каштавала гэтая прытворная весялосць, колькі сапраўднага гераізм-

му было ў гэтым штодзённым, але марным насілли над сабою.

З усіх людзей вакол яе толькі адзін чалавек, здавала-ся ёй, няясна здагадаўся аб тым, што ў яе на душы, здагадаўся толькі таму, што сачыў за ёю. Яна адчувала, што ён увесь час заняты ёю, як яна — ім, і гэтая ўпэўненасць прымушала яе пастаянна быць насцярожанай. Гэтак яны дзень і ноч высочвалі і пільнавалі адзін аднаго, і кожны стараўся выведаць таямніцу другога і мацней схаваць сваю. Муж таксама змяніўся ў апошні час. Грозная інквізітарская суровасць першых дзён саступіла месца клапатлівай увазе, якая міжволі нагадвала Ірэне пару яго жаніхоўства. Ён абыходзіўся з ёю, як з хвораю, бянтэжыў сваёю клапатлівасцю. У яе замірала сэрца, калі яна бачыла, як ён ледзь не падказвае ёй выратавальнае слова, як намагаецца зрабіць прызнанне прывабна лёгкім; яна разумела яго намер, была яму ўдзячная і рада яго дабраце. Але яна адчувала, што разам з цёплым пачуццём расло і пачуццё сора-му, і яно скоўвала яе вусны мацней, чым раней не-давер.

У адзін з гэтых дзён ён загаварыў зусім адкрыта, глядзячы ёй у вочы. Яна вярнулася дадому і ўжо ў пярэднім пакоі пачула гучную размову: рэзкі, рашучы голас мужа і бурклівая скорогаворка гувернанткі чаргаваліся з плачам і ўсхліпваннямі. Спачатку яна спалохалася. Бо варта ёй было пачуць дома гучную, усхваляваную гаворку, як яна ўся ўздрыгвала; усё, што выходзіла за межы штодзённасці, выклікала ў яе цяпер страх, шчымлівы страх, што ліст ужо прыйшоў і таямніца раскрыта. Адчыніўшы дзверы, яна перш за ўсё кідала на твары дамашніх хуткі позірк, які прагна пытаўся, ці не адбылося што-небудзь у яе адсутнасць, ці не выбухнула катастрофа. Але тут яна амаль адразу ж супакоілася, бо зразумела, што гэта проста дзіцячая сварка і нешта накітальт імправізаванага судовага разбору. Неяк на

днях адна з цётка падарыла хлопчыку пярэстага ца-
чачнага каня, што выклікала зайздасць у малодшай
сястрычкі, якая атрымала падарунак горшы. Яна па-
спрабавала прад'явіць свае правы на каня, ды гэтак
настойліва, што брат забараніў ёй наогул дакранацца да
цацкі; тады яна спачатку ўсчала крык, а потым затаіла-
ся ў злосным, зацятым маўчанні. Але назаўтра конік
раптам прапаў; як ні шукаў яго хлопчык, ён бяследна
знік; нарэшце прапажу выпадкова знайшлі ў печы:
драўляныя часткі коніка былі паламаныя, пярэстая ску-
ра садрана, а ўсё ўнутры выпатрашана. Падзэрненне,
зразумела, упала на дзяўчынку — хлопчык з плачам
кінуўся да бацькі скардзіцца на крыўдзіцельку, і толькі
што пачаўся допыт.

Маленькі суд цягнуўся нядоўга. Дзяўчынка спачат-
ку адпіралася, але пры гэтым у яе здрадліва дрыжаў
голас і вочы былі баязліва скіраваны ўніз: губернантка
сведчыла супраць яе, яна чула, як раззлаваная дзяўчын-
ка гразілася выкінуць каня ў акно, што малютка без
поспеху спрабавала адмаўляць; потым адбылася ма-
ленькая сцэнка са слязамі дзіцячай роспачы. Ірэна неад-
ступна глядзела на мужа; у яе было такое адчуванне,
што ён чыніць суд не над дачкою, а вырашае яе лёс, бо
заўтра ўжо яна сама, магчыма, будзе стаяць перад ім
з такім самым хваляваннем і адказваць такім самым
зрывістым голасам. Муж трымаўся строга, пакуль дзяў-
чынка хлусіла і адмаўляла сваю віну, але паступова,
крок за крокам, ён адолеў яе ўпартасць і ні разу не
выказаў пры гэтым раздражнення. Калі ж на змену
хлусні прыйшло зацятае маўчанне, ён стаў ласкава
ўгаворваць яе, даказваць ледзь не натуральнасць такога
дрэннага пабуджэння і да некаторай ступені прабачыў
яе брыдкі ўчынак тым, што ў парыве злосці яна не
падумала, як моцна засмуціць ім брата. Ён так цёпла
і пераканаўча растлумачыў дзяўчыныцы яе выхадку як
нешта зусім зразумелае і ўсё-такі вартае ганьбы, што

малютка паступова размякла і нарэшце зараўла роўма. І тут жа праз слёзы прызналася ва ўсім.

Ірэна кінулася абдымаць равуху, але тая сярдзіта адштурхнула мацэру. Муж у сваю чаргу папракнуў яе за непатрэбнае спачуванне — ён не хацеў, каб правіна заставалася без пакарання, і прызначыў нязначную, але для дзіцяці адчувальную кару: дзяўчынцы забаранілі ісці заўтра на дзіцячае свята, пра якое яна з радасцю думала ўжо некалькі апошніх тыдняў. З ровам выслухала малютка прысуд, а хлопчык шумна выказаў свой трыумф, які аказаўся дачасным: за такую злараднасць яму таксама не дазволілі пайсці на заўтрашняе свята. Засмучаныя дзеці нарэшце пайшлі да сябе, сучешаныя крыху толькі агульнасцю пакарання, а Ірэна засталася адна з мужам.

Вось добрая нагода, адчула яна, адкінуць убок усякія намёкі, звязаныя з віною і прызнаннем дзіцяці, і загаварыць пра сваю віну. Калі муж зычліва прыме яе заступніцтва за дачку, гэта будзе ёй знакам, што яна можа асмеліцца загаварыць пра сябе.

— Скажы, Фрыц, — пачала яна, — няўжо ты сапраўды не пусціш дзяцей на свята? Для іх гэта будзе вялікае засмучэнне — асабліва для малюtkі. Навошта такая строгая кара? Яна ж нічога асабліва страшнага не зрабіла. І табе не шкада яе?

— Ты пытаешся: няўжо мне яе не шкада? Вось што я табе скажу: сёння ўжо не. Пасля таго як яе пакаралі, ёй значна палегчала, хоць яна цяпер і засмучаная. Няшчасная яна была ўчора, калі разламаны бедны конік ляжаў у печы. Увесь дом шукаў яго, а малютка ўвесь час дрыжала ад страху, што прапажу вось-вось знойдуць. Страх горшы, чым пакаранне; у пакаранні ёсць нешта пэўнае. Вялікае яно ці малое — усё-такі лепей, чым неакрэсленасць, чым бясконцы жах чакання. Як толькі яна даведалася, якое будзе пакаранне, ёй адразу палегчала. Хай цябе не хвалююць яе слёзы — цяпер яны

толькі вырваліся наверх, раней яны збіраліся ўнутры. А трымаць іх унутры куды цяжэй.

Ірэна паглядзела на мужа. Ёй здавалася, што кожнае яго слова цэліць у яе. Але ён як быццам і не думаў пра яе.

— Павер мне, усё менавіта так. Я гэта бачыў і ў судзе, і калі вёў следства. Больш за ўсё абвінавачаныя пакутуюць ад утойвання праўды, ад пагрозы яе раскрыцця, ад жажлівай неабходнасці абараняць хлусню ад мноства нападак. Страшна глядзець, як выкручваецца і курчыцца абвінавачаны, калі з яго, як абцугамі, прыходзіцца вырываць прызнанне. Часам яно ўжо зусім на языку, неадольная сіла падняла яго з самых патаемных глыбін душы, яно душыць абвінавачанага, яно ўжо гатова ператварыцца ў словы — і раптам нейкая злая воля авалодвае ім, загадкавая мешаніна ўпартасці і страху, ён заглушае прызнанне, заганяе яго ўнутр. І барацьба пачынаецца спачатку. Суддзі часам пакутуюць ад гэтага болей, чым ахвяры. А абвінавачаныя бачаць у суддзях ворагаў, хоць на самай справе суддзі — яе памочнікі. А мне як адвакату, як абаронцу належала б перасцерагаць падапечных ад прызнанняў, падтрымліваць і заахвочваць іх хлусню, але ў мяне часта ўсё ўнутры ўзнімаецца супраць гэтага — вельмі ўжо яны пакутуюць ад неабходнасці запірацца, значна мацней, чым ад прызнання і наступнай кары. Мне, зрэшты, дагэтуль незразумела, як можна зрабіць ліхі ўчынак усведамляць усю яго небяспечнасць, а потым не мець мужнасці прызнацца. Маладушны страх перад рашучым словам, на маю думку, больш ганебны, чым любое злачынства.

— Ты думаеш... што заўсёды... толькі страх... стрымлівае людзей? А можа... не страх... а сорам перашкаджае чалавеку раскрыцца... як бы раздзецца... перад другімі людзьмі?

Муж здзіўлена зірнуў на яе. Ён не прывык чуць ад яе іншай думкі. Але яна моцна ўразіла яго.

— Ты кажаш — сорам... але гэта... як бы сказаць... гэта таксама па-свойму страх... толькі вышэйшага парадку... страх не перад пакараннем, а... але так, я разумею...

Ён устаў, неяк дзіўна ўзрушаны і захадзіў па пакоі. Гэтая думка, мусіць, закрунула ў ім самыя чуллівыя струны, усхвалявала яго. Раптам ён спыніўся.

— Дапускаю... можна саромецца людзей, чужых людзей... натоўпу, які вывуджвае з газет чужое гора, смакуе яго і цешыцца... Але ж сваім блізкім, я думаю, можна прызнацца...

— А што, калі,— яна павярнулася ўбок; ён глядзеў на яе вельмі пільна, і яна адчувала, што ў яе зрываецца голас.— Што, калі... самым блізкім... асабліва сорамна прызнацца...

Ён рэзка спыніўся перад ёю, яўна ўражаны.

— Дык, па-твойму... па твойму...— голас у яго адразу стаў другі, мяккі, глыбокі,— па-твойму, Хелене лягчэй расказаць аб сваёй правіннасці каму-небудзь другому... скажам... гувернантцы... што ёй...

— Я ў гэтым упэўнена... Яна так доўга запіралася менавіта таму... ну таму... таму, што твая думка ёй важней за ўсё... таму... таму, што яна цябе любіць больш за ўсіх...

Ён зноў задумаўся на хвіліну.

— Відаць... ты маеш рацыю, так, пэўна, маеш рацыю... Як дзіўна... мне гэта не прыходзіла ў галаву. Але, канечне, ты маеш рацыю, і я не хачу, каб ты думала, што я не магу прабачыць... Не, якраз ты не павінна гэтак думаць, Ірэна...

Ён глядзеў на яе, і яна адчувала, што чырванее ад яго позірку. Ці наўмысна ён гэтак гаворыць, ці гэта выпадковасць, каварная, небяспечная выпадковасць? Усё тая ж пакутлівая нерашучасць валодала ёю.

— Прысуд скасаваны.— Ён прыкметна павесялеў.— Хелена апраўдана, я сам зараз ёй гэта аб'яўлю. Ну, ты

задаволена мною? Ці табе яшчэ чаго-небудзь хочацца... Бачыш... я... сёння ў добрым настроі... можа, ад радасці, што своечасова адумаўся, зразумеў, што быў несправядлівы. Гэта дае заўсёды вялікую палёжку, Ірэна, заўсёды...

Яна, здавалася ёй, зразумела, што менавіта ён хацеў падкрэсліць. Інстынктыўна яна пацягнулася да яго, слова ўжо гатова было сарвацца з вуснаў. І ён таксама падаўся бліжэй, нібы хацеў хутчэй зняць з яе тое, што яе прыгнятала. Але тут яна сустрэла яго позірк, ён гарэў прагным нецярпеннем, жаданнем пачуць яе прызнанне, пранікнуць у яе таямніцу, і ў ёй быццам нешта абарвалася. Яна апусціла працягнутую руку і адварнула. Усё дарэмна, думала яна, ніколі не знойдзе яна сілы вымавіць адзінае выратавальнае слова, якое пячэ яе і пазбаўляе спакою. Як грукат блізкага грому, прагучала папярэджанне, але Ірэна ведала, што ёй усё роўна не выратавацца, і ў глыбіні душы ўжо хацела таго, чаго раней гэтак баялася: каб хутчэй бліснула ачышчальная маланка, каб усё ўсплыло наверх.

* * *

Яе жаданню, відаць, суджана было спраўдзіцца хутчэй, чым яна думала. Барацьба цягнулася ўжо два тыдні, і Ірэна зусім знясілела. Апошнія чатыры дні вымагальніца не падавала прыкмет жыцця, але страх гэтак трывала ўвайшоў у Ірэніна жыццё, што пры кожным званку ў дзвярах яна ўскоквала з месца, каб самой перахапіць новыя вымагальніцкія патрабаванні. Яна чакала іх нецярпліва, з нейкаю прагнасцю, — бо, задаволіўшы гэтыя патрабаванні, яна купляла сабе спакойны вечар, некалькі мірных гадзін з дзецьмі, прагулку.

І на гэты раз, пачуўшы званок, яна кінулася з пакоя да дзвярэй, адчыніла і ў першы момант здзівілася, калі

ўбачыла перад сабою багата ўбраную даму, але тут жа спалохана шарахнулася, бо пазнала пад модным капелюшом фізіяномію шантажысткі.

— А, вы самі тут, фраў Вагнер. Цудоўна. У мяне да вас важная справа.— Не чакаючы адказу разгубленай Ірэны, якая дрыготкаю рукою ўчапілася за дзверы, вымагальніца ўвайшла ў калідор і перш за ўсё паклала парасон, крыкліва чырвоны парасон, відаць, першы плён яе грабежніцкіх набегаў. Перамяшчалася яна з незвычайнаю ўпэўненасцю, нібы ва ўласнай кватэры; акінуўшы элегантнае ўбранне адабральным і яўна задаволеным позіркам, яна без запрашэння накіравалася да прычыненых дзвярэй у гасціную.— Сюды, пэўна? — спытала яна з затоенаю насмешкаю, і, калі знімелая ад узрушэння Ірэна жэстам паспрабавала спыніць яе, супакойліва дадала: — Калі вам непрыемна, я доўга не затрымаюся, у мяне справа на адну хвіліну.

Ірэна паслухмяна пайшла следам. З'яўленне шантажысткі ў доме сваім нахабствам перасягнула ўсе самыя страшныя спадзяванні і зусім ашаламіла яе. Ёй здавалася, што яна сніць сон.

— Так, так, багата жывяце, нічога не скажаш,— з непрыхаваным задавальненнем зазначыла шантажыстка і села ў крэсла.— Ах, як хораша тут сядзець. А карцін колькі! Тут толькі і пачынаеш разумець наша ўбоства. Багата вы жывяце, фраў Вагнер, вельмі багата.

Гледзячы на злачынку, якая расселася ў яе пакоі, пакутніца не вытрымала і дала волю абурэнню.

— Што вам ад мяне трэба, подлая вы шантажыстка! Як вы асмеліліся прыйсці да мяне дадому! Ведайце, я не дазволю гэтак здэкавацца з мяне. Я вас...

— Гаварыце цішэй,— перабіла тая са зняважліваю фамільярнасцю.— Дзверы ж адчыненыя, чэлядзь пачуе. Мне што? Я ж не хаваюся. А божачка! Ці не ўсё мне адно — у турме сядзець ці гаварыць на волі. А вам трэба быць асцярожней, фраў Вагнер. Давайце я перш зачыню

дзверы, на выпадак, калі вы ўздумаеце зноў пагарачыцца. Толькі скажу вам загадзя: лаянкаю мяне не проймеш.

На кароткі момант гнеў прыдаў Ірэне сілы, але цяпер яна зноў адчула сябе бездапаможнаю перад непарушным нахабствам гэтай асобы. Яна стаяла, быццам дзіця, якое чакае, што яму зададуць на ўрок, спалоханая і амаль на ўсё згодная.

— Ну вось што, фраў Вагнер, няма чаго нам тут валаводзіцца. Жывецца мне не соладка, я ўжоказала вам. Я даўно завінавацілася за кватэру. Дый, акрамя таго, мне сёе-тое патрэбна. Хочацца калі-небудзь уздынуць вольна. Вось я да вас і прыйшла з дапамогаю. Дайце мне... ну, скажам, чатырыста крон.

— Я не магу, — пралепятала Ірэна, спалоханая велічынёю сумы, якой у яе і сапраўды не было ў наяўнасці, — у мяне няма такіх грошай. У гэтым месяцы я ўжо дала вам трыста крон. Дзе мне столькі ўзяць?

— Ну, як-небудзь наскрабіце, падумайце толькі добра. У такой багацейкі, як у вас, знойдзецца заўсёды столькі грошай, колькі трэба. Варта толькі захацець. Падумайце добра, фраў Вагнер, і ўсё будзе ў парадку.

— Ды няма ў мяне такіх грошай. Я б ахвотна дала вам, але столькі грошай у мяне няма. Вось сто крон, скажам... я б магла...

— Я вам сказала — мне трэба чатырыста крон, — адрэзала тая, як быццам нават абражаная гэтаю прапановаю.

— Ды зразумейце — няма іх у мяне, — распачна выгукнула Ірэна. «А раптам цяпер прыйдзе муж, — думала яна, — ён кожную хвіліну можа прыйсці». — Даю вам слова, няма...

— Ну, дык дастаньце іх дзе-небудзь...

— Не магу.

Шантажыстка агледзела Ірэну з галавы да ног, быццам прыкідвала яе магчымасці.

— Ну, вось, скажам, пярсцёнак... Калі аддаць яго ў заклад, то тады на ўсё хопіць. Праўда, я не вельмі разбіраюся ў каштоўнасцях... у мяне іх зроду не было... але чатырыста крон, па-мойму, за яго дадуць...

— Што? Пярсцёнак? — ускрыкнула Ірэна. Гэты пярсцёнак, мужаў падарунак у дзень заручын, яна ніколі не знімала: пярсцёнак быў вельмі каштоўны і прыгожы, з вялікім дарагім каменем.

— Гм, а чаму б і не? Я прышлю вам ламбардны квіток, можаце пярсцёнак выкупіць, калі захочаце. Я ж не зусім яго бяру, навошта беднай жанчыне такі багаты пярсцёнак.

— За што вы мяне праследуеце і мучыце? Я не магу... Зразумейце ж, не магу... Вы бачыце, я зрабіла ўсё, што магла. Зразумейце ж гэта! Пашкадуйце мяне!

— А мяне хто пашкадуе? Хай сабе здыхае з голаду. Чаму ж гэта я павінна шкадаваць такую багацейку?

Ірэна хацела адказаць рэзкасцю, але тут яна пачула, як грукнулі ўваходныя дзверы, і кроў застыла ў жылах. Мусіць, гэта муж вярнуўся з канторы. Не думаючы больш ні аб чым, яна сарвала з пальца пярсцёнак і сунула вымагальніцы, а тая адразу ж схавала яго.

— Не бойцеся, я зараз жа пайду, — супакоіла яе госця, убачыўшы, які бязмежны страх напісаны на Ірэніным твары і як напружана яна прыслухоўваецца да мужчынскіх крокаў, якія выразна былі чуваць у прэрднім пакоі. Адчыніўшы дзверы, шантажыстка прывіталася з Ірэніным мужам, які кінуў на яе рассяяны позірк, і выйшла.

— Гэтая дама прыходзіла за даведкаю, — сабраўшы апошнія сілы, растлумачыла Ірэна, як толькі за наведніцаю зачыніліся дзверы. Самае страшнае мінула. Муж нічога не адказаў і спакойна падаўся ў сталовую, дзе ўжо было накрыта на абед.

Ірэне здавалася, што ў яе гарыць месца на пальцы, якое звычайна халадзіў залаты абруч пярсцёнка, і што

кожны абавязкова зверне ўвагу на гэтае месца, як на ганебную пляму. За абедам яна ўвесь час старалася хаваць руку, але пры гэтым нейкае небывалае абвостранае чуццё нашэптвала ёй, што муж не зводзіць вачэй з яе рукі, сочыць за кожным яе рухам. Яна спрабавала адцягнуць яго ўвагу і ўсё новымі пытаннямі падтрымлівала размову. Яна звярталася да мужа, да дзяцей, да гувернанткі, з усіх сіл ажыўляла слабае цячэнне размовы, але сілы ёй здраджвалі, і размова ўвесь час перапынялася. Яна намагалася здавацца вясёлаю і развесяліць другіх, дражніла дзяцей, падбухторвала іх адно на адно, але яны не сварыліся і не смяяліся: яна і сама ўсведамляла, што ў вяселосці яе адчуваецца прытворства і гэта кідаецца ўсім у вочы. Чым болей яна прытваралася, тым меней ёй гэта ўдавалася. Нарэшце яна стамілася і змоўкла.

Маўчалі ўсе; яна чула толькі, як бразгае посуд ды як у яе нутры расце голас страху.

— А куды ты дзела пярсцёнак? — спытаўся раптам муж.

Яна ўздрыгнула. Унутраны голас выразна сказаў: усё, канец! Але штосьці інстынктыўна не хацела яшчэ здавацца. Трэба ўзяць сябе ў рукі, знайсці сілы на адну толькі фразу, адно слова. Прыдумаць яшчэ адну, апошнюю хлусню.

— Я... я аддала яго ў чыстку.— І, падбадзёраная сваёю выдумкаю, яна рашуча дадала: — Паслязаўтра я забяру яго назад.

Паслязаўтра. Цяпер яна звязала сябе. Калі ёй нічога не ўдасца зрабіць, хлусня выйдзе наверх, і тады ўсяму канец. Яна сама прызначыла сабе тэрмін, і праз хаос страху раптам прабілася новае пачуццё, пачуццё радасці, што развязка гэтак блізка. Паслязаўтра: тэрмін вызначаны, і гэтая пэўнасць выклікала дзіўны спакой, які заглушыў страх. Знутры падымалася штосьці новае, новая сіла, сіла жыць і сіла памерці.

* * *

Цвёрдая ўпэўненасць у блізкай развязцы нечакана праясніла ўсё ў яе душы. Нервовасць чарадзейна змянілася ясным роздумам, страх саступіў месца непрывычнаму празрыстаму спакою, праз прызму якога яна раптам ясна ўбачыла сапраўдную цану таго, што было яе існаваннем. Яна зразумела, што жыццё яшчэ не зусім страчана, і калі ёй суджана зберагчы гэтае жыццё і зрабіць яго яшчэ больш каштоўным у тым новым высокім сэнсе, які адкрыўся ёй за гэтыя дні пакутлівага страху, і калі можна будзе пачаць жыццё зноў без бруду, без боязі, без хлусні, — яна да гэтага гатовая. Але жыць разведзенаю жанчынаю, зняслаўленаю пралюбадзеякаю — на гэта ў яе няма сілы, як няма сілы працягваць небяспечную гульню, купляць сабе спакой на нейкі час. Супраціўляцца дарэмна — яна гэта разумела, развязка набліжаецца, пагібель пагражае ёй ад мужа, і ад дзяцей, і ад яе самой — ад усяго, што акружае яе. Уцячы немагчыма, калі вораг усюдыісны. А самае надзейнае выйсце — прызнацца — ёй недаступнае, у гэтым яна пераканалася. Значыцца, застаецца толькі адзін-аднютокі шлях, шлях, адкуль няма звароту.

* * *

Раніцаю яна спаліла сваю перапіску, прывяла ў парадак розныя нязначныя справы, але пры гэтым пазбягала глядзець на дзяцей і наогул на ўсё тое, што было ёй дарагое. Яна баялася, што жыццё павабіць яе зноў радасцямі і спакусамі і што бязмэтныя хістанні перашкодзяць здзейсніць прынятае ёю рашэнне. Потым яна яшчэ раз выйшла на вуліцу, каб апошні раз выпрабаваць лёс і сустрэцца з вымагальніцай. Нястомна ішла яна па вуліцах, але без ранейшай ліхаманкавай насцярожанасці. У душы яна ўжо стамілася ад барацьбы

і адчувала, што далей змагацца не можа. Яна прахадзіла так цэлых дзве гадзіны, быццам гэта быў яе абавязак, але шантажысткі нідзе не сустрэла і нават не засмуцілася ад гэтага. Яна ўглядвалася ў твары прахожых, і яны здаваліся ёй чужымі, непатрэбнымі і нежывымі. Усё гэта ўжо адышло кудысьці, было незваротна страчана.

Толькі адзін раз яна зноў спалохалася. Ёй здалося, што з натоўпу на другім баку вуліцы на яе скіраваны мужаў позірк, той дзіўны, суровы, калючы позірк, які з'явіўся ў яго з нядаўняга. Яна стала спалохана ўглядвацца, але знаёмая постаць адразу ж знікла за праездным экіпажам, і Ірэна супакоіла сябе тым, што ў гэты час муж заўсёды ў судзе. Ад нервовага напружання яна страціла адчуванне часу і спазнілася на абед. Але і мужа не было яшчэ — супраць яго звычкі — дома; ён прыйшоў праз дзве хвіліны, і ёй здалося, што ён чымсьці ўсхваляваны.

Яна пачала лічыць гадзіны, якія засталіся да вечара, і ёй зрабілася страшна, што іх так многа, а на развітанне трэба так мала часу, і грош усяму цана, калі табе вядома, што з сабою нічога нельга ўзяць. Ёю авалодала нейкая санлівасць. Машынальна спусцілася зноў на вуліцу і пайшла наўгад, не аглядваючыся, ні аб чым не думаючы. На скрыжаванні фурман ледзь паспеў стрымаць коней, інакш дышаль абавязкова збіў бы яе з ног. Фурман груба вылаяўся, а Ірэна нават не павярнула — гэта магло быць выратаваннем або адтэрміноўкай. Выпадак пазбавіў бы яе ад здзяйснення рашэння. Паволі паплялася яна далей — добра было ісці без думак, з адным толькі цьмяным адчуваннем канца, які, быццам лёгкі туман, непрыкметна апускаўся і засцілаў усё.

Выпадкова падняўшы вочы, каб прачытаць назву вуліцы, яна ўся задрыжала: у бязмэтным блуканні яна непрыкметна дабрыла амаль да самага дома свайго былога палюбоўніка. А што, калі гэта палец лёсу? Раптам ён чым-небудзь можа дапамагчы ёй, бо ён, трэба

думаць, ведае адрас гэтай асобы. Яе ахапіла радаснае ўзбуджэнне. Як яна не падумала аб гэтым? Адразу ж крокі зрабіліся больш імклівымі; падагнаныя надзею, закруціліся ў галаве бязладныя думкі. Яна прымусіць яго пайсці да вымагальніцы, каб назаўсёды пакласці гэтаму канец. Хай прыгрозіць ёй добра, каб яна перастала шантажыраваць яе; а можа, дастаткова будзе даць ёй пэўную суму грошай і выдаліць з горада. Ірэна стала раптам шкада, што яна пры сустрэчы так няласкава абышлася з небаракам, але ўсё роўна, ён абавязкова дапаможа ёй. Як дзіўна, што выратаванне прыходзіць цяпер, у самую апошнюю хвіліну.

Імкліва ўзбегла яна наверх і пазваніла. Ніхто не адчыніў. Яна прыслухалася: ёй здалося, што за дзвярамі чуваць асцярожныя крокі. Яна пазваніла яшчэ раз. Зноў маўчанне. І зноў нейкі шорах за дзвярамі. Тут яна страціла цяргенне і пачала званіць без перапынку — бо ў яе гэта было пытанне жыцця.

Нарэшце за дзвярамі нехта заварушыўся, шчоўкнуў замок, і дзверы прачыніліся.

— Гэта я, — паспешна шагнула Ірэна.

Ён адчыніў дзверы, яўна збянтэжаны.

— Ах, гэта ты... вы, васпані, — разгублена пралепятаў ён. — Прабачце... я зусім не чакаў... вашага прыходу... прабачце мой выгляд, — ён быў без пінжака, з расшпіленаю кашуляю і без каўнерыка.

— Мне трэба хутчэй пагаварыць з вамі, вы павінны мне дапамагчы, — сказала яна нервова, бо ён усё яшчэ трымаў яе на парозе, як жабрачку. — Можа, вы нарэшце дазволіце мне ўвайсці, я затрымаю вас усяго на адну хвілінку, — дадала яна раздражнёна.

— Калі ласка, — збянтэжана прамармытаў ён, сарамліва адводзячы позірк. — Толькі я цяпер... мне не зусім зручна...

— Вам трэба мяне выслухаць. Усё гэта па вашай віне. Ваш абавязак мне дапамагчы... Вы абавязаны,

чуеце, абавязаны вярнуць мне пярсцёнак. У крайнім выпадку, скажыце мне адрас... Яна ўвесь час праследуе мяне, а цяпер вось кудысьці знікла... Вы абавязаны, чуеце, абавязаны.

Ён няўцямна ўтаропіўся ў яе. Толькі цяпер яна заўважыла, што з яе адрывістых выкрыкаў нічога нельга зразумець.

— Ах вось яно што... Вы нічога не ведаеце... Дык вось, ваша палюбоўніца, ваша былая пасія, высачыла мяне, калі я выходзіла ад вас. З таго часу гэтая асоба праследуе мяне, шантажыруе... мучыць да смерці... А цяпер яна ўзяла ў мяне пярсцёнак, а ён мне патрэбен, абавязкова, і таму трэба, каб яго вярнулі мне не пазней сённяшняга вечара, я гэтак і сказала... Ну дык вось, дапамажыце мне.

— Але... але я...

— Вы дапаможаце мне ці не?

— Але я не ведаю ніякай асобы. Я не разумею, каго вы маеце на ўвазе. Я ніколі не меў дачынення да шантажыстак.— Ён гаварыў амаль груба.

— Вось як... вы не ведаеце. Яна ўсё гэта выдумала! Адкуль жа яна ведае і ваша прозвішча, і мой адрас? Можа, яна і не думае мяне шантажыраваць? Можа, мне ўсё гэта прыснілася?

Яна пранізліва зарагатала. Яму стала не па сабе. У яго прамільгнула думка, што яна звар'яцела, гэтакім дзіўным бляскам ззялі яе вочы, гэтак дзіўна яна паводзіла сябе і пляла нейкую лухту. Ён спалохана паглядзеў па баках.

— Калі ласка, супакойцеся... васпані. Запэўніваю вас, вы памыляецеся. Мусіць... ды не, гэта выключана... я нічога не разумею. З такімі жанчынамі я не сустракаюся. Вы ж ведаеце, я тут зусім нядаўна, і тыя дзве сувязі, якія ў мяне былі, зусім не такія... Не буду называць імёнаў, але нават смешна падумаць... будзьце ўпэўнены, гэта нейкая памылка...

— Значыцца, вы адмаўляецеся мне дапамагчы?

— Не, што вы... калі я толькі магу.

— Тады... пойдзем. Мы разам пойдзем да яе.

— Але да каго ж... да каго? — Калі яна схапіла яго за руку, ён зноў спалохана падумаў, што яна не пры сваім розуме.

— Да яе ж... Пойдзеце вы ці не?

— Ну, канечне ж... Канечне ж, пайду,— яе ліхаманкавая настойлівасць яўна пацвярджала падазрэнне, якое ўзнікла ў яго,— канечне... канечне...

— Дык хадземце ж... гэта пытанне жыцця і смерці!

Ён ледзь стрымаў усмешку. Потым адразу ж перайшоў на афіцыйны тон.

— Прашу мяне прабачыць, васпані, але цяпер я заняты... У мяне ўрок музыкі... Я не магу яго перапыніць...

— Вось як... Вось як... — Яна пагардліва засмяялася яму ў твар.— Вы даяце ўрокі без пінжака... Ілгун вы, вась вы хто! — І раптам у яе галаве мільганула здагадка. Яна рванулася ў пакоі, і ён не паспеў затрымаць яе.— Значыцца, яна тут, у вас, гэтая шантажыстка? Чаго добрага, вы з ёю заадно. Можа, вы дзеліцеся тым, што вымагаеце ў мяне? Пападзіся яна мне ў рукі! Цяпер мне няма чаго баяцца.— Яна крычала на ўвесь голас. Ён трымаў яе, але яна змагалася з ім, вырвалася і расчыніла дзверы ў спальню.

Нехта, хто, відаць, падслухоўваў за дзвярамі, адскочыў у глыбіню пакоя. Ірэна, зусім збянтэжаная, глядзела на незнаёмую, паўадзетую даму, якая паспешна адварнула ўбок твар. Яе палюбоўнік кінуўся ўслед за Ірэнай, бо думаў, што яна звар'яцела, і баяўся, што яна наробиць бяды, але яна тут жа выйшла са спальні.

— Прабачце,— прамармытала яна. У галаве ў яе ўсё пераблыталася. Яна нічога ўжо не разумела, ёй было толькі брыдка, бясконца брыдка, бясконцая стомленасць авалодала ёю.— Прабачце,— паўтарыла яна.— Заўтра... так, заўтра вам усё стане ясна, зрэшты, я... я і сама

нічога не разумею.— Яна гаварыла з ім, як з чужым, нішто не напамінала ёй аб тым, што яна калісьці належала гэтаму чалавеку, ды і яна сама сабе была як чужая. Усё цяпер забыталася канчаткова, ёй было ясна толькі, што дзесьці тут хаваецца хлусня. Але яна занадта стамілася, каб што-небудзь бачыць. Яна заплюшчыла вочы і ішла па лесвіцы, як асуджаны ідзе на эшафот.

* * *

Калі яна выйшла на вуліцу, ужо зусім сцямнела. А раптам, мільганула ў яе думка, гэтая асоба вартуе, раптам у апошнюю хвіліну прыйдзе выратаванне. Ёй захацелася скласці рукі і памаліцца забытаму богу. Ах, толькі б вымаліць сабе адтэрміноўку на некалькі месяцаў, да лета, а потым спакойна пажыць сярод палёў і лугоў, там шантажыстка не дабярэцца да яе, пажыць спакойна ўсяго адно лета. Прагна ўглядалася яна ў вулічны змрок. Ёй здалося, што каля дома насупраць стаіць нейкая постаць, але калі яна падышла бліжэй, постаць схавалася ў пад'ездзе. На момант Ірэна як быццам улавіла ў ёй падабенства з мужам. Другі раз за гэты дзень адчувала яна страх перад мужам, які раптоўна прамільгнуў на вуліцы, перад яго позіркам. Яна спынілася і пачала чакаць. Але постаць без следу знікла ў цемры. Тады яна пайшла далей і ўвесь час адчувала ў сябе за спінаю чыйсьці пякучы цяжкі позірк. Адзін раз яна павярнулася, але нікога не ўбачыла.

Аптека была недалёка. Ірэна крыху дрыжала, калі ўваходзіла туды. Правізар узяў рэцэпт і пайшоў рыхтаваць тое, што было ў ім напісана. За гэтую кароткую хвіліну Ірэна выразна ўбачыла ўсё — і бліскучыя шалі, і мініяцюрныя гіркі, і этыкеткі, а нават на паліцах рады бутэлечак з нейкімі вадкасцямі, незнаёмыя лацінскія назвы, якія яна машынальна пачала чытаць.

Яна пачула ціканне гадзінніка, улавіла своеасаблівы аптэчны пах, салаткаваты пах лекаў, і раптам успомніла, што ў дзяцінстве заўсёды прасіла маці пасылаць яе ў аптэку з даручэннямі, бо ёй падабаўся гэты пах, падабалася глядзець на таямнічыя бліскучыя тыгелькі. І тут жа яна з жахам падумала, што забылася развітацца з маці, і ёй стала пакутліва шкада беднай старэнькай. Як яна спалохаецца, разгублена думала Ірэна; але правізар ужо адлічваў празрыстыя кроплі ў сінюю бутэлекку. Неадрыўна глядзела яна, як смерць пераліваецца з пузатай пляшкі ў маленькую бутэлекку, адкуль яна неўзабаве заструменіцца па яе жылах, і на яе павяяла холадам. Тупа, нібы зачараваная, глядзела яна на правізаравы пальцы: вось ён затыкае коркам поўную бутэлекку, вось абклейвае небяспечнае рыльца папераю. Усе Ірэніны пачуцці скавала, паралізавала жахлівая думка.

— З вас дзве кроны, — сказаў правізар. Яна страпанулася і разгублена агледзелася па баках. Потым механічна дастала грошы. Яшчэ не зусім прыйшоўшы ў сябе, няўцямна разглядала яна манеты і доўга не магла адлічыць тое, што было патрэбна.

У гэты момант яна адчула, што яе руку рэзка адсунулі ўбок, і пачула, як бразнулі грошы аб шкляную падстаўку. Чыясці працягнутая рука перахапіла ў яе бутэлекку.

Яна міжволі павярнулася і знерухомела: побач стаў муж. Твар у яго быў бледны як смерць, вусны сціснуты, на лбе выступілі кропелькі поту.

Яна адчула, што вось-вось страціць прытомнасць, і ўчапілася за прылавак. Адразу ж ёй стала ясна, што менавіта яго яна бачыла ўдзень на вуліцы, што менавіта ён вартаваў яе ў пад'ездзе; нейкі інстынкт ужо тады падказваў ёй, што гэта ён, а цяпер усё разам усплыло ў яе памутнелай галаве.

— Хадзем, — сказаў ён глухім, здушаным голасам. Яна неўразумела паглядзела на яго і дзесьці ў глыбіні

душы здзівілася, што слухаецца яго. Але ўсё-такі машынальна пайшла за ім.

Не глядзячы адно на аднаго, яны перайшлі вуліцу. Яны ішлі поплич. Ён усё яшчэ трымаў у руцэ бутэлечку. Адзін раз спыніўся і абцёр вільготны лоб. Сама гэтага не ўсведамляючы і не жадаючы, яна таксама неяк запаволіла хаду. Але зірнуць на яго не асмельвалася. Ніхто не гаварыў ні слова, вулічны шум быў ім замест гаворкі.

На лясвіцы ён прапусціў яе наперад. І як толькі яна адчула, што яго няма побач, ногі яе аслабелі, яна спынілася, трымаючыся за парэнчы. Тады ён узяў яе пад руку. Яна ўздрыгнула ад яго дотыку і паспешна ўзбегла наверх.

Яна ўвайшла ў спальню, ён следам за ёю. Сцены цьмяна свяціліся ў змроку, ледзь відаць былі абрысы мэблі. Абое ўсё яшчэ не казалі ні слова. Муж сарваў паперку з бутэлечкі, выняў корак, выліў усё, а бутэлечку рэзкім рухам шпурнуў у куток. Ірэна ўздрыгнула, пачуўшы звон разбітага шкла.

А яны ўсё маўчалі. Ірэна, не глядзячы, адчувала, што ён намагаецца авалодаць сабою. Нарэшце ён зрабіў крок да яе. Потым яшчэ і яшчэ крок, пакуль не апынуўся зусім побач. Яна чула яго цяжкае дыханне і сваім нерухомым, затуманеным позіркам бачыла, як блішчаць у цемры яго вочы. Яна чакала: вось-вось выбухне яго гнеў, вось-вось яго рука жалезнаю хваткаю ўвап'ецца ў яе дрыготкую руку. Сэрца ў яе замерла, і толькі нервы дрыжалі, як туга напятая струна. Усёю сваёю істотаю чакала яна кары і амаль жадала, каб ён хутчэй даў волю гневу. Але ён па-ранейшаму маўчаў, а калі загаварыў, яна з невыказным здзіўленнем пачула ў яго голасе не гнеў, а пяшчоту.

— Ірэна, — пачаў ён на здзіўленне мяккім голасам, — дакуль мы будзем мучыць адно аднаго?

І тут раптоўна, сутаргава, з сакрушальнаю сілаю, як працяглы, бяссэнсавы, звярыны крык, прарваліся ры-

данні, якія яна стрымлівала, прыглушвала апошнія тыдні. Быццам злосная рука рванула яе знутры і пачала раз'юшана трэсці — яна захісталася, як п'яная, і ўпала б, калі б муж не падхапіў яе.

— Ірэна, — спрабаваў ён супакоіць яе. — Ірэна, Ірэна, — усё цішэй, усё ласкавей шаптаў ён яе імя, быццам думаў пяшчотным гучаннем гэтага слова разгладзіць канвульсіўна зведзеныя нервы, але толькі рыданні, толькі буйныя парывы распачы, якія калацілі ўсё цела, былі яму адказам. Ён павёў, а потым панёс і асцярожна паклаў яе на канапу. Але рыданні не суніمالіся. Рукі і ногі сутаргава тузаліся, як ад электрычнага току, дрыготкае змучанае цела, здавалася, кідала то ў гарачку, то ў холад. Напружаныя да крайнасці нервы не вытрымалі, і боль, які сабраўся за ўсе гэтыя тыдні, увесь час бушаваў у знясіленым целе.

Не помнячы сябе ад хвалявання, ён стараўся стрымаць гэтае дрыжанне, сціскаў ледзяныя жончыны рукі, спачатку асцярожна, а потым усё мацней, са страхам, гарача цалаваў яе сукенку, яе шую, але Ірэна па-ранейшаму ўздрыгвала, курчылася ў камячок, а з грудзей усё накічваліся рыданні, якія нарэшце-такі вырваліся наверх. Муж дакрануўся да яе твару, ён быў халодны і вільготны ад слёз, жылкі на скронях набухлі і ўздрыгвалі. Невыказны страх авалодаў ім. Ён упаў на калені і загаварыў каля самага яе твару.

— Не плач, Ірэна... Ужо ж усё... усё мінула. Не пакутуй гэтак... Табе ўжо няма чаго баяцца... Яна не прыйдзе болей ніколі, чуеш — ніколі...

Ірэна зноў ірванулася ў сутаргавым рыданні, хоць муж моцна трымаў яе абедзвюма рукамі. Ён бачыў распач, якая калаціла змучаную жанчыну, і адчуў страх, быццам ён быў яе забойцам. Ён увесь час цалаваў яе, няскладнымі словамі прасіў прабачэння.

— Не... ніколі болей... яна болей не прыйдзе... Клянуся табе... Я не чакаў, што ты гэтак спалохаешся...

Я хацеў толькі вярнуць цябе... напамінь пра твой аба-
вязак... каб ты назаўжды пайшла ад яго... і вярнулася
да нас... Калі я пра гэта даведаўся выпадкова, у мяне не
было другога выйсця... не мог жа я проста сказаць табе...
Я ўсё спадзяваўся... усё спадзяваўся, што ты вернешся,
і таму падаслаў гэтую бедную жанчыну. Думаў, яна
падштурхне цябе. Яна — беднае стварэнне, актрыса без
ангажэменту... Яна згадзілася пасля доўгіх угавораў,
я вельмі настойваў... Цяпер я бачу, гэта было нядобра...
Але я хацеў цябе вярнуць... Няўжо ты не бачыла, што
я гатовы, што я рады дараваць табе? Але ты мяне не
зразумела... Да гэтага... да гэтага я не думаў цябе да-
весці... Мне самому яшчэ цяжэй было ўсё гэта бачыць...
сачыць за кожным тваім крокам... Дзеля дзяцей, зразу-
мей, толькі дзеля дзяцей я павінен быў прымусяць цябе...
Але цяпер усё гэта прайшло... Усё будзе добра...

Голас гучаў зусім блізка, але словы даляталі да яе
аднекуль здалёк, і яна не разумела іх. Усё заглушаў
шум хваляў, якія набягалі знутры, свядомасць была
азмрочана блытанінаю пачуццяў. Яна адчувала ласка-
вы дотык, пацалункі і свае слёзы, якія паволі астывалі,
але ўнутры звінела і гула, цякла па венах кроў, а ў ву-
шах стаяў шалёны гул, быццам званілі званы. Потым
усё знікла ў тумане. Апрытомнеўшы, яна няясна адчу-
ла, што яе раздзяваюць, як праз густую заслону ўбачы-
ла ласкавы і заклапочаны мужаў твар. І адразу ж упала
ў чорнае бяздонне глыбокага дабратворнага сну, у якім
ёй нічога не снілася.

* * *

Калі яна назаўтра раніцаю расплюшчыла вочы, у па-
коі было ўжо відно. І ў ёй самой таксама прасвятлела,
навальнічныя грымоты быццам ачысцілі і асвятлылі
кроў. Яна спрабавала ўспомніць, што з ёю здарылася,
але ўсё здавалася ёй яшчэ сном. Яна адчувала непраўда-

падобную лёгкасць і свабоду, з якою чалавек лунае ў паветры ў марах, і, каб упэўніцца, што гэтае цьмянае адчуванне — рэчаіснасць, яна дакранулася адною рукою да другой.

Раптам яна ўздрыгнула: на пальцы блішчаў пярсцёнак. І тут жа сну як і не было. Тыя бязладныя словы, якія яна чула і не чула на мяжы прытомнасці, і тыя ранейшыя няясныя здагадкі, якія яна не асмельвалася зрабіць думкамі, і падазрэнне цяпер раптам зліліся ў стройнае цэлае. Усё адразу стала ёй зразумелым — і мужавы пытанні, і здзіўленне палюбоўніка; пятля за пятлёю раскруцілася перад ёю страшная сетка, якая аблытвала яе. Гнеў і сорам авалодалі ёю, нервы зноў задрыжалі, і яна ўжо гатова была пашкадаваць, што прачнулася ад гэтага сну без летуценняў і страху.

Але тут у суседнім пакоі пачуўся смех. Дзеці ўсталі і, нібы птушаняты, якія толькі што прачнуліся, голасна сустракалі новы дзень. Ірэна ясна распазнала сынаў голас і ўпершыню са здзіўленнем адзначыла, як ён падобны на бацькаў. Усмешка непрыкметна кранула яе вусны і затрымалася на іх. Ірэна ляжала з заплюшчанымі вачамі, каб лепей нацешыцца тым, што складала яе жыццё, а з гэтага часу і шчасце. У душы яшчэ ціхенька шчымела нешта, але гэта быў жыватворны боль — так пякуць раны, перш чым зарубцавацца назаўсёды.

ПЯКУЧАЯ ТАЯМНІЦА

ПАРТНЕР

Паравоз хрыпла засвіцеў: цягнік дасягнуў Зэмерынга. Чорныя вагоны на хвіліну спыніліся ў серабрыстым высакагорным святле, выкінулі некалькі страката апранутых пасажыраў і праглынулі другіх, пераклікнуліся сярдзітыя галасы, і ўжо зноў засвіцела наперадзе сіпатая машына, пацягнула ў пячору тунеля чорны грукатлівы ланцуг. Зноў навокал, колькі бачыць вока, чыста падмецены вільготным ветрам ясны, спакойны ландшафт.

Адзін з прыезджых — малады чалавек, які выгадна адрозніваўся ад другіх ахайнасцю адзення і лёгкаю натуральнаю хадою, — апырэдзіў астатніх, першы на няў фіякр і паехаў у гасцініцу. Коні няспешна трухалі па крутой горнай дарозе. У паветры пахла вясной. На небе пырхалі хмаркі, белыя, гарэзлівыя, якімі яны бываюць толькі ў маі і чэрвені, калі бесклапотныя, маладыя, яны гуліва імчацца па блакітнай дарозе і то хаваюцца за высокія горы, то абдымаюцца і ўцякаюць, то сціскаюцца ў хустачку, то раздзіраюцца на стужкі і нарэшце дурасліва насоўваюць белыя шапкі на горныя вяршыні. Поўны неспакою быў і вецер — ён так шалёна раскалыхваў тонкія, яшчэ вільготныя пасля дажджу дрэвы, што яны лёгенька паскрыпвалі суставамі і сыпалі ў бакі тысячы іскрыстых кропляў. Часам з вяршынь даходзіў свежы пах снегу, і тады паветра рабілася і саłodкім і даўкім. Усё на небе і на зямлі было поўна руху і нецярплівага браджэння сіл. Коні чмыхалі і весела беглі цяпер з гары, далёка чуваць быў звон іх бомкаў.

У гасцініцы малады чалавек перш за ўсё прагледзеў

спіс прыезджых, але тут жа расчаравана адсунуў яго ўбок. «Навошта, зрэшты, я прыехаў сюды? — з прыкрасцю спытаўся ён у сябе. — Сядзець тут аднаму на гары, без кампаніі — гэта яшчэ горш, чым у канцылярыі. Мусіць, я прыехаў або занадта рана, або занадта позна. Мне ніколі не шанцуе з водпускам. Ніводнага знаёмага прозвішча сярод усіх гэтых людзей. Хоць бы дзве-тры жанчыны, на благі канец — маленькі, нявінны флірт, каб не прасумаваць увесь тыдзень».

Малады чалавек быў баронам і належаў да не вельмі радавітай сям'і аўстрыйскай чыноўнай знаці. Ён служыў ва ўрадавай установе; адпачынак яму быў непатрэбны, але ён узяў водпуск на тыдзень таму, што ўсе калегі выклапаталі сабе веснавыя канікулы, і ён таксама захацеў скарыстаць сваё права. Яго нельга было назваць пустым чалавекам, але без кампаніі ён жыць не мог; агульны ўлюбёнец, якога ўсюды прымалі сардэчна, ён не пераносіў адзіноты і выдатна ведаў гэта. У яго не было ніякай схільнасці заставацца сам-насам з сабою, ён па магчымасці пазбягаў такіх сустрэч, бо зусім не імкнуўся да больш блзкага знаёмства з уласнаю персонаю. Ён ведаў, што яму трэба сутыкацца з людзьмі, каб маглі праявіцца ўсе яго таленты — яго ласкаваць, яго тэмперамент. У адзіноце ён быў халодны і бескарысны, як запалка ў пачку.

У дрэнным настроі бадзяўся ён па пустым вестыбюлі, то рассяяна перагортваў газеты, то заходзіў у гасціную, садзіўся там за раяль і найграваў вальс, — але рытм яму не даваўся. Нарэшце, узлаваны, ён сеў каля акна і пачаў глядзець, як паволі насоўваўся змрок і з-за хвой клубамі падымаўся сівы туман. Так змарнаваў ён, злы і знерваны, цэлую гадзіну; потым падаўся ў сталовую.

Там было занята ўсяго некалькі сталоў; ён хуценька акінуў іх позіркам. Марна! Ніводнага знаёмага. Толькі вунь там — ён няўважліва адказаў на паклон — трэнер з іпадрома ды яшчэ адзін знаёмы твар з Рынгштрасэ,

і болей нікога. Ніводнай жанчыны, нічога, што абяцала б хоць мімалётную прыгоду. Гэта яшчэ мацней узявала яго. Ён належаў да тых маладых людзей, якія дзякуючы свайму прыгожаму твару карыстаюцца поспехам і заўсёды гатовы да новых сустрэч, заўсёды шукаюць новых прыгод і спатканняў; іх нічога не бянтэжыць, бо ўсё загадзя разлічана, ніводная здабыча не вырвецца з іх рук; ужо першы позірк, які яны кідаюць на жанчыну, ацэньвае яе з гэтага боку — ці гэта сябрава жонка, ці гэта яе пакаёўка. Пра такіх людзей часта гавораць з пагардліваю ўсмешкаю, што яны паляўнічыя на жанчын, не ўсведамляючы, які трапны гэта выраз, бо яны з не меншым жаданнем і жорсткасцю, чым паляўнічыя на дзічыну, высочваюць і гоняць сваю ахвяру. Яны заўсёды нападатовы, у любы час могуць кінуцца на след, куды б ён іх ні завёў. У іх заўсёды тлее агонь, але гэта не полымя закаханага сэрца, а запал гульца, халодны, разважлівы і небяспечны. Сярод такіх людзей ёсць упартыя, для іх не толькі юнацтва, але і ўсё жыццё да старасці — суцэльны ланцуг любоўных прыгод, іхні дзень распадаецца на сотні дробных пажадлівых уражанняў — мімалётны позірк, выпадковая ўсмешка, дотык да суседчынага калена, а год — зноў-такі на сотні такіх дзён; пагоня за жанчынамі — вось іх адзіны і пастаянны стымул у жыцці.

Тут не было партнёра на гульню, барон адразу ўбачыў гэта. Няма большай прыкрасці гульцу, што сядзіць і чакае выйгрышу за зялёным сталом з картамі ў руках, як марнае чаканне партнёра. Барон запатрабаваў газету. Яго хмурны позірк прабягаў па радках, але думкі драмалі і, як п'яныя, спатыкаліся на словах.

Раптам ён пачуў за сабою шалясценне сукенкі і голас, які дакорліва і манерна сказаў:

— Mais tais-toi donc, Edgar!¹

---

¹ Памаўчы, Эдгар! (Фр.)

Побач зашамацела шаўковая сукенка, і міма стала праплыла высокая пышная постаць; за ёю ішоў маленькі бледны хлопчык у чорным аксамітным гарнітурчыку, які кінуў на барона цікаўны позірк. Яны селі насупраць яго за зарэзерваваны для іх стол. Хлопчык яўна імкнуўся паводзіць сябе прыстойна, але неспакойны бляск яго чорных вачэй сведчыў, што гэта давалася яму нялёгка. Дама — барон глядзеў толькі на яе — была апранута добра, з густам і належала да таго тыпу жанчын, які асабліва падабаўся барону: крыху паўнаватая яўрэйка, у росквіце сталай прыгажосці, відаць, палкая ў каханні, хоць яна ўмела хавала гэта пад маскаю ўзнёслай меланхоліі. Яму яшчэ не ўдалося зазірнуць у яе вочы, і ён захапляўся пакуль што толькі прыгожым выгінам броваў, вытанчаным носам, які, праўда, выдаваў яе паходжанне, але сваёю высакароднаю формаю надаваў профілю зграбнасць і пікантнасць. Валасы, як і ўсё ў яе поўнай фігуры, вылучаліся надзвычайнаю пышнасцю. Бясспрэчна, гэта была жанчына, сытая пакланеннем, упэўненая ў сабе і ў сваіх чарах. Ціхім голасам яна заказвала абед і рабіла заўвагі хлопчыку, які брынкаў відэльцам, — усё гэта з паказною абыякавасцю, быццам не заўважаючы асцярожнага, шукальнага баронавага позірку, хоць менавіта гэтая неадступная цікаўнасць была прычынаю яе вытанчаных паводзін за абедам.

Змрочны баронаў твар імгненна заззяў, маршчыны разгладзіліся, нябачны ток пабег па нервах, мускулы напружыліся, уся яго постаць ажыла, у вачах заблішчалі агеньчыкі. Ён сам быў падобны на тых жанчын, якім патрэбна прысутнасць мужчыны, каб праявіць усю сваю прывабнасць. Энергія яго абуджалася, толькі калі прадчувала якое-небудзь заляцанне. Гэтак было і цяпер — паляўнічы ўчуў здабычу. Ён задзірліва шукаў яе позірку, які часта слізгаў па ягоным твары, але не даваў яснага адказу на яго выклік. Яму здавалася, што губы яе складваюцца ў ледзь прыкметную ўсмешку, але ўсё

гэта было неакрэслена, і гэтая неакрэсленасць яшчэ
болей распальвала яго. Адзінае, што падавала на-
дзею,— гэта яе позірк, які ўпарта слізгаў міма яго, ён
адчуваў у ім супраціўленне і разам з тым збянтэжа-
насць,— і яшчэ наўмысны, разлічаны на слухача тон
размовы з дзіцём. Ён адчуваў за яе занадта падкрэсле-
ным спакоем лёгкую трывогу. Сам ён таксама быў усх-
валяваны: гульня пачалася. Ён не спяшаўся кончыць
абедаць: паўгадзіны ён амаль не зводзіў вачэй з гэтай
жанчыны, пакуль не вывучыў кожную рысу яе твару, не
прасачыў позіркам кожную лінію яе пышнай фігуры. За
вокнамі гусцеў душны змрок, лес уздыхаў, як ахопленae
страхам дзіця, вялізныя дажджавыя хмары працягвалі
да яго свае шэрыя рукі, усё гусцей рабіўся цень у пакоі,
усё мацней гняла цішыня, якая панавала тут. Размова
мацеры з сынам — ён бачыў гэта — гучала пад пагро-
заю цішыні ўсё болей штучна, усё болей ненатуральна;
было ясна, што яна вось-вось абарвецца. Тады барон
вырашыў зрабіць спробу. Ён першы ўстаў з-за стала,
гледзячы міма яе ў акно, і нават накіраваўся да дзвярэй.
Там ён хуценька павярнуў галаву, як быццам штосьці
забыў,— і злавіў на сабе ўважлівы позірк.

Гэта яго акрыліла. Ён застаўся ў вестыбюлі. Неўза-
баве яна з'явілася, трымаючыся за хлопчыкаву руку,
мімаходам пагартала часопісы, паказала сыну некалькі
малюнкаў. Але калі барон падышоў да стала, быццам
каб узяць часопіс, а на самай справе, каб зазірнуць
глыбей у яе вільготныя бліскучыя вочы, можа, нават
распачаць размову,— яна адварнулася, паляпала хлоп-
чыка па плячы, сказала: «Viens, Edgar! Au lit!»¹ і спа-
койна прайшла міма яго. Барон з лёгкаю прыкрасцю
паглядзеў ёй услед. Ён, папраўдзе, разлічваў пазнаёміц-
ца ў той жа вечар, і тое, што яна гэтак рашуча пайшла,
расчаравала яго. Але, зрэшты, у яе супраціўленні была

---

¹ Пойдзем, Эдгар! Спаць пара! (Фр.)

свая прывабнасць, і менавіта няўпэўненасць у поспеху падахвочвала яго. Так ці інакш — ён знайшоў партнёра; можна было пачынаць гульнію.

РАПТОЎНАЕ СЯБРОЎСТВА

Назаўтра раніцаю, увайшоўшы ў вестыбюль, барон убачыў сына прыгожай незнаёмкі — ён ажыўлена гутарыў з двума хлопчыкамі-ліфцёрамі і паказваў ім маляўнікі ў кніжцы Карла Мая. Яго мацеры не было; відаць, яна яшчэ займалася туалетам. Цяпер толькі барон звярнуў увагу на дзіця — сарамлівага, фізічна дрэнна развітага, нервовага хлопчыка гадоў дванаццаці з парывістымі рухамі і цёмнымі неспакойнымі вачамі. Як шмат хто з дзяцей у гэтым узросце, ён, здавалася, быў чымсьці напалоханы, быццам яго толькі што разбудзілі і прывялі на незнаёмае месца. Яго твар нельга было назваць непрыгожым, але рысы яшчэ канчаткова не вызначыліся, барацьба паміж дзяцінствам і сталасцю, мусіць, толькі пачыналася; усё было ледзь акрэслена, ніводная лінія не завершана на хваравіта-бледным, нервовым твары. Да таго ж, як заўсёды ў гэтым няўдзячным узросце, калі дзецям заўсёды не па мерцы іх адзене, а ганарыстасць яшчэ не прымушае сачыць за вонкавым выглядам, рукавы і штаны ў яго матляліся на занадта худых руках і нагах.

Хлопчык сланяўся па вестыбюлі без занятку і рабіў даволі ўбогае ўражанне. Па сутнасці, ён усім перашкаджаў. Яго то адхіляў убок парцье, да якога ён прыставаў з усялякімі пытаннямі, то адштурхоўваў хто-небудзь ад дзвярэй; відаць, яму не хапала чалавека, з якім ён мог бы пагаварыць па-сяброўску. Дзіцячая патрэба пабалбатаць вымушала яго шукаць субяседнікаў сярод служачых атэля; тыя адказвалі яму, калі ў іх быў час, і адразу ж абрывалі размову, як толькі паказваўся хто-небудзь з дарослых ці тэрміновая работа патрабавала

кудысьці пайсці. Барон з усмешкаю, спачувальна пазіраў на беднага хлопчыка, які на ўсё глядзеў цікаўна і ад якога ўсе непрыветліва адварочваліся. Аднаго разу ён злавіў накіраваны на сябе цікаўны позірк, але чорныя вочы адразу ж спалохана кінуліся ўбок і схаваліся за апушчанымі павекамі. Гэта здалася барону забаўным. Хлопчык зацікавіў яго, і ён падумаў, ці нельга выкарыстаць дзіця, пужлівасць якога тлумачыцца, мусіць, толькі сарамяжнасцю, як пасрэднака для хутчэйшага збліжэння. Ва ўсякім разе, трэба паспрабаваць. Непрыкметна ён пайшоў услед за хлопчыкам, які толькі што выскачыў на двор і, ахоплены дзіцячаю прагаю да ласкі, паглядзіў ружовыя ноздры белага каня; але і тут яму не пашанцавала — фурман даволі груба прагнаў яго. Пакрыўджаны і маркотны, ён бадзяўся каля дома, і позірк у яго быў пусты і крыху сумны. Вось тут барон і загаварыў з ім.

— Ну, малады чалавек, як табе тут падабаецца? — спытаўся ён, стараючыся вымавіць гэтыя словы самым простым і вясёлым тонам.

Хлопчык пачырванеў да вушэй і баязліва паглядзеў на барона. Ён, здавалася, спалохаўся, прыціснуў руку да грудзей і сарамліва пераступаў з нагі на нагу. Ніколі яшчэ з ім не загаворваў чужы чалавек.

— Дзякуй, вельмі падабаецца, — ледзь выціснуў ён з сябе. Апошняе слова з цяжкасцю выйшла з яго вуснаў.

— Гэта мяне здзіўляе, — сказаў барон, усміхаючыся, — па сутнасці, тут даволі сумна, асабліва такому маладому чалавеку, як ты. Што ж ты робіш цэлы дзень?

Хлопчык быў яшчэ занадта збянтэжаны і не знайшоў, што адказаць. Бо дагэтуль жа яго ніхто ведаць не хацеў, — няўжо гэты шыкоўна адзеты пан папраўдзе хоча з ім пагаварыць! Гэтая думка вызвала ў ім адначасова і нясмеласць і гордасць. Нарэшце ён набраўся духу.

— Я чытаю, і мы шмат гуляем з мамаю. Часам ездзім катацца. Мне трэба тут паправіцца, я быў вельмі

хворы. Доктар сказаў, што мне трэба шмат бываць на сонцы.

Апошнія словы ён сказаў ужо даволі ўпэўнена. Дзеці заўсёды ганарацца перанесенаю хваробаю: яны ведаюць, што страх за іх робіць бацькоў яшчэ больш уважлівымі.

— Так, сонца карысна такім юнакам, як ты; табе трэба загараць. Але навошта ты сядзіш тут цэлы дзень? У тваім узросце трэба больш бегаць, дурэць і нават сваволіць крыху. Мне здаецца, ты вельмі ўжо прыстойна паводзіш сябе, сядзіш поседам у пакоі з гэтаю тоўстаю кніжкаю пад пахай. Помню, які я быў гарэза ў твае гады. Кожны вечар прыходзіў дадому ў падраных штанах. Не трэба быць дужа ціхім!

Хлопчык міжволі ўсміхнуўся, і страх яго прапаў. Ён хацеў адказаць, але словы здаліся яму занадта смелымі, занадта дзёрзкімі, каб ён сказаў іх гэтаму слаўнаму незнаёмцу, які так ласкава размаўляў з ім. Ён ніколі не быў бойкі, заўсёды лёгка бянтэжыўся, а цяпер ад радасці і сарамлівасці зусім сумеўся. Яму вельмі хацелася гутарыць яшчэ, але нічога не прыходзіла ў галаву. На шчасце, з'явіўся вялікі жоўты сенбернар з атэля, абнюхаў іх абодвух і даў сябе пагладзіць.

— Ты любіш сабак? — спытаўся барон.

— Вельмі! У маёй бабулі ў Бадэне на віле ёсць сабака. Калі мы жывём там, сабака цэлы дзень са мною. Але гэта толькі ўлетку, калі мы там гасцюем.

— У нас, у маёнтку, іх, напэўна, дзесяткі два. Калі тут у цябе ўсё будзе добра, я падару табе аднаго. Карычневага шчанюка з белымі вушамі. Хочаш?

Хлопчык пачырванеў ад радасці.

— Хачу.

Гэтыя словы вырваліся ў яго горача і прагна. Але ён адразу дадаў з баязлівым сумненнем:

— Але мама не дазволіць. Яна кажа, што не дазволіць трымаць сабаку ў доме, з ім занадта многа клопату.

Барон усміхнуўся. Нарэшце-такі размова пайшла пра маму.

— Няўжо твая мама такая строгая?

Хлопчык падумаў, паглядзеў на барона, быццам пытаўся, ці можна даверыцца гэтаму чужому чалавеку. Адказ прагучаў асцярожна:

— Не, мама не вельмі строгая. Цяпер, пасля хваробы, яна ўсё мне дазваляе. Можна, яна нават дазволіць узяць сабаку.

— Хочаш, я папрашу яе?

— Ага, калі ласка, папрасіце,— узрадаваўся хлопчык.— Тады мама, напэўна, дазволіць. А які ў вас сабака? У яго белыя вушы, праўда? Умее ён насіць?

— Так, ён усё ўмее.— Барон усміхнуўся, заўважыўшы, як ад ягоных слоў у хлопчыка разгарэліся вочы. Адразу знікла сарамлівасць, і гарачнасць, якую дагэтуль стрымліваў страх, вырвалася наверх. Баязлівае, запалоханае дзіця з маланкаваю хуткасцю ператварылася ў гарэзу. «Каб у яго мацеры за стрыманасцю хавалася такая ж гарачнасць!» — міжволі падумаў барон. Але хлопчык ужо засыпаў яго пытаннямі:

— Як завуць вашага сабаку?

— Каро.

— Каро! — захапляўся хлопчык. Ён смяяўся і радаваўся кожнаму слову, ап'янёны тым, што нехта нечакана паставіўся да яго гэтак прыязна. Барон сам здзіўляўся хуткаму поспеху і вырашыў каваць жалеза, пакуль гарачае. Ён прапанаваў хлопчыку пайсці пагуляць, і беднае дзіця, згаладалае за доўгія тыдні па чалавеку, які хацеў яго выслухаць, было ў вялікім захапленні. Яно бесклапотна выбалботвала тое, на што яго наводзіў новы сябар пры дапамозе бяскрыўдных, як бы выпадковых пытанняў. Неўзабаве барон трапнымі пытаннямі ўжо даведаўся ўсё пра яго сям'ю: што Эдгар — адзіны сын венскага адваката, які належаў, відаць, да заможнай яўрэйскай буржуазіі, што мама не ў захапленні ад

Зэмерынга і скардзіцца на адсутнасць прыемнай кампаніі. З ухлістага Эдгаравага адказу на пытанне, ці вельмі мама кахае тату, ён улавіў, што тут не ўсё добра. Яму было амаль сорамна за тую лёгкасць, з якою ён выпытаў у даверлівага хлопчыка ўсе гэтыя маленькія сямейныя таямніцы. Эдгар вельмі ганарыўся, што хтосьці ўважліва слухае яго, і ледзь не навізваў новаму сябру сваю шчырасць. Яго дзіцячае сэрца перапаўняла гордасць — барон гуляў з ім, абнімаў за плечы, і Эдгар ад думкі, што ўсе могуць бачыць яго ў сяброўскай гутарцы з дарослым, паступова забыўся аб розніцы ў гадах і балбатаў лёгка і вольна, як са сваім равеснікам. Эдгар быў, мяркуючы па гаворцы, вельмі разумны, не на ўзрост развіты, як амаль усе хваравітыя дзеці, якія праводзяць больш часу з дарослымі, чым з таварышамі ў школе, і вызначаўся незвычайна абвостраным пачуццём любові і нянавісці. Ні да чаго ён не ставіўся спакойна; пра кожнага чалавека, пра кожную рэч ён гаварыў або з захапленнем, або з такою агідаю, што твар яго крывіўся і рабіўся злым і непрыгожым. У гарачнасці, з якою ён гаварыў, было нешта дзікае, парывістае; можа, у гэтым выяўляліся вынікі нядаўна перанесенай хваробы; здавалася, яго нехлямяжасць не што іншае, як з цяжкасцю заглушаны страх перад сваёю гарачнасцю.

Барон без усякіх намаганняў здабыў яго давер. Усяго паўгадзіны спатрэбілася на тое, каб авалодаць палкім, неспакойным сэрцам. Як бясконца лёгка можна падманваць дзяцей, прастадушных істот, любві якіх рэдка хто дамагаецца. Яму варта было толькі перанесціся ў мінулае — і ён так натуральна і проста ўвайшоў у тон дзіцячай балбатні, што хлопчыку здавалася, быццам ён размаўляе з роўным, і ўжо праз некалькі мінут ад яго нясмеласці не засталася і следу. Ён быў шчаслівым, што тут, на гэтым пустэльным месцы, нечакана знайшоў сябра — і якога сябра! Забыліся венскія аднагодкі з іх тоненькімі галасамі і наіўнай балбатнёй, выкраслены

з памяці пачынаючы з гэтай знамянальнай гадзіны! Уся яго ўзнёслая сімпатыя належала цяпер новаму, даросламу сябру. Сэрца поўнілася гордасцю, калі барон, развітваючыся, прапанаваў яму заўтра раніцаю зноў пагуляць разам і ўжо здалёк яшчэ раз кінуў яму, як брату. Гэта была, мусіць, самая лепшая хвіліна ў яго жыцці. Нічога няма лягчэй, як падманваць дзяцей.

Барон, усміхаючыся, глядзеў услед хлопчыку, які імчаўся да ўвахода. Пасрэднік быў знойдзены. Ён ведаў, што хлопчык замучыць цяпер мацэру расказами, перадасць ёй кожнае слова, — і ён з задавальненнем прыгадаў, як трапна ўставіў у размову некалькі кампліментаў у адрас мацэры, нязменна называючы яе «твая прыгожая мама». Можна не сумнявацца, што гаваркі хлопчык не супакоіцца, пакуль не пазнаёміць яго з маці. Яму самому болей не трэба будзе варушыць і пальцам, каб скараціць адлегласць паміж сабою і прыгожаю незнамкаю; ён можа спакойна цешыцца цудоўнымі краявідамі і марыць: ён ведае, што гарачыя дзіцячыя рукі пракладваюць яму мост да яе сэрца.

ТРЮ

Баронаў план, як высветлілася праз некалькі гадзін, аказаўся выдатным і ўдаўся на ўсе сто працэнтаў. Калі малады барон — наўмысна з некаторым спазненнем — увайшоў у сталовую, Эдгар ускочыў з крэсла, старанна прывітаўся і са шчасліваю ўсмешкаю памахаў яму рукою. Потым ён пацягнуў маці за рукаў, пачаў хутка і ўсхвалявана штосьці шаптаць ёй і ківаць на барона. Яна чырванела і саромелася, дакарала яго за празмерна шумныя паводзіны, але была вымушана ўступіць настойліваму хлопчыкаваму жаданню і зірнуць у бок барона, які адразу выкарыстаў гэта, каб пачціва пакланіцца. Знаёмства адбылося. Ёй прыйшлося адказаць на яго паклон, але потым яна нагнулася над талеркаю

і праз увесь абед больш ні разу не паглядзела на барона. Іначай паводзіў сябе Эдгар, які ўвесь час паглядваў на яго і раз нават паспрабаваў загаварыць з ім цераз стол, але гэта была ўжо яўная непрыстойнасць, і маці зараз жа зрабіла яму строгае ўнушэнне. Пасля вячэры яна загадала хлопчыку ісці спаць, але ён пачаў шаптацца з ёю, відаць, гораचा прасіў дазволу падысці да суседняга століка, каб развітацца са сваім сябрам, і нарэшце атрымаў яго. Барон сказаў яму некалькі ласкавых слоў, ад якіх хлопчыкавы вочы зноў заззялі, і минуты дзве балбатаў з ім. Раптам барон устаў і, павярнуўшыся зграбным рухам да суседняга стала, павіншаваў крыху збянтэжаную мацэру з такім разумным, развітым сынам, упамянуў аб задавальненні, якое прынесла яму ранішняя прагулка — Эдгар стаяў тут жа, увесь чырвоны ад гордасці і шчасця, — і ў заключэнне пачаў распытваць пра яго здароўе так клапацліва і падрабязна, што яна не магла не адказваць. Непрыкметна распачалася доўгая гутарка, да якой хлопчык прыслухоўваўся неяк пачціва, ззяючы ад шчасця. Барон адрэкамендаваўся, і яму здалося, што яго прозвішча і тытул пацешылі яе самалюбства. Ва ўсякім разе, яна была вельмі ласкавая з ім, хоць і стрыманая, і нават рана развіталася, ветліва спаслаўшыся на тое, што хлопчыку пара спаць.

Эдгар запратэставаў, ён гораचा запэўніваў, што зусім не стаміўся і гатовы прасядзець усю ноч, але маці ўжо працягнула барону руку; той пачціва пацалаваў яе.

Хлопчык дрэнна спаў у гэтую ноч. Дзесьці ў глыбіні душы радасць пераблыталася з дзіцячаю распаччу. Нешта новае ўвайшло сёння ў яго жыццё. Упершыню ён далучыўся да жыцця дарослых. У паўсне ён забываў свой узрост, і яму здавалася, што ён і сам ужо не хлопчык. Дагэтуль ён рос адзінокім, хваравітым дзіцём, сяброў у яго было мала. Каб задаволіць патрэбу ў ласцы, ён мог звяртацца толькі да бацькоў, якія мала ім цікавіліся, ды яшчэ да слуг. Сілу пачуцця нельга выме-

раць толькі яго непасрэднаю прычынаю і не браць пад увагу тую змрочную паласу тугі і адзіноты, якая папярэднічае ўсім вялікім падзеям у жыцці сэрца. Хлопчыка даўно мучыў вялізны цяжар нерастрачаных пачуццяў, і цяпер ён стрымгалоў кінуўся ў абдымкі першаму, хто здаўся яму вартым гэтага пачуцця. Эдгар ляжаў у цемры, усхваляваны, шчаслівы, яму хацелася смяяцца, але з вачэй цяклі слёзы, бо ён любіў гэтага чалавека, як ніколі не любіў ні сябра, ні таты, ні мамы, ні нават бога. Усім сваім дзіцячым, недасведчаным сэрцам ён імкнуўся да таго, чыё імя ўпершыню пачуў дзве гадзіны таму назад.

Але хлопчык ён быў разумны, і яго не збянтэжыла нечаканасць гэтага дзіўнага новага сяброўства. Мучыла яго другое: усведамленне ўласнай нікчэмнасці. «Ці варты я яго, я, дванаццацігадовы хлопчык, якому яшчэ доўга хадзіць у школу, якога раней усіх адсылаюць спаць? — пакутліва дапытваўся ён у самога сябе. — Кім я магу быць яму, што я магу яму даць?» Менавіта гэтае пакутліва ўспрынятае ім пачуццё непаўнацэннасці, бясілле паказаць сваю любоў даводзіла яго да распачы. Звычайна, калі яму падабаўся хто-небудзь з таварышаў, ён перш за ўсё дзяліўся з ім скарбамі, схаванымі ў парце: паштовымі маркамі або каменьчыкамі, але ўсе гэтыя дзіцячыя каштоўнасці, якія яшчэ ўчора здаваліся яму прывабна-неацэннымі, цяпер адразу пабляклі, пацмянелі і страцілі сваю цікавасць у яго вачах. Ці мог ён прапанаваць іх новаму сябру, да якога нават не асмельваўся звяртацца на «ты»? Ці ёсць шлях, ці ёсць магчымасць выказаць яму свае пачуцці? Усё мацней пакутаваў ён ад усведамлення ўласнае нясталасці, усведамлення таго, што ён яшчэ толькі паўчалавека, толькі дванаццацігадовае дзіця; ніколі не праклінаў ён гэтак бурна свой дзіцячы ўзрост, ніколі не адчуваў такой прагі прачнуцца другім, такім, якім бачыў сябе ў марях: вялікім і моцным, мужчынам, такім, як і ўсе дарослыя.

У гэтыя трывожныя думкі ўпляталіся хуценька першыя светлыя мары аб новым свеце дарослага мужчыны. Эдгар нарэшце заснуў з усмешкаю на вуснах, але ўспамін аб заўтрашнім спатканні рабіў яго сон неспакойным. Ён баяўся спазніцца і ўскочыў з ложка ўжо у сем гадзін, хуценька адзеўся, зайшоў павітацца з мамаю ў яе пакой, чаму яна вельмі здзівілася, бо звычайна ёй з цяжкасцю ўдавалася падняць яго з ложка, і, не даўшы ёй магчымасці папытацца яшчэ пра што-небудзь, пабег уніз. Да дзевяці гадзін ён сноўдаўся там, поўны нецярпення, забыўся пра сьнеданне; яго займала адна думка — каб толькі ён не прымусіў чакаць свайго сябра.

А палове дзiesiąтай барон, нарэшце, паволі, з бесклапотным выглядам спусціўся ў вестыбюль. Ён, вядома, даўно забыўся пра сваё абяцанне, але калі Эдгар імкліва кінуўся да яго, ён усміхнуўся гэтаму палкаму парыву і выказаў гатоўнасць стрымаць сваё слова. Ён узяў хлопчыка пад руку, прагуляўся крыху са сваім юным, ззяючым ад шчасця спадарожнікам, але адмовіўся — мякка, але рашуча — пайсці цяпер куды-небудзь пагуляць далей. Ён як быццам чагосьці чакаў, мяркуючы па нецярплівых позірках, якія ён кідаў на дзверы. Раптам барон насцярожыўся. Эдгарава маці ўвайшла ў вестыбюль і, ветліва адказаўшы на баронава прывітанне, павярнула да іх. Яна ўхвальна ўсміхнулася, пачуўшы пра запланаваную прагулку, пра якую Эдгар не расказваў ёй, раўніва захоўваючы заповітную таямніцу, і адказала згодаю на баронава запрашэнне прыняць у ёй удзел.

Эдгар адразу насупіўся, закусіў губы. Як прыкра, што яна ўвайшла якраз у гэтую хвіліну! Прагулка ж цалкам належала яму; калі ён і пазнаёміў свайго сябра з мамаю, то гэта была толькі яго добрая ласка, але дзяліць сябра з ёю ён не мае намеру. Заўважыўшы галантнае абыходжанне барона з мамаю, ён ужо адчуваў нешта накшталт рэўнасці.

Яны пайшлі на прагулку ўсе, і надта яўная ўвага, якую абое дарослыя спадарожнікі звярталі на дзіця, узмацняла ў ім небяспечнае ўсведамленне сваёй значнасці. Эдгар быў амаль адзіным прадметам іхняй размовы: маці з крыху перабольшанай трывогаю гаварыла, які ён бледны і нервовы, а барон з усмешкаю пярэчыў ёй і рассыпаўся ў пахвалах свайму «сябру», як ён яго зваў. Ніколі Эдгар не быў такі шчаслівы. Упершыню ён атрымаў правы, якіх увесь час быў пазбаўлены. Ён удзельнічаў у размове, і ніхто не спыняў яго; ён нават выказваў дзёрзкія просьбы, і яму даравалі гэта. І нядзіўна, што ў ім з кожнаю хвілінаю расло падманлівае пачуццё, што ён ужо дарослы. Ён цешыў сябе думкаю, што дзяцінства засталася за ім, як застаецца скінутае адзенне, з якога ты ўжо вырас.

У абед, па запрашэнні Эдгаравай маці, якая рабілася ўсё больш ласкавай, барон сядзеў за іх сталом. Візаві ператварыўся ў суседа, знаёмы — у сябра. Трыо наладзілася, і тры галасы — жаночы, мужчынскі і дзіцячы — гучалі ва унісон.

АТАКА

Нецярплівы паляўнічы вырашыў, што настаў час падкрасіцца да здабычы. Сямейны ансамбль з трох чалавек надакучыў яму. Вельмі хораша быць разам усім і балбатаць, але, зрэшты, не балбатня ж была ягоная мэта. А ён ведаў, што салонны тон, які патрабаваў маскіроўкі жаданняў, заўсёды ў адносінах паміж мужчынам і жанчынаю ставіць на задні план эратычнае, пазбаўляе словы пачуцця, а націск — палу. Трэба зрабіць так, каб за свецкаю гутаркаю яна не забывалася пра яго сапраўдныя намеры, якія — у гэтым ён не сумняваўся — яна ўжо разгадала.

Было нямала шанцаў, што яго заляцанні да гэтай жанчыны ўвянчаюцца поспехам. Яна дасягнула таго

крытычнага ўзросту, калі жанчына пачынае раскайвацца, што ўсё жыццё захоўвала вернасць мужу, якога, зрэшты, ніколі не кахала, і калі закат знікаючай прыгажосці яшчэ дазваляе зрабіць выбар: быць толькі мацераю або яшчэ раз, апошні, пабыць жанчынаю. Жыццё, здавалася, даўно ўжо адказала на ўсе пытанні, але тут яно яшчэ раз ставіць новае пытанне, апошні раз магнітная стрэлка волі вагаецца паміж надзеяй на эратычнае пачуццё і канчатковым самаадрачэннем. Жанчына тады стаіць перад рашаючым выбарам — або жыць уласным жыццём, або жыццём сваіх дзяцей, быць мацераю або быць жанчынаю. І барон, дасведчаны ў такога роду справах, заўважыў у Эдгаравай маці адзнакі гэтага небяспечнага вагання. Яна ніколі не ўспамінала ў размове пра мужа і амаль не ведала ўнутранага жыцця дзіцяці. Цень нуды, завуаляваны меланхоліяй, ляжаў на яе міндалепадобных вачах і толькі крыху прыглушаў захаванае ў іх палкае пачуццё. Барон вырашыў ісці да мэты імкліва і разам з тым не выказваць ніякай паспешнасці. Наадварот, як рыбак, што прынаджвае здабычу і адпускае лёску, ён разыгрываў абьякавасць, каб прымусіць яе імкнуцца да збліжэння, хоць сапраўды імкнуўся да яго сам. Ён вырашыў паводзіць сябе крыху высакамерна, падкрэсліваць адрозненне ў грамадскім становішчы; яго спакушала думка авалодаць гэтай пышнаю спелай прыгажуняй, разлічваючы толькі на свой выгляд, гучнае арыстакратычнае імя і халоднае абыходжанне.

Гульня пачала ўжо не на жарт хваляваць яго, і таму ён прымусіў сябе быць больш асцярожным. Рэшту дня ён правёў у сваім пакоі, з прыемнасцю ўсведамляючы, што яго чакаюць і шкадуюць аб яго адсутнасці. Але яго адсутнасць не зрабіла асабліва моцнага ўражання на таго, у каго цаліў барон, затое бедны хлопчык зусім змучыўся. Эдгар адчуваў сябе цэлы дзень бясконца няшчасным, быў сам не свой; з упартаю, уласціваю яго

ўзросту вернасцю ён усе гэтыя доўгія гадзіны нястомна чакаў сябра. Пайсці гуляць ці заняцца чым-небудзь у адзіноце здавалася яму здрадаю. Ён бадзяўся як непрыкаяны па калідорах, і з кожнаю гадзінаю гора яго расло; у думках ён ужо не раз гаварыў сабе, што з баронам здарылася няшчасце ці што ён выпадкова пакрыўдзіў яго, і хлопчык ледзь не плакаў ад нецярпення і страху.

Калі барон з'явіўся ўвечары да стала, ён быў сустрэты з вялізнаю радасцю. Эдгар, нягледзячы на строгі мацерын вокрык і здзіўленыя позіркы прысутных, кінуўся яму насустрач і парывіста абхапіў яго худзенькімі ручкамі.

— Дзе вы былі? Куды вы хадзілі? — усхвалявана пытаўся ён. — Мы ўсюды шукалі вас.

Пачуўшы гэтае «мы», Эдгарава маці пачырванела і сказала даволі сярдзіта:

— Sois sage, Edgar. Assieds toi! — Яна заўсёды гаварыла з ім па-французску, хоць валодала гэтаю моваю далёка не дасканала і таму часта садзілася на мель, калі трэба было сказаць што-небудзь больш складанае.

Эдгар паслухаўся, але ўсё прыставаў да барона з пытаннямі.

— Ты забываешся, Эдгар. Барон можа рабіць усё, што яму хочацца. Можа, яму нецікава з намі. — На гэты раз яна гаварыла і ад свайго імя, і барон з радасцю адчуў, што гэтым папрокам яна напрошваецца на камплімент.

Паляўнічы настрой авалодаў ім, п'яніла хваляванне — як хутка ён натрапіў на след, і здабыча ўжо на адлегласці стрэлу. Вочы ў яго блішчалі, кроў кіпела, словы ліліся з вуснаў лёгка і вольна. Як усякі пажадлівы мужчына, ён рабіўся ўдвайне добрым, удвайне самім сабою, ледзь толькі заўважаў, што падабаецца жанчы-

---

¹ Паводзь сябе прыстойна, Эдгар. Сядзь на месца! (Фр.)

нам; так многія акцёры іграюць з натхненнем толькі тады, калі адчуваюць, што ўся глядзельная зала пакорана імі. Ён заўсёды лічыўся выдатным апавядальнікам, умеў гаварыць ярка і вобразна, але сёння — ён выпіў некалькі келіхаў шампанскага, заказанага ў гонар новага сяброўства, — ён перасягнуў самога сябе. Ён расказваў пра паляванне ў Індыі, у якім прымаў удзел, калі гасцяваў у сябра — знатнага англічаніна; ён наўмысна выбраў такую бяспечную тэму; акрамя таго, ён здагадваўся, што гэтую жанчыну павінна хваляваць недасягальная для яе экзотыка. Але каго ён зачараваў канчаткова, дык гэта Эдгара: хлопчыкавы вочы ззялі ад захаплення. Ён забыўся пра яду і пітво і прагна лавіў кожнае слова. Яму і ў сне не снілася, што ён калі-небудзь на свае вочы ўбачыць чалавека, які сапраўды перажыў усе гэтыя неверагодныя прыгоды, пра якія ён чытаў у кніжках: паляванне на тыграў, цемнаскурья індыйцы, і Джагернаўт — страшэнная свяшчэнная калясніца, якая душыла сваімі коламі тысячы людзей. Дагэтуль ён не верыў, што ёсць на свеце такія людзі, як не верыў у існаванне казачных краін, і з баронавых расказаў перад ім раптоўна адкрыўся вялізны невядомы свет. Ён не зводзіў вачэй з сябра; затаіўшы дыханне, глядзеў на яго рукі, якія забілі тыгра. Ён ледзь асмельваўся дрыготкім голасам задаваць пытанні; жывое ўяўленне малявала яму яркія карціны: вось яго сябар верхам на слане, накрытым пурпуроваю гунькаю, справа і злева цемнаскурья людзі ў раскошных турбанах, і раптам з джунгляў выскаквае тыгр і б'е цяжкаю лапаю па слановым хобаце. Цяпер барон расказваў яшчэ цікавейшыя рэчы — пра хітрасці, якія ўжываюць, калі палююць на сланоў: як выкарыстоўваюць старых прыручаных жывёлін, каб завабіць у загарадзь маладых, дзікіх і гарэзлівых. Хлопчыкавы вочы гарэлі ліхаманкавым агнём. І раптам яго як аблілі халоднаю вадою — мама сказала, зірнуўшы на гадзіннік:

— Neuf heures! Au lit! ¹

Эдгар збялеў ад страху. Для ўсіх дзяцей словы «спаць пара» — жаклівыя словы, бо гэта самае яўнае кляймо непаўнацэннасці, самае нагляднае адрозненне паміж дарослымі і дзецьмі, гэтая немінучая дзіцячая патрэба ісці спаць. Але наколькі жаклівей гэтая ганьба цяпер, калі яго, у самы цікавы момант, пазбаўляюць магчымасці даслухаць да канца такі хвалюючы расказ.

— Мама, дай паслухаць яшчэ хвілінку, толькі яшчэ пра сланоў.

Ён хацеў ужо пачаць кленчыць, але тут жа схамянуўся, успомніўшы пра сваю новую годнасць дарослага мужчыны. Ён адважыўся толькі зрабіць яшчэ адну спробу. Але чамусьці сёння мама была незвычайна строгая:

— Не, не, ужо позна. Ідзі наверх! Sois sage, Edgar. Я табе потым падрабязна раскажу ўсё, што будзе гаварыць барон.

Эдгар марудзіў. Звычайна маці клала яго спаць сама. Але ён не настойваў, не жадаў уніжэння перад сябрам. Дзіцячая гордасць прымусіла яго захаваць, прынамсі, бачнасць добраахвотнага адыходу.

— Праўда, мама? Ты раскажаш мне ўсё, усё? І пра сланоў, і пра ўсё другое?

— Раскажу, дзетка, раскажу.

— І адразу ж! Сёння ж!

— Але, але, а цяпер ідзі спаць. Ідзі!

Эдгар і сам не чакаў, што яму ўдасца так спакойна падаць руку барону і маме, хоць рыданні ўжо падступалі да горла. Барон па-сяброўску ўзлахмаціў яму валасы, і гэтая яшчэ выклікала ўсмешку на напружаным хлопчыкавым твары. Але потым ён стрымгалоў кінуўся да дзвярэй — інакш яны ўбачылі б, як буйныя слёзы цяклі па ягоных шчоках.

---

¹ Дзевяць гадзін! Спаць пара! (Фр.)

СЛАНЫ

Эдгарава маці і барон пасядзелі яшчэ крыху за сталом, але ўжо не гаварылі ні пра сланоў, ні пра паляванне на тыграў. Ледзь толькі хлопчык пакінуў іх, як паміж субяседнікамі ўзнікла нейкая няёмкасць, нейкі няўлоўны непакой. Нарэшце яны перайшлі ў вестыбюль і селі ў кутку. Барон быў сёння як ніколі красамоўны, яна крыху разгарачаная некалькімі келіхамі шампанскага, і размова адразу набыла небяспечны кірунак. Барона, зрэшты, нельга было назваць прыгожым; але ён быў малады, смуглы энергічны твар яго, па-хляпечы каротка пастрыжаныя валасы, рэзкія, амаль развязныя жэсты зачароўвалі яе юнацкаю непасрэднасцю. Яна цяпер з прыемнасцю глядзела на яго зблізку і ўжо не баялася ягонага позірку. Але мала-памалу яго словы рабіліся смялейшымі, у іх прамільгвала ледзь схаванае жаданне — быццам ён дакранаўся да яе цела, абмацваў яго і потым адступаў, — і тады яна бянтэжылася і чырванела. Потым ён зноў смяўся весела, па-хляпечы натуральна, і гэта надавала ўсім гэтым маленькім нетактоўнасцям выгляд дзіцячага жарту. Ёй часам здавалася, што трэба б яго строга спыніць, але яна была какетлівая ад прыроды і знаходзіла ў гэтай фрывольнай гульні задавальненне, ёй хацелася пабачыць, што будзе далей; нарэшце яна сама захапілася і нават пачала браць прыклад з яго. Яна кідала на яго кароткія, шматабяцальныя позіркі, у словах і жэстах ужо аддавалася яму, калі ён падсоўваўся так блізка, што яна адчувала на сваім плячы яго цёплае, трапяткое дыханне. Падобна ўсім гульцам, яны не заўважылі, як праляцеў час, і апамталіся толькі апоўначы, калі пачалі тушыць агні.

Яна тут жа ўскочыла з месца і спалохана падумала, як далёка яна дазволіла сабе зайсці. Гульня з агнём не была ёй навіной, але яна падсвядома разумела, што на гэты раз ёй пагражае небяспека. З жахам адчувала яна,

што траціць упэўненасць у сабе, што траціць глебу пад нагамі і ўсё здаецца ёй цьмяным, нібы ў паўдрымоце. Галава закружылася ад хвалявання, віна і гарачых слоў, і безразважны незразумелы страх авалодаў ёю — як ужо не раз у такія небяспечныя хвіліны, — але ўпершыню ў жыцці ён авалодаў ёю з такою ўладнаю сілаю.

— Дабранач, дабранач! Да заўтра! — паспешна сказала яна і памкнулася бегчы. Бегчы не столькі ад яго, як ад небяспекі гэтай хвіліны, ад новай, дзіўнай няўпэўненасці ў самой сабе. Але барон з мяккаю настойлівасцю ўтрымаў працягнутую на развітанне руку, пацалаваў яе, і не адзін раз, як патрабавала ветлівасць, а некалькі разоў — ад кончыкаў тонкіх пальцаў да згіну кісці, і яна з лёгкім дрыжаннем адчула на скуры казытлівы дотык яго шорсткіх вусоў. Неспакойная салодкая цяплынь разлілася па ўсім целе, кроў кінулася ў галаву, шалёна застукала ў скронях, страх, неўсвядомлены страх выбухнуў з новаю сілаю, і яна хуценька вырвала руку.

— Застаньцеся, — прашаптаў барон. Але яна ўжо нязграбна і паспешна бегла ад яго, што яскрава сведчыла аб яе страху і разгубленасці. Ён дабіўся свайго: яна была ва ўладзе хвалявання, трывогі, яна ўжо сама не разумела, што з ёю робіцца. Яе гнаў бязлітасны, пякучы страх, што ён пойдзе ўслед за ёю і схопіць яе, і разам з тым яна шкадавала, што ён гэтага не зробіў. Бо цяпер магло здарыцца тое, чаго яна несвядома чакала гадамі, сапраўдная любоўная прыгода, пра якую яна заўсёды ў глыбіні душы марыла, але перад якою дагэтуль заўсёды адступала ў апошні момант, — прыгода небяспечная і захапляючая, а не лёгкі, мімалётны флірт. Але барон быў залішне горды, каб выкарыстаць зручны выпадак. Упэўнены ў перамозе, ён не хацеў авалодаць гэтай жанчынаю ў хвіліну слабасці і ап'янення; наадварот, правілы гульні патрабавалі чэснага паядынку, — яна сама павінна прызнаць сябе пераможанаю. Уцячы ад

яго яна не магла. Ен бачыў, што атрута ўжо пранікла ў яе кроў.

На лесвічнай пляцоўцы яна спынілася, цяжка дыхаючы, і прыціснула руку да дрыготкага сэрца. Ёй трэба было крыху прыйсці ў сябе. Яна ледзь стрымлівала нервовае ўзбуджэнне. З грудзей вырваўся ўздых не то радасці, што пазбегла небяспекі, не то жалю; думкі блыталіся, галава крыху кружылася. З паўзаплюшчанымі вачамі, нібы п'яная, дабралася яна да свайго пакоя і ўздыхнула вольна, толькі калі ўзялася за халодную ручку дзвярэй. Толькі цяпер яна адчула сябе ў бяспецы!

Яна ціхенька прачыніла дзверы і тут жа спалохана адхіснулася. Штосьці заварушылася ў глыбіні цёмнага пакоя. Перанпружаныя нервы не вытрымалі, яна ледзь не ўскрыкнула, але тут пачуўся ціхі, сонны голас:

— Гэта ты, мама?

— А божачка, што ты тут робіш? — Яна кінулася да канапы, дзе ляжаў скурчаны Эдгар, які толькі прыходзіў у сябе пасля сну. Яе першаю думкаю было, што дзіця захварэла ці з ім здарылася няшчасце.

Але Эдгар, яшчэ паўсонны, казаў з лёгкім папрокам:

— Я чакаў цябе, доўга чакаў, а потым заснуў.

— Чаму ж ты чакаў мяне?

— З-за сланоў?

— Якіх сланоў?

Тут толькі яна зразумела. Яна ж абяцала яму яшчэ сёння расказаць пра паляванне і ўсе прыгоды. І хлопчык пракраўся ў яе пакой, прастадушны, дурненькі хлопчык, і даверліва чакаў яе, пакуль не заснуў. Гэты недарэчны ўчынак абурыў яе. Ці, дакладней, яна ўзлавалася на самую сябе, хацела заглушыць пачуццё сораму і віны, якое заварушылася ўнутры.

— Зараз жа ідзі спаць, малы ты нягоднік! — крыкнула яна.

Эдгар паглядзеў на яе здзіўлена. Чаго яна гэтак

злуецца на яго, ён жа нічога дрэннага не зробіў? Але яго здзіўленне яшчэ болей узлавала яе.

— Зараз жа ідзі да сябе ў пакой! — закрычала яна шалёна, хоць і адчувала, што робіць няправільна.

Эдгар моўчкі пайшоў. Ён, уласна, страшна стаміўся і толькі праз сонны туман, які душыў яго, цьмяна адчуваў, што мама не стрымала слова і што з ім абышліся нядобра. Але ён не спрачаўся. Усё ў ім атупела ад свінцовай стомы; акрамя таго, ён вельмі злаваўся на сябе, што заснуў, замест таго каб дачакацца мамы. «Як маленькае дзіця», — з абурэннем падумаў ён, перш чым зноў заснуць.

Бо з учарашняга дня ён ненавідзеў сваё дзяцінства.

ПЕРАСТРЭЛКА

Барон дрэнна спаў уночы. Заўсёды небяспечна ісці спаць пасля перарванай прыгоды; неспакойны, цяжкі сон гэтай ноччу вельмі хутка прымусіў яго пашкадаваць аб упушчаным моманце. Калі раніцаю, нявыспаным і змрочным, ён спусціўся ўніз, насустрач яму са сваёй засады выскачыў Эдгар, радасна абняў яго і пачаў прыставаць з пытаннямі. Хлопчык быў шчаслівы, што можа хоць на хвіліну цалкам завалодаць дарослым сябрам і не дзяліць яго з мамаю. Хай ён надалей расказвае толькі яму, а не маме, настойліва прасіў ён, — бо яна, нягледзячы на абяцанне, нічога не расказала яму пра ўсе цуды. Ён засыпаў захопленым знянацку барона, які не хаваў свайго кепскага настрою, сотняй надакучлівых дзіцячых пытанняў. Да іх ён дамешваў бурнае выяўленне сваёй любові, не помніў сябе ад шчасця, што, нарэшце, ён зноў сам-насам са сваім сябрам, якога чакаў з самага ранку.

Барон адказваў непрыветліва. Гэтае вечнае высочванне, наіўныя хлопчыкавыя пытанні і яго празмерная, няпрошаная любоў рабіліся для яго цяжарам. Яму на-

дакучыла дзень пры дні важдца з дванаццацігадовым дзіцём і балбатаць усякую лухту! Барон хацеў цяпер толькі аднаго: кавець жалеза, пакуль гарачае, застацца з Эдгаравай маці сам-насам, а гэта з-за хлопчыкавай назойлівасці было нялёгкаю задачаю. Упершыню ён падумаў з прыкрасцю, што зрабіў неасцярожна, узбудзіўшы такое гарачае сяброўства, але пакуль што ён не бачыў, як адвязацца ад дакучлівага сябра.

Усё-такі барон вырашыў паспрабаваць. Да дзсяці гадзін, калі ён дамовіўся суправаджаць Эдгараву маці на прагулцы, барон цярпліва трываў ажыўленую хлопчыкаву балбатню, амаль не слухаў яе, толькі зрэдку ўстаўляў слова, каб не пакрыўдзіць яго, і адначасова гартаў газету. Як толькі гадзіннікавая стрэлка падышла да дзсяці, барон, быццам нешта ўспомніўшы, папрасіў Эдгара схадзіць у гасцініцу напроці і даведацца, ці не прыехаў яго стрыечны брат, граф Грундгейм.

Нічога не падазраючы, хлопчык, шчаслівы, што можа, нарэшце, зрабіць паслугу сябру, горды ад важнага даручэння, адразу ж ірвануўся з месца і памчаўся цераз дарогу так імкліва, што прахожыя праводзілі яго здзіўленымі позіркамі. Але ён хацеў паказаць, як старанна ён выконвае абавязак ганца. У гасцініцы яму казалі, што граф яшчэ не прыехаў і нават не папярэдзваў аб сваім прыездзе. З гэтаю навіною ён пабег назад з тою ж шалёнаю хуткасцю. Але барона ў вестыбюлі не было. Тады ён пастукаў да яго ў пакой — і там нікога! Устрыжаны, ён абегаў усе пакоі, заглянуў у гасціную з раялем, у кавярню; потым кінуўся ў пакой да мамы, каб папытацца ў яе; але і мамы таксама нідзе не было. Парцье, да якога ён з распачы вырашыў звярнуцца, сказаў, на велізарнае яго здзіўленне, што некалькі хвілін таму назад яны пайшлі разам.

Эдгар цярпліва чакаў. Па прастаце сваёй ён не падазраваў нічога дрэннага. Ён быў упэўнены, што яны хутка вернуцца, — бо ж барону трэба атрымаць адказ.

Але праходзіла гадзіна за гадзінаю — і пакрысе ім авалодаў непакой. Наогул, з таго дня, як гэты чужы, спакуслівы чалавек уварваўся ў яго маленькае бесклапотнае жыццё, хлопчык увесь час нерваваўся, хваляваўся, не знаходзіў спакою. У кволым дзіцячым арганізме любое звышмоцнае пачуццё пакідае глыбокі след, як на мяккім воску. Перовае дрыжанне павекаў узнавілася, твар зноў пабляднеў. Эдгар чакаў і чакаў — спачатку спакойна, потым страшэнна ўсхваляваны, пад канец ледзь стрымліваючы слёзы. Але ён усё яшчэ нічога не падазраваў. Ён слепа верыў у свайго цудоўнага сябра і думаў, што адбылося нейкае непаразуменне, і яго мучыў тайны страх, што ён няправільна зразумеў дадзенае яму даручэнне.

Але як дзіўна яму здалася, што калі яны нарэшце вярнуліся, абое весела балбаталі і не выказалі ніякага здзіўлення. Быццам яны зусім не заўважылі яго адсутнасці.

— Мы пайшлі табе насустрач, Эдзі, і спадзяваліся ўбачыць цябе па дарозе,— сказаў барон, нават не пытаючыся пра адказ; а калі хлопчык, спалоханы, што яны марна шукалі яго, пачаў запэўніваць, што ён бег па галоўнай дарозе, і пачаў распытваць, у які бок яны пайшлі, мама абарвала размову:

— Хопіць, хопіць! Дзеці не павінны так многа балбатаць!

Эдгар пачырванеў ад прыкрасці. Гэта была ўжо другая спроба зняважыць яго на вачах у сябра. Навошта яна гэта робіць, навошта яна так намагаецца паказаць яго дзіцём, калі ён цвёрда перакананы, што ўжо дастаткова дарослы? Няйначай, яна зайздросціць яму і хоча адабраць у яго сябра. І гэта, напэўна, яна наўмысна павяла барона другою дарогаю. Але ён не дазволіць, каб з ім так абыходзіліся,— яна гэта хутка ўбачыць. Ён здолее пастаяць за сябе. І Эдгар вырашыў ні слова не гаварыць з ёю сёння за сталом і звяртацца толькі да сябра.

Але гэты намер яму здзейсніць не ўдалося. Здарылася тое, чаго ён менш за ўсё чакаў: ніхто не заўважыў, што ён злаваўся. Ды яны і яго самога як быццам не заўважалі, а яшчэ ж учора ён быў у цэнтры ўвагі; цяпер яны размаўлялі толькі паміж сабою, жартавалі, смяяліся, быццам яго і не існавала, быццам ён зваліўся пад стол. Кроў кінулася яму ў твар, камяк падступіў да горла, дыхаць стала цяжка. З усё большай горыччу думаў ён пра сваё бяссілле. Значыцца, ён павінен спакойна сядзець і глядзець, як мама адбірае ў яго сябра — адзінага чалавека, якога ён любіў, — і ён нічога не можа зрабіць супраць, акрамя як маўчаць. Яму хацелася ўстаць з крэсла і стукнуць кулакамі па сталае — хоць бы дзеля таго, каб напаміць ім аб сабе. Але ён стрымаўся, адно адклаў убок нож і відэлец і не дакрануўся болей да яды. Аднак і гэта доўга заставалася незаўважаным, і толькі калі прынеслі апошнюю страву, мама звярнула ўвагу, што ён нічога не есць, і папыталася, ці не хворы ён. «Агідна, — падумаў ён, — у яе толькі адно ў галаве, ці не хворы я, усё астатняе ёй усё роўна». Ён буркнуў, што яму не хочацца есці, і яна гэтым задаволілася. Нічым, абсалютна нічым не мог ён прыцягнуць да сябе ўвагі. Барон быццам зусім забыўся пра яго, прынамсі, ён не сказаў яму ні слова. Слёзы пяклі Эдгару вочы, і ён нават ужыў дзіцячую хітрасць — засланіўся сурвэткаю, каб ніхто не ўбачыў, як гэтыя праклятыя дзіцячыя слёзы цякуць па твары, пакідаюць на губах салёны прысмак. Нарэшце абед скончыўся, і ён уздыхнуў з палёгкаю.

У час абеду мама прапанавала разам з'ездзіць у Марыя-Шуц. Пачуўшы гэта, Эдгар закусіў губу. Ні на хвіліну не пакіне яна яго сам-насам з сябрам. Але як жа ён узненавідзеў яе, калі яна сказала, устаючы з-за стала:

— Эдгар, ты забудзеш усё, што вывучаў у школе, табе лепш пасядзець дома і пазаймацца.

Эдгар сціснуў маленькія кулачкі. Зноў яна зневажае яго перад сябрам, зноў напамінае адкрыта, што ён яшчэ дзіця, што павінен хадзіць у школу і што яго толькі церпяць сярод дарослых. Але гэтым разам яе намер быў занадта відавочны,— ён нават не адказаў і павярнуўся да яе спінаю.

— Ну вось, зноў ты пакрыўдзіўся,— сказала яна з усмешкаю і звярнулася да барона: — Няўжо так цяжка пасядзець з гадзінку над урокамі?

І тут — хлопчыкава сэрца быццам застыла і анямела — барон, які зваў сябе ягоным сябрам, барон, які смяяўся над тым, што ён любіць сядзець у пакоі, сказаў:

— Пазаймацца гадзінку-другую, думаю, не пашкодзіла б.

Што гэта — змова? Няўжо яны сапраўды ў саюзе супраць яго? Хлопчыкавы вочы ўспыхнулі ад гневу.

— Тата забараніў мне займацца. Тата хоча, каб я тут паправіўся,— кінуў ён, як бы горды сваёю хваробаю, распачна чапляючыся за татаў аўтарытэт. Гэта прагучала як пагроза. І што дзіўна: ягоныя словы сапраўды збянтэжылі абаіх. Мама адварнулася і нервова забарабаніла пальцамі па сталю. Настала няёмкае маўчанне.

— Як хочаш, Эдзі,— прагаварыў нарэшце барон, вымушана ўсміхаючыся.— Мне экзаменаў не здаваць, я даўно праваліўся па ўсіх прадметах.

Але Эдгар не ўсмінуўся баронаваму жарту, а паглядзеў на яго такім дапытлівым, пільным позіркам, быццам хацеў зазірнуць яму ў самую душу. Што здарылася? Штосьці перамянілася ў іх адносінах, і хлопчык не мог зразумець прычыны. Ён адвёў вочы. У яго сэрцы хутка і дробна стукаў малаточак — першае падзвіжэнне.

ПЯКУЧАЯ ТАЯМНІЦА

«Што з імі? — думаў хлопчык, седзячы насупраць іх у калясцы, якая хуценька кацілася па дарозе. — Чаму яны са мною не такія, як раней? Чаму мама не глядзіць мне ў вочы? Чаму ён увесь час жартуе са мною і крыўляецца? Яны больш не гавораць са мною так, як учора і заўчора. У іх і твары як быццам нейкія другія. У мамы сёння такія чырвоныя губы — пэўна, нафарбавала. Гэтага я ў яе яшчэ ніколі не бачыў. А ён усё моршчыць лоб, быццам яго пакрыўдзілі. Я ім нічога не зрабіў, не сказаў ніводнага крыўднага слова. Не, не ва мне рэч, яны самі не такія адно з адным, як раней. Быццам натварылі нечага і баяцца пра гэта гаварыць, не балбочуць, як учора, не смяюцца, ім быццам сорамна, яны нешта хаваюць. У іх ёсць таямніца, якую яны не хочуць мне выдаць. Я павінен раскрыць гэтую таямніцу чаго б яно ні каштавала. Я ведаю — гэта, мусіць, тое ж самае, з-за чаго дарослыя заўсёды зачыняюць дзверы перада мною, пра што пішуць у кніжках і спяваюць у операх, калі жанчыны і мужчыны працягваюць адно аднаму рукі, абдымаюцца, а потым адштурхваюцца. Мусіць, гэта нахштальт таго, што было з маёю французжанкай, калі яна дрэнна паводзіла сябе з татам і яе адаслалі. Усё гэта, па-мойму, адно і тое самае, толькі я не ведаю чаму. Каб жа даведацца, даведацца, нарэшце, пра гэтую таямніцу, авалодаць ключом, які адчыніць усе дзверы, перастаць быць дзіцём, ад якога ўсё хаваюць і ўтойваюць, не даваць болей сябе падманваць! Цяпер або ніколі! Я вырву ў іх гэтую таямніцу!»

На лбе ў яго прарэзалася маршчына. Худзенькі дванаццацігадовы хлопчык, які знерухомеў у глыбокім роздуме, выглядаў старым; ні разу не зірнуў на расквечаны яркімі фарбамі краявід, на горы, якія зелянелі свежай хвойй саснякоў, на даліны ў яшчэ нясмелым ззянні запозненай вясны. Ён бачыў толькі сваю маму і барона,

які сядзелі на заднім сядзенні каляскі, ён як бы спрабаваў сваім гарачым позіткам, як вудаю, вылавіць таямніцу з бліскучых глыбінь іх вачэй. Нішто гэтак не адточвае розум, як пакутлівае падазрэнне, нішто з такою сілаю не заахвочвае працу нясталага розуму, як след, які губляецца ў змроку. Часам толькі тоненькія дзверы аддзяляюць дзяцей ад свету, які мы завём рэальным, і выпадковы парыў ветру можа расчыніць іх перад імі.

Эдгар раптам адчуў, што ён яшчэ ніколі так блізка не падыходзіў да невядомага, да вялікай таямніцы; яна была тут, перад ім, пакуль што не раскрытая, не разгаданая, але зусім, зусім блізка да яго. Гэта хвалявала і рабіла яго незвычайна, урачыста сур'ёзным. Бо ён падсвядома ўгадваў, што стаіць на рубяжы свайго дзяцінства.

Эдгарава маці і барон адчулі нейкае глухое супраціўленне, не падазраючы, што яно ідзе ад хлопчыка. Ім было цесна і няёмка ўтраіх у калясцы. Цёмныя Эдгаравы вочы, якія гарэлі неспакойным агнём, моцна трывожылі іх. Яны не адважваліся гаварыць, не адважваліся глядзець адно на аднаго. Да ранейшай лёгкай свецкай размовы шлях быў адрэзаны, яны вельмі ўжо ўцягнуліся ў тон іншасказаў, пад якімі хаваецца тайнае дрыготкае чаканне няскромных жаданняў. Размова не ладзілася; яны раз-пораз змаўкалі, быццам спатыкаліся аб перашкоду, потым пачыналі зноў і зноў змаўкалі, прыгнечаныя ўпартым хлопчыкавым маўчаннем.

Асабліва цяжкім было гэтае змрочнае маўчанне для маці. Яна асцярожна зірнула на яго, убачыла шчыльна сціснутыя губы і ўпершыню са страхам адзначыла, як ён падобны на свайго бацьку, калі той раздражнёны або незадаволены. Напамінак аб мужу быў непрыемны цяпер, калі яна захапілася любоўнаю гульнію. Бледны цемнавокі хлопчык з нахмураным лобам і насцярожаным позіткам здаваўся ёй злавесным прывідам, вартавым яе сумлення, і таму, што ён сядзеў так блізка ад яе

ў цеснаце каляскі, яго прысутнасць удвайне прыгнятала яе. Раптам Эдгар падняў вочы, усяго на хвілінку, і тут жа і ён і яна апусцілі вочы: упершыню ў жыцці маці і сын адчулі, што сочаць адно за адным. Дагэтуль яны слепа давяраліся, але цяпер штосьці змянілася, штосьці раптам узнікла паміж імі. Упершыню ў жыцці яны сачылі адно за адным збоку, аддзялялі свой лёс ад лёсу другога — ужо з затоенай нянавісцю, такою новаю для іх, што яны яшчэ не асмельваліся прызнацца сабе ў гэтым.

Усе тroe з палёгкаю ўздыхнулі, калі каляска спынілася перад гасцініцай. Прагулка атрымалася няўдалаю, гэта адчувалі ўсе, але ніхто не адважваўся сказаць аб гэтым. Эдгар першы саскочыў з каляскі. Яго маці спаслалася на галаўны боль і паспешна паднялася да сябе. Яна вельмі стамілася, і ёй хацелася пабыць адной. Эдгар і барон засталіся ўнізе. Барон расплаціўся з фурманам, паглядзеў на гадзіннік і пайшоў у вестыбюль, не звяртаючы ўвагі на хлопчыка. Стройны, эlegantны, ён прайшоў міма яго лёгкаю, пругкаю хадюю, якая яшчэ ўчора так зачаравала Эдгара, што ён спрабаваў пераняць яе перад люстэркам. Ён прайшоў міма Эдгара, нават не зірнуўшы на яго. Відаць, ён забыўся пра хлопчыка, пакінуў стаяць яго каля каляскі з конямі, быццам не меў да яго ніякага дачынення.

У Эдгара штосьці надламалася ў душы, калі ён убачыў, як абыякава ідзе ад яго той, каго ён, нягледзячы ні на што, усё яшчэ абагаўляў; распач авалодала ім — пайшоў, нават не дакрануўся да яго плашчом, не сказаў ні слова. Ён жа не адчуваў за сабою ніякай віны. Самавалоданне, якое каштавала яму столькіх намаганняў, пакінула яго; цяжар уласнай годнасці, які ён нёс цераз сілу, саслізнуў з яго слабых плячэй, і ён зноў зрабіўся дзіцём — маленькім і пакорным, якім быў яшчэ ўчора і раней. Усё далейшае адбылося незалежна ад яго волі. Ён ірвануўся дробненькімі крокамі ўслед за баронам,

дагнаў яго, загарадзіў яму дарогу да лесвіцы і, увесь дрыжачы, выціснуў здушаным голасам, ледзь стрымліваючы слёзы:

— Што я вам зрабіў, што вы на мяне і глядзець не хочаце? Чаму вы ставіцеся да мяне, як да чужога. І мама таксама. Чаму вы заўсёды адпраўляеце мяне куды-небудзь? Няўжо я вам перашкаджаю ці я ў чым вінаваты?

Барон збянтэжыўся. У Эдгаравым голасе было нешта, што яго засароміла, кранула. Яму стала шкада прастадушнага хлопчыка.

— Эдзі, ты дурненькі! Проста я сёння не ў настроі. А ты добры хлопчык, і я цябе вельмі люблю.— Ён моцна пакудлаціў Эдгараў вихор, але адварнуўся, каб не глядзець у поўныя слёз умоўныя вялізныя дзіцячыя вочы. Камедыя, якую ён разыгрываў, пачынала дакучаць яму. Яму стала сорамна, што ён з такім халодным разлікам абудзіў да сябе любоў у гэтага дзіцяці, і балюча было слухаць тоненькі, дрыготкі ад затоеных рыданняў голас.— Ідзі наверх, Эдзі, а вечарам мы зноў будзем сябрамі, вось пабачыш,— сказаў ён прыміральна.

— І вы паможаце мне, калі мама будзе адпраўляць мяне адразу спаць? Паможаце?

— Памагу, Эдзі, памагу,— усміхнуўся барон.— А цяпер ідзі, мне трэба пераадзецца на вячэру.

Эдгар, супакоены на момант, падняўся да сябе. Але хутка ў яго сэрцы зноў застукаў малаточак. З учарашняга дня ён пастарэў на некалькі гадоў; невядомы госьць — недавер — ужо трывала пасяліўся ў яго дзіцячым сэрцы.

Ён чакаў. Бо хутка ўсё павінна было вырашыцца. За вячэраю яны сядзелі ўсе за сталом. Час наблізіўся да дзевяці гадзін, але мама не адпраўляла яго спаць. Гэта ўстрыжывыла хлопчыка. Чаму яна, наперакор звычай, якраз сёння дазваляе яму так доўга заставацца ўнізе? Ці не сказаў барон мацеры пра іх дамоўленасць? Ён ужо

горка раскайваўся, што пабег за баронам і даверліва раскрыў яму душу. У дзесяць гадзін мама раптам паднялася з месца і развіталася з баронам. І дзіўна: відаць, і ён не здзівіўся гэтаму раньняму адыходу і не затрымліваў яе. Усё мацней стукаў малаточак у хлопчыкавых грудзях.

Настаў рашучы момант. Ён, як нічога і не было, без прарэчанняў пайшоў за мамаю да дзвярэй. Каля іх ён раптам падняў вочы. І ў гэты момант ён перахапіў усмешлівы мамін позірк, кінуты цераз яго галаву ў баронаў бок, — позірк, які сведчыў аб тайнай змове. Значыцца, барон выдаў яго. Вось чаму мама так рана ідзе: яны вырашылі сёння развеець яго падазрэнне, каб ён не перашкаджаў ім заўтра.

— Нягоднік, — прамармытаў ён.

— Што ты кажаш? — спыталася маці.

— Нічога, — працадзіў ён праз зубы. І ў яго цяпер ёсць свая таямніца. Імя ёй — нянавіць, бязмежная нянавіць да іх абаіх.

МАЎЧАННЕ

Эдгарава хваляванне прайшло. Нарэшце ўсё праяснілася і стала на сваё месца. Значыцца — нянавіць і адкрытая варожасць. Цяпер, калі ён пераканаўся, што ён ім замінае, не адыходзіць ад іх стала для яго жорсткай вытанчанай асалодай. Ён упіваўся думкаю, што перашкаджае ім, што можа, нарэшце, уступіць з імі ў бой, узброены ўсёю моцаю сваёй варожасці. Першы выклік ён кінуў барону. Калі той раніцаю спусціўся ўніз і, праходзячы міма, ласкава прагаварыў: «Маё шанаванне, Эдзі», — Эдгар, не гледзячы на яго і не ўстаючы з крэсла, прабурчаў: «Добрай раніцы», — а на пытанне: «Мама ўжо ўнізе?» — не адрываючы вачэй ад газеты, адказаў: «Не ведаю».

Барон разгубіўся. Што з ім?

— Што, дрэнна спаў, Эдзі? — Як заўсёды, жарт павінен быў выратаваць становішча. Але Эдгар толькі пагардліва кінуў: «Не» — і зноў уткнуўся ў газету.

— Дурное дзіця, — прамармытаў барон, паціснуў плячамі і пайшоў далей. Вайна была аб'яўлена.

З мамаю Эдгар абышоўся холадна і вельмі ветліва. Нязграбная спроба паслаць яго на тэнісны kort пацярпела няўдачу. Горкая ўсмешка, якая прыўзняла кончыкі шчыльна сціснутых вуснаў, гаварыла, што падмануць яго болей не ўдасца.

— Лепш я пайду з вамі гуляць, мама, — сказаў ён з прытворнаю дружалюбнасцю і паглядзеў ёй у вочы. Адказ яўна не спадабаўся ёй. Яна марудзіла і быццам шукала чагосьці.

— Пачакай мяне тут, — нарэшце сказала яна і пайшла ў сталовую.

Эдгар застаўся чакаць, але насцярожыўся. Цяпер у кожным слове сваіх ворагаў ён бачыў тайны злосны намер. Падазронасць, якая авалодала ім, рабіла яго незвычайна здагадлівым. Так, замест таго каб чакаць у вестыбюлі, як яму было сказана, Эдгар палічыў за лепшае выбраць месца для назірання на вуліцы, адкуль ён мог сачыць не толькі за галоўным пад'ездам, але і за ўсімі астатнімі выходамі. Інстынктыўна ён адчуваў падман. Але ён не дасць ім выслізнуць. Ён схаваўся за штабелем дроў — дакладна так, як у кніжках пра індзейцаў. Праз паўгадзіны — ён нават засмяяўся ад задавальнення — мама сапраўды выйшла праз бакавыя дзверы з букетам цудоўных руж у руках, і з ёю быў здраднік-барон.

Абое выглядалі вельмі вясёлымі. Радзя, што пазбавіліся ад яго і засталіся сам-насам са сваёю таямніцаю? Балбочучы і смеючыся, яны падаліся ў бок лесу.

Пара было дзейнічаць. Павольна, быццам ён трапіў сюды выпадкова, Эдгар выйшаў з-за дроў. Вельмі спакойна, няспешна падыходзіў ён да іх, каб уволю наце-

шыцца з іх збянтэжанасці. Ubачыўшы Эдгара, абое абмяняліся неўразумелымі позіркамі. Павольна, нібы так яно і было трэба, ён падышоў бліжэй, не зводзячы з іх насмешлівага позірку.

— А вось і ты, Эдзі, а мы цябе ўжо там шукалі,— сказала нарэшце мама. «Як жа нахабна яна маніць»,— падумаў хлопчык. Але вусны яго не растуліліся. За сціснутымі зубамі яны моцна трымалі таямніцу нянавісці.

Усе трое нерашуча спыніліся. Кожны сачыў, як паводзіць сябе другі.

— Ну што ж, пойдзем,— уздыхнуўшы, сказала Эдгарава маці, ад прыкрасці абрываючы пялёсткі прыгожай ружы. Лёгкае ўздрыгванне ноздраў выдавала яе гнеў. Эдгар стаяў, быццам гэта яго не датычылася, глядзеў па баках, пачакаў, пакуль яны не крануліся з месца, і потым сабраўся ісці за імі следам. Барон зрабіў яшчэ адну спробу:

— Сёння тэнісны турнір. Ты калі-небудзь бачыў такое?

Эдгар нават не адказаў, толькі пагардліва зірнуў на яго і склаў губы, быццам збіраўся свістаць. Вось яго адказ. Нянавісць паказала свае вострыя зубы.

Нязносным цяжарам гняла абаіх няпрошаная хлопчыкава прысутнасць. Гэтак зняволеныя ходзяць услед за турэмшчыкам, тайком сціскаючы кулакі. Хлопчык нічога кепскага не рабіў, і ўсё ж з кожнай хвілінай усё цяжэй рабілася выносіць яго пільны позірк, вільготны ад нявыплаканных слёз вочы, хмурную зласлівасць, якая бурчаннем адказвала на любую спробу збліжэння.

— Ідзі паперадзе! — раптам сярдзіта сказала маці, устрывожаная яго назойлівым падслухоўваннем.— Не тапчыся ўвесь час пад нагамі, гэта мне дзейнічае на нервы.

Эдгар паслухаўся, але праз кожныя пару крокаў ён паварочваўся, спыняўся, калі яны адставалі, і позірк яго

кружыў вакол іх, як Мефістофель у абліччы пудзеля, аблытваючы іх вогненнай сеткай нянавісці, з якой — яны гэта адчувалі — ім не вырвацца.

Жорсткае маўчанне, быццам кіслатою, раз'ела іх весялосць, падазроны позірк забіваў кожную спробу весці размову. Барон ужо не адважваўся сказаць ніводнага ліслівага слова, ён са злосцю адчуваў, што жанчына выслізгвае з яго рук, што з такою цяжкасцю распаленае ў ёй пачуццё астывае з-за страху перад надакучлівым, агідным хлапчуком. Яны зноў і зноў спрабавалі завесці размову — і кожны раз яна абрыва-лася. Нарэшце яны ўтраіх толькі моўчкі ішлі па дарозе, прыслухоўваліся да шолаху дрэў і ўласных сярдзітых крокаў. Хлопчык задушыў у іх усякае жаданне размаў-ляць.

Цяпер усе трое былі ва ўладзе раздражнення і злосці. Эдгар помсціў за здраду, упіваўся іх бяссільным гнева-м і разам з тым з нецярпеннем і нянавісцю чакаў, калі гэты назапашаны гнеў вырвецца наверх. Насмешліва прыжмуранымі вачамі паглядаў ён на сярдзіты баронаў твар. Ён заўважыў, што барон лаецца праз зубы і ледзь стрымліваецца, каб не абрушыць на яго паток лаянкі, і зларадна сачыў за маці, якая ўсё больш злавалася; абое яны толькі і чакалі зачэпкі, каб накінуцца на яго, устараніць або абясшкодзіць яго. Але ён не даваў ніякай зачэпкі; яго нянавісць, якая расла доўгі час, навучыла яго быць асцярожным, і ён не рабіў памылак.

— Давайце вернемся, — раптам сказала маці. Яна адчувала, што болей не вытрымае, што павінна штосьці зрабіць — хоць бы закрычаць ад гэтага катавання.

— Як шкада, — спакойна адазваўся Эдгар, — тут так хораша.

Абое яны разумелі, што хлопчык здзекуецца з іх. Але яны не адважваліся што-небудзь сказаць, так бездакорна маленькі тыран за два дні навучыўся валодаць сабою. Ніводзін мускул на яго твары не выдаваў

злой іроніі. Не сказаўшы ні слова за ўсю доўгую дарогу, яны павярнулі назад. Калі маці засталася ў сваім пакоі адна з сынам, яна ўсё яшчэ не магла супакоіцца і сярдзіта адкінула ўбок парасон і пальчаткі. Эдгар адразу заўважыў, што нервы яе напружаны да крайнасці і яна толькі шукае, на чым спагнаць гнеў; але ён прагнуў выбуху і наўмысна заставаўся ў пакоі, каб яшчэ болей раззлаваць яе. Яна прайшлася ўперад і назад, села, пабарабаніла пальцамі па стале, потым зноў ускочыла з месца.

— Які ты раскудлачаны, брудны. Пасаромеўся б людзей! Бо ты ж ужо не маленькі!

Без пярэчання хлопчык пайшоў і прычасаўся. Гэтае маўчанне са здзекліваю ўсмешкаю на вуснах прыводзіла яе ў шаленства. Яна з радасцю адлупцавала б яго.

— Ідзі ў свой пакой! — крыкнула яна, не могучы болей выносіць яго прысутнасць. Эдгар усміхнуўся і выйшаў.

Як яны абое дрыжалі цяпер перад ім, як яны, барон і мама, баяліся застацца ўтраіх, як яны баяліся ягонага ўчэпістага бязлітаснага позірку! Чым горш яны адчувалі сябе, тым большае задавальненне свяцілася ў яго вачах, тым больш адкрытаю рабілася яго радасць. Эдгар мучыў безабаронных з амаль неўсвядомленаю дзіцячаю жорсткасцю. Барон яшчэ стрымліваў свой гнеў, спадзеючыся, што яму ўдасца перахітрыць хлопчыка, і думаў толькі пра сваю мэту. Але Эдгарава маці раз-пораз траціла самавалоданне. Было палёгкаю прыкрыкнуць на яго.

— Не круці відэльцам! — накінулася яна на яго за сталом. — Ты не ўмееш паводзіць сябе, цябе нельга садзіць побач з дарослымі.

Эдгар толькі ўсміхаўся, крыху нагнуўшы галаву ўбок. Ён ведаў, што яна крычыць з распачы, і ганарыўся, што яны ўвесь час выдаюць сябе. Яго позірк быў цяпер зусім спакойны, як позірк урача. Раней ён, мусіць,

гаварыў бы дзёрзкасці, каб пазлаваць маму, але нянавісць хутка навучае шмат чаму. Цяпер ён толькі маўчаў, маўчаў і маўчаў, пакуль яна не пачынала стагнаць пад цяжарам яго маўчання.

Яна болей не магла стрымлівацца. Калі яны выйшлі з-за стала і Эдгар з той самай упартаю назойлівасцю сабраўся ісці за імі, яе раптам скаланула. Яна забылася пра асцярожнасць і кінула яму ў твар усю праўду. Не могучы трываць яго неадступнае высочванне, яна ўстала на дыбкі, як змучаны мухамі конь.

— Чаго ты ўсё бегаеш за мною, як трохгадовае дзіця? Я не хачу, каб ты ўвесь час мазоліў мне вочы. Дзецям не месца сярод дарослых. Запомні гэта! Займіся чым-небудзь хоць на гадзіну! Чытай ці рабі што хочаш. Пакінь мяне ў спакоі! Ты нервуеш мяне сваім высочваннем і агідным настроем.

Нарэшце ён вырваў у яе прызнанне! Эдгар усміхнуўся, а барон і маці адчувалі сябе збянтэжанымі. Яна адварнулася і хацела пайсці, злуючы на сябе, што не здолела схаваць ад сына сваю прыкрасць. Але Эдгар спакойна адказаў:

— Тата не хоча, каб я заставаўся адзін. Тата ўзяў з мяне слова, што я буду ўвесь час з табою.

Ён напіраў на слова «тата», бо ўжо заўважыў, што яно ўздзейнічала на іх прыгнятальна. Значыцца, і тата неяк ублытаны ў гэтую таямніцу; мабыць, тата мае над імі нейкую тайную, незразумелую ўладу, калі яны палюхаюцца аднаго яго імя. І гэтым разам яны зноў нічога не адказалі. Яны склалі зброю. Мама пайшла наперад, барон побач з ёю. Эдгар ішоў за імі, але не пакорна, як слуга, а сурова і строга, як няўмольны вартавы. Ён звінеў нябачным ланцугом, які яны беспаспяхова спрабавалі разарваць. Нянавісць загартавала яго дзіцячую сілу; ён, каму не была адкрыта тайна, быў мацней за тых, каму яна звязвала рукі.

ІЛГУНЫ

Але часу заставалася ўсё меней, усяго некалькі дзён, і трэба было спяшацца. Яны разумелі, што зламаць упартасць раздражнёнага хлопчыка немагчыма, і звярнуліся да апошняга, самага ганебнага сродку, каб хоць на адну-дзве гадзіны пазбавіцца ад яго дэспатычнага прыставання, — да ўцёкаў.

— Здай гэтыя заказныя лісты на пошту, — сказала Эдгару маці. Яны стаялі ў вестыбюлі, барон каля пад'езда наймаў фіякр.

Эдгар недаверліва ўзяў лісты; перад гэтым ён заўважыў, што адзін слуга нешта гаварыў маме. Ці не задумаюць яны, зрэшты, разам што-небудзь супраць яго?

Ён марудзіў ісці.

— Дзе ты будзеш мяне чакаць?

— Тут.

— Праўда?

— Але.

— Толькі не адыходзь нікуды! Значыцца, ты будзеш чакаць мяне тут, у вестыбюлі, пакуль я не вярнуся?

Усведамляючы сваю перавагу, ён ужо гаварыў з маці загадным тонам. Шмат што змянілася з пазаўчарашняга дня.

Ён пайшоў з лістамі на пошту. У дзвярах ён сутыкнуўся з баронам і ўпершыню за апошнія два дні загаварыў з ім:

— Я толькі здам гэтыя два лісты. Мама будзе чакаць, пакуль я не вярнуся. Калі ласка, без мяне нікуды не ідзіце.

Барон хутка прашмыгнуў міма.

— Але, але, мы пачакаем.

Эдгар памчаўся на пошту. Яму прыйшлося чакаць: пан перад ім задаваў дзiesiąткі нудных пытанняў. Нарэшце ён выканаў даручэнне і, заціснуўшы квітанцыі ў руцэ, стрымгалоў пабег назад. Ён паспеў у самы раз,

каб пабачыць, як барон і мама ад'язджалі ад гасцініцы.

Эдгарам авалодала шаленства. Ён ледзь не схапіў з зямлі камень, каб шпурнуць ім услед. Уцяклі-такі ад яго, і як подла, як нізка яны манілі! Ён ужо ведаў з учарашняга дня, што мама маніць. Але тое, што яна магла так бессаромна парушыць сваё абяцанне, знішчыла ў ім апошнія рэшткі даверу да яе. Ён перастаў разумець жыццё з таго часу, калі ўбачыў, што словы, якія дагэтуль увасаблялі рэчаіснасць, лопаюцца як мыльныя пубыры. Але што гэта за страшэнная тайна, якая даводзіць дарослых да таго, што яны маняць яму, дзіцяці, і ўцякаюць, быццам зладзеі? У кніжках, якія ён чытаў, людзі забівалі і падманвалі, каб здабыць грошы, магучнасць або царствы. А тут якая прычына? Чаго яны хочуць, чаго хаваюцца ад яго, што спрабуюць утоіць і чаму ўвесь час падманваюць яго? Ён ламаў галаву над гэтай загадкаю, цьмяна адчуваў, што іх тайна — ключ да замка яго дзяцінства; авалодаць ёю — значыцца стаць дарослым, стаць, нарэшце, мужчынам. Ах, толькі б даведацца! Але думаць ён не мог. Яго душыў гнеў, што яны выслізнулі ад яго, і думкі блыталіся, быццам ён трызніў.

Ён пабег у лес, і там, у выратавальным змроку, дзе яго ніхто не бачыў, даў волю слёзам.

— Ілгуны, сабакі, манюкі, нягоднікі!

Яму здавалася, што, калі ён не выкрыкне гэтых слоў, яны задушачь яго. Гнеў, нецярпенне, прыкрасць, цікаўнасць, бездапаможнасць і крыўда апошніх дзён, задушаныя нясталаю воляю дзіцяці, якое ўявіла сябе дарослым, вырваліся і праліліся слязьмі... Гэта былі апошнія слёзы дзяцінства, апошні раз ён плакаў наўзрыд, з асалодаю, як плачуць жанчыны. Ён выплакаў у гэты час шалёнага гневу і даверлівасць, і любоў, і прастадушнасць, і павагу — усё сваё дзяцінства.

Хлопчык, які вярнуўся ў гасцініцу, быў ужо не той, хто плакаў у лесе. Ён не хваляваўся і дзейнічаў абдума-

на. Перш за ўсё ён пайшоў да сябе ў пакой і старанна памыў твар і вочы, бо не жадаў даць ім задавальненне бачыць сляды яго слёз. Потым ён распрацаваў план, як разлічыцца з імі. Ён чакаў цярдліва, зусім спакойна.

У вестыбюлі было даволі людна, калі фіякр з уцекачамі спыніўся каля пад'езда. Некалькі мужчын гулялі ў шахматы, другія чыталі газеты, дамы балбаталі. Тут жа нерухома сядзеў бледны хлопчык з дрыготкімі павекамі. Калі маці і барон увайшлі ў вестыбюль і, крыху збянтэжаныя тым, што адразу наткнуліся на яго, ужо сабраліся прамармытаць прыгатаваную адгаворку, ён спакойна пайшоў ім насустрач і сказаў з выклікам:

— Пан барон, мне трэба сёе-тое сказаць вам.

Барон яўна разгубіўся. Ён адчуваў сябе ў чымсьці вінаватым.

— Добра, добра, пазней, пачакай.

Але Эдгар павысіў голас і сказаў выразна і ясна, гэтак, каб усе навокал маглі пачуць:

— Я хачу пагаварыць з вамі цяпер. Вы подла абышліся са мною. Вы падманулі мяне. Вы ведалі, што мама чакае мяне, і вы...

— Эдгар! — крыкнула маці, заўважыўшы, што ўсе позіркі звернуты на іх, і кінулася да сына.

Але хлопчык, убачыўшы, што мама хоча заглушыць яго словы, раптам пранізліва закрычаў:

— Я паўтараю вам яшчэ раз: вы нахабна зманілі, і гэта нізка, гэта подла.

Барон пабляднеў. Усе глядзелі на іх, сёй-той засмяўся.

Маці схапіла хлопчыка, які дрыжаў ад хвалявання, за руку:

— Зараз жа ідзі да сябе, або я адлупцюю цябе тут, пры ўсіх, — прахрыпела яна.

Але Эдгар ужо супакоіўся. Ён шкадаваў ужо, што выйшаў з сябе, і быў незадаволены сабою: ён хацеў гаварыць з баронам спакойна, але гнеў аказаўся мацней-

шым за яго волю. Спакойна, не спяшаючыся, ён падаўся да лесвіцы.

— Прабачце, барон, яго дзёрзкую выхадку. Вы ж ведаеце, які ён нервовы, — прамармытала яна, збянтэжаная насмешлівымі позіркамі прысутных. Больш за ўсё на свеце яна баялася скандалу і цяпер думала толькі, як утрымацца ў правілах прыстойнасці. Замест таго каб адразу пайсці, яна падышла да парцье, спыталася, ці няма ёй пісем і яшчэ аб нейкай драбязе, і толькі пасля гэтага, зашамацеўшы сукенкаю, паднялася наверх, быццам нічога не здарылася. Але за яе спінаю чуўся шэпт і стрыманы смех.

На лесвіцы яна заповоліла крок. Яна заўсёды гублялася ў сур'ёзных сітуацыях і ў глыбіні душы баялася размовы, якая яе чакала. Віны сваёй яна адмаўляць не магла, і, акрамя таго, яе палохаў сынаў позірк — гэты новы, чужы, такі дзіўны позірк, перад якім яна адчувала сябе бяссільнай. Са страху яна вырашыла дзейнічаць ласкаю, бо ведала, што ў выпадку барацьбы разлаваны хлопчык выйдзе пераможцам.

Яна ціха адчыніла дзверы. Эдгар сядзеў спакойны і халодны. У вачах, звернутых на яе, не было страху, не было нават цікаўнасці. Ён здаваўся вельмі ўпэўненым у сабе.

— Эдгар, — пачала яна па-мацярынску ласкава, — што табе прыйшло ў галаву? Мне сорамна за цябе. Як можна быць такім невыхаваным! Ты яшчэ дзіця і так размаўляеш з дарослымі! Ты павінен зараз жа папраціць прабачэння ў барона.

Эдгар глядзеў у акно. Ягонае «не» было як быццам адрасавана дрэвам.

Яго самаўпэўненасць уразіла яе.

— Эдгар, што з табою? Чаму ты так змяніўся? Я проста не пазнаю цябе. Ты быў заўсёды разумны, паслухмяны хлопчык, з табою заўсёды можна было дагаварыцца. І раптам ты паводзіш сябе так, быццам

у цябе ўсяліўся д'ябал. Што ты маеш супраць барона? Ты ж вельмі любіў яго. Ён быў заўсёды такі ласкавы з табою.

— Гэта так, бо ён хацеў пазнаёміцца з табою.

Яна збянтэжылася.

— Глупства! Што ты выдумляеш? Адкуль у цябе такія дзіўныя думкі?

Хлопчык ускіпеў:

— Ён ілгун, фальшывы чалавек. Ва ўсім, што ён робіць, толькі подлы разлік. Ён хацеў з табою пазнаёміцца, таму пасябраваў са мною і паабяцаў мне сабаку. Не ведаю, што ён паабяцаў табе і чаму ён з табою сябруе, але і ад цябе ён чагосьці хоча. Так, так, мама. А то б ён не быў такі ветлівы і ласкавы. Ён дрэнны чалавек. Ён маніць. Паглядзі на яго як след. Які фальшывы ў яго позірк! О, ненавіджу яго, ён ілгун, ён нягоднік...

— Эдгар, ці ж можна гэтак гаварыць? — Яна збянтэжылася і не ведала, што адказаць. Сумленне ёй падказвала, што сын мае рацыю.

— Так, ён нягоднік, я ў гэтым упэўнены. Ці ж сама ты гэтага не бачыш? Чаму ён баіцца мяне? Чаму хваецца ад мяне? Бо ён ведае, што я бачу яго наскрозь, што я раскусіў яго, нягодніка!

— Як можна гаварыць такое, як можна гаварыць такое! — У галаве ў яе было пуста, бяскроўныя вусны машынальна паўтаралі адны і тыя ж словы. Ёй раптам стала нясцерпна страшна, і яна не ведала, каго яна баіцца — барона ці сына.

Эдгар зразумеў, што яго перасцярога падзейнічала на маму. І яму захацелася перацягнуць яе на свой бок, набыць саюзніка ў гэтай варожасці, у гэтай нянавісці да барона. Ён падышоў да маці, ласкава абняў яе і загаварыў усхвалявана, дрыготкім голасам:

— Мама, ты ж сама, мусіць, заўважыла, што ён задумаў нядобрае. З-за яго ты стала зусім другою. Гэта ты змянілася, а не я. Ён хоча быць з табою адною і зра-

біў так, што ты на мяне злуешся. Вось пабачыш — ён ашукае цябе. Я не ведаю, што ён табе паабяцаў. Я ведаю толькі, што ён не стрымае слова. Асцерагайся яго! Хто адзін раз падмануў, падмане і другі. Ён злы чалавек, яму нельга давяраць.

Гэты голас, жаласны, амаль з плачам, ішоў, здавалася, з яе сэрца. І ў яе было нейкае не зусім прыёмнае адчуванне, якое гаварыла ёй тое самае — усё настойлівай і настойлівай. Але яна саромелася прызнаць слухнасць сынавых слоў. І, як гэта часта бывае, каб схаваць хваляванне і збянтэжанасць, яна выпрасталася і сказала з празмернаю рэзкасцю:

— Дзеці ў гэтых справах яшчэ не разбіраюцца. Табе ў іх не трэба ўмешвацца. Табе трэба паводзіць сябе прыстойна. Вось і ўсё.

Эдгараў твар зноў набыў ледзяны выраз.

— Як хочаш, — сказаў ён рэзка, — я папярэджіў цябе.

— Значыцца, ты не папросіш прабачэння?

— Не.

Яны непрымірыма стаялі адно напроці другога. Маці зразумела, што вырашаецца лёс яе аўтарытэту.

— Тады ты будзеш абедаць тут. Адзін. І ты не сядзеш з намі за стол, пакуль не папросіш прабачэння. Я цябе навучу, як трэба паводзіць сябе. Ты не выйдзеш з пакоя, пакуль я не дазволю. Зразумеў?

Эдгар усміхнуўся. Гэтая каварная ўсмешка як быццам ужо прырасла да яго вуснаў. У душы ён злаваўся на сябе. Як недарэчна, што ён зноў даў волю сваім пачуццям і захацеў перасцерагчы гэтую лгунню.

Маці, зашалаясцеўшы сукенкаю, выйшла з пакоя і нават не азірнула. Яна баялася гэтых калючых вачэй. Ёй стала цяжка з сынам з таго часу, калі яна заўважыла, які ў яго пранізлівы позірк, і яшчэ таму, што ён гаварыў ёй якраз тое, чаго яна не хацела ведаць, не хацела слухаць. Страшна было адчуваць, як яе ўнутра-

ны голас, голас, сумлення, аддзяліўся ад яе ў вобразе дзіцяці, яе дзіцяці, і не дае ёй спакою, перасцерагае яе, здзекуецца з яе. Дагэтуль дзіця было дадаткам да яе жыцця, аздабленнем, цацкаю, чымсьці мілым і блізкім, часам, можа, нейкім цяжарам, але ўсё-такі жыццё яго цякло ў адным рытме і ў лад з яе жыццём. Сёння ўпершыню ён паўстаў супраць яе і адмовіўся падпарадкавацца яе волі. Нешта падобнае на нянавісьць прымешвалася цяпер да думкі аб дзіцяці.

І ўсё-такі, калі яна, стомленая спрэчкаю, спускалася па лесвіцы, дзіцячы голас настойліва гучаў у яе вушах. «Асцерагайся яго». Гэтую перасцярогу нельга было заглушыць. Але тут па дарозе бліснула люстэрка, яна запытальна зірнула ў яго, потым пачала ўглядвацца — усё пільней, усё глыбей,— пакуль у ім не адлюстраваліся ў лёгенькай усмешцы вусны, акругленыя, быццам гатовыя вымавіць небяспечнае слова. Унутраны голас не змаўкаў, але яна перасмыкнула плячамі, быццам скідвала з сябе нябачны груз сумненняў, кінула ў люстра задаволены позірк і, падабраўшы сукенку, спусцілася ўніз з расучым выглядам гульца, які са званам кідае на стол апошні залаты.

СЛЯДЫ У МЕСЯЧНЫМ СВЯТЛЕ

Кельнер, які прынёс абед арыштаванаму ў сваім пакоі Эдгару, замкнуў, калі выходзіў, за сабою дзверы. Шчоўкнуў замок. Хлопчык ускочыў як ашалелы: гэта было зроблена, канечне, па маміным распараджэнні; яго замкнулі ў клетцы, як драпежнага звера. Змрочныя думкі авалодалі ім.

«Што яны робяць, пакуль я сяджу тут пад замком? Аб чым яны дамаўляюцца? Можа, цяпер якраз адбываецца тое патаемнае, а я прапушчу яго. Што гэта за тайна, якая мроіцца мне заўсёды і ўсюды, калі я сярод дарослых, чаму яны замыкаюцца ад мяне ноччу, чаму

пачынаюць шаптацца, калі я нечакана заходжу ў пакой? Вось ужо некалькі дзён яна так блізка ад мяне, сама даецца ў рукі, а я ўсё-такі не магу злавіць яе! Чаго я толькі не рабіў, каб раскрыць гэтую тайну! Я краў кніжкі ў таты з пісьмовага стала, я чытаў пра ўсе гэтыя дзіўныя рэчы, але нічога не зразумеў. Мусіць, ёсць нейкая пячатка, якую трэба сарваць, каб зразумець гэта, — можа, у мяне самога, можа, у другіх. Я пытаўся ў пакаёўкі, прасіў растлумачыць гэтыя месцы ў кнігах, але яна толькі пасмяялася з мяне. Ці ж гэта не жахліва, калі ты дзіця і ў цябе безліч пытанняў, на якія ты не можаш ні ў кога атрымаць адказу, ці ж гэта не жахліва, быць смешным у вачах дарослых, выглядаць дурным і нікому не патрэбным? Але я даведаюся, я адчуваю — хутка я буду ведаць усё. Частка гэтай тайны ўжо ў маіх руках, і я не супакоюся, пакуль не буду ведаць усяго!»

Ён прыслухаўся, ці не ідзе хто. Лёгкі ветрык гойдаў галінкі дрэў за акном, драбніў люстра месячнага святла на сотні хісткіх асколкаў.

«Нічога добрага не можа быць у іх галаве, іначай яны не сталі б гэтак подла маніць, каб адчапіцца ад мяне. Пэўна, яны цяпер смяюцца з мяне, праклятыя, але апошні буду смяцца я. Як недарэчна, што я дазволіў замкнуць сябе тут, даў ім волю хоць на хвілінку, замест таго каб прыліпнуць да іх і сачыць за кожным іх рухам. Я ведаю, дарослыя наогул вельмі неасцярожныя, і яны таксама выдадуць сябе. Яны заўсёды думаюць, што дзеці яшчэ зусім маленькія і ўвечары моцна спяць. Яны забываюць, што можна прыкінуцца сонным і падслухоўваць, што можна прыкінуцца дурным, а быць вельмі разумным. Нядаўна, калі ў цёткі нарадзілася дзіця, яны гэта ведалі загадзя, а пры мне прыкінуліся, што вельмі здзіўленыя. Але я таксама ведаў, бо даўно чуў іх размову, аднаго разу ўвечары, калі яны думалі, што я сплю. І цяпер я зноў злаўлю іх, нягоднікаў. О, каб мне толькі падгледзець, паназіраць за імі ў шчыліну цяпер, калі

яны адчуваюць сябе ў бяспецы! Можа, мне зараз пазваніць? Прыйдзе пакаёўка, адчыніць дзверы і спытаецца, што мне трэба. А можа, закрычаць, пачаць біць посуд — тады таксама адчыняць. І я тут жа выскачу і буду падпільноўваць іх. Не, гэтак я не хачу. Ніхто не павінен бачыць, як подла яны абыходзяцца са мною. Я занадта горды для гэтага. Заўтра я ім адплачу».

Унізе пачуўся жаночы смех. Эдгар здрыгануўся: няўжо гэта мама? Чаму ж ёй не смяяцца, не здэкавацца з яго, бездапаможнага маленькага дзіцяці, якое замыкаюць у пакоі, калі яно перашкаджае, кідаюць у куток, як клунак мокрай бялізны. Ён асцярожна выглянуп у акно. Не, гэта не яна,— гэта чужыя вясёлыя дзяўчаты, якія дражнілі нейкага хлопца.

Тут, у гэты момант, ён заўважыў, як невысока ад зямлі яго акно. І адразу ж сама сабой з'явілася думка: выскачыць, застаць неспадзеўкі, высачыць іх. Ён увесь дрыжаў ад радасці. Яму здавалася, што вялікая, захапляючая тайна ўжо ў яго руках. Усё ў ім дрыжала: «Праз акно, праз акно». Баяцца няма чаго. Нікога няма пад акном. Ён скочыў. Лёгка хруснуў жвір, але гэтага ніхто не пачуў.

За апошнія два дні падкрадвацца, падслухоўваць стала для яго чымсьці прыемным. І цяпер ён адчуваў асалоду, змешаную са страхам, калі крадком, нячутнымі крокамі абыходзіў гасцініцу, старанна пазбягаючы палос святла, якія падалі з вокнаў. Перш за ўсё ён асцярожна прыціснуў твар да шкла і зазірнуў у сталовую. За іх сталом не было нікога. Ён працягваў шукаць, пераходзіў ад акна да акна. Зайсці ў гасцініцу ён не асмельваўся з-за боязі сутыкнуцца з імі ў калідоры. Іх нідзе не было відаць. Ён ужо пачаў адчайвацца, як раптам з дзвярэй працягнуліся два цені; ён адскочыў і схваўся ў цемры — з гасцініцы выйшла мама са сваім нязменным спадарожнікам. Значыцца, ён прышоў якраз у час. Аб чым яны гавораць? Ён не мог пачуць нічога.

Яны гаварылі ціха, і вецер занадта моцна шапацеў лісцем. Але вось да яго зусім выразна даляцеў мамін голас. Яна смяялася, і такога смеху ў яе ён раней не чуў: вельмі рэзкі, як ад козыту, нервовы, ён здзівіў і спалохаў яго. Але яна смяецца, значыцца, няма нічога незвычайнага, нічога страшнага ў тым, што ад яго хаваюць. Эдгар быў крыху расчараваны.

Але чаму яны выйшлі з гасцініцы? Куды яны ідуць цяпер, сярод ночы? Там, наверсе, вятры, мусіць, імчацца на гіганцкіх крылах, бо неба, толькі што чыстае, залітае месячным святлом, пацямнела. Чорныя пакрывалы, накінутыя нябачнымі рукамі, закрывалі часам месяц, і змрок рабіўся такім непраглядным, што не відаць было дарогі, пакуль яе зноў не асвятляла месячнае ззянне. Серабрыстае святло лілося ўсюды. Таямнічаю была гэтая гульня святла і ценю і захапляла, як гульня жанчыны, якая то адкрывае, то хавае сваю галізну. У тую хвіліну, калі ландшафт скінуў з сябе покрыва, Эдгар убачыў два цені, якія аддаляліся, дакладней, адзін сілуэт — яны так цесна прыціскаліся адно да аднаго, быццам абаіх ахапіў тайны страх. Але куды ж яны ідуць? Хвоі стагналі, нейкае замяшанне панавала ў лесе, нібы па ім імчаўся шалёны карагод паляўнічых. «Я пайду за імі,— падумаў Эдгар,— яны не пачуюць маіх крокаў з-за шуму ветру і лесу». І пакуль яны ішлі ўнізе, па шырокай светлай дарозе, ён нячутна прабіраўся вышэй, праз гушчар, ад дрэва да дрэва, ад ценю да ценю. Ён ішоў за імі ўпарта і няўмольна, дзякаваў ветру за тое, што ён рабіў нячутнымі яго крокі, і праклінаў яго за тое, што ён адносіў словы, якімі абменьваліся тыя двое. Толькі б хоць раз пачуць, пра што яны гавораць, і ён, канечне, даведаўся б пра іх тайну.

А яны ішлі па дарозе і нічога не падазравалі. Ім было хораша ў раздоллі шумнай ночы, і яны бесклапотна аддаваліся хваляванню, якое ўсё расло і расло. Яны і не здагадваліся нават, што ў змроку лесу хтосьці

зверху сочыць за кожным іх крокам і пара вачэй прыкавана да іх з усёю сілаю нянавісці і цікаўнасці.

Раптам яны спыніліся. Спыніўся і Эдгар, шчыльна прыціснуўшыся да дрэва. Ім авалодаў панічны страх. Што, калі яны павернуць назад і раней за яго прыйдуць у гасцініцу, што, калі ён не паспее схавацца ў сваім пакоі і мама знойдзе яго пустым? Тады ўсё прапала, яны даведаюцца, што ён за імі сачыў, і ўжо не застанецца ніякай надзеі вырваць у іх тайну. Але яны марудзілі, відаць, аб чымсьці спрачаліся. На шчасце, выбліснуў месяц, і яму было ўсё добра відаць. Барон паказваў на цёмную вузкую сцяжынку, якая вяла ў даліну, дзе месячнае святло не разлівалася, як тут, на дарозе, шырокім патокам, а толькі кроплямі і рэдкімі промямі прабівалася праз гушчар. «Навошта яму туды?» — здзівіўся Эдгар. Мама, відаць, адмаўлялася, а ён угаворваў яе. Эдгар зразумеў па яго жэстах, што ён вельмі настойвае. Хлопчык спалохаўся. Чаго гэты чалавек хоча ад мамы? Навошта гэты нягоднік заманьвае яе ў цёмны лес? З кніжак, якія замянялі яму рэчаіснасць, перад ім паўсталі малюнкi забойстваў, выкраданняў, самых цяжкіх злачынстваў. Ён, канечне, хоча яе забіць і для гэтага пазбавіўся ад яго і завабіў яе сюды адну. Паклікаць на дапамогу? Забойца! Крык ужо быў гатовы вырвацца з горла, але губы перасохлі, і ён не мог выдавіць з сябе ніводнага гуку. Нервы былі перанпружаны ад хвалявання, ён ледзь трымаўся на нагах і пачаў сутаргава шукаць апоры — і тут пад яго рукамі хруснула галінка.

Яны павярнуліся назад і спалохана ўтаропіліся ў змрок. Эдгар стаяў ціха, прыціснуўшы рукі да цела, і яго маленькая фігурка глыбока схавалася ў цені дрэва. Зноў усталявалася мёртвая цішыня, але яны, здавалася, устрывожыліся. «Вернемся», — пачуў ён мамін голас, ён гучаў спалохана. Барон, відаць, сам занепакоены, згадзіўся. Яны павольна пайшлі назад, шчыльна прыціснуўшыся адно да аднаго. Іх збянтэжанасць

выратавала Эдгара. Ён папоўз паміж дрэвамі, абдзіраючы рукі да крыві, дабраўся да павароткі і кінуўся бегчы з усіх сіл, што аж дух заняло. Дабегшы да гасцініцы, ён некалькімі скачкамі апынуўся на версе. Ключ, якім яго замкнулі ў пакоі, тырчаў, на шчасце, звонку, ён павярнуў яго, адчыніў дзверы і кінуўся на ложка. Некалькі хвілін яму трэба было, каб перавесці дыханне; сэрца шалёна стукала ў грудзях, нібы сэрца звона, які моцна гойдаўся.

Потым ён адважыўся ўстаць, падышоў да акна і паचाў чакаць, пакуль яны вернуцца. Чакаць прыйшлося доўга. Яны, мусіць, ішлі вельмі, вельмі павольна. Ён асцярожна выглянуў з зацемненага акна. Вось яны павольна набліжаюцца, іх адзенне заліта месячным святлом. У гэтым зеленаватым святле яны выглядаюць як здані; хлопчыка ахоплівае салодкая жуда: можа, гэта сапраўды забойца, і тады — якую страшэнную небяспеку ён адхіліў. Ясна відаць іх белыя, як крэйда, твары. На маміным твары незнаёмы яму выраз захаплення, барон, наадварот, сярдзіты і злосны. Відаць, таму, што яго намер не здзейсніўся.

Яны падышлі ўжо зусім блізка. Толькі каля самай гасцініцы іх постаці раздзяліліся. Ці паглядзяць яны ўгору? Не, ніхто не паглядзеў. «Вы пра мяне забыліся, — падумаў хлопчык з горкаю крыўдаю і з тайнаю радасцю, — але я пра вас не забыўся. Вы думаеце, што я сплю ці што мяне няма на свеце, але вы пераканаецеся ў сваёй памылцы. Я буду сачыць за кожным вашым крокам, пакуль не вырву ў гэтага нягодніка тайну, жакліваю тайну, якая не дае мне спаць. Я разарву ваш саюз. Я не сплю».

Павольна набліжаліся яны да дзвярэй. І калі яны ішлі вась так, адно за адным, іх сілуэты на імгненне зноў зліліся — адзін чорны цень слізгануў у асветленыя дзверы. Потым пляцоўка перад гасцініцай зноў залялела ў месячным святле, як вялікі луг, пакрыты снегам.

НАПАД

Эдгар, цяжка дыхаючы, адышоў ад акна. Ён дрыжаў як у ліхаманцы. Ні разу ў жыцці не быў ён гэтак блізка да таямнічай прыгоды. Хвалюючы свет нечаканых і бурных падзей, свет забойстваў і здрад, знаёмы яму з кніжак, заўсёды заставаўся яму казачным светам, у блізкім суседстве са светам мараў,— чымсьці неіснуючым і недасягальным. Цяпер жа ён, мабыць, апынуўся ў страшным свеце, і гэтая думка ўзрушыла яго да глыбіні душы. Хто такі таямнічы незнаёмы, які раптоўна ўварваўся ў іх спакойнае жыццё? Ці сапраўды ён забойца? Ён жа ўсё імкнуўся адасобіцца і стараўся заманіць маму ў цёмнае месца. Страшная небяспека пагражала ім. Што ж яму рабіць? Заўтра ён абавязкова напіша тату або пашле тэлеграму. Але ці не здарыцца жахлівае, страшнае, загадкавае цяпер, а не заўтра? Бо мамы ўсё яшчэ няма ў пакоі, яна ўсё яшчэ з гэтым ненавісным чужым чалавекам.

Паміж унутранымі і лёгкімі знадворнымі дзвярамі быў вузкі прамежак, не шырэй за адзежную шафу. Уціснуўшыся ў гэты цёмны закутак, хлопчык прыслухоўваўся да крокаў у калідоры. Ён вырашыў ні на хвіліну не пакідаць маму адну.

Калідор апоўначы быў пустэльны, яго цьмяна асвятляла адна лямпачка.

Нарэшце — хвіліны цягнуліся бясконца — ён пачуў асцярожныя крокі. Ён напружана прыслухоўваўся. Гэта былі не хуткія, цвёрдыя крокі чалавека, які накіроўваўся да сябе ў пакой, а павольныя, нерашучыя, быццам хтосьці з неверагоднымі намаганнямі пераадольваў круты пад'ём. Час ад часу крокі заміралі і быў чуваць шэпт. Эдгар дрыжаў ад хвалявання. Можна, гэта яны? Няўжо яна ўсё яшчэ з ім? Шэпт быў занадта далёка. Але крокі, хоць і павольна, набліжаліся. І раптам ён пазнаў ненавісны баронаў голас, які ціха і хрыпла

нешта сказаў — Эдгар не разабраў слоў, — і тут жа ў адказ спалоханы, нязгодны мамін голас:

— Не, не! Не сёння! Не!

Эдгар задрыжаў; яны набліжаліся, ён зараз усё пацуче. Кожны ледзь чутны крок у яго бок адзваўся болем у грудзях. І гэты голас — якім гнюсным здаваўся ён яму, гэты прагна пажадлівы, агідны голас ненавіснага ворага!

— Не будзьце такою жорсткаю. Вы былі такая цудоўная сёння ўвечары.

І зноў мамін голас:

— Не, гэтага нельга, я не магу, пакіньце мяне.

У яе голасе было столькі трывогі, што хлопчык палохаецца. Чаго ён хоча ад яе? Чаго яна баіцца? Яны ўжо зусім блізка, цяпер, мусіць, ужо побач з яго дзвярамі. Ён стаіць зусім недалёка ад іх, нябачны, увесь дрыжыць, на адлегласці якой далоні ад іх, адзелены толькі тонкаю перагародкаю дзвярэй. Шэпт іх гучыць над самым вухам.

— Хадземце, Матыльда, хадземце! — І зноў мамін стогн, але ўжо цішэй — стогн зламанага супраціўлення.

Але што гэта такое? Яны ідуць далей! Мама прайшла ў цемры міма свайго пакоя! Куды ён яе цягне? Чаму яна болей нічога не гаворыць? Ці не заткнуў ён ёй рот? Можа, ён яе душыць?

Гэтая думка прыводзіць яго ў шаленства. Дрыготкаю рукою ён прачыняе дзверы. Цяпер ён бачыць абаіх у паўцёмным калідоры. Барон абняў маму за стан і ціха вядзе яе з сабою; яна, здаецца, болей не супраціўляецца. Вось ён спыняецца каля свайго пакоя. «Ён хоча зацягнуць яе туды, — спалохана думае хлопчык, — зараз здарыцца самае жаклівае».

Адным штуршком ён адчыняе дзверы, потым зачыняе іх за сабою і бяжыць па калідоры за імі. Ubачыўшы, што нехта імчыцца на яе з цемры, маці ўскрыквае і ледзь не траціць прытомнасць, барон падхоплівае

яе. Але ў тую ж хвіліну ён адчувае на губах удар маленькага, слабага кулачка, і нейкая істота, нібы ашалелая кошка, учэпліваецца ў яго. Ён выпускае з абдымкаў спалоханую жанчыну, яна хуценька ўцякае, і барон, яшчэ не ведаючы, з кім ён б'ецца, адказвае ўдарам на ўдар.

Хлопчык ведае, што ён слабейшы за барона, але не паддаецца. Нарэшце настаў доўгачаканы час расплаты за здраду, нарэшце ён можа выліць назапашаную нянавісьць. Сцяўшы зубы, не помнячы сябе, ён ашалела б'е кулакамі куды папала. Цяпер і барон пазнаў Эдгара, і ў ім кіпіць нянавісьць да гэтага тайнага шпіёна, які атруціў яму апошнія дні і сапсаваў гульню; ён бязлітасна адказвае на ўдары, не глядзіць, куды б'е. Эдгар ускрыквае, але не здаецца і не кліча на дапамогу. Нейкі час яны злосна і моўчкі б'юцца ў цемры калідора. Нарэшце да барона даходзіць уся недарэчнасць яго бойкі з хлопчыкам; ён хапае яго за плячо, каб адкінуць ад сябе, але Эдгар адчувае, што сіла яго канчаецца, ведае, што яго вось-вось адолеюць і адлупцююць, і раз'юшана ўпіваецца зубамі ў моцную, цвёрдую руку, якая хоча схапіць яго за каўнер. Барон міжволі ўскрыквае і выпускае хлопчыка — у тое ж імгненне Эдгар кідаецца ў свой пакой і зачыняе дзверы на засаўку.

Усяго мінуту цягнулася гэтая паўночная бойка. Ніхто яе не заўважыў. Усё ціха, усё ў глыбокім сне. Барон выцірае акрываўленую руку насоўкаю і трывожна глядзіць у цемру. Не, ніхто не чуў. Толькі наварсе — як быццам здэкуюецца — мігціць, апошні няпэўны агеньчык.

НАВАЛЬНИЦА

«Што гэта было — сон? Дурны, страшны сон?» — пытаўся ў сябе назаўтра Эдгар, калі прачнуўся ўвесь спацелы ад начных кашмараў. Рукі і ногі занямелі; у скронях глуха стукала. Ён паглядзеў на сябе і з жахам

заўважыў, што спаў адзеты. Ён ускочыў, падыбаў да люстра і адхіснуўся, калі ўбачыў свой бледны, перакрыўлены твар з чырвоным сіняком на напухлым ілбе. Ён сабраўся з думкамі і са страхам успомніў начную бойку ў калідоры, успомніў, як, увесь дрыжучы, уляцеў у свой пакой і кінуўся адзеты на ложка, гатовы ў любы момант уцячы. Тут ён, мусіць, заснуў — забыўся цяжкім, трывожным сном і яшчэ раз перажыў усё, але іначай, яшчэ страшней, удыхаючы вільготны пах свежых струменяў крыві.

Унізе пачуўся хруст жвіру пад нагамі; галасы ўзляталі быццам нябачныя птушкі, сонца заглядвала глыбока ў пакой. Мусіць, была ўжо позняя раніца, але, паглядзеўшы на гадзіннік, ён заўважыў, што стрэлка паказвае поўнач. Учора ён забыўся яго завесці, і ад гэтай неакрэсленасці, ад адчування, што ён павіс дзесьці па-за часам, яго ахапіла трывога, якую яшчэ болей узмацніла невядомасць; ён не ведаў, што, зрэшты, здарылася. Ён паспешна прывёў сябе ў парадак і спусціўся ўніз з няясным адчуваннем віны і непакою ў душы.

У сталовай, на звычайным месцы, мама сядзела адна. Эдгар уздыхнуў з палёгкаю, убачыўшы, што яго ворага няма, што яму не прыйдзецца глядзець у гэты ненавісны твар, па якім ён учора біў кулаком. І ўсё ж ён крыху няўпэўнена падышоў да стала.

— Добрай раніцы, — прывітаўся ён.

Мама не адказала. Яна нават не паглядзела на яго; яе позірк з нейкаю здзіўнаю ўпартасцю быў скіраваны на акно. Яна была вельмі бледная, пад вачамі ляглі прыкметныя цені, ноздры часта ўздрыгвалі, як заўсёды, калі яна нервалалася. Эдгар кусаў губы. Гэтае маўчанне бянтэжыла яго. Можна, ён моцна параніў барона? А ці ведае яна наогул аб начной сутычцы? Невядомасць мучыла яго. Але яе твар быў такі нерухомы, што ён нават не асмельваўся глядзець на яго ад страху, што апушчаныя цяпер вочы раптам падымуцца і ўтаропяцца

ў яго. Ён сядзеў вельмі ціха, стараўся не рабіць ніякага шуму. Асцярожна падымаў кубак і ставіў яго на сподак, крадком касавурыўся на маміны пальцы, якія нервова гулялі з лыжачкай; іх неспакойныя рухі выдавалі стрыманы гнеў. Гэтак ён прасядзеў чвэрць гадзіны ў пакутлівым чаканні чагосьці. Але нічога не здарылася. Мама не сказала ніводнага слова. І цяпер, калі яна ўстала з месца, усё яшчэ не звяртаючы ўвагі на яго прысутнасць, ён не ведаў, што яму рабіць — заставацца за сталом або ісці за ёю. Нарэшце ён устаў і пакорна падаўся за мамаю, якая па-ранейшаму не звяртала на яго ўвагі; адчуваючы, што смешна плесціся ўслед, ён запаволіў крокі і пакрысе адстаў. Не зірнуўшы на яго, яна пайшла ў свой пакой. Калі Эдгар падняўся наверх, яе дзверы былі замкнёны.

Што здарылася? Ён нічога не разумеў. Учарашняя ўпэўненасць пакінула яго. Можа, ён зрабіў памылку ўчора, калі напаў на барона? І што яны яму цяпер рыхтуюць: кару ці новае ўніжэнне? Штосьці неўзабаве павінна здарыцца — штосьці жахлівае, немінучае. Паміж імі ён адчуваў напружанасць пераднавальнічнага цяжару, двух электрычных полюсаў, якая не магла не разрадзіцца маланкаю. І гэты цяжар прадчуванняў ён цягнуў з сабою да самага абеду, на працягу чатырох адзіночых гадзін, блукаючы з пакоя ў пакой, пакуль яго вузкія дзіцячыя плечы не сагнуліся пад нябачным грузам; за стол ён сеў, ужо гатовы пакарыцца.

— Добры дзень,— зноў сказаў ён, каб разарваць маўчанне, якое навісла над ім чорнаю хмараю.

Адказу зноў не было; мама зноў глядзела міма. І з новым страхам Эдгар убачыў сябе твар у твар з абдуманаю, сканцэнтраванаю злосцю, якой ён яшчэ не ведаў у сваім жыцці. Дагэтуль выбухі гневу ў мамы выклікала галоўным чынам нервовае раздражненне, і яны хутка канчаліся спагадліваю ўсмешкаю. Але на гэты раз ён, відаць, узбудзіў шалёны гнеў, які вырваўся з патаемных

глыбінь яе істоты, і ён сам спалохаўся гэтай неасцярожнай сілы. Ён ледзь дакрануўся да ежы. Камяк стаяў у горле, пагражаў задушыць яго. Але мама як бы нічога не заўважала. Толькі ўстаючы з-за стала, яна павярнулася як бы выпадкова да яго і сказала:

— Прыходзь наверх, Эдгар, мне трэба з табою пагаварыць.

Гэтыя словы не прагучалі пагрозліва, але ў іх было столькі ледзянога холаду, што Эдгара кінула ў дрыжыкі, быццам яму надзелі на шыю жалезны ланцуг. Яго супраціўленне было зламана. Моўчкі, як пабіты сабака, пайшоў ён за маці наверх.

Яна прадоўжыла яго пакуты, памаўчаўшы яшчэ некалькі хвілін. Гэта былі хвіліны, калі ён чуў бой гадзінніка, дзіцячы смех на дварэ і гучны стук свайго сэрца. Але і яна, відаць, не была ўпэўнена ў сабе, бо загаварыла, не глядзячы на яго, павярнуўшыся да яго спінаю.

— Я не буду гаварыць пра твае ўчарашнія паводзіны. Гэта было нечувана, і мне сорамна ўспамінаць іх. За вынікі наракай на самога сябе. Толькі я табе скажу — апошні раз ты быў адзін сярод дарослых. Я толькі што напісала твайму тату, што табе трэба выхавацель або цябе трэба аддаць у пансіён, каб ты навучыўся прыстойна паводзіць сябе. Я болей не хачу пакутаваць з табою.

Эдгар стаяў, апусціўшы галаву. Ён адчуваў, што гэта толькі ўводзіны, і з трывогаю чакаў самага галоўнага.

— А зараз ты папросіш прабачэння ў барона.

Эдгар страпянуўся, але яна не дазволіла яму перабіць сябе.

— Барон сёння паехаў, і ты напішаш яму ліст, які я табе прадыктую.

Эдгар хацеў запырачыць, але маці была няўмольная.

— Ніякіх прарэчанняў. Вось папера і пяро. Садзіся.

Эдгар падняў вочы. Яе позірк выдаваў непахісную рашучасць. Такою ён яшчэ ніколі не бачыў мамы —

такую суроваю і спакойнаю. Яму стала страшна. Ён сеў, узяў пяро і нізка схіліў галаву над сталом.

— Наверсе дату. Напісаў? Перад зваротам прапусці радок. Вось так. Глыбокапаважаны барон! Клічнік. Зноў прапусці радок. Я толькі што з жалем даведаўся,— напісаў? — з жалем даведаўся, што вы ўжо пакінулі Зэмерынг.— Зэмерынг з адным «м»,— і я мушу зрабіць у пісьмовай форме тое, што хацеў зрабіць асабіста, а іменна,— пішы хутчэй, каліграфіі тут не трэба! — папрасіць прабачэння за свае ўчарашнія паводзіны. Як вы, мусіць, ведаеце з маміных слоў, я яшчэ не паправіўся пасля цяжкай хваробы і вельмі раздражняльны. Шмат што ўяўляецца мне ў перабольшаным выглядзе, і я праз хвіліну раскайваюся ў тым, што...

Сагнутая над сталом спіна выпрамілася. Эдгар насуціўся: упартасць вярнулася да яго.

— Гэтага я не напішу, гэта няпраўда!

— Эдгар!

У яе голасе чуваць была пагроза.

— Гэта няпраўда. Я нічога не зрабіў, у чым павінен раскайвацца. Я не зрабіў нічога дрэннага, і мне няма за што прасіць прабачэння. Я толькі пабег да цябе, калі ты паклікала на дапамогу.

Яе губы пабялелі, ноздры задрыжалі.

— Я клікала на дапамогу? Ты з глузду з'ехаў!

Эдгар раззлаваўся. Ён парывіста ўскочыў.

— Так, ты клікала на дапамогу, там, у калідоры, учора ноччу, калі ён цябе схапіў. Ты крыкнула. «Пакіньце, пакіньце мяне!» І так гучна, што я пачуў гэта ў сябе ў пакоі.

— Ты маніш, я не была ніколі з баронам тут, у калідоры. Ён мяне праводзіў толькі да лесвіцы...

У Эдгара сэрца замерла ад гэтай бессаромнай хлусні. Шырока адкрытымі, ашклянелымі вачамі глядзеў ён на маці.

— Ты...— сказаў ён зрывістым голасам,— не была...

у калідоры? І ён... ён не схапіў цябе? Не трымаў сілаю?

Яна засмяялася сухім, халодным смехам.

— Табе прыснілася.

Гэта было ўжо занадта для Эдгара. Праўда, ён ведаў цяпер, што дарослыя хлусяць, што яны спрытна ўжываюць дробязнае ашуканства, празрысты падман і хітрыя двухсэнсоўнасці, але гэтае нахабнае, абьякавае адпіранне з вока на вока прыводзіла яго ў шаленства.

— А гуз на лбе мне таксама прысніўся?

— Адкуль я ведаю, з кім ты пабіўся? Але я не збіраюся з табою спрачацца. Ты павінен слухацца, і ўсё. Садзіся і пішы!

Яна была вельмі бледная і напружвала апошнія сілы, каб захаваць самавалоданне.

Але ў Эдгара быццам штосьці абарвалася, згасла апошняя іскра веры. Да яго ніяк не даходзіла, што можна вось так проста растаптаць нагамі праўду, нібы запаленую сярнічку. Сэрца сціснула нечым халодным, і словы вырваліся з'едлівых, злосных, здзеклівых:

— Вось як? Усё гэта мне прыснілася? Усё, што было ў калідоры, і гэты гуз? І што вы ўчора гулялі ў мясячным святле і што ён хацеў павесці цябе па цёмнай сцяжынцы — і гэта таксама прыснілася? Ты думаеш, мяне можна замкнуць у пакоі, як маленькага? Не, я не такі дурны, як вы думаеце. Я ведаю, што ведаю.

Ён дзёрзка глядзеў ёй у вочы; бачыць перад сабою гэтак блізка твар свайго сына, перакрыўлены нянавісцю, было звыш яе сілы. Ужо не валодаючы сабою, яна крыкнула:

— Марш! Пішы зараз жа! Або...

— Або што?.. — з выклікам спытаўся ён.

— Або я адлупцюю цябе, як маленькае дзіця!

Эдгар, насмешліва ўсміхаючыся, зрабіў крок ёй насустрэч.

І тут жа адчуў, што яго ўдарылі па твары. Эдгар ускрыкнуў. І, як тапелец, які сутаргава б'е рукамі, ён,

нічога не ўсведамляючы, акрамя глухога шуму ў вушах і чырвоных кругоў перад вачыма, кінуўся на яе з кулакамі. Ён адчуў, што б'е ў нешта мяккае, вось цяпер у яе твар, пачуў крык...

Гэты крык вярнуў яму прытомнасць. Ён раптам убацьку самага сябе і зразумеў усю жахлівасць свайго ўчынку: ён біў маму! Страх авалодаў ім, і сорам, і жах, нястрымнае жаданне ўцячы, знікнуць, праваліцца скрозь зямлю, куды-небудзь збегчы, толькі б не сустрэцца з ёю позіракам. Ён кінуўся да дзвярэй, прамчаўся па лесвіцы, выскачыў на вуліцу — куды-небудзь прэч, прэч адсюль, як быццам за ім гналася цэлая зграя сабак.

ПЕРШЫ УРОК

Ён спыніўся толькі на значнай адлегласці на дарозе ўнізе. Ён мусіў ухапіцца за дрэва, так моцна дрыжалі калені ад стаху і хвалявання, так хрыпла вырывалася дыханне з навярэджаных грудзей. Жах ад зробленага, які неадступна імчаўся за ім, цяпер трымаў яго за горла, калаціў як у ліхаманцы. Што рабіць? Куды ўцякаць? Ужо тут пасярод гэтага ляска, недалёка ад гасцініцы, усяго за якіх пятнаццаць мінут хады ад яе, яго ахапіла пачуццё адзіноты. Усё здавалася інакшым — варожым і непрыязным, з таго часу як ён застаўся адзін і яму ніхто не мог дапамагчы. Дрэвы, якія яшчэ ўчора пабратняму шумелі навокал, цяпер тоўпіліся змрочна і злавесна. А тое, што чакае яго, будзе куды болей страшным і незразумелым. Галава кружылася ў хлопчыка ад думкі, што ён адзін у вялізным, невядомым свеце. Не, гэтага яму яшчэ не вытрываць аднаму. Але да каго яму ўцякаць? Таты ён баяўся; той быў запальчывы, недаступны і адразу ж адправіць яго назад. Але назад ён не хоча, лепей кінуцца ў чужы свет, небяспечны і неведомы: яму здавалася, што ён ніколі болей не адважыцца паглядзець у мамін твар, па якім ударыў кулаком.

Тады ён успомніў бабулю, добрую, мілую старэнькую, якая песціла яго з дзяцінства і заўсёды заступалася, калі яму пагражала кара ці незаслужаная крыўда. Ён знойдзе прытулак у Бадэне, пакуль не міне першы выбух гневу, адтуль напіша ліст бацькам і папросіць прабачэння. За гэтую чвэрць гадзіны ён ужо адчуў сябе настолькі ўніжаным, — ад адной думкі, што ён, бездапаможны хлопчык, застаўся адзін на ўсім свеце, — што ён пракляў сваю гордасць, якую выклікаў у яго маною чужы чалавек. Ён хацеў зноў стаць дзіцём, такім, якім быў раней, паслухмяным, цярылівым, без прэтэнзій, усю недарэчнасць якіх ён цяпер разумеў.

Але як дабрацца да Бадэна? Як адолець такую вялікую адлегласць? Ён паспешліва дастаў маленькі скураны партманет, які заўсёды насіў з сабою. Дзякуй богу, там яшчэ пабліскае новенькі залаты ў дваццаць крон, які яму падарылі да дня нараджэння. Ён усё не мог ніяк адважыцца патраціць яго, ледзь не кожны дзень правяраў, ці ляжыць ён на месцы, з асалодаю разглядваў яго, адчуваючы сябе багачом, і з удзячнаю ласкаю старанна цёр яго насоўкаю, пакуль манета не пачынала блішчаць, як маленькае сонца. «Але ці хопіць гэтых грошай?» — раптам спалохана спытаў ён сябе. Ён часта ездзіў чыгункаю і ні разу не падумаў аб тым, што за гэта трэба плаціць і колькі гэта каштуе — адну крону ці сто. Упершыню ён зразумеў, што ў жыцці ёсць рэчы, аб якіх ён ніколі не задумваўся, што ўсе навакольныя рэчы, якія ён трымаў у руках, якімі ён гуляў, мелі кожная свой кошт, сваю асобую вагу. Ён яшчэ гадзіну таму назад лічыў сябе ўсёведным, а аказваецца, праходзіў абыякава міма тысячы таямніц і загадак; і ён з сорамам прызнаваўся сабе, што яго ўбогая мудрасць спатыкнулася ўжо на першай ступені ўваходу ў жыццё. Усё большы страх авалодваў ім, усё карацей рабіліся яго няўпэўненыя крокі па дарозе да станцыі. Як часта ён марыў аб такіх уцёках, марыў акунуцца ў жыццё, стаць імперата-

рам або каралём, салдатам або паэтам — а цяпер ён нерашуча глядзеў на маленькі светлы вакзальны будынак і думаў толькі аб адным: ці хопіць яму дваццаці крон, каб дабрацца да бабулі?

Рэйкі блішчалі на сонцы і беглі ўдалячынь. Вакзал быў пусты, бязлюдны. Эдгар нясмела падышоў да касы і шэпам, каб ніхто не пачуў, спытаўся, колькі каштуе білет да Бадэна. Здзіўлены твар выглянуў з цёмнага акенца, пара вачэй усміхнулася з-за акуляраў сарамліваму хлопчыку.

— Поўны білет?

— Ага, — пралепятаў Эдгар без усякай гордасці, заміраючы ад страху, што поўны білет будзе каштаваць занадта многа.

— Шэсць крон.

— Калі ласка.

З уздыхам аблягчэння ён прасунуў у акенца сваю любімую бліскучую манету. Са стукам упалі манеткі здачы, і Эдгар зноў адчуў сябе наймаверна багатым: у руках карычневы кавалачак кардону — залог волі, у кішэні ціхенька пабразгвае срэбра.

З раскладу паяздоў ён даведаўся, што цягнік павінен прыйсці праз дваццаць мінут. Эдгар забраўся ў куточак. На пероне стаяла некалькі чалавек, рассеяна паглядваючы па баках. Але Эдгару здавалася, што ўсе глядзяць на яго і здзіўляюцца, што такі маленькі хлопчык едзе цягніком адзін, як быццам яго злачынства і ўдэкі былі напісаны ў яго на лбе. Ён уздыхнуў вольна, калі, нарэшце, пачуўся свісток паравоза і цягнік падляцеў да станцыі, цягнік, які павінен быў павезці яго ў свет. Толькі калі ён садзіўся ў вагон, ён заўважыў, што ў яго білет трэцяга класа. Дагэтуль ён ездзіў заўсёды ў першым і зноў адчуў, што тут нешта новае, што ёсць адрозненні, якіх ён не заўважаў. І суседзі ў яго аказаліся не такія, як заўсёды. Напроці сядзела некалькі італьянцаў-рабочых, з жалезнякамі і шуфлямі ў жорсткіх ру-

ках; яны перагаворваліся хрыплымі галасамі, і вочы ў іх былі сумныя і стомленыя. Мусіць, яны добра змучыліся на дарожных работах; некаторыя прыхінуліся да цвёрдай і бруднай сценкі і моцна спалі з адкрытым ротам, нягледзячы на стук колаў. Яны працавалі, каб зарабіць грошай, думаў Эдгар, але ён не меў ніякага ўяўлення, колькі яны маглі зарабіць; ён толькі адчуваў, што грошы ёсць не заўсёды і што іх неяк трэба здабываць. Упершыню ён зразумеў, што ўспрымаў дабрабыт, да якога прывык, як нешта належнае, тады як злева і справа ад яго жыцця зеўрала цёмная бездань, куды ён ніколі не заглядаў. Упершыню ён усвядоміў, што на свеце шмат розных прафесій і прызванняў, што яго з усіх бакоў абступалі таямніцы, а ён ні разу, хоць яны і былі паблізу, не паспрабаваў наблізіцца да іх. Гэтая гадзіна самастойнага жыцця шмат чаму навучыла Эдгара, шмат чаго ён пабачыў з цеснага купэ з вокнамі ў адкрыты прастор. І ў яго душы праз цьмяны страх пачало прабівацца калі не шчасце, дык здзіўленне разнастайнасцю жыцця. Ён уцёк, як баязлівец, са страху — усведамленне гэтага не пакідала яго ні на хвіліну, — але ўпершыню ў жыцці ён дзейнічаў самастойна, даведаўся аб частачцы рэальнага свету, міма якога дагэтуль праходзіў безуважна. Упершыню ў жыцці, магчыма, ён сам стаў для бацькоў такою ж таямніцаю, якою для яго была рэчаіснасць. Другімі вачамі глядзеў ён цяпер у акно. Яму здавалася, што ён упершыню бачыць сапраўднае жыццё, нібы ўпала заслона з усіх з'яў і раскрылася іх сапраўдная сутнасць. Дамы праляталі міма, быццам іх несла ветрам, і ён думаў пра людзей, якія жылі ў іх — багатыя яны ці бедныя, шчаслівыя ці няшчасныя, ці гэтаксама, як і ён, жадаюць ведаць усё, і ці ёсць у іх дзеці, якія дагэтуль, як і ён, таксама толькі гулялі ў жыццё. Пуцявыя абходчыкі стаялі ўздоўж чыгуначнага пуці з паднятымі флажкамі, і ўпершыню яны не здаваліся яму, як дагэтуль, проста лялькамі, нежывымі цац-

камі, пастаўленымі тут выпадкова-абыякава; ён пачаў разумець, што ў гэтым іх лёс, іх барацьба з жыццём. Усё хутчэй каціліся колы, па звлістай дарозе цягнік плаўна спускаўся ў даліну, усё ніжэй рабіліся горы, усё далей адыходзілі назад. А вось і раўніна. Эдгар яшчэ раз азірнуўся — горы ўжо толькі ледзь-ледзь цямнелі ўдалечыні, далёкія і недасягальныя, і яму здалося, што там, дзе яны павольна раставалі ў імглістым небе, засталася яго дзяцінства.

ТРЫВОЖНЫ ЗМРОК

Але калі цягнік спыніўся ў Бадэне і Эдгар застаўся адзін на пероне, дзе ўжо гарэлі ліхтары і мігацелі ўдалечыні зялёныя і чырвоныя сігнальныя агні, ён раптам пачаў баяцца стракатых фарбаў блізкае ночы. Удзень ён яшчэ адчуваў сябе ўпэўнена, бо навокал былі людзі, можна было адпачыць, сесці на лаўку або пастаяць перад вітрынай магазіна. Але як вытрываць, калі людзі пахаваюцца па дамах, дзе кожнага чакае ложка, мірная гутарка і потым спакойная ноч, а ён, адчуваючы сваю віну, павінен блукаць адзін, чужы для ўсіх? О, толькі б мець дах над галавою, не заставацца болей ніводнай хвіліны пад чужым адкрытым небам — гэта было яго адзінае яснае жаданне.

Ён хутка ступаў па добра знаёмай дарозе, не глядзячы па баках, пакуль не падышоў да вілы, дзе жыла бабуля. Віла выходзіла на шырокую прыгожую вуліцу, але была схавана ад позіркаў прахожых абвітай хмелем і плюшчом высокай агароджай саду; за гэтай зялёнай сцяной ярка бялеў прыветлівы старасвецкі дом. Эдгар, як чужы, паглядзеў на яго праз закратаваныя вароты. У доме было ціха, вокны зачынены; відаць, усе — і гаспадары, і госці — пайшлі ў глыбіню саду. Ён ужо ўзяўся за халодную клямку, але раптам — дзіўная рэч — застыў на месцы: тое, што дзве гадзіны таму назад уяўля-

лася яму такім лёгкім і натуральным, цяпер здалося немагчымым. Як увайсці, як прывітацца, вытрываць усе пытанні і адказваць на іх? Як вынесці іх позіркі, калі ён скажа, што тайком уцёк ад мамы? І як растлумачыць свой жахлівы ўчынак, калі ён сам цяпер не разумее яго? У доме раптам з шумам хтосьці адчыніў дзверы; ім авалодаў неадольны страх, што хто-небудзь выйдзе і ўбачыць яго, і ён кінуўся бегчы, сам не ведаючы куды.

Каля парку ён спыніўся — там было цёмна і, відаць, бязлюдна. Можа, яму там пасядзець на лаўцы і нарэшце, нарэшце адпачыць, супакоіцца і падумаць пра свой лёс? Нясмела ўвайшоў ён у парк. Каля ўвахода гарэла некалькі ліхтароў, у іх святле яшчэ рэдкае маладое лісце адлівала вільготным зеленаватым бляскам, ад якога яму было не па сабе; у глыбіні парку яму прышлося спусціцца з узгорка, і ўсё навокал было суцэльнай, душнай, чорнай масай, якая танула ў трывожным змроку ранняй вясенняй ночы. Эдгар баязліва прашмыгнуў міма некалькіх чалавек, якія размаўлялі або читалі, седзячы пад ліхтарамі. Яму хацелася пабыць аднаму. Але і там, у густым цяні неасветленых прысадаў, ён не знайшоў спакою. Усё было насычана таямнічым шамаценнем і шэптам, ціхім шумам лісця ад подыху ветру, шоргатам далёкіх крокаў, прыглушанай гаворкай, нейкім пажадлівым, млявым, спалоханым стогнам-буркаваннем не то ад людзей, не то ад жывёл, не то ад самой трывожна-соннай прыроды. Тут усё дыхала небяспечнай загадкавай трывогай, якая прытаілася і схавалася, быццам у гэтым лесе пад зямлёю ішло нябачнае браджэнне; можа, прычынай таму была ўсяго толькі вясна, але адзінокі, бездапаможны хлопчык адчуваў страх.

Ён увесь сціснуўся ў куточку лаўкі ў гэтым бяздонным змроку і спрабаваў прыдумаць, што яму расказаць дома. Але думкі выслізгвалі раней, чым удавалася іх злавіць; супраць волі ён усё прыслухоўваўся і прыслухоўваўся да прыглушаных гукаў, да таямнічых начных

галасоў. Які жаклівы быў гэты змрок, які трывожны і ўсё ж які загадкава прыгожы! Ці людзі, ці жывёлы, ці толькі прывідная рука ветру ўплятае ў ноч гэты незразумелы шоргат, гэты вабны гул? Ён напружыў слых. Так, ведер варушыць лісце, але ён бачыць цяпер выразна і людзей, яны ідуць са светлага горада, ідуць парамі, абняўшыся, і загадкава знікаюць у змроку. Навошта яны прыйшлі сюды? Ён не мог зразумець гэтага. Яны не размаўлялі, ён не чуў іх голасу, толькі жвір хрусцеў пад нагамі; часам у прасвеце паміж дрэвамі мільгануць два цені, моцна прыціснутыя адзін да аднаго, як у той вечар мама з баронам. Гэтая таямніца, вялікая, ззяючая, наканаваная таямніца была і тут. Вось зноў набліжаюцца крокі, а потым гучыць ціхі смех. Эдгар спалохаўся — як бы яны не заўважылі яго, і яшчэ глыбей схаваўся ў цемры. Але тыя двое, выходзячы з непрагляднага змроку, не бачаць яго. Вось яны, абняўшыся, праходзяць міма, і Эдгар з палёгкаю ўздыхае, але тут іх крокі заміраюць, якраз каля яго лаўкі. Яны прыціснуліся тварам адно да аднаго. Эдгару дрэнна відаць, ён толькі чуе стогн, які вырываецца з вуснаў жанчыны, і гарачы, бязладны шэпт мужчыны. Нейкае салодкае прадчуванне пранізвае спалоханага хлопчыка. Гэтак яны стаяць з хвіліну, потым зноў хрусціць жвір пад нагамі, і паступова хруст растае і замірае ўдалечыні.

Эдгар здрыгануўся, кроў хутчэй і гарачэй пабегла па жылах. І раптам ён адчуў, што не можа болей зносіць адзіноты ў гэтым трывожным змроку; з неадольнаю сілаю ім авалодала цяга да сяброўскага голасу, цёплай ласкі, да светлага пакоя, да людзей, якіх ён любіў. Яму здавалася, што ўся трывожная цемра гэтай забытанай ночы пранікла ў яго і раздзірае яму грудзі.

Ён ускочыў на ногі. Дадому, дадому, толькі б быць дома, у цёплым, светлым пакоі, сярод знаёмых людзей. Зрэшты, што з ім зробіць? Ну, адлупцуюць, аблаюць —

нічога яму болей не страшна, пасля таго як ён спазнаў гэты змрок і страх адзіноты.

Ён імчаўся, не адчуваючы пад сабою ног, і вось ён ужо зноў каля вілы, зноў рука яго ўзялася за халодную клямку. Ён бачыў праз зялёны гушчар асветленыя цяпер вокны. Угадваў за кожнаю асветленаю аконнаю шыбаю знаёмы пакой і родных яму людзей. Адна гэтая блізкасць, адна гэтая першая супакойлівая думка, што зараз ён убачыць людзей, якія любяць яго, была ўжо шчасцем. І калі ён яшчэ марудзіў, то толькі таму, што хацеў прадоўжыць радаснае прадчуванне.

Раптам за яго спінаю пачуўся спалоханы, пранізлівы крык:

— Эдгар! Дык вось жа ён!

Бабуліна пакаёўка заўважыла яго раней; яна адразу кінулася да яго і схапіла за руку. Дзверы ў доме адчыніліся, сабака з брэхам скочыў на яго, потым з дому з ліхтарамі выйшлі людзі. Ён пачуў спалоханыя і шчаслівыя галасы, радасную мітусню крыкаў і тупат ног, убачыў, як набліжаюцца знаёмыя постаці. Паперадзе ішла бабуля, працягваючы да яго рукі, а за ёю — ці не сон гэта? — мама. Са слязамі на вачах, дрыжачы, спужаны, стаяў ён сярод гэтага бурнага выбуху ласкі, не ведаў, што рабіць, што сказаць, і сам не разумеў, якое пачуццё валодае ім — страх або шчасце.

АПОШНІ СОН

Вось як яно было. Яго ўжо даўно шукалі і чакалі тут. Маці, нягледзячы на ўвесь яе гнеў, устрывожылі шалёныя ўцёкі ўсхваляванага хлопчыка, і яна падняла на ногі ўвесь Зэмерынг. Усе моцна занепакоіліся, узнікалі розныя здагадкі, адна страшней за другую, але тут адзін мужчына ўспомніў, што бачыў хлопчыка каля трох гадзін паблізу станцыйнай касы. Касір адразу сказаў, што Эдгар узяў білет да Бадэна, і маці неадкладна

выехала ўслед за ім, спачатку адправіўшы тэлеграмы ў Бадэн і мужу ў Вену, якія выклікалі там немалую трывогу. І вось ужо цэлыя дзве гадзіны, як ішла пагоня за ўцекачом.

Цяпер яго трымалі надзейна, але сіла тут была непатрэбна. З затоненым трымфам яго ўвялі ў пакой, але, як ні дзіўна, Эдгара не засмуціў паток выказаных яму папрокаў, бо ў скіраваных на яго вачах свяціліся любоў і радасць. Да таго ж гэты прытворны гнеў трываў нядоўга. Потым бабуля зноў са слязамі абдымала яго, ніхто болей не загаворваў аб уцёках, яго акружылі ўвагаю і клопатам. Пакаеўка зняла з яго куртачку і прынесла другую, цяплейшую, бабуля пыталася, ці не галодны ён, ці мо яму яшчэ чаго хочацца; усе навывперадкі дагаджалі Эдгару, а калі заўважылі, што гэта бянтэжыць хлопчыка, пакінулі яго ў спакоі. З асалодаю адчуваў ён сябе зноў дзіцём; ён адрокся быў ад гэтага пачуцця і моцна сумаваў па ім і вось цяпер сарамліва ўспамінаў свой дзёрзкі намер апошніх дзён — прамяняць усе прывілеі дзяцінства на падманлівую радасць адзіноты.

У суседнім пакоі зазвінеў тэлефон. Ён чуў мамін голас, разбіраў паасобныя словы: «Эдгар... вярнуўся... прыезджай... апошнім цягніком», і здзіўляўся, што яна не накінула на яго, а толькі абняла і неяк дзіўна паглядзела яму ў вочы. Пачуццё раскаяння гаварыла ў ім усё мацней, і з якою ахвотаю ён бы ўцёк ад бабуліных і цётчыных клопатаў і падышоў да мамы, каб папрасіць у яе прабачэння; з поўнаю пакораю ёй адной ён сказаў бы, што хоча зноў быць дзіцём і слухацца яе. Але ледзь толькі ён ціхенька ўстаў, бабуля крыху спалохана спыталася:

— Куды ты?

Ён сарамліва спыніўся. Варта яму паварушыцца, як яны ўжо палохаюцца, баяцца, каб ён зноў не ўцёк. Ад-

куль ім ведаць, што ніхто гэтак не раскайваецца ў тых уцёках, як ён сам!

Стол быў накрыты, і яму прынеслі наспех прыгатаваную вячэру. Бабуля села побач і не зводзіла з яго вачэй. Яна, цётка і пакаеўка як бы акружылі хлопчыка завесай сардэчнага цяпла і ціхай утульнасці, і ён быў перапоўнены шчаслівым пачуццём супакаення. Яго бянтэжыла толькі тое, што мама чамусьці не ішла ў пакой. Ведай яна, як шчыра ён скарыўся, то, канечне, прыйшла б!

На вуліцы застукалі колы, каля варот спынілася каляска. Усе так захваляваліся, што ўстрывожыўся і Эдгар. Бабуля выйшла, з цёмнага саду пачуліся гучныя галасы, і тут да яго дайшло, што прыехаў тата. Эдгар са страхам заўважыў, што ён зноў застаўся адзін у пакоі; цяпер нават мінута адзіноты палохала яго. Тата быў строгі, толькі яго аднаго Эдгар па-сапраўднаму баяўся. Ён прыслухаўся: тата быў яўна ўсхваляваны, гаварыў гучна і сярдзіта. Яму адказвалі заспакойлівыя галасы бабулі і мамы, — відаць, яны спрабавалі змякчыць яго. Але татаў голас заставаўся суровы і цвёрды, цвёрды, як яго крокі, якія гучалі ўсё бліжэй і бліжэй, — яны ўжо ў суседнім пакоі, вось ужо каля самых дзвярэй; моцны штуршок — і дзверы адчыняюцца насцеж.

Эдгараў тата быў вельмі высокага росту. І страшэнна маленькім здаўся сабе хлопчык, калі тата ўляцеў у пакой, разнерваваны і не на жарт узлаваны.

— Як гэта табе прыйшло ў галаву ўцякаць, нягодны ты хлапчук? Як ты асмеліўся так напалохаць маму?

Голас яго гучаў гнеўна, і ён увесь час неспакойна рухаў рукамі. За ім ціха ўвайшла мама. Твар у яе быў засмучаны.

Эдгар не адказаў. Ён хацеў сказаць нешта ў апраўданне; але як растлумачыць, што яго падманулі і адлупцавалі? Ці зразумее тата?

— Ну, чаго ты маўчыш? Што здарылася? Гавары, не

бойся. Што-небудзь было не так? Павінна ж быць нейкая прычына ўцёкаў! Цябе хто-небудзь пакрыўдзіў?

Эдгар марудзіў. Успамін аб тым, што было, зноў абудзіў у ім гнеў, ён ужо гатовы быў усё расказаць. І тут ён убачыў — сэрца ў яго замерла, — што мама за татаваю спінаю падае яму нейкія таямнічыя знакі. Ён іх спачатку не зразумеў. Але тут яна паглядзела на яго, і ён прачытаў у яе вачах просьбу. Ціха, вельмі ціха яна падняла руку і прылажыла палец да вуснаў — знак маўчання.

І тут хлопчыка ахапіла вялізнае пачуццё шчасця. Ён зразумеў, што яна просіць яго не адкрываць таямніцу і што ад слоў, якія сарвуцца з яго дзіцячых вуснаў, залежыць яе лёс. Усю істоту яго пранізала шалёная радасць, ён сябе не помніў ад гордасці: мама давяралася яму. Ён раптам захацеў ахвяраваць сабою, перабольшыць сваю віну — тады яна ўбачыць, што на яго можна разлічваць, як на дарослага. Ён сабраўся з сіламі:

— Не, не... не было ніякай прычыны. Мама была вельмі добрая да мяне, а я не слухаўся, я дрэнна сябе паводзіў... і вось... вось я ўцёк, я баяўся.

Бацька здзіўлена паглядзеў на яго. Ён чакаў усяго, толькі не гэтага прызнання. Гнеў яго крыху астыў.

— Гэта добра, што ты сам шкадуеш. Не будзем цяпер болей гаварыць пра гэта. Я бачу, што ты ўсё як след сам абдумаў. Глядзі, каб гэтага болей не было.

Ён памаўчаў, глядзячы на сына. Голас яго памякчэў.

— Які ты бледны! Але, здаецца мне, ты падрос. Спадзяюся, ты болей не будзеш рабіць такога глупства; ты ж ужо не маленькі, пара б і паразумнець.

Эдгар увесь час глядзеў на маму. Яму здалося, што нешта бліснула ў яе вачах. Ці гэта проста водбліск лампы? Не, сапраўды, штосьці блішчыць там, вільготнае і светлае, а на вуснах гуляе ўдзячная ўсмешка. Потым яго паслалі спаць, але ён не засмуціўся, ён нават рады быў застацца адзін, яму ёсць аб чым падумаць, —

столькі ў яго новых і розных уражанняў. Усе непрыемнасці апошніх дзён забыліся, ён поўнасю быў пад уладаю першай у яго жыцці сапраўднай прыгоды, і сэрца соладка замірала ад прадчування будучых падзей. За акном у начным змроку шумелі дрэвы, але страху ў яго ўжо не было. Уся трывога знікла з таго часу, як ён даведаўся, якое багатае жыццё. Сёння ён упершыню ўбачыў рэчаіснасць у непрыкрытым выглядзе, без тысячы падманаў дзяцінства, адчуў яе непаўторную небяспечную прыгажосць. Ён ніколі не думаў, што дні могуць быць так запоўнены горама і шчасцем, і цешыў сябе думкаю, што наперадзе яго чакае шмат такіх дзён, цэлае жыццё, якое прынясе яму яшчэ не адну загадку. Сёння ён упершыню цьмяна ўгадаў, якое разнастайнае жыццё, упершыню, здавалася яму, ён зразумеў чалавечую прыроду, зразумеў, што людзі адчуваюць патрэбу адзін у другім — нават калі лічаць сябе ворагамі — і што ў глыбіні душы прыемна, калі цябе любяць. Ён ні аб чым і ні пра каго не мог думаць з нянавісцю, ні ў чым не раскайваўся, і нават для барона, для гэтага спакусніка, лютага свайго ворага, у яго знайшлося новае пачуццё ўдзячнасці; бо гэта ён адкрыў перад ім дзверы ў свет першых перажыванняў дарослага жыцця.

Было прыемна і радасна ляжаць у цемры і аддавацца думкам, якія ўжо зліваліся са сном; яшчэ хвіліна — і ён бы заснуў. Але тут яму здалася, што адчыніліся дзверы і нехта ціхенька ўвайшоў у пакой. Спачатку ён не паверыў сабе і не падняў пацяжэлых ад дрымоты павекаў. Але вось чыёсці цёплае дыханне дакранулася да яго твару, і ён зразумеў, што гэта мама. Яна цалавала яго і ласкава гладзіла па галаве. Ён адчуваў яе пацалункі і яе слёзы; адказваючы на ласку, ён прымаў яе як знак прымірэння і ўдзячнасці за яго маўчанне. Толькі пазней, праз шмат гадоў, ён зразумеў, што гэтыя нямыя слёзы былі абяцаннем жанчыны на парозе старасці належаць толькі яму, свайму дзіцяці, зразумеў, што гэта

была адмова ад сябелюбівых жаданняў, развітанне з надзеяй на палкае пачуццё. Ён не ведаў, што яна яму ўдзячна і за тое, што ён выратаваў яе ад непатрэбнай ёй цяпер прыгоды, і што, абдымаючы яго, яна завяшчала яму на ўсё будучае жыццё горкі і салодкі цяжар свае любові. Усяго гэтага хлопчык не разумеў тады, але ён адчуваў, што няма большага шчасця, чым быць любімым, і што мацінаю любоўю ён ужо далучыўся да вялікай тайны на свеце.

Калі яна адняла руку, яшчэ раз пацалавала яго і ціха выйшла, на вуснах у хлопчыка засталася адчуванне яе цёплага дыхання. І сэрца соладка заняла ад жадання яшчэ шмат разоў прыціскацца да мяккіх вуснаў і адчуваць ласку яе абдымкаў, але гэтае прарочае прадбачанне пякучай таямніцы было ўжо затуманена сном. Яшчэ раз прамільгнулі перад ім стракатыя маляўнічыя апошніх гадзін, яшчэ раз спакусліва разгарнулася кніга дзяцінства. Потым хлопчык заснуў, і так паचाўся для яго больш глыбокі сон — сон яго жыцця.

ГУВЕРНАНТКА

Дзеці — дзве сястры — адны ў сваім пакоі. Святло патушана. Паміж імі змрок, толькі слаба бялеюць пасцелі на ложках. Ледзь чутно іх дыханне, можна падумаць, што яны спяць.

— Паслухай, — чуецца голас дванаццацігадовай сястры, і ён гучыць ціхенька, амаль спалохана ў цемры.

— Чаго табе? — адказвае са свайго ложка сястра. Яна ўсяго на год старэйшая.

— Ты не спіш. Гэта добра. Я... я хачу нешта расказаць табе...

Адказу няма. Толькі шолах на ложку. Сястра прыўзнялася, чакальна глядзіць у яе бок; відаць, як блішчаць яе вочы.

— Ведаеш... я хацела сказаць табе... Але раней скажы ты мне: табе не кінулася ў вочы, што ў апошнія дні з нашай фрэйлен нешта не тое?

Другая задумваецца.

— Але, — кажа яна пасля паўзы, — хоць я і не ведаю дакладна, што з ёю. Яна болей не такая строгая, як раней. Нядаўна я два дні не рыхтавала ўрокаў, і яна мне нічога не сказала. І потым яна нейкая такая... не ведаю, як тут сказаць. Я думаю, ёй болей не да нас, яна ўвесь час сядзіць збоку і не гуляе з намі, як раней.

— Мне здаецца, у яе вялікае гора, але яна не хоча гэтага паказаць. І на раялі яна болей не іграе.

Зноў маўчанне.

Старэйшая сястра напамінае:

— Ты хацела нешта расказаць.

— Так, але не кажы нікому, ніводнаму чалавеку — ні маме, ні сяброўцы.

— Не, не скажу, — у яе голасе гучыць нецярпенне. — Дык што там такое?

— Вось што... Цяпер, калі мы клаліся спаць, я раптам успомніла, што забылася сказаць фрэйлен дабранач. Чаравікі я ўжо зняла, але ўсё-такі пабегла да яе ў пакой, ціхенька-ціхенька, ведаеш, каб усё было неспадзеўкі. Я вельмі асцярожна адчыняю дзверы. Спачатку мне здалося, што яе няма ў пакоі. Святло гарыць, а яе я не бачу. І раптам — я так спалохалася — чую, нехта плача, і бачу тут — яна, адзетая, ляжыць на ложку, галавою ў падушцы. Так яна плакала, што я аж здрыганулася. Але яна мяне не заўважыла. І я зноў ціхенька зачыніла дзверы. Я так дрыжала, што нейкі час не магла зрушыцца з месца. Потым зноў пачула праз дзверы, што яна плача, зусім выразна пачула, і хутчэй пабегла ўніз.

Абедзве маўчаць. Потым адна ледзь чутна кажа:

— Бедная фрэйлен.

Словы трапечуць у пакоі, і іх гук губляецца і замірае ў цемры.

— Хацела б я ведаць, чаму яна плакала, — пачынае малодшая. — Яна ж ні з кім не сварылася ў апошнія дні, мама таксама, нарэшце, пакінула яе ў спакоі, не прыдзіраецца вечна, а мы ўжо пэўна ёй нічога не зрабілі. Чаму ж яна гэтак плача?

— Я, здаецца, ведаю, — гаворыць старэйшая.

— Чаму, скажы мне, чаму?

Сястра марудзіць адказваць. Нарэшце кажа:

— Я думаю, яна закахалася.

— Закахалася? — Малодшая аж падскочыла на ложку. — Закахалася? У каго?

— Ты нічога не заўважыла?

— Няўжо ў Ота?

— Ты думаеш? А не ён у яе? Ён ужо тры гады як вучыцца тут і жыве ў нас, але дагэтуль ніколі не гуляў

з намі. Чаму ж ён цяпер у апошнія месяцы гуляе з намі раптам кожны дзень? Ці ж быў ён калі-небудзь ласкавы са мною ці з табою, пакуль не было фрэйлен? А цяпер ён увесь дзень круціцца вакол нас. Мы заўсёды сустракаем яго выпадкова, выпадкова, куды б ні пайшлі з фрэйлен,— у Народны сад, у Гарадскі парк, у Пратэр. Няўжо табе гэта не кінулася ў вочы?

Малодшая зусім спалохана выціскае з сябе:

— Але... але, канечне, я гэта заўважыла. Толькі я думала, што...

Голас ёй здраджвае. Яна больш нічога не можа сказаць.

— Раней я гэтаксама думала, бо мы, дзяўчынкі, заўсёды такія дурніцы. Але я хутка заўважыла, што мы ў яго толькі зачэпка.

Цяпер абедзве маўчаць. Гутарка быццам скончылася.

Абедзве паглыбіліся ў думкі, а мо яны ўжо сняць што-небудзь?

Але яшчэ раз з цемры чуваць разгублены голас малодшай:

— Але чаму тады яна плача? Яна ж яму падабаецца. А я заўсёды думала: закаханыя адчуваюць сябе цудоўна.

— Не ведаю,— гаворыць старэйшая сонным голам,— я таксама думала, што гэта вельмі цудоўна.

І яшчэ раз, ціха і жаласліва, вылятае з вуснаў паўсоннай дзяўчынкі:

— Бедная фрэйлен!

У пакоі ўсталёўваецца цішыня.

Назаўтра яны пра гэта болей не гавораць, але, як тая, так і другая, адчуваюць, што думкі іх круціцца вакол аднаго. Яны пазбягаюць адна аднае, не глядзяць у вочы, але позірк іх міжвольна сустракаюцца, калі яны тай-

ком пазіраюць на губернантку. За сталом яны сочаць за стрыечным братам Ота, які ўжо гадамі жыве ў іх доме, як за чужым. Яны з ім не размаўляюць, але пад апушчанымі павекамі вочы іх скоса глядзяць, ці не дасць ён знак фрэйлен. Абедзве ахоплены непакоем. Пасля абеду яны не гуляюць, як звычайна, а, узбуджаныя жаданнем разгадаць таямніцу, робяць незразумелыя і нікому не патрэбныя рэчы. Толькі ўвечары адна холадна пытаецца ў другой, як быццам ёй гэта ўсё роўна:

— Ты зноў што-небудзь заўважыла?

— Не, — адказвае сястра і адварочваецца.

Абедзве як бы баяцца размаўляць. І так праходзіць некалькі дзён, дзяўчынкі моўчкі сочаць і падглядваюць, міжвольна ў сваім непакое адчуваюць блізкасць хваляючай таямніцы.

Нарэшце, праз некалькі дзён, малодшая за абедам заўважае, што губернантка непрыкметна робіць Ота знак вачамі. Ён адказвае кіўком галавы. Дзяўчынка дрыжыць ад хвалявання. Пад сталом яна ціхенька дакранаецца да рукі старэйшай сястры. Калі тая паварочваецца, яна кідае на яе бліскучы позірк, і тая адразу разумее гэты жэст і таксама пачынае хвалявацца.

Ледзь яны ўсталі з-за стала, як губернантка звяртаецца да дзяўчынак:

— Ідзіце ў свой пакой і займіцеся крыху чым-небудзь. У мяне баліць галава, і я хачу адпачыць з паўгадзіны.

Дзеці апускаюць вочы. Яны лёгенька дакранаюцца рукамі адна да аднае, нібы хочуць звярнуць на гэта ўвагу. Ледзь толькі губернантка знікае, малодшая адразу падскоквае да сястры:

— Глядзі, зараз Ота пойдзе да яе ў пакой.

— Канечне. Таму яна нас і адаслала.

— Давай падслухаем каля дзвярэй!

— А раптам хто-небудзь прыйдзе?

— А хто ж можа прыйсці?

— Мама.

Дзяўчынка палохаецца.

— Але, канечне...

— Ведаеш што? Я буду падслухоўваць каля дзвярэй, а ты застанешся ў калідоры і дасі мне знак, калі хто-небудзь прыйдзе. Так будзе больш надзейна.

Малодшая хмурыцца.

— Але ж ты мне нічога не раскажаш!

— Раскажу!

— Усё раскажаш? Папраўдзе ўсё?

— Але, часнае слова. А ты кашляй, калі пачуеш, што хто-небудзь ідзе.

Яны чакаюць у калідоры, усхваляваныя, іх сэрцы трывожна б'юцца. Што ж тут будзе? Яны моцна прыціскаюцца адна да аднае.

Крокі. Іх як ветрам здзьмула. Далей у цемру. Так і ёсць: гэта Ота. Ён бярэцца за ручку, дзверы за ім зачыняюцца. Старэйшая маланкаю імчыцца ўслед, прыкладвае вуха да дзвярэй, прыслухоўваецца, затаіўшы дыханне. Малодшая з зайздрасцю глядзіць на яе. Цікаўнасць не дае ёй спакою, цягне з паста. Яна падкрадваецца да сястры, але тая сярдзіта адштурхоўвае яе назад. І зноў яна чакае ў калідоры, праходзяць дзве-тры мінуцы, яны здаюцца ёй вечнасцю. Яе грызе нецярпенне, яна падскоквае, як на гарачым вуголлі, гатовая заплакаць ад хвалявання і злосці, што сястра ўсё чуе, а яна нічога. Але вось дзесьці ў пакоі ў канцы калідора стукаюць дзверы. Яна кашляе. Абедзве стрымгалоў кідаюцца прэч, у свой пакой. Там яны стаяць з хвіліну, пераводзяць дыханне, іхнія сэрцы моцна б'юцца.

Потым малодшая прыспешвае сястру:

— Ну, раскажвай, што там.

Старэйшая стаіць з задумлівым тварам. Нарэшце гаворыць разгублена, як бы самой сабе:

— Нічога не разумею.

— Што?

— Гэта так дзіўна.

— Што?.. Што?..— задыхаючыся, пытаецца малодшая. Старэйшая прыходзіць у сябе, а меншая моцна прыціснулася да яе, каб не прапусціць ніводнага слова.

— Гэта вельмі дзіўна... зусім не так, як я думала. Ён увайшоў у пакой і, мусіць, хацеў яе абняць ці пацалаваць, бо яна сказала яму: «Кінь гэта, мне трэба пагаварыць з табою сур'ёзна». Я нічога не бачыла, ключ тырчаў знутры, але я добра ўсё чула. «Што здарылася?» — спытаўся тут Ота, але не такім голасам, як звычайна. Ты ж ведаеш, звычайна ён гаворыць нахабна і гучна, а тут сказаў усё гэтак нясмела, што я адразу зразумела — ён чагосьці баіцца. І яна, мусіць, заўважыла, што ён прыкідваецца, бо сказала ціха-ціха: «Ты ж усё ведаеш». — «Не, я нічога не ведаю». — «Вось як, — сказала яна такім сумным, такім сумным голасам, — а чаму ж ты тады раптам пачаў пазбягаць мяне? Болей за тыдзень ты не перакінуўся са мною ні словам, абыходзіш мяне, дзе толькі можна, не ходзіш гуляць з дзецьмі, не бываеш болей у парку. Няўжо я табе адразу стала чужою? О, ты добра ведаеш, чаму раптам стаў трымацца ад мяне далей». Ён памаўчаў, а потым сказаў: «У мяне хутка экзамены, мне трэба шмат працаваць, і ў мяне ні на што болей не застаецца часу. Цяпер я не магу іначай». Яна заплакала і сказала праз слёзы, але так ласкава і хораша: «Ота, чаму ты маніш? Скажы праўду, няўжо ж я яе не заслужыла? Я ж нічога ад цябе не патрабую, але ўсё такі павінны ж мы хоць пагаварыць пра гэта. Ты ж ведаеш, што я хачу сказаць табе, па вачах бачу». — «А што?» — прамармытаў ён зусім, зусім ціха. І тут яна сказала...

Дзяўчынка пачынае раптам дрыжаць і не можа ад хвалявання вымавіць ні слова. Малодшая яшчэ мацней прыціскаецца да яе.

— Што... што ж?

— І тут яна сказала: «У мяне ж дзіця ад цябе».

Малодшая аж падскоквае:

— Дзіця? Дзіця! Гэтага не можа быць!

— Але яна ж сказала гэта.

— Ты, мабыць, дрэнна пачула.

— Не, не! Ён паўтарыў яе словы; як і ты, ён аж падскочыў і сказаў: «Дзіця?» Яна доўга маўчала, а потым кажа: «Што ж цяпер будзе?» А потым...

— Што потым?

— Потым ты кашлянула, і мне прыйшлося ўцякаць.

Малодшая зусім разгублена глядзіць перад сабою.

— Дзіця! Гэтага не можа быць. Дзе ж у яе дзіця?

— Не ведаю. Вось гэтага я і не магу зразумець.

— Можа, дзе-небудзь дома... там, адкуль яна прыйшла да нас. Мама, канечне, не дазволіла ёй узяць яго з сабою з-за нас. І таму яна такая засмучаная.

— Ты што? Яна ж тады нават не ведала Ота.

Яны зноў змаўкаюць, доўга думаюць, але не знаходзяць адгакі. І гэта мучыць іх. Першай пачынае гаварыць малодшая:

— Дзіця — гэтага не можа быць! Адкуль у яе дзіця? Яна ж не замужам, а толькі ў замужніх бываюць дзеці, гэта я ведаю добра.

— Можа, яна была замужам?

— Глупства. Не за Ота ж.

— Але адкуль жа...

Яны разгублена пазіраюць адна на адну.

— Бедная фрэйлен,— засмучана гаворыць адна. Зноў і зноў з іх вуснаў злітаюць гэтыя словы — уздых шчырага спачування. І тут жа зноў успыхвае цікаўнасць.

— Хто ў яе — дзяўчынка ці хлопчык?

— А хто яго ведае.

— Што ты думаеш — калі я ў яе папытаюся... вельмі, вельмі асцярожна?..

— Ты з глузду з'ехала!

— Чаму? Яна ж такая добрая да нас.

— Ці ж можна так? Нам пра такія рэчы не гавораць. Ад нас усё ўтойваюць. Калі мы ўваходзім у пакой, яны заўсёды адразу спыняюць размову і пачынаюць гаварыць усякае глупства з намі, быццам мы маленькія, а мне ж ужо трынаццаць гадоў. Навошта тады пытацца ў іх? Нам усё роўна скажуць няпраўду.

— А мне гэтак хочацца ведаць!

— А мне, думаеш, не хочацца?

— Ведаеш... што мне зусім не зразумела, — што Ота як бы нічога не ведаў. Кожны ведае, што ў яго ёсць дзіця, гэтак жа, як і кожны ведае, што ў яго ёсць бацькі.

— Ён прыкідваецца, нягоднік, ён увесь час прыкідваецца.

— Але ж не ў такой справе. Толькі... толькі... калі ён хоча нас падмануць...

Уваходзіць фрэйлен. Яны адразу змаўкаюць і робяць выгляд, што вучаць урокі. Але тайком касавурацца ў яе бок. Вочы ў яе як быццам чырвоныя, голас стаў ніжэйшы і дрыжыць. Дзяўчынкі прыціхлі і глядзяць раптам на яе пачціва і са страхам. «У яе ёсць дзіця, таму яна такая засмучаная», — не пакідае іх думка. І пакрысе яе смутак ахоплівае і іх саміх.

Назаўтра за абедам яны даведваюцца нечаканую навіну: Ота пакідае іх дом. Ён заявіў дзядзьку, што ў яго хутка экзамены і яму трэба старанна да іх рыхтавацца, а тут яму вельмі перашкаджаюць. Ён нойме сабе дзе-небудзь пакойчык на адзін-два месяцы, пакуль не скончацца экзамены.

Абедзвюх дзяўчынак ахоплівае страшэннае хваляванне. Яны ўгадваюць тайную сувязь гэтай навіны з учарашняй размовай, сваім абвостраным інстынктам адчуваюць нейкае ашуканства, баязлівыя ўцёкі. Калі Ота развітваецца з імі, яны груба паварочваюцца да яго спінаю. Але тайком сочаць за ім, калі ён падыходзіць

развітвацца з фрэйлен. У яе дрыжаць губы, але яна маўчыць і спакойна падае яму руку.

За апошнія дні дзяўчынак быццам падмянілі. Яны не гуляюць, не смяюцца, вочы страцілі вясёлы, бесклапотны бляск. Імі валодаюць непакой і разгубленасць, пануры недавер да тых, хто іх акружае. Яны болей не вераць таму, што ім гавораць, у кожным слове падзраюць хлусню ці нейкі намер. Цэлымі днямі яны прыглядваюцца і цікаюць, сочаць за кожным рухам, ловяць кожны жэст, кожную інтанацыю. Як цені, сноўдаюцца яны за ўсімі, падслухоўваюць пад дзвярамі, спрабуюць даведацца што-небудзь. Горача імкнуцца яны зняць са сваіх незадаволеных плячэй цёмную сетку гэтых таямніц або кінуць хоць адзін позірк праз яе ячэйку на свет рэчаіснасці. Дзіцячая вера — гэтая вясёлая бесклапотная слепата — пакінула іх. Акрамя таго, яны прадчуваюць, што гэта яшчэ не ўсё, што трэба чакаць развязкі, і баяцца прапусціць яе. З таго часу, як дзеці ведаюць, што іх акружае мана, яны сталі прыдзірлівыя і падзронаыя, самі пачалі хітраваць і прыкідвацца. У прысутнасці бацькоў яны надзяваюць на сябе маску дзіцячай прастаты, каб потым праявіць нечаканую актыўнасць. Яны незвычайна ўзбуджаныя, імі валодае нервовы непакой; вочы, якія раней свяціліся мяккім роўным бляскам, цяпер гараць ліхаманкавым агнём, а іх позірк стаў болей глыбокі. Яны такія бездапаможныя ў сваім пастаянным высочванні і падпільноўванні, што ўсё болей і болей прывязваюцца адна да аднае. Часам у іх раптоўна ўзнікае патрэба ласкі, яны падпарадкоўваюцца ёй і раптам парывіста абдымаюцца або, прыгнечаныя сваім няведаннем, пачынаюць плакаць. Без усякай, здаецца, прычыны ў іх жыцці нечакана настаў пералом.

Сярод многіх крыўд, да якіх яны сталі цяпер вельмі чулівыя, адна асабліва кранае іх. Яны, здавалася, моўчкі абавязаліся як мага болей радаваць сваю засмучаную фрэйлен. Урокі яны рыхтуюць старанна і аку-

ратна, памагаюць адна адной. Іх не чуваць, яны не даюць падставы для скаргаў, папярэджваюць кожнае яе жаданне. Але фрэйлен нічога не заўважае, і ім гэта вельмі балюча. Яна стала зусім іншая ў апошні час. Часам, калі адна дзяўчынка звяртаецца да яе, тая ўздрыгвае, быццам яе разбудзілі. Позірк яе тады паволі, як бы шукальна, звяртаецца аднекуль здалёку. Часам яна гадзінамі сядзіць нерухома і глядзіць перад сабою, паглыбленая ў мары. Тады дзяўчынкі на дыбачках ходзяць наўкола, каб не трывожыць яе, яны няясна і таямніча адчуваюць, што яна цяпер думае пра сваё дзіця, якое дзесьці далёка. З нейкіх глыбін у іх абуджаецца жаноцкасць і мацнее любоў да фрэйлен, якая стала цяпер такою ласкаваю і такою ціхаю. Яе звычайна хуткая і ганарлівая паходка зрабілася больш паважнаю, рухі асцярожней, і ва ўсім гэтым дзедзі адчуваюць таемны смутак. Яе слёз яны ніколі не бачаць, але павекі ў яе часта чырвоныя. Яны заўважаюць, што фрэйлен спрабуе ўтоіць ад іх сваё гора, і яны ў роспачы, што не могуць ёй дапамагчы.

І вось аднаго разу, калі фрэйлен павярнулася да акна і правяла насоўкаю па вачах, малодшая раптам набіраецца адвагі, ціхенька бярэ яе за руку і кажа:

— Фрэйлен, вы такая засмучаная ў апошні час. Гэта не наша віна, праўда?

Фрэйлен расчулена глядзіць на дзяўчынку і праводзіць рукою па яе мяккім валасах.

— Не, дзедзі, не,— кажа яна,— канечне, не ваша.— І пяшчотна цалуе яе ў лоб.

Яны ўсё назіраюць і высочваюць, не мінаюць нічога, што трапляе на вочы. І вось адна з іх, зайшоўшы неяк у пакой, улавіла некалькі слоў. Гэта была толькі адна фраза, бо бацькі адразу ж абарвалі размову, але кожнае слова выклікае ў іх цяпер тысячу здагадак. «Мне такса-

ма нешта здалася,— сказала мама.— Я зраблю ёй допыт». Дзяўчынка спачатку аднесла гэта на сябе і, спалоханая, пабегла да сястры шукаць парады і дапамогі. Але за абедам яны заўважаюць, што бацькі дапытліва пазіраюць на адлучана-задумлівы твар фрэйлен, а потым пераглядваюцца паміж сабою.

Пасля абеду мама, як між іншым, звяртаецца да фрэйлен:

— Зайдзіце, калі ласка, да мяне ў пакой. Мне трэба з вамі пагаварыць.

Фрэйлен моўчкі схіляе галаву. Дзяўчынкі моцна дрыжаць, яны адчуваюць: цяпер штосьці павінна здарыцца.

І як толькі фрэйлен уваходзіць у пакой, яны кідаюцца ўслед за ёю. Прыхінацца да дзвярэй, абшукваць усе закуткі, падслухоўваць і высочваць стала ў іх чымсьці звычайным. Яны ўжо не адчуваюць ні непрыстойнасці, ні дзёрзкасці сваіх паводзін, у іх толькі адна думка — разгадаць усе таямніцы, якімі ім захіляюць доступ да жыцця.

Яны падслухоўваюць. Але да іх даносіцца толькі ціхенькі шэпт. Яны нервова дрыжаць. Яны баяцца, што ўсё прапусцяць.

Але вось за дзвярамі чуваць гучны голас. Гэта мамін голас. Ён гучыць сярдзіта і злосна:

— Няўжо вы думаеце, што ўсе людзі сляпыя і ніхто гэтага не заўважыць? Уяўляю сабе, як вы выконвалі свае абавязкі з такімі думкамі і з такімі маральнымі прынцыпамі. І вось такой асобе я даверыла выхаванне дзяцей, маіх дзяўчынак! Вы ж іх зусім занябалі...

Фрэйлен, мусіць, штосьці пярэчыць. Але яна гаворыць вельмі ціха, і дзеці нічога не могуць зразумець.

— Адгаворкі, адны адгаворкі! У легкадумных жанчын заўсёды ёсць адгаворкі. Аддаецца першаму сустрэчанаму і ні пра што не думае. А там — хоць трава не расці. І вось такая хоча быць выхавальніцай, выхоўваць дзяў-

чынак. Нахабства, дый годзе! Думаю, вы не разлічваеце, што вось такую я буду трымаць вас і далей у маім доме?

Дзеці падслухоўваюць за дзвярамі. Ад страху ў іх па целе бягуць дрыжыкі. Яны нічога не разумеюць, але ім страшна чуць злосны мамін голас. А цяпер яны чуюць у адказ ціхі нястрымны плач фрэйлен. З вачэй у іх цякуць слёзы. Але мамін голас робіцца яшчэ болей сярдзітым:

— Гэта ўсё, што вы ўмеце — цяпер плакаць! Мяне вы гэтым не кранеце. Такіх асоб мне не шкада. Што з вамі цяпер будзе, мяне зусім не тычыцца. Вы самі ведаеце, да каго вам трэба звярнуцца, я ў вас нават не пытаюся пра гэта. Я ведаю толькі адно: пасля таго, як вы гэтак нізка паставіліся да сваіх абавязкаў, я ні хвіліны болей не стану трымаць вас у сябе дома.

У адказ — толькі рыданні, распачныя, нястрымныя рыданні, ад якіх дзяўчынак за дзвярамі трасе як ў ліхаманцы. Ніколі яны не чулі такога плачу. І цьмяна яны адчуваюць: хто гэтак плача, не можа быць вінаватым. Мама цяпер змоўкла і чакае. Потым яна рэзка кажа:

— Вось і ўсё, што я хацела вам сказаць. Збярыце сёння свае рэчы і заўтра раніцаю прыходзьце ўзяць разлік. Бывайце!

Дзеці адскокваюць ад дзвярэй і ратуюцца ў свой пакой. Што гэта было? Быццам маланка ўдарыла паблізу. Яны стаяць бледныя і дрыжаць. Упершыню яны сутыкаюцца з рэчаіснасцю. І ўпершыню яны асмельваюцца паспрабаваць узбунтавацца супраць бацькоў.

— Гэта подла так гаварыць з ёю, — выціскае з сябе старэйшая і кусае губы.

Малодшую яшчэ палохаюць такія дзёрзкія словы.

— Але мы нават не ведаем, што яна зрабіла, — ляпеча яна жаласна.

— Нічога, пэўна, дрэннага. Фрэйлен не можа зрабіць нічога дрэннага. Мама яе не ведае.

А потым — як яна плакала. Мне стала так срашна.

— Але, гэта было жакліва. А як мама на яе крычала. Гэта подла, чуеш, подла.

Яна тупае нагою. Слёзы засцяць ёй вочы. Тут уваходзіць фрэйлен. Выгляд у яе вельмі стомлены.

— Дзеці, я занятая сёння пасля абеду. Вы пабудзеце адны, добра? Магу я на вас разлічваць? А ўвечары я да вас прыйду.

Яна выходзіць, не заўважаючы хвалявання дзяцей.

— Ты бачыла, якія ў яе заплаканыя вочы? Я не разумею, як мама магла з ёю гэтак абысціся.

— Бедная фрэйлен!

І зноў гучаць гэтыя словы, поўныя спачування і слёз. Дзеці не ведаюць, што і думаць. Уваходзіць мама і пытаецца, ці не хочучь яны пакатацца з ёю. Дзеці адмаўляюцца. Яны адчуваюць страх перад мамаю. Іх абуралі, што ім нічога не кажуць пра звальненне фрэйлен. Яны лічаць за лепшае застацца адны. Як дзве ластаўкі ў цеснай клетцы, яны лётаюць сюды-туды, задыхаюцца ў атмасферы хлусні і замоўчвання. Яны раздумваюць, ці не пайсці ім да фрэйлен і папытацца ў яе, угаварыць яе застацца, сказаць ёй, што мама памыляецца. Але яны баяцца пакрыўдзіць яе. І потым яны саромеюцца: усё, што яны ведаюць, яны ж паслухалі і высачылі. Трэба прыкідвацца дурнымі, такімі дурнымі, якімі яны былі два-тры тыдні таму назад. Яны застаюцца адны і ўвесь бясконца доўгі дзень думаюць і плачуць, а ў вушах увесь час гэтыя жудасныя галасы — злая бессардэчная водпаведзь мамы і распачныя рыданні фрэйлен.

Вечарам фрэйлен мяльком заглядвае ў іх пакой і гаворыць ім дабранач. Дзеці дрыжаць, яны бачаць, як яна выходзіць, ім хочацца што-небудзь сказаць ёй. Але тут, ужо каля дзвярэй, фрэйлен раптам сама паварочваецца — як быццам яе спыніла іхняе маўклівае жаданне. На вачах у яе блішчаць слёзы. Яна абдымае дзяўчынак, тыя пачынаюць плакаць наўзрыд. Фрэйлен яшчэ раз цалуе іх і хутка выходзіць.

Дзеці ў слязах. Яны адчуваюць, што гэта было развітанне.

— Мы яе болей не ўбачым! — гаворыць адна праз слёзы. — Пабачыш — калі мы заўтра вернемся са школы, яе ўжо не будзе тут.

— Можа, мы наведаем яе калі-небудзь пазней. Тады яна, канечне, пакажа нам дзіця.

— Але, яна такая добрая.

— Бедная фрэйлен! — Гэта як яшчэ адзін уздых іхняга ўласнага лёсу.

— Можаш уявіць сабе, як мы будзем жыць без яе?

— Я ніколі не палюблю другую фрэйлен.

— Я таксама.

— Ні адна не будзе такою добраю да нас. А потым...

Яна не адважваецца дагаварыць да канца. Але інстынктыўнае жаноцкае пачуццё выклікала ў іх да яе пашану, як толькі ім стала вядома, што ў яе ёсць дзіця. Абедзве ўвесь час думаюць пра гэта, і цяпер ужо не з ранейшаю дзіцячаю цікаўнасцю, а з замілаваннем і глыбокім спачуваннем.

— Паслухай,— гаворыць адна,— што я скажу.

— Слухаю.

— Ведаеш, я хацела б абрадаваць чым-небудзь фрэйлен, перш чым яна паедзе. Каб яна ведала, што мы яе любім і што мы не такія, як мама. Хочаш?

— Як ты можаш пытацца?

— Я падумала, што ёй вельмі падабаецца белы гваздзік, і яшчэ я падумала, што заўтра раніцаю, ведаеш, перш чым ісці ў школу, мы купім кветак і паставім іх у яе пакой.

— Калі?

— У абед.

— Яе тады, пэўна, ужо не будзе там. Ведаеш, я лепш збегаю ранічкаю па кветкі і хуценька прынясу іх, каб ніхто не ўбачыў. А потым мы паставім іх у яе пакой.

— Добра. І ўстанем раненька.

Яны дастаюць свае скарбонкі і шчыра высыпаюць на стол усе грошы. Цяпер яны зноў павесялелі, бо ведаюць, што яшчэ змогуць выказаць фрэйлен сваю нямую верную любоў.

Яны ўстаюць на досвітку. З цудоўнымі свежымі гваздзікамі ў крыху дрыготкіх руках стукаюць у дзверы да фрэйлен, але ніхто не адказвае. Яны думаюць, што фрэйлен яшчэ спіць, і ўваходзяць на дыбачках у пакой. Але там нікога няма, пасцель некранутая. Усё раскідана ў беспарадку, на цёмным абрусе на сталі бялеюць лісты.

Дзеці палохаюцца. Што здарылася?

— Я пайду да мамы, — рашуча заяўляе старэйшая. І дзёрзка, без ніякага страху, са змрочным позірам яна паўстае перад мамаю і пытаецца: — Дзе наша фрэйлен?

— Яна, мусіць, у сябе ў пакоі, — здзіўлена адказвае мама.

— У пакоі яе няма, пасцель некранутая. Яна, відаць, пайшла яшчэ ўчора ўвечары. Чаму нам нічога не казалі пра гэта?

Мама нават не заўважае сярдзітага, задзірлівага тону пытання. Яна збялела і пайшла да таты, той хутка знікае ў пакоі фрэйлен.

Ён доўга застаецца ў пакоі. Дзяўчынка злоснымі вачамі сочыць за мамаю, якая, відаць, моцна ўсхвалявана і не адважваецца сустрэцца з ёю позірам.

Тата вяртаецца нарэшце. Ён вельмі бледны, у яго ў руцэ ліст. Ён з мамаю заходзіць у пакой фрэйлен і ціхенька шэпчацца там з ёю. Дзеці стаяць за дзвярамі, але падслухоўваць не асмельваюцца. Яны баяцца татавага гневу: такім, як цяпер, яны яго яшчэ ніколі не бачылі.

Мама выходзіць з пакоя з заплаканымі вачамі і вельмі ўсхваляваная. Дзеці самі сабою, быццам гнаныя страхам, падбягаюць да яе з пытаннямі. Але яна рэзка асаджае іх:

— Ідзіце цяпер у школу, вы спозніцеся.

І дзяўчынкі вымушаны ісці. Як у сне, яны сядзяць на ўроках чатыры, пяць гадзін, з другімі вучнямі, але не чуюць ніводнага слова. Потым стрымгалоў імчацца дадому.

Там усё па-ранейшаму, толькі адчуваецца, што ўсіх гняце адна страшэнная думка. Усе маўчаць, але ў іх, нават у чэлядзі, нейкія дзіўныя позіркi. Мама ідзе дзяўчынкам насустрач. Яна, відаць, падрыхтавалася да размовы з дзецьмі.

— Дзеці,— пачынае яна,— ваша фрэйлен болей не вернецца, яна...

Яна не знаходзіць смеласці кончыць. Бліскучыя вочы дзяўчынак гэтак грозна ўтаропіліся ў яе твар, што яна не адважваецца зманіць ім. Яна адварочваецца і адыходзіць, ратуецца ўцёкамі ў свой пакой.

Пасля абеду раптам з'яўляецца Ота. Яго паклікалі, яму пакінуты ліст. Ён таксама бледны. Збянтэжана азіраецца па баках. Ніхто з ім не загаворвае. Усе пазбягаюць яго. Ён бачыць дзяўчынак, якія забіліся ў куток, і хоча з імі прывітацца.

— Не падыходзь! — ускліквае адна і крывіцца ад агіды. А другая плюе перад ім на падлогу. Збянтэжана, баязліва ён блукае нейкі час па пакоях. Потым знікае.

Ніхто не размаўляе з дзецьмі. Яны самі таксама маўчаць. Бледныя, спалоханыя, яны снуюць з пакоя ў пакой, няспынна, як дзікія жывёлы ў клетцы, сустракаюцца зноў, глядзяць адна адной у заплаканыя вочы і не гавораць ні слова. Яны ведаюць цяпер усё. Яны ведаюць, што іх падманвалі, што ўсе людзі могуць быць дрэннымі і подлымі. Яны болей не любяць сваіх бацькоў, яны ім болей не вераць. Яны ведаюць, што нікому нельга верыць; цяпер увесь цяжар жахлівага жыцця ляжа на іх кволях плечы. З вясёлай утульнасці дзяцінства яны быццам зваліліся ў бяздонне. Яны яшчэ не могуць зразумець усёй жахлівасці таго, што здарылася, але думкі гнятуць і пагражаюць задушыць іх. На што-

ках выступіла ліхаманкавая чырвань, і вочы пазіраюць злосна, насцярожана. Яны не знаходзяць сабе месца, курчацца, быццам ім холадна ў іх адзіноцтве. Ніхто, нават бацька, не асмельваецца загаварыць з імі — гэтак грозна пазіраюць яны на кожнага, хто набліжаецца да іх. Няспыннае блуканне па пакоях адлюстроўвае хваляванне, якое мучыць іх. І ёсць у іх жахлівая агульнасць, хоць яны і не гавораць адна з адною. Гэтае маўчанне, непранікальнае маўчанне, маўчанне, якое ні аб чым не пытаецца, зацяты, замкнуты ў сабе боль без крыку і слёз адгароджваюць іх ад усіх і выклікаюць страх. Ніхто не падыходзіць да іх, доступ да іх сэрцаў закрыты, можа, на доўгія гады. Усе адчуваюць, што яны ворагі, ворагі бязлітасныя, якія болей не змогуць прабачаць. Бо з учарашняга дня яны ўжо не дзеці.

За адзін сённяшні дзень яны пастарэлі на мноства гадоў. І толькі ўвечары, калі яны асталіся адны, у змроку пакоя, прычынаецца ў іх дзіцячы страх — страх перад адзінотай, перад зданню нябожчыцы, і яшчэ адзін спрадвечны страх — перад невядомай будучыняю. Сярод агульнага перапалоху ў доме забыліся натапіць іх пакой. Дрыжучы ад холаду, яны забіраюцца на адзін ложка, тонкімі дзіцячымі ручкамі моцна абдымаюцца, прыціскаюцца адна да аднае кволымі, яшчэ не расквітнелымі цельцамі, быццам шукаюць абароны ад страху, які авалодаў імі. Яны ўсё яшчэ баяцца гаварыць паміж сабою. Нарэшце малодшая пачынае плакаць, і старэйшая горка рыдае разам з ёю. Цесна абняўшыся, яны ўсё плачуць і плачуць, іх твары ў слязах, і гарачыя слёзы капаюць спачатку павольна, а потым льюцца ракою. Яны прыціснуліся адна да аднае грудзямі і аж трасуцца ад рыданняў. Абедзве яны — адзін боль, адно цела, якое плача ў змроку. Яны аплакваюць ужо не фрэйлен, не бацькоў, якія страчаны для іх, іх трасе страх — страх перад тым, што чакае іх у гэтым невядомым свеце, куды яны кінулі сёння свой першы спалоханы позірк. Яны

баяцца жыцця, у якое ўваходзяць цяпер, жыцця, якое пагрозлівым ценем паўстае перад імі, быццам цёмны лес, праз які ім трэба прайсці. Усё невыразней робіцца гэты блытаны страх, уступае месца дрымоце, усё цішэй рыданні. Іх дыханне паступова зліваецца, як перад гэтым іх слёзы. І нарэшце яны засынаюць.

АМОК

У сакавіку 1912 года ў неапальскім порце, калі разгружалі вялікі акіянскі параход, меў месца дзіўны няшчасны выпадак, пра які ў газетах з'явіліся падрабязныя, але вельмі фантастычныя паведамленні. Хоць я сам быў пасажырам «Акіяніі», але, як і другія, не мог быць сведкам гэтага незвычайнага здарэння. Яно адбылося ноччу, пры пагрузцы вугалю і выгрузцы тавараў, і мы, каб выратавацца ад шуму, з'ехалі ўсе на бераг і бавілі час у кавярнях або тэатрах. Усё-такі я асабіста думаю, што некаторыя мае здагадкі, якіх я тады публічна не выказваў, змяшчаюць у сабе сапраўднае тлумачэнне таго трагічнага выпадку, а даўнасць дазваляе скарыстаць давер, аказаны мне ў час аднае размовы, якая непасрэдна папярэднічала дзіўнаму эпізоду.

Калі я хацеў заказаць у параходным агенцтве ў Калькуце месца на рэйс у Еўропу на борце «Акіяніі», клерк толькі спачувальна паціснуў плячамі: ён не ведае, ці можна яшчэ гарантаваць мне каюту, бо цяпер, перад самым надыходам дажджлівага сезону, усе месцы звычайна распрадаюць у Аўстраліі, і ён павінен спачатку дачакацца тэлеграмы з Сінгапура. Але назаўтра ён скажаў, што можа прапанаваць мне каюту, праўда, не вельмі камфартабельную, пад палубаю і ў сярэдняй частцы парахода. Мне не цярпелася хутчэй папасці дадому, таму, нядоўга думаючы, я папрасіў замацаваць за мною месца.

Клерк правільна паінфармаваў мяне. Параход быў

перапоўнены, а каюта дрэнная — цесны чатырохвугольны закуток паблізу машыннага аддзялення, асветлены толькі праз цьмянае вочка ілюмінатара. У душным, застоеным паветры пахла машынным алеем і цвіллю; ні на хвіліну нельга было адысці ад электрычнага вентылятара, які, нібы ашалелы стальны кажан, круціўся і вішчаў над самаю галавою. Унізе машына крактала і стагнала, быццам грузчык, які раз за разам падымаецца з мяшком вугалю па адной і той самай лесвіцы; наверсе няспынна шоргалі нагамі людзі, якія гулялі па палубе. Таму я паставіў чамадан у гэтую затхлую дамавіну, паміж шэрых шпангоўтаў і паспяшаўся на палубу; падымаючыся па трапе, я ўдыхнуў, як амбру, мяккае, салодкае паветра — яго даносіў да нас вецер з берага.

Але і наверсе панавалі мітусня і цесната: тут было поўна людзей, якія з нервознасцю ад вымушанай бяздзейнасці няспынна балбаталі, гуляючы па палубе. Шчабятанне і траскатня жанчын, пастаяннае кружэнне па цесных завулках палубы, назойлівая балбатня пасажыраў, якія, гуляючы, тоўпіліся каля крэслаў, — усё гэта чамусьці прычыняла мне боль. Я толькі што ўбачыў новы для мяне свет, перад маімі вачамі пранесліся стракатыя карціны, якія мільгалі з шалёнаю хуткасцю. Цяпер я хацеў падумаць, прывесці ў парадак свае ўражанні, узнавіць уяўленнем тое, што ўбачылі вочы, але тут, на шумнай, падобнай на бульвар палубе, не было ні хвіліны спакою. Радкі ў кнізе расплыліся ад мільгання ценяў пасажыраў, якія праходзілі міма. Немагчыма было астацца аднаму на гэтай сонечнай і ажыўленай паражонай вуліцы.

Тры дні я трымаўся — глядзеў на людзей, на мора, але мора было заўсёды аднолькавае, пустыннае і сіняе, і толькі на закаце раптам загаралася ўсімі фарбамі вясёлкі. А людзей я ўжо праз тое сутак ведаў усіх да аднаго. Кожны твар быў мне знаёмы да прыкрасці; рэзкі жаночы смех болей не раздражняў мяне, і не злавалі

вечныя спрэчкі двух галандскіх афіцэраў, маіх суседзяў. Мне заставалася толькі ўцякаць з палубы; але ў каюце было гарача і душна, а ў салоне англійскія міс няспынна барабанілі на раялі, выбіраючы самыя зацяганыя вальсы. Нарэшце я рашуча змяніў свой распарадак дня і ныраў у каюту адразу пасля абеду, папярэдне аглушыўшы сябе параю куфляў піва; гэта давала мне магчымасць праспаць вячэру і вячэрнія танцы.

Аднаго разу я прачнуўся, калі ў маёй маленькай магіле было ўжо зусім цёмна і ціха. Вентылятар я выключыў, і паветра падымалася да скроняў, ліпкае і вільготнае. Пачуцці былі нейкія прытупленыя, і мне спатрэбілася некалькі хвілін, каб уцяміць, дзе я і колькі цяпер часу. Відаць, было ўжо за поўнач, бо я не чуў ні музыкі, ні няспыннага шоргання ног; толькі машына, нястомнае сэрца левіяфана, пыхкала і штурхала скрыпучае цела карабля наперад, у неаглядную далячынь.

Вобмацкам я выбраўся на палубу. Яна была пустая. І калі я скіраваў позірк паверх дымнай вежы трубы і прывідна мігатлівага рангоўта, у вочы раптам ударыла яркае святло. Неба ззяла і здавалася цёмным побач з белізною зорак, якія пранізвалі яго, але ўсё-такі яно ззяла, быццам аксамітны полаг заслаў ярка асветленую паверхню, а іскрыстыя зоркі былі толькі адтулінамі і проразямі, праз якія прабіваўся гэты неапісальны бляск. Ніколі не бачыў я неба такім, як у тую ноч, такім ззяючым, халодным як сталь і разам з тым пералівістапеністым, залітым святлом, якое выпраменьвалі месяц і зоркі і якое быццам палымнела ў нейкай таямнічай глыбіні. Белым лакам блішчалі ў месячным святле абрысы парахода, якія рэзка вырысоўваліся на цёмным аксаміце неба: канаты, рэі, усё вузкае, усе контуры раствараліся ў гэтым струменістым бляску; нібы ў пуштаце віселі агні на мачтах, а над імі круглае вока на Марсе — зямныя жоўтыя зоркі сярод ззяючых нябесных.

Над самаю галавою стаяла таямнічае сузор'е Паў-

днёвага Крыжа, мігатлівымі дыяментавымі цвікамі прыбітае да неба; здавалася, яно гайдаецца, хоць рух гэты быў выкліканы толькі ходам карабля, плыўца-волата, які з лёгкім дрыжаннем дыхаў на поўныя грудзі, то падымаўся, то апускаўся і падаваўся наперад, рассякаючы цёмныя хвалі. Я стаяў і глядзеў угору, адчуваў сябе, як пад душам: зверху цякла цёплая вада, — толькі гэта было святло, белае і цёплае, яно лілося мне на рукі, на плечы, яно ласкава струменілася вакол галавы і, здавалася, пранікала ўсярэдзіну, усё цьмянае ў маёй душы раптам праяснілася. Я дыхаў вольна, лёгка і неяк шчасліва адчуваў на вуснах, як празрысты напітак, мяккае, нейкае шypучае, п'янлівае паветра, напоенае дыханнем пладоў і водарам далёкіх астравоў. Толькі цяпер, упершыню пасля таго, як я ступіў на сходні, я адчуў свяшчэнную радасць мараў і другую, больш пачуццёвую: аддацца, нібы жанчына, асалодзе, якая абкружала мяне. Мне хацелася легчы і скіраваць позірк угору на белыя іерогліфы. Але ўсе крэслы кудысьці прыбралі, і нідзе на пустынным палубе не было відаць зручнага месца, каб адпачыць і памарыць.

Я пачаў вобмацкам прабірацца далей, да насавай часткі парахода, аслеплены святлом, якое ўсё мацней лілося на мяне з усіх бакоў. Мне было амаль балюча ад гэтага рэзка белага зорнага святла; мне хацелася схвацца куды-небудзь у цень, выпцягнуцца на цыноўцы, не адчуваць бляску на сабе, а толькі над сабою і на залітых ім рэчах, — гэтак глядзяць на пейзаж з зацемненага пакоя. Спатыкаючыся аб канаты і абыходзячы жалезныя лябёдка, я дабраўся нарэшце да бака і стаў глядзець, як фарштэвень рассякае змрок і расплаўленае мясячнае святло закіпае пенаю па абодва бакі ляза. Нястомна падымаўся і зноў апускаўся плуг, урэзваўся ў струменістую чорную глебу, і я адчуваў усе мукі пераможанай стыхіі, усю радасць зямной магутнасці ў гэтай іскрыстай гульні. Паглыблены ў сузіранне, я страціў

адчуванне часу. Не ведаю, гадзіну я гэтак прастаяў ці некалькі хвілін; гойданне вялізнай калыскі карабля панесла мяне за межы зямнога. Я адчуваў толькі, што мною авалодвае прыемная стома. Мне хацелася спаць, марыць, але шкада было развітвацца з гэтымі чарамі, спускацца ў сваю магілу. Неўсвядомлена я намацаў нагою бухту каната. Я сеў на яе, заплюшчыў вочы, але ў іх усё-такі пранікаў серабрысты бляск, які струменіўся адусюль. Унізе я адчуваў ціхае журчанне вады, на-версе — нячутны звон белага патоку сусвету. І мала-памалу гэтае журчанне напоўніла ўсю маю істоту — я болей не ведаў самога сябе, не адрозніваў, маё гэта дыханне ці біццё далёкага сэрца карабля; я нібы раства-рыўся ў неспакойным цурчанні начнога свету.

Ціхі сухі кашаль пачуўся побач са мною. Я здрыга-нуўся і адразу прачнуўся ад свайго ап'янення. Вочы, аслепленыя белым бляскам, які пранікаў нават праз заплюшчаныя павекі, з цяжкасцю адкрыліся: якраз насупраць мяне, у цені борта, блішчала нешта, што нагадвала водбліск акулараў; потым успыхнула вялі-кая круглая іскра, мабыць, агеньчык люлькі. Відаць, паглыблены ў сузіранне пены ўнізе каля носа карабля і Паўднёвага Крыжа на версе, я не заўважыў гэтага суседа, які нерухома сядзеў тут увесь час. Міжвольна, яшчэ не ачуўшыся як след, я сказаў па-нямецку:

— Прабачце!

— О, калі ласка... — па-нямецку ж адказаў голас з цемры.

Не магу выказаць, як дзіўна і жудасна было сядзець моўчкі ў змроку побач з чалавекам, якога я не бачыў. Я міжвольна адчуваў, што ён глядзіць на мяне гэтак жа напружана, як і я на яго; струменістае і мігатлівае белае святло над намі было такое яркае, што кожны з нас бачыў у цені толькі абрысы другога. Але мне здавалася, што я чую, як дыхае гэты чалавек і як ён смоча сваю люльку.

Маўчанне зрабілася нязносным. Я з радасцю пайшоў бы, але гэта выглядала б вельмі ўжо няветліва. Ад збянтэжанасці я дастаў цыгарэту. Успыхнула запалка, і трапяткі агеньчык на момант асвятліў наш цесны закутак. За шкельцамі акулераў я ўбачыў чужы твар, якога ні разу не сустракаў на борце — ні за абедам, ні на палубе, — і я не ведаю, ці то рэзнула мне ў вачах ад нечаканай успышкі, ці то была галюцынацыя, але твар здаўся мне змрочным, страшэнна перакрыўленым, нечалавечым. Аднак перш чым я паспеў добра разгледзець яго, змрок зноў паглынуў рысы твару, які толькі на момант аказаўся ў святле; я бачыў адно абрыс постаці, цёмнай на цёмным фоне, і часам круглае вогненнае кальцо люлькі. Мы абодва маўчалі, і гэтае маўчанне гняло, як душнае трапічнае паветра.

Нарэшце я не вытрымаў. Устаўшы на ногі, я ветліва сказаў:

— Добрай ночы.

— Добрай ночы, — адказаў з цемры хрыплы, цвёрды, быццам заржавелы, голас.

Я пабрыў, спатыкаючыся аб стойкі і такелаж. Раптам ззаду пачуліся крокі, паспешныя і няцвёрдыя. Гэта быў усё той самы незнаёмы. Я міжвольна спыніўся. Ён не падышоў да мяне ўпрытык, і я праз змрок адчуў нейкую нясмеласць і засмучанасць у ягонай хадзе.

— Прабачце, — паспешна загаварыў ён, — што я звяртаюся да вас з просьбаю. Я... я, — ён запнуўся і ад збянтэжанасці не мог адразу працягваць гаварыць, — я... у мяне ёсць асабістыя... чыста асабістыя прычыны шукаць адзіноты... цяжкая страта... я пазбягаю другіх пасажыраў... Вас я не маю на ўвазе... не, не... Я хацеў толькі папрасіць вас... вы мне зробіце вялікую ласку, калі нікому на борце не паведаміце пра тое, што бачылі мяне тут... На гэта ёсць... так сказаць, асабістыя прычыны, якія перашкаджаюць мне цяпер быць на людзях... так... толькі... мне было б вельмі непрыемна, калі б вы

ўпамянулі пра тое, што хтосьці тут ноччу... што я...

Словы зноў заселі ў яго ў горле. Я паспяшаўся вывесці яго са збянтэжанасці і адразу ж паабяцаў выканаць гэтую просьбу. Мы паціснулі адзін аднаму рукі. Потым я вярнуўся ў сваю каюту і заснуў цяжкім, трывожным сном, поўным вычварных мрояў.

Я стрымаў абяцанне і нікому не раскажаў аб дзівоснай сустрэчы, хоць спакуса была вялікая. У час марскога падарожжа ўсякая драбязя — здарэнне, ці то парус на гарызонце, ці то дэльфін, што падскочыць над вадою, ці то чый-небудзь выяўлены флірт або выпадковы жарт. Акрамя таго, мяне мучыла жаданне даведацца што-небудзь пра гэтага незвычайнага пасажыра; я прагледзеў суднавыя спісы ў пошуках прозвішча, прыглядваўся да людзей, намагаўся адгадаць, ці маюць яны да яго дачыненне; цэлы дзень я быў ва ўладзе ліхаманкавага нецярпення і чакаў вечара, спадзеючыся зноў сустрэцца з незнаёмым. Псіхалагічныя загадкі неадольна прыцягваюць мяне; яны хвалююць надзвычайна, і я не супакойваюся, пакуль мне не ўдаецца раскрыць іх таямніцу; людзі з дзівацтвамі адною сваёю прысутнасцю могуць выклікаць у мяне такую прагу заглянуць ім у душу, якая не шмат чым адрозніваецца ад неадольнага жадання жанчыны завалодаць чым-небудзь. Дзень здаўся мне бясконца доўгім. Я не мог знайсці сабе ніякага занятку. Я рана лёг спаць, бо ведаў, што апоўначы прачнуся, што нейкая сіла разбудзіць мяне.

І сапраўды, я прачнуўся ў той час, што і ўчора. Свяціўся цыферблат гадзінніка, стрэлкі якраз зліліся ў адну палоску святла. Я паспешна падняўся з душнай каюты ў яшчэ больш душную ноч.

Зоркі ззялі, як учора, і залівалі дрыготкі параход рассеяным святлом; у вышыні гарэў Паўднёвы Крыж. Усё было як учора; у тропіках дні і ночы — блізняты

і яшчэ больш падобныя, чым у нашых шыротах, толькі ў мяне не было ўчарашняга ласкавага, хісткага, летуценнага ап'янення. Штосьці цягнула мяне, трывожыла, і я ведаў, куды мяне цягне: туды, да чорнай блытаніны снасцяў на носе, — даведацца, ці сядзіць ён там, нерухомы і таямнічы. Зверху пачуўся ўдар карабельнага звання. Мяне нібы нешта падштурхнула. Крок за крокам я рухаўся наперад, нехаця паддаючыся нейкай прыцягальнай сіле. Не паспеў я яшчэ дабрацца да месца, як наперадзе штосьці ўспыхнула, быццам чырвонае вока, — яго люлька. Значыцца, ён там.

Я міжвольна здрыгануўся і спыніўся. Яшчэ момант, і я павярнуў бы назад, але штосьці заварушылася ў цемры, нехта ўстаў, зрабіў два крокі, і раптам я пачуў яго голас.

— Прабачце, — ветліва і неяк вінавата сказаў ён, — вы, відаць, хочаце пайсці на сваё месца, але мне здалося, што вы перадумалі, убачыўшы мяне. Прашу вас, сядайце, я зараз пайду.

Я, у сваю чаргу, паспяшаўся адказаць, што прашу яго застацца і што я хацеў адступіць, каб не перашкаджаць яму.

— Мне вы не перашкаджаеце, — не без горычы запярэчыў ён, — наадварот, я рады пагаварыць з кім-небудзь. Ужо дзесяць дзён, як я не вымавіў ні слова... эрэшты, ужо шмат гадоў... І мне цяжка, я задыхаюся — відаць, таму, што я мушу несці свой цяжар моўчкі... Я болей не магу сядзець у каюце, у гэтай... у гэтай магіле... я болей не магу... і людзей я таксама не магу цярыць, бо яны цэлы дзень смяюцца... Я не магу вытрымаць гэтага цяпер... я чую гэта нават у каюце і затыкаю вушы... праўда, ніхто ж не ведае, што... яны нічога не ведаюць, а потым, што чужым да таго?

Ён зноў запнуўся і раптам нечакана і паспешна сказаў:

— Але я не хачу турбаваць вас... прабачце за маю балбатлівасць.

Ён пакланіўся і хацеў ісці. Але я стаў настойліва ўтрымліваць яго.

— Вы зусім не турбуеце мяне. Я таксама рады пагутарыць тут, у цішыні... Цыгарэту?

Ён узяў яе. Я чыркнуў запалку. Зноў у дрыготкім святле ўзнік ягоны твар, які быццам адарваўся ад чорнага фону; на гэты раз ён быў звернуты да мяне. Вочы за акулярамі ўтаропіліся ў мой твар прагна і з нейкаю шалёнаю сілаю.

Мне зрабілася не па сабе. Я адчуваў, што чалавек хоча гаварыць, што ён мусіць гаварыць. І я ведаў, што мне трэба маўчаць, каб аблегчыць яму гэта.

Мы зноў селі. Побач з ім у кутку стаяла другое крэсла, яго ён і прапанаваў мне. Мы курылі, і па тым, як неспакойна скакала ў цемры светлае кальцо цыгарэты, я бачыў, што яго рука дрыжыць. Але я маўчаў, маўчаў і ён. Потым раптам ён ціхім голасам папытаўся.

— Вы вельмі стаміліся?

— Не, зусім не.

Голас у цемры зноў на хвілінку змоўк.

— Я хацеў бы папытацца ў вас пра нешта... гэта значыць, я хацеў бы вам сёе-тое расказаць. Я ведаю, я добра ведаю, як недарэчна звяртацца да першага стрэчнага, але... я... я... у цяжкім псіхічным стане... Я дайшоў да мяжы, калі мне што б там ні было, трэба з кім-небудзь пагаварыць... а то я загіну... Вы зразумеете мяне, калі я... пэўна ж, калі я вам усё раскажу. Я ведаю, што вы не можаце дапамагчы мне... але я як бы хворы ад гэтага маўчання... а хворы заўсёды смешны ў вачах другіх...

Я перабіў яго і папрасіў не мучыцца дарэмна. Хай ён не саромеецца і раскажа мне ўсё... Канечне, я не магу яму нічога абяцаць, але на кожным чалавеку ляжыць абавязак прапанаваць сваю дапамогу. Калі мы бачым

блізкага ў бядзе, то, зразумела, наш абавязак дапамагчы яму...

— Абавязак... прапанаваць сваю дапамогу... абавязак паспрабаваць... Значыцца, і вы думаеце, што на нас ляжыць абавязак... абавязак прапанаваць сваю дапамогу?

Тройчы паўтарыў ён гэтыя словы. Мне стала страшна ад іх тупога, упартага паўтарэння. Ці не вар'ят гэты чалавек? А мо ён п'яны?

Але, зусім дакладна адгадаўшы маю думку, як быццам я выказаў яе ўголос, ён раптам сказаў зусім другім голасам:

— Вы, мусіць, лічыце мяне вар'ятам ці п'яным? Не, гэтага няма, пакуль што яшчэ няма. Толькі тое, што вы сказалі, дзіўна ўразіла мяне... уразіла моцна, бо гэта якраз тое, што мяне цяпер мучыць — ці ляжыць на нас абавязак... абавязак...

Ён зноў пачаў запінацца. Потым раптам змоўк, каб крыху пазней, зрабіўшы над сабою намаганне, загаварыць:

— Справа ў тым, што я ўрач. У нашай практыцы часта бываюць такія выпадкі, такія фатальныя... ну, скажам, нясныя выпадкі, калі не ведаеш, ці ляжыць на табе абавязак... абавязак жа не адзін — ёсць абавязак перад блізкім, ёсць яшчэ абавязак перад самім сабою, і перад дзяржаваю, і перад навукаю... Трэба памагаць, канечне, для гэтага мы і існуем... але такія правілы добрыя толькі ў тэорыі... Да якіх межаў трэба памагаць?.. Вось вы чужы чалавек, і я для вас чужы, і я прашу вас маўчаць пра тое, што вы мяне бачылі... Добра, вы маўчыце, выконваеце гэты абавязак... Я прашу вас пагаварыць са мною, бо я проста здыхаю ад свайго маўчання... Вы гатовы выслухаць мяне. Добра... Але гэта ж лёгка. А што, калі я папрашу вас узяць мяне ў ахапак і кінуць за борт?.. Тут ужо канчаецца ласка, гатоўнасць дапамагчы. Дзесьці яна павінна канчацца... дзесьці паві-

нен спыніцца гэты абавязак... ці, можа, якраз у ўрача ён і не павінен канчацца? Няўжо ўрач павінен быць якімсьці збавіцелем, якімсьці сусветным памочнікам толькі таму, што ў яго ёсць дыплом з лацінскімі словамі: няўжо ён сапраўды павінен сапсаваць сваё жыццё і падліць сабе вады ў кроў, калі з'яўляецца якая-небудзь... калі з'яўляецца які-небудзь пацыент і патрабуе ад яго высакароднасці, гатоўнасці дапамагчы, прыстойнасці? Так, дзе-небудзь канчаецца абавязак... там, дзе мяжа нашых сіл, менавіта там...

Ён зноў на момант спыніўся і потым сказаў:

— Прабачце, я гавару з такім хваляваннем, але я не п'яны... яшчэ не п'яны... аднак, не буду хаваць ад вас, што і такое са мною цяпер часта бывае ў гэтай д'ябальскай адзіноце... Падумайце — я сем гадоў жыў амаль выключна сярод тубыльцаў і жывёл... тут можна адвучыцца звязна гаварыць. А калі пачнеш гаварыць, дык адразу хлыне цераз край... Але пачакайце... так, я ўжо ўспомніў... я хацеў у вас спытацца, хацеў расказаць вам адзін выпадак... ці ляжыць на нас абавязак дапамагаць... з анельскаю чысцінёю, бескарысліва дапамагаць... Зрэшты, я баюся, што гэта будзе занадта доўгая гісторыя. Вы папраўдзе не стаміліся?

— Ды не ж, зусім не.

— Я... я вельмі ўдзячны вам... Не адмовіцеся?

Ён пашнарыў дзесьці за сабою ў цемры. Бразнулі адна аб адну дзве, тры, а мо і болей пляшак, якія ён, відаць, паставіў побач з сабою. Ён прапанаваў мне віскі; я толькі прыгубіў чарку, а ён адразу перакуліў сваю. На момант паміж намі ўсталявалася маўчанне. Пачуўся ўдар звана: была палова першай.

— Дык вось... я хачу расказаць вам пра адзін выпадак. Уявіце сабе, што ўрач у адным... у маленькім мястэчку... ці, дакладней, у вёсцы... урач, які... урач, які...

Ён зноў запнуўся. Потым раптам, разам з крэслам, падаўся да мяне.

— Гэтак нічога не выйдзе. Я проста павінен раска-
заць вам усё з самага пачатку, а то вы не зразумеце...
Гэта нельга прыводзіць як проста прыклад, як абстракт-
ны выпадак... я павінен расказаць вам сваю гісторыю.
Тут не месца ні сораму, ні гульні ў хованкі, перада мною
ж таксама раздзяваюцца дагала і паказваюць свае ба-
лячкі... Калі хочаш, каб табе памаглі, то няма чаго
віляць і ўтойваць... Дык вось, я не стану расказаць вам
пра выпадак з нейкім выдуманым урачом... я раздзя-
ваюся перад вамі дагала і гавару «гэта пра мяне»...
Саромецца я развучыўся ў гэтай дзікай адзіноце, у гэтай
праклятай краіне, якая выядае душу і высмоктвае мозг
з касцей.

Мусіць, я зрабіў нейкі рух, бо ён раптам запыніўся.

— Ах, вы пратэстуеце... разумею. Вы ў захапленні
ад Індыі, ад храмаў і пальмаў, ад усёй рамантыкі двух-
месячнага падарожжа. Так, тропікі поўныя чароўнасці,
калі бачыць іх толькі з чыгуначнага вагона, з аўтамабі-
ля, з каляскі рыкшы: я сам гэта звездаў, калі сем гадоў
назад упершыню прыехаў сюды. Аб чым я толькі тады
не марыў — я хацеў авалодаць мовамі і чытаць свя-
шчэнныя кнігі ў арыгінале, хацеў вывучаць мясцовыя
хваробы, працаваць дзеля навукі, вывучаць псіхіку ту-
быльцаў — так завуць мясцовых жыхароў на еўрапей-
скім жаргоне, — стаць місіянерам чалавечнасці і цывілі-
зацыі. Усім, хто сюды прыязджае, мроіцца адзін і той
самы сон. Але за нябачным шклом гэтай аранжарэі
чалавек траціць сілу, ліхаманка — ад яе нікуды не ўця-
чэш, колькі ні глытай хініну — падточвае нервы, ро-
біцца вялы і лянівы, друзлы, як медуза. У еўрапейца
міжволі сціраецца яго маральнае аблічча, калі ён трап-
ляе з вялікіх гарадоў у такую праклятую балоцістую
глуш — рана ці позна гэта адчуе на сабе кожны; адны
п'юць, другія кураць опіум, трэція звярэюць і пачы-

наоць лютаваць — так ці інакш, але сваю частку глупства атрымліваюць усе. Смуткуеш па Еўропе, марыш, каб калі-небудзь зноў прайсці па гарадской вуліцы, пасядзець у светлым пакоі цаглянага дома, сярод белых людзей; год за годам марыш аб гэтым, а настане час, калі можна б пайсці адпачыць,— ужо і не хочацца крануцца з месца. Ведаеш, што ўсімі забыты, што ты чужы, як марская ракавінка, на якую людзі наступаюць нагою. І застаешся, гразнеш у сваім балоце і гінеш у гарачых, вільготных лясах. Хай будзе прокляты той дзень, калі я прадаў сябе ў гэтую смярдзуючую глухань...

Між іншым, зрабіў я гэта не зусім добраахвотна. Я вучыўся ў Германіі, стаў урачом, нават добрым урачом, і працаваў у лейпцыгскай клініцы. У медыцынскіх часопісах таго часу шмат пісалі пра новую прышчэпку, якую я першы ўвёў у практыку. Тут я закахаўся ў адну жанчыну, з якою пазнаёміўся ў бальніцы; раней яна давяла свайго палюбоўніка да шаленства, і ён стрэліў у яе з рэвальвера; неўзабаве і я шалеў не горш за яго. У яе была прывычка паводзіць сябе з людзьмі пагардліва і холадна, і гэта літаральна зводзіла мяне з розуму — уладныя і дзёрзкія жанчыны заўсёды ўмелі прыбраць мяне да рук, а яна гэтак скруціла, што я зусім страціў галаву. Я рабіў усё, што яна хацела, я... ды што там, чаму мне не сказаць усяе праўды, бо прайшло ўжо восем гадоў... я залез дзеля яе ў бальнічную касу, і, калі гэта выплыла наверх, узнік скандал. Праўда, дзядзька пагасіў нястачу, але маёй кар'еры прыйшоў канец. І тут я даведаўся, што галандскі ўрад вярбуе ўрачоў у калоніі і забяспечвае іх пад'ёмнымі. Я адразу падумаў, што гэта, відаць, не райскае месцейка, калі прапануюць грошы наперад; я ведаў, што магільныя крыжы на гэтых расадніках малярыі растуць у тры разы хутчэй, чым у нас. Але калі чалавек малады, яму заўсёды здаецца, што хваробы і смерць пагражаюць каму хочаш, але

толькі не яму. Ну, што ж, выбару ў мяне не было, я паехаў у Ратэрдам, падпісаў кантракт на дзесяць гадоў і атрымаў вялікі пачак банкнотаў. Палову я адаслаў дадому, дзядзьку, а другую вывудзіла ў мяне ў партывым квартале адна асоба, якая здолела абабраць мяне да ніткі толькі таму, што была вельмі ўжо падобная на тую праклятую кошку. Без грошай, без гадзінніка, без ілюзій пакідаў я Еўропу і не адчуваў асаблівага смутку, калі наш параход выбіраўся з гавані. А потым я сядзеў на палубе, як сядзіце вы, як сядзяць усе, я бачыў Паўднёвы Крыж і пальмы, сэрца млела ў грудзях. Ах, лясы, адзіноцтва, цішыня! — марыў я. Ну, адзіноцтва я атрымаў — такі даволі. Мяне прызначылі не ў Батавію ці Сурабайю, у горад, дзе ёсць людзі, і клубы, і гольф, і кнігі, і газеты, а — зрэшты, назва не мае ніякага значэння — на адзін з глухіх пастоў, у двух днях язды ад бліжэйшага горада. Два-тры нудныя, высахлыя чыноўнікі, некалькі паўеўрапейцаў з тубыльцаў — гэта было ўсё маё акружэнне, а, акрамя таго, куды ні кінь вокам, толькі лес, плантацыі, зараснік і балоты.

Спачатку яшчэ было нішто сабе. Я шмат займаўся навуковымі назіраннямі. Аднаго разу, калі абярнулася машына, на якой віцэ-рэзідэнт рабіў інспекцыйнае падарожжа, і ён зламаў сабе нагу, я адзін, без памочнікаў, зрабіў яму аперацыю — пра гэта шмат тады гаварылі. Я збіраў яды і зброю тубыльцаў, займаўся мноствам іншай драбязы, каб толькі не апусціцца. Але ўсё гэта было магчыма толькі да таго часу, пакуль ва мне жыла прывезеная з Еўропы сіла; потым я завяў. Нямногія тут еўрапейцы надакучылі мне, я спыніў адносіны з імі, піў і аддаваўся марам. Мне заставалася ж усяго два гады, потым я мог выйсці на пенсію, вярнуцца ў Еўропу, зноў пачаць жыць. Уласна кажучы, я ўжо нічога не рабіў і толькі чакаў, ляжаў ціхенька і чакаў. І гэтак я тырчаў бы там і па сёння, каб не яна... каб не здарылася ўсё гэта...

Голас у змроку змоўк. І люлька болей не тлела. Стала так ціха, што я зноў пачуў плёскат вады, што пенілася пад носам парахода, і далёкі глухі стук машыны. Мне хацелася курыць, але я баяўся запаліць запалку, баяўся рэзкай успышкі агню і водсвету на яго твары. Ён усё маўчаў. Я не ведаў, ці скончыў ён, ці ён дрэмле, ці ён спіць, — такім мёртвым здалося мне яго маўчанне.

Раптам прагучаў адрывісты моцны ўдар звона: адна гадзіна. Ён страпянуўся, і я зноў пачуў звон чаркі. Відаць, яго рука вобмацкам шукала віскі. Стала чуваць, як ён глытае, потым раптам яго голас пачуўся зноў, на гэты раз ён гаварыў больш напружана, гарачэй.

— Так, дык вось... пачакайце... дык вось як яно было. Сяджу я там, у сваёй праклятай глушы, сяджу нерухома, як павук у павуціне, ужо не адзін месяц. Гэта было якраз пасля дажджоў. Тыдзень за тыднем дождж барабаніў па даху, ніводная душа не заглядвала да мяне, ніводзін еўрапеец; дзень пры дні сядзеў я дома са сваімі жаўтатварымі жанчынамі і сваім добрым віскі. Я тады быў у вельмі прыгнечаным стане, я быў проста хворы Еўропай: калі я чытаў у якім-небудзь рамане пра светлыя вуліцы і белых жанчын, у мяне пачыналі дрыжаць пальцы. Я не магу дакладна апісаць вам гэты стан; гэта своеасаблівая трапічная хвароба — лютая, ліхаманкавая і разам з тым бяссільная туга па радзіме, якая часам авалодвае чалавекам. Так я сядзеў тады, здаецца, з геаграфічным атласам у руках і марыў аб падарожжах. Раптам пачуўся трывожны стук у дзверы, і я ўбачыў свайго боя і жанчыну. Твары абаіх адлюстроўваюць надзвычайнае здзіўленне. Яны моцна размахваюць рукамі, вочы вытарашчаны — прыйшла нейкая дама, ледзі, белая жанчына.

Я ўсхопліваюся з месца. Я не чуў шуму экіпажа або аўтамабіля. Белая жанчына тут, у гэтай глухамані?

Я гатовы ўжо збегчы ўніз па лесвіцы, але раблю намаганне і застаюся на месцы. Гляджу мяльком у люс-

тэрка, хуценька прыводжу сябе крыху ў парадак. Я нервуюся, адчуваю непакой, мяне мучыць нядобрае прадчуванне, бо я не ведаю нікога на свеце, хто па дружбе прыйшоў бы да мяне. Нарэшце я спускаюся ўніз.

У прэднім пакоі чакае дама; яна паспешна ідзе мне насустрач, убачыўшы мяне. Густая дарожная вуаль закрывае яе твар. Я хачу прывітацца, але яна сама пачынае гаварыць.

— Добры дзень, доктар, — гаворыць яна плаўна пангліўску. (Яе гаворка здаецца мне вельмі ўжо плаўнай і як бы наперад завучанай.) — Прабачце, што я ўрываюся да вас. Але мы былі якраз на станцыі, наш аўтамабіль застаўся там. — «Чаму яна не пад'ехала да дома?» — маланкаю прамільгнула ў мяне ў галаве. — І вось я ўспомніла, што вы жывяце тут. Я гэтак шмат чула пра вас, з віцэ-рэзідэнтам вы зрабілі проста цуд, яго нага выдатна загаілася, ён зноў ужо гуляе ў гольф. Так, так, у нас усе гавораць пра гэта, і мы ахвотна аддалі б нашага бурклівага ваеннага ўрача і абодвух другіх у дадатак, калі б вы пераехалі да нас. Наогул, чаму вас ніколі не відаць? Вы жывяце, быццам йог...

І гэтак яна сакоча бясконца, спяшаецца і не дае мне ўставіць ні слова. Штосьці нервовае і неспакойнае адчуваецца ў гэтай пустой балбатні, і я сам заражаюся непакоем наведніцы. Чаму яна так многа гаворыць, пытаюся я ў сябе, чаму не называе сябе? Чаму не знімае вуалі? Ліхаманка ў яе, ці што? Можна, яна хвора? Звар'яцела? Я ўсё мацней хвалюся, адчуваю сябе ў смешным становішчы, калі стаю вось так перад ёю пад невычэрпным патокам яе балбатні. Нарэшце яна на момант спыняецца, і я прашу яе наверх.

Яна робіць свайму бою знак застацца і першая падымаецца па лесвіцы.

— Як у вас хораша, — кажа яна, аглядваючы мой пакой. — О, якія цудоўныя кнігі! Я хацела б іх усе прачытаць! — Яна падыходзіць да паліцы і разглядвае на-

звы кніг. Упершыню з таго часу, як я выйшаў да яе, яна на хвіліну змаўкае.

— Дазвольце прапанаваць вам чаю? — пытаюся я.

Яна, не паварочваючыся, працягвае разглядаць каранцы кніг.

— Не, дзякуй, доктар... нам трэба зараз жа ехаць далей... у мяне мала часу... гэта ж была проста прагулка... Ах, у вас ёсць і Флабер, ён мне так падабаецца... цудоўная, выдатная рэч яго «Education sentimentale»¹... Я бачу, вы чытаеце і па-французску. Чаго толькі вы не ведаеце!.. Так, немцы... іх усяму вучаць у школе... Сапраўды, цудоўна — ведаць столькі моў!.. Віцэ-рэзідэнт марыць аб вас і ўвесь час паўтарае, што вы адзіны хірург, якому ён лёг бы пад нож... Наш стары доктар прыдатны толькі для гульні ў брыдж... Дарэчы, ведаеце (яна ўсё яшчэ гаворыць не паварочваючыся), сёння мне самой прыйшло ў галаву, што добра было б параіцца з вамі... а мы якраз праязджалі міма, і я падумала... Ну, вы сёння, мусіць, заняты... я лепей прыеду другім разам.

«Нарэшце ты раскрыла свае карты!» — адразу ж падумаў я. Але я і выгляду не падаў і запэўніў яе, што буду лічыць за гонар быць карысным ёй цяпер ці калі ёй захочацца.

— У мяне нічога сур'ёзнага, — сказала яна, напалову павярнуўшыся да мяне і ў той жа час перагортваючы кнігу, якую яна ўзяла з паліцы, — нічога сур'ёзнага, драбяза... жаночкія справы... галавакружэнне, мленне. Сёння раніцаю, калі мы ехалі, на павароце мне раптам зрабілася дрэнна, я самлела, *gaide morte* ... бой вымушаны быў дапамагчы мне і прынесці вады... Ну, можа, шафёр занадта хутка ехаў... як вы думаеце, доктар?

— Вось так адразу цяжка вызначыць. Вы часта так млееце?

---

¹ «Выхаванне пачуццяў» (фр.)

— Не... хоць, зрэшты, часта... апошнім часам, якраз самым апошнім часам... так... непрытомнасць і млосць.

Яна ўжо зноў павярнула да кніжнай шафы, ставіць кніжку на месца, вымае другую і пачынае яе гартаць. Дзіўна, чаму гэта яна ўсё гартае... так нервова, чаму не падымае вачэй з-пад вуаля? Я наўмысна нічога не кажу. Мне хочацца прымусіць яе чакаць. Нарэшце яна зноў пачынае тонам бесклапотнай балбатні:

— Праўда, доктар, у гэтым няма нічога сур'ёзнага? Гэта ж не якая-небудзь небяспечная... трапічная хвароба?

— Я павінен спачатку пабачыць, ці няма ў вас гарачкі. Дазвольце ваш пульс...

Я накіроўваюся да яе, але яна лёгенька адхіляецца ўбок.

— Не, не, у мяне няма гарачкі... безумоўна, безумоўна няма... я мераю тэмпературу кожны дзень, з таго часу... з таго часу, як я пачала траціць прытомнасць. Гарачкі няма, заўсёды трыццаць шэсць і чатыры. І страўнік у парадку.

Я маруджу. У мяне паступова расце падазрэнне: я адчуваю, што гэтая жанчына чагосьці ад мяне хоча, сюды не прыязджаюць пагаварыць пра Флабэра. Я застаўляю яе чакаць хвіліну, другую.

— Прабачце, — гавару я потым проста, — дазвольце мне задаць вам некалькі пытанняў?

— Канечне, доктар! Вы ж урач, — адказвае яна, але тут жа зноў паварочваецца да мяне спінаю і пачынае перабіраць кнігі.

— У вас ёсць дзеці?

— Так, сын.

— А ці было ў вас... ці было ў вас раней... я хачу сказаць... тады... ці былі ў вас падобныя адчуванні?

— Так.

Яе голас стаў цяпер зусім іншы, выразны, без аніякай манернасці і нервовасці.

— А магчыма, каб вы... прабачце пытанне... магчыма, каб цяпер была тая ж прычына?

— Так.

Коротка, быццам вострым нажом, адрэзала яна. Нічога не здрыганулася на яе твары, які быў мне відаць у профіль.

— Лепей за ўсё, васпані, каб я агледзеў вас... дазвольце папрасіць вас... перайсці ў другі пакой?

Тут яна раптам паварочваецца. Праз вуаль я адчуваю яе халодны, рашучы позірк, скіраваны на мяне.

— Не... гэта непатрэбна... я зусім дакладна ведаю прычыну майго недамагання.

Голас на момант змоўк. У цемры зноў бліснула напоўненая чарка.

— Дык вось слухайце... але спачатку паспрабуйце ўдумацца ва ўсё гэта: да чалавека, які гіне ў адзіноце, урываецца жанчына, упершыню за шмат гадоў белая жанчына пераступае парог яго пакоя... І раптам я адчуваю прысутнасць у пакоі чагосьці злавеснага, нейкай небяспекі. Я ўвесь пахаладзеў: мною авалодаў страх перад жалезнаю рашучасцю гэтай жанчыны, якая прышла з лёгкаю балбатнёю, а потым раптам агаліла сваё патрабаванне, як клінок. Я ж ведаў, чаго яна ад мяне хацела, адгадаў гэта адразу — не ў першы раз жанчыны звярталіся да мяне з такою просьбаю, але яны прыходзілі інакш, прыходзілі прысаромленыя, умоўвалі, плакалі і закліналі выратаваць іх. Але тут была... тут была жалезная, нібы мужчынская рашучасць... з першай хвіліны адчуў я, што гэтая жанчына мацней за мяне... што яна можа падпарадкаваць мяне сваёй волі... Аднак... аднак... ва мне расла нейкая злосць... мужчынская гордасць, крыўда, бо... я сказаў ужо, што з першай хвіліны, нават раней, як я пабачыў гэтую жанчыну, я адчуў у ёй ворага.

Спачатку я маўчаў. Маўчаў упарта і злосна. Я адчуваў, што яна глядзіць на мяне з-пад вуаля, глядзіць прама, патрабавальна і хоча прымусіць мяне гаварыць. Але я гэтак лёгка не паддамся. Я загаварыў, але... унікліва... міжвольна пераняў яе балбатлівы, абьякавы тон. Я прыкінуўся, што не разумею яе, бо — не ведаю, ці можаце вы зразумець гэта, — я хацеў прымусіць яе выказацца выразней, я не хацеў сам прапаноўваць, наадварот... хацеў, каб яна папрасіла... менавіта яна, якая з'явілася тут з такім уладным выглядам... І акрамя таго, я ведаю, якую ўладу нада мною маюць ганарыстыя, халодныя жанчыны.

Я гаварыў кругом ды навокала, што ёй няма чаго баяцца, што такая непрытомнасць — звычайная з'ява, больш таго, гэта нават зарука нармальнага развіцця дзіцяці. Я прыводзіў прыклады з медыцынскіх газет... Я гаварыў, гаварыў спакойна і лёгка, разглядаў увесь час яе недамаганне як нешта зусім звычайнае і... усё чакаў, што яна мяне спыніць. Я ведаў, што яна не вытрымае.

І сапраўды, яна рэзкім жэстам рукі перапыніла мяне, быццам адмятала ўсе гэтыя супакойлівыя словы.

— Мяне, доктар, не гэта трывожыць. У той раз, калі я хадзіла з першым хлопчыкам, маё здароўе было куды лепшае... але цяпер я ўжо не тая... у мяне не ў парадку з сэрцам...

— Вось яно што, з сэрцам не ў парадку, — паўтарыў я, паказваючы ўсім сваім выглядам неспакой. — Зараз паслухаем. — Я зрабіў рух, быццам устаю, каб дастаць стэтаскоп. Але яна спыніла мяне. Голас яе гучаў цяпер вельмі рэзка і катэгарычна, як каманда.

— У мяне не ў парадку з сэрцам, доктар, я папрашу вас верыць таму, што я кажу. Я не хацела б траціць час на даследаванні — вы маглі б, думаецца, выказаць мне крыху болей даверу. Я дастаткова даказала свой давер вам.

Цяпер гэта была ўжо барацьба, адкрыты выклік. І я прыняў яго.

— Давер патрабуе шчырасці, поўнай шчырасці. Гаварыце ясна, я ж урач. І перш за ўсё зніміце вуаль, сядайце сюды, пакіньце ў спакоі кнігі і ўсе гэтыя хітрыкі. Да ўрача не прыходзяць пад вуалем.

Горда выпрастаўшыся, яна акінула мяне позіркам. Хвіліну памарудзіла. Потым села і падняла вуаль. Я ўбачыў твар — такі, які баяўся ўбачыць: непранікальны, цвёрды, рашучы, адзначаны незалежнаю ад узросту прыгажосцю, твар з шэрымі вачамі, якія часта бываюць у англічанак, — вельмі спакойныя, але поўныя затоенага агню. Гэтыя тонкія сціснутыя губы ўмелі захоўваць тайну. Нейкі момант мы глядзелі адно на аднаго — яна ўладна і дапытліва, з такою халоднаю жорсткасцю, што я не вытрымаў і міжвольна адвёў убок вочы.

Яна лёгенька пастуквала пальцамі па сталае. Значыцца, і яна нервалалася. Потым раптам сказала:

— Вы ведаеце, доктар, чаго я ад вас хачу, ці не ведаеце?

— Здаецца, ведаю. Але лепей пагаворым адкрыта. Вы хочаце вызваліцца ад вашага стану... хочаце, каб я вызваліў вас ад непрытомнасці, ухіліў... ухіліў прычыну. Правільна я зразумеў?

— Так.

Як нож гільяціны, упала гэтае слова.

— А вы ведаеце, што падобныя эксперыменты небяспечныя... для абаіх бакоў?..

— Так.

— Што закон мне гэта забараняе?

— Бываюць выпадкі, калі гэта не толькі не забаронена, але, наадварот, рэкамендуецца.

— Але для гэтага трэба заключэнне ўрача.

— Дык зрабіце гэтае заключэнне. Вы ж урач.

Ясна, цвёрда, не мігаючы, глядзелі на мяне яе вочы.

Гэта быў загад, і я, маладушны чалавек, дрыжаў, уражаны дэманічнаю сілаю яе волі. Але я яшчэ курчыўся, не хацеў паказаць, што ўжо раздушаны. «Толькі не спяшацца! Як мага болей марудзіць! Вымусіць яе папрасіць», — нашэптвала мне нейкае няяснае жаданне.

— Гэта не заўсёды ва ўладзе ўрача. Але я гатовы...
Параіцца з калегам у бальніцы...

— Не трэба мне вашага калегі... я прыйшла да вас.

— Дазвольце даведацца, чаму менавіта да мяне?

Яна холадна зірнула на мяне.

— Не бачу прычыны хаваць гэта ад вас. Вы жывяце наводшыбе, вы мяне не ведаеце, вы добры ўрач, і вы... — яна ў першы раз запнулася, — відаць, нядоўга прабудзеце ў гэтай мясцовасці, асабліва калі... калі зможаце ўзяць з сабою дадому добрую суму грошай.

Мяне аж скаланула. Гэты сухі, як бы камерцыйны разлік ашаламіў мяне. Дагэтуль губы яе яшчэ не разамкнуліся для просьбы, але яна даўно ўжо ўсё падлічыла і спачатку высачыла мяне, як дзічыну, а потым пачала паляванне. Я адчуваў, як пранікае ў мяне яе дэманічная воля, але я супраціўляўся з усёю злосцю. Яшчэ раз прымусіў я сябе прыняць дзелавы, амаль іранічны тон.

— І гэтую добрую суму вы... вы аддадзіце ў маё распараджэнне?

— За вашу дапамогу і неадкладны ад'езд.

— Вы ведаеце, што я тады трачу права на пенсію?

— Я кампенсую вам яе.

— Вы гаворыце вельмі ясна... Але я хацеў бы яшчэ большай яснасці. Якую суму ганарару мелі вы на ўвазе?

— Дванаццаць тысяч гульдэнаў, з выплатаю па чэку ў Амстэрдаме.

Я задрыжаў... задрыжаў ад гневу і... захаплення. Усё яна разлічыла — і суму, і спосаб плацяжу, які прымушаў мяне да ад'езду, яна мяне ацаніла і купіла, не ведаючы мяне, распарадзілася мною, упэўненая ў сваёй уладзе. Мне вельмі хацелася ўдарыць яе па твары... Але

калі я, дрыжучы, устаў з месца — яна таксама ўста-ла — і паглядзеў ёй у вочы, паглядзеў на гэты моцна сціснуты рот, які не жадаў прасіць, на гэты ганарысты лоб, які не жадаў схіляцца, мною раптам авалодала... авалодала... нейкая прага помсты, насілля. Мусіць, і яна гэта адчула, бо высока падняла бровы, як робяць, калі хочуць асадзіць надакучлівага чалавека; ні яна, ні я не хавалі сваёй нянавісці. Я ведаў, што яна ненавідзіць мяне, бо адчувала патрэбу ўва мне, а я яе ненавідзеў за тое... за тое, што яна не хацела прасіць. У гэтую хвіліну, у гэтую адзіную хвіліну маўчання мы ўпершыню зага-варылі зусім шчыра. Потым, нібы змяя, упілася ў мяне думка, і я сказаў... сказаў ёй...

Але пачакайце, так вам не зразумець, што я зра-біў... што сказаў... мне трэба спачатку растлумачыць вам, як... як зарадзілася ўва мне... гэтая... вар'яцкая думка...

Зноў ціхенька бразнула ў цемры чарка. І голас пра-цягваў з яшчэ большым узбуджэннем:

— Не думайце, што я хачу зменшыць сваю віну, апраўдацца, абяліць сябе... Але вы без гэтага не зразу-меце... Не ведаю, ці быў я калі-небудзь добрым чалаве-кам... але, здаецца, дапамагаў я заўсёды ахвотна... А там, у маім сабачым жыцці гэта была ж адзіная ра-дасць: карыстаючыся жменькаю ведаў, увагнаных у мозг, зберагчы жыццё жывой істоце... Я адчуваў сябе тады госпадам богам... Далібог, гэта былі мае лепшыя хвіліны, калі прыходзіў вось такі жоўты хлапчына, пасізелы ад страху, са змяіным укусам на добра рас-пухлай назе і, плачучы, маліў не адразаць яму нагу, і я ўмудраўся яшчэ выратаваць яго. Я ездзіў у самыя далёкія мясціны памагаць жанчыне, якую трэсла ліха-манка; выпадала рабіць і тое, чаго чакала ад мяне мая сённяя наведніца — такое здаралася яшчэ ў Еўропе,

у клініцы. Але тады я адчуваў, што камусьці патрэбны, тады я ведаў, што выратоўваю кагосьці ад смерці ці распачы, а гэта патрэбна і самому выратавальніку — усведамляць, што ты патрэбны другому.

Але гэтая жанчына — не ведаю, ці здолею я растлумачыць вам, — яна ўзбуджала, раздражняла мяне з той мінуты, як увайшла, нібыта выпадкова, у мой дом. Сваёю ганарыстасцю яна выклікала ў мяне супраціўленне, абудзіла ўсё... як бы гэта сказаць... абудзіла ўсё прыглушанае, усё схаванае, усё злоснае. Мяне збівала з панталыку, што яна разыгрывала перада мною ледзі і з халоднаю абьякавасцю прапаноўвала здзелку, у той час як справа ішла пра жыццё і смерць... І потым... потым... зрэшты, ад гульні ў гольф не нараджаюцца дзеці... я ведаў... лепей будзе сказаць, я раптам з жахліваю выразнасцю падумаў — гэта і была тая думка, — з жахліваю выразнасцю падумаў, што гэтая спакойная, гэтая фанабэрыстая, гэтая халодная жанчына, якая пагардліва падняла бровы над стальнымі вачамі, прачытаўшы ў маім позірку адмову... амаль абурэнне, — што яна два-тры месяцы назад ляжала ў ложку з мужчынам і, можа, стагнала ад асалоды, голая, як жывёліна, і іхнія целы ўпіваліся адно ў адно, як вусны ў пацалунку... Вось гэта і была думка, якая пранізала мяне, калі яна паглядзела на мяне з такою ганарыстасцю, з такою пыхлівай халоднасцю, нібы англійскі афіцэр... і тады, тады ў мяне ўсё напружылася... я як бы ашалеў ад жадання ўнізіць яе... З гэтага моманту я бачыў праз сукенку яе голае цела... з гэтага моманту я толькі і жыў думкаю авалодаць ёю, вырваць стогн з яе жорсткіх вуснаў, бачыць гэтую халодную, гэтую ганарыстую жанчыну ў экстазе пачуццяў, як той, другі, каго я не ведаў. Гэта... гэта я і хацеў вам растлумачыць... як я ні апусціўся, аднак ніколі яшчэ не злоўжываў сваім становішчам урача... але тут не было прагнай цягі, не было нічога сексуальнага, пажадлівага, паверце мне...

я не стаў бы адпірацца... толькі моцнае жаданне перасіліць яе гордасць... перасіліць як мужчына... Я, здаецца, ужо казаў вам, што вонкава халодныя жанчыны заўсёды мелі нада мною асаблівую ўладу... але цяпер, цяпер да гэтага дадалося яшчэ і тое, што я ўжо сем гадоў не быў блізкі з белаю жанчынаю, што я не ведаў супраціўлення... Бо тутэйшыя жанчыны, гэтыя мілыя істоты-шчабятухі, з радасным хваляваннем аддаюцца белаю чалавеку, «пану»... Яны ціхмяныя і пакорныя, заўсёды даступныя, заўсёды гатовыя дагаджаць вам з ціхім, гартанным смехам... Але якраз з-за гэтай пакоры, з-за гэтай рабскай дагодлівасці праходзіць асалода, і ты адчуваеш сябе свіннёю... Разумеце цяпер, разумеце, як ашаламляльна ўздзейнічала на мяне раптоўнае з'яўленне гэтай жанчыны, поўнай пагарды і нянавісці, наглуха замкнёнай, якая адначасова і дражніла сваёю таямніцаю, і напамінала аб нядаўняй страсці... калі яна дзёрзка ўвайшла ў клетку такога мужчыны, як я, такога адзінокага, згаладалага, адрэзанага ад усяго свету паўчалавека, паўзвера... Гэта... вось гэта я хацеў вам сказаць, каб вы зразумелі ўсё астатняе... зразумелі тое, што адбылося потым. Дык вось... перапоўнены нейкім злым жаданнем, атручаны думкаю пра яе, голую, жадабую, якая аддаецца мне, я ўнутры ўвесь падцягнуўся і разыграў абыякавасць.

Я холадна вымавіў:

— Дванаццаць тысяч гульдэнаў?.. Не, на гэта я не згодны.

Яна зірнула на мяне, крыху збялелая. Відаць, яна ўжо здагадалася, што маё супраціўленне выклікана не прагнасцю. І ўсё ж яна спыталася:

— Колькі ж вы хочаце?

Але я не хацеў працягваць размову ў такім прытворна халодным тоне.

— Давайце не будзем гуляць у хованкі. Я не дзялох... не бедны аптэкар з «Рамео і Джульеты», які пра-

дае атруту за corrupted gold¹... можа, я менш за ўсё дзялок... гэтым спосабам вы нічога не даб'ецеся.

— Дык вы не хочаце?

— За грошы — не.

На момант паміж намі ўсталявалася цішыня. Было так ціха, што я першы раз пачуў яе дыханне.

— Чаго ж вы яшчэ можаце хацець?

Тут я не мог болей трымацца:

— Перш за ўсё я хачу, каб вы... каб вы не звярталіся да мяне як да гандляра, а як да чалавека... Каб вы, калі вам трэба дапамога, не... лезлі адразу ж з вашымі гнюснымі грашамі... а папрасілі... мяне як чалавека, дапамагчы вам як чалавеку... Я не толькі ўрач, у мяне не толькі прыёмныя гадзіны... у мяне бываюць і другія гадзіны... можа, вы прыйшлі якраз у такую гадзіну...

Яна хвіліну маўчыць. Потым яе вусны злёгка крывацца, дрыжаць, і яна хутка пытаецца:

— Значыцца, каб я вас... папрасіла... тады б вы гэта зрабілі?

— Вось вы ўжо зноў таргуецеся! Вы згодні прасіць толькі ў тым выпадку, калі я спачатку паабяцаю. Спачатку вы павінны мяне папрасіць, тады я вам адкажу.

Яна ўзнямае галаву, як наравісты конь. З гневам глядзіць на мяне.

— Не, я не буду вас прасіць. Лепш загінуць!

Тут мною авалодвае гнеў, нястрымны, шалёны гнеў.

— Тады буду патрабаваць я, калі вы не хочаце прасіць. Я думаю, мне трэба выказацца больш ясна — вы ведаеце, чаго я ад вас хачу. Тады... тады я вам памагу.

Нейкі момант яна здзіўлена глядзела на мяне. Потым — о, я не магу, не магу выказаць, як жахліва гэта было, — твар яе раптоўна знерухомеў, а потым... потым яна нечакана зарагатала... з неапісальнаю пагардаю

---

¹ Нікчэмны метал (англ.).

зарагатала мне ў твар... з пагардаю, якая знішчыла мяне... і разам з тым яшчэ болей ап'яніла... Гэта было падобна на выбух, раптоўны, раскацісты, магутны... Такая вялізная сіла адчувалася ў гэтым пагардлівым рогаце, што я... так, я гатовы быў упасці перад ёю ніцма і цалаваць ёй ногі. Гэта цягнулася ўсяго імгненне... нібы маланка абпаліла мяне... Раптам яна павярнулася і хуценька падалася да дзвярэй.

Я міжвольна кінуўся ўслед... хацеў папрасіць праба-чэння... маліць яе... бо мая сіла была зламана канчаткова... але яна яшчэ раз павярнулася да мяне і сказала... не, загадала:

— Асмельцеся толькі пайсці ўслед ці сачыць за мною... Пашкадуце!

У той самы момант за ёю з трэскам зачыніліся дзверы.

Зноў паўза. Зноў маўчанне... Зноў толькі шалясценне, быццам струменілася месячнае святло. І нарэшце зноў яго голас:

— Дзверы з трэскам зачыніліся... але я стаяў нерухома на месцы... Я быў нібы загіпнатызаваны яе загадам... Я чуў, як яна спускалася па лесвіцы, як зачыніліся дзверы... я чуў усё і ўсёю істотаю рваўся да яе... каб яе... не ведаю што... каб вярнуць яе, ці ўдарыць, ці задушыць... але толькі бегчы ўслед за ёю... за ёю... Але я не мог гэтага зрабіць, не мог паварушыцца, мяне быццам паралізавала электрычным токам... мяне ўразіла, уразіла ў самае сэрца знішчальная маланка яе позірку... Я ведаю, што гэтага не растлумачыць і не раскажаць... Гэта можа здацца смешным, але я ўсё стаяў і стаяў... Прайшло некалькі мінут, можа, пяць, можа, дзесяць, перш чым я змог адарваць нагу ад падлогі...

Але як толькі я ступіў з месца, я ўжо ўвесь гарэў і гатовы быў бегчы... Умомант я зляцеў па лесвіцы ўніз...

У яе няма другой дарогі, як толькі па вуліцы да станцыі... Я кідаюся ў хляўчук па веласіпед, бачу, што забыўся ўзяць ключ, зрываю засаўку, бамбук трашчыць і разлятаецца на кавалкі... і вось я ўжо на веласіпедзе і імчуся за ёю ўслед... Я павінен... я павінен дагнаць яе, перш чым яна сядзе ў аўтамабіль... Я павінен пагаварыць з ёю...

Я нясуся па пыльнай вуліцы, цяпер толькі бачу, як доўга я прастаяў у здранцвенні... Але вось... на паваротцы ў лесе, перад самай станцыяй, я бачу яе, яна ідзе шпаркім цвёрдым крокам у суправаджэнні боя... Але і яна, відаць, заўважыла мяне, бо гаворыць нешта бою, і той спыняецца, а яна ідзе далей адна... Што яна хоча рабіць? Чаму хоча быць адна?.. Можа, яна хоча пагаварыць са мною сам-насам, каб ён не чуў?.. Шалёна націскаю на педаль... Раптам нехта кідаецца мне напераз на дарогу... яе бой... Я ледзь паспяваю рвануць веласіпед убок і лячу на зямлю...

Устаю з лаянкаю... міжвольна замахваюся кулаком, каб даць дурню кухталя, але ён адхінаецца... Атрасаю веласіпед, збіраюся зноў ускочыць на яго... Але нягоднік зноў тут, хапаецца за веласіпед і гаворыць на сваёй ламанай англійскай мове: «You remain here»¹.

Вы не жылі ў тропіках... Вы не ведаеце, якая гэта дзёрзкасць, калі тубылец хапаецца за веласіпед белага «пана» і яму, «пану», загадвае заставацца на месцы. Замест адказу я б'ю яго па твары... ён хістаецца, але ўсё такі не выпускае веласіпеда... Яго вузкія вочы шырока расплюшчаны і поўныя страху... але ён трымаецца за руль, трымаецца па-д'ябальску моцна... «You remain here», — мармыча ён яшчэ раз. На шчасце, у мяне з сабою не было рэвальвера, а то я абавязкова застрэліў бы яго.

— Прэч, шэльма!

---

¹ Вы застаняцеся тут (англ.).

Ён глядзіць на мяне, увесь скурчыўся, але не выпускае з рук руля. Я зноў б'ю яго па галаве, ён, аднак, трымае руль. Тут мною авалодвае злосць... я бачу, што яе ўжо не відаць — можа, яна ўжо паехала... Я нанашу яму сапраўдны баксёрскі ўдар пад падбароддзе, які збівае яго з ног. Цяпер веласіпед зноў мой... Ускокваю на сядло, але веласіпед не кранаецца з месца... у час барацьбы сагнулася спіца... Дрыготкімі рукамі я спрабую выраўняць яе... нічога не атрымліваецца... Тады я кідаю веласіпед на дарогу побач з нягоднікам, той устае ўвесь у крыві і адыходзіць убок... І тады — не, вы не можаце зразумець, якая гэта ганьба там, калі еўрапеец... але я ўжо не разумеў, што раблю... у мяне была толькі адна думка: за ёю, дагнаць яе... і я пабег, пабег як ашалелы па вясковай вуліцы, міма халуп, дзе тубыльцы здзіўлена тоўпіліся каля дзвярэй, каб паглядзець, як бяжыць белы чалавек, як бяжыць доктар.

Абліваючыся потам, прымчаўся я на станцыю... Маё першае пытанне было:

— Дзе аўтамабіль?..

— Толькі што паехаў... — Здзіўлена глядзелі на мяне людзі — я павінен быў здацца ім вар'ятам, калі прыбег увесь потны і брудны, яшчэ здалёку выкрыкваючы сваё пытанне... На дарозе за станцыяй я бачу клубы белага аўтамабільнага дыму... Ёй удалося ўцячы... удалося, як, відаць, удаюцца ўсе яе цвёрдыя, бязлітасна цвёрдыя намеры.

Але ўцёкі ёй не памаглі... У тропіках няма таямніц паміж еўрапейцамі... усе ведаюць адзін аднаго, кожная драбязя вырастае ў падзею... Нездарма прастаяў яе шафёр цэлую гадзіну каля ўрадавага бунгала... праз некалькі мінут я ўжо ведаю ўсё... Ведаю, хто яна... што жыве яна ў... ну, у галоўным горадзе правінцыі, за восем гадзін язды адсюль па чыгунцы... што яна... ну, скажам, жонка буйнага камерсанта, страшэнна багатая, з добрай сям'і, англічанка... Ведаю, што яе муж вось ужо пяць

месяцаў як у Амерыцы і ў бліжэйшыя дні вяртаецца сюды, каб забраць яе ў Еўропу...

А яна — і гэтая думка, як атрута, пячэ мяне,— яна цяжарная не болей двух ці трох месяцаў...

— Пакуль што я яшчэ мог усё растлумачыць вам... можа, толькі таму, што да гэтага моманту сам яшчэ разумеў сябе... сам, як урач, ставіў дыягназ свайго стану. Але тут мною як бы авалодала ліхаманка... я страціў здольнасць валодаць сабою... хоць і ясна ўсведамляў, як недарэчна ўсё, што я раблю, але я ўжо не разумеў самога сябе... я, як апантаны, бег наперад, бачыў перад сабою толькі адну мэту... Зрэшты, пачакайце... я ўсё-такі паспрабую растлумачыць вам... Ведаеце вы, што такое амок?

— Амок?.. Штосьці прыпамінаю... Гэта від ап'янення ў малайцаў...

— Гэта больш чым ап'яненне... гэта шаленства, яно падобна на сабачае... гэта прыпадак бяссэнсавай крыва-жэрнай манаманіі, якую нельга параўнаць ні з якім другім відам алкагольнай атруты... Я сам быў сведкам некалькіх выпадкаў — калі справа ідзе пра іншых, мы заўсёды вельмі разумныя і дзелавітыя,— але мне так і не ўдалося высветліць прычыну гэтай жахлівай і загадкавай хваробы... Яна, відаць, неяк звязана з кліматам, з гэтай душнай, насычанай атмасферай, якая, як у навальніцу, гняце на нервовую сістэму, пакуль яна нарэшце не разбурыцца... Дык вось амок... так, амок — вось як яно адбываецца: які-небудзь малаец, чалавек прасты і дабрадушны, сядзіць і цягне сваё пітво... сядзіць, атупелы, абыякавы, вялы... як я сядзеў у сваім пакоі... і раптам усхопліваецца з месца, хапае нож, кідаецца на вуліцу... і бяжыць наперад, толькі наперад... сам не ведаючы куды... Хто б яму ні трапіўся па дарозе, чалавек ці жывёліна, ён забівае яго сваім крысам, і вы-

гляд крыві яшчэ болей узбуджае яго... Пена выступае ў яго на губах, ён вые, як дзікі звер... і бяжыць, бяжыць, бяжыць, не глядзіць ні направа, ні налева, бяжыць з немым крыкам, з акрываўленым нажом у руцэ, па сваім жахлівым шляху... Людзі ў вёсках ведаюць, што няма сілы, здольнай спыніць чалавека, якога гоніць амок... пры яго набліжэнні яны крычаць, папярэджваючы другіх: «Амок!» «Амок!», і ўсё ўцякае... а ён імчыцца, нічога не чуе, не бачыць, забівае сустрэчных... пакуль яго не прыстрэляць, як шалёнага сабаку, ці ён сам, з пенаю на губах, не ўпадзе на зямлю...

Я бачыў гэта адзін раз з акна майго дома... гэта было страшэннае відовішча... але толькі таму, што я гэта бачыў, я разумею самога сябе ў тыя дні... Дакладна гэтаксама, з такім самым жахлівым, нерухомым позіткам, раз'юшана кінуўся я... услед за гэтаю жанчынаю... Я не помню, як я ўсё зрабіў, з якою надзвычайнаю, шалёнаю хуткасцю ўсё адбылося... Праз дзесяць мінут, не, што я кажу, праз пяць, праз дзве... пасля таго, як я ўсё даведаўся пра гэтую жанчыну, яе прозвішча, адрас, гісторыю яе жыцця, я ўжо імчаўся на пазычаным у кагосьці веласіпедзе дадому, кінуў у чамадан гарнітур, узяў грошай і падаўся на сваёй калясцы на чыгуначную станцыю... паехаў, не папярэдзіўшы мясцовага чыноўніка... не прызначыўшы замест сябе намесніка, пакінуўшы дом і ўсе рэчы на волю лёсу... Вакол мяне стоўпіліся слугі, здзіўленыя жанчыны аб нечым пыталіся, але я не адказваў, нават не павярнуўся... паехаў на чыгуначную станцыю і першым цягніком падаўся ў горад... Прайшло не болей гадзіны з таго моманту, як гэтая жанчына ўвайшла ў мой пакой, а я ўжо паставіў на карту ўсю сваю будучыню і імчаўся, падганяны амокам, у невядомае...

Я імчаўся наперад на злом галавы... У шэсць гадзін вечара я прыехаў... у дзесяць мінут сёмай я быў у яе ў доме і папрасіў далажыць пра мяне. Гэта было... ве-

даеце... самае недарэчнае, самае неразумнае, што я мог зрабіць... але ў падганянага амокам вочы нічога не бачаць, ён не заўважае, куды бяжыць... Праз некалькі хвілін слуга вярнуўся... сказаў ветліва і холадна... пані адчувае сябе дрэнна і не можа мяне прыняць.

Я выйшаў хістаючыся на вуліцу... Цэлую гадзіну я бадзяўся вакол дома ў вар'яцкай надзеі, што яна можа паслаць па мяне... толькі пасля гэтага я заняў нумар у Странд-атэлі і патрабаваў прынесці мне ў пакой дзве пляшкі віскі... Віскі і двойная доза вераналу памаглі мне... я нарэшце заснуў... і цяжкі, мутны сон быў адзінаю перадышкаю ў гэтай гонцы паміж жыццём і смерцю.

Прагучаў звон — два цвёрдыя, важкія ўдары, якія яшчэ доўга вібравалі ў мяккім, амаль нерухомым акіяне паветра і паступова затухалі ў ціхім, няспынным цурчанні вады, якое неадступна суправаджала ўсхваляваны расказ чалавека, што сядзеў у змроку; мне здалася, што ён здрыгануўся, яго расказ перапыніўся. Я зноў пачуў, як рука намацвае пляшку, пачуў ціхае бульканне. Потым, відаць, супакоены, ён загаварыў больш роўным голасам:

— Час, які настаў пасля гэтага, я наўрад ці змагу вам апісаць. Цяпер я думаю, што ў мяне была ліхаманка, ва ўсякім разе, я быў у стане надзвычайнага ўзбуджэння, якое межавала з вар'яцтвам, — як я ўжо казаў, чалавек, падганяны амокам. Але не забудзьце, што я прыехаў у аўторак увечары, а ў суботу, як я тым часам даведаўся, павінен быў прыехаць на параходзе кампаніі Р. СЕ О. з Іакагамы яе муж; значыцца, заставалася толькі тры дні, тры кароткія дні, каб выратаваць яе. Зразумейце: я ведаў, што павінен неадкладна дапамагчы ёй, і не мог гаварыць з ёю. Менавіта гэтая патрэба прасіць прабачэння за мае смешныя паводзіны, за маю

нястрыманасць і распальвала мяне ўсё болей. Я ведаў, якім каштоўным з'яўляецца кожнае імгненне, ведаў, што для яе гэта пытанне жыцця і смерці, і ўсё-такі не меў магчымасці шапнуць ёй слоўца, падаць які-небудзь знак, бо менавіта маё недарэчнае і шалёнае праследаванне напалохала яе. Гэта было... так, пастойце... так бывае, калі адзін бяжыць папярэдзіць другога, што яго хочуць забіць, а той лічыць яго самога забойцам і бяжыць наперад, насустрач пагібелі... Яна бачыла ўва мне толькі вар'ята, які праследуе яе, каб унізіць, а я... у гэтым і была ўся жахлівая недарэчнасць... я болей і не думаў пра гэта... я быў цалкам знішчаны, я хацеў толькі дапамагчы ёй, зрабіць паслугу... Я пайшоў бы на злачынства, на забойства, каб толькі дапамагчы ёй. Але яна, яна гэтага не разумела. Раніцаю, як толькі я прачнуўся, я адразу ж пабег зноў да яе дома; каля дзвярэй стаяў бой, той самы бой, якога я ўдарыў па твары; заўважыўшы мяне — безумоўна, ён мяне чакаў,— ён борздзенька шмыгануў у дзверы. Можна, ён гэта зрабіў толькі таму, што хацеў папярэдзіць аб маім прыходзе... ах, гэтая невядомасць, як мучыць яна мяне цяпер... можна, тады ўсё было ўжо падрыхтавана да майго прыёму... але ў той момант, калі я яго ўбачыў і ўспомніў пра сваю ганьбу, мне не хапіла духу зрабіць яшчэ адну спробу... У мяне дрыжалі калені. Перад самым парогам я павярнуўся і пайшоў прэч... пайшоў у той момант, калі яна, можна, чакала мяне і пакутавала не менш за мяне.

Цяпер я ўжо зусім не ведаў, што рабіць у гэтым чужым горадзе, дзе вуліцы, здавалася, пяклі мне падэшвы... Раптам у мяне бліснула думка; у той самы момант я паклікаў каляску, паехаў да таго самага віцэ-рэзідэнта, якому я калісьці дапамог, і папрасіў далажыць аба мне... У маім выглядзе было, відаць, штосьці дзіўнае, бо ён паглядзеў на мяне неяк спалохана, і праз яго ветлівасць праглядвала трывога... можна, ён тады ўжо ўгадаў ува мне чалавека, якога гоніць амок... Я ра-

шуча заявіў яму, што прашу перавесці мяне ў горад, бо не магу болей вытрымаць на маім пасту... я павінен пераехаць неадкладна... Ён зірнуў на мяне... не магу вам перадаць, як ён на мяне зірнуў... ну, прыкладна гэтак, як глядзіць урач на хворага...

— У вас здалі нервы, мілы доктар,— сказаў ён,— я гэта вельмі добра разумею. Ну, гэта можна будзе як-небудзь уладзіць; пачакайце толькі крышку... скажам, тыдні чатыры... мне трэба спачатку знайсці вам замену.

— Не магу чакаць ніводнага дня,— адказаў я.

Ён зноў кінуў на мяне дзіўны позірк.

— Трэба пацярпець, доктар,— сур'ёзна сказаў ён,— мы не можам пакінуць пост без урача. Але абяцаю вам, што сёння ж займуся гэтым.

Я стаяў перад ім, сціснуўшы зубы, і першы раз выразна адчуваў, што я прададзены чалавек, раб. У мяне ўжо закіпала абурэнне, але ён са свецкаю ветлівасцю апырэдзіў мяне:

— Вы адвыклі ад людзей, доктар, а гэта таксама, зрэшты, хвароба. Мы тут усе здзіўляліся, чаму вы ніколі не прыязджаеце, ніколі не бераце адпачынку. Вам трэба бываць на людзях, забаўляцца. Прыходзьце, скажам, сёння ўвечары — сёння прыём у губернатара, там будзе ўся наша калонія. Многія даўно ўжо хочуць пазнаёміцца з вамі, пытаюцца пра вас і выказваюць пажаданне, каб вы перабраліся сюды.

Апошнія яго словы ўразілі мяне. Пытаюцца пра мяне? Ці не яна? Я адразу быццам перарадзіўся, падзякаваў віцэ-рэзідэнту самымі ветлівымі словамі за запрашэнне і паабяцаў быць без спазнення. І прыйшоў дакладна ў прызначаны час, нават болей, чым дакладна. Ці трэба казаць, што, гнаны нецярпеннем, я першы з'явіўся ў вялізнай зале ўрадавага будынка; маўклівыя жаўтаскурыя слугі мітусіліся навокал, мякка ступаючы босымі нагамі, і, як здалося майму азмрочанаму розуму, пасміхаліся за маёю спінаю. Чвэрць гадзіны я быў адзін

сярод гэтага бяшумнага натоўпу і настолькі адзінокі, што чуў ціканне гадзінніка ў кішэні камізэлькі. Нарэшце прыйшлі два-тры чыноўнікі з сем'ямі, а потым з'явіўся і сам губернатар, які пачаў са мною працяглую размову; я ўважліва слухаў і, як мне здавалася, трапна адказваў, пакуль... пакуль мною не авалодала нейкае незразумелае нервовае хваляванне; я страціў дасціпнасць і пачаў адказваць неўпапад. Я стаяў спінаю да дзвярэй залы, але адразу адчуў, што ўвайшла яна, што яна ўжо тут; я не мог бы растлумачыць вам, чаму ўзнікла гэтае перакананне, якое збянтэжыла мяне, але, размаўляючы з губернатарам і прыслухоўваючыся да яго слоў, я ў той час адчуваў дзесьці за сабою яе прысутнасць. На шчасце, губернатар неўзабаве скончыў размову — мне здаецца, калі б ён не адпусціў мяне, я ўсё роўна, не зважаючы на ветлівасць, павярнуўся б, такая моцная была гэтая дзіўная напружанасць маіх нерваў, такая пакутлівая была гэтая патрэба. І сапраўды, ледзь толькі я павярнуўся, як убачыў яе на тым самым месцы, дзе ў думках уяўляў сабе. На ёй была жоўтая бальная сукенка, матава, як слановая косць, паблісквалі яе цудоўныя вузкія плечы; яна размаўляла, акружаная купкаю гасцей. Яна ўсміхалася, але я ўлавіў на яе твары нейкую напружанасць. Я падышоў бліжэй — яна не бачыла ці не хацела мяне бачыць — і ўгледзеўся ў гэтую ўсмешку, прыязную і халодна-ветлівую, якая гуляла на тонкіх вуснах. І яе ўсмешка зноў ап'яніла мяне, бо яна... бо я ведаў, што яна падман, крывадушнасць, віртуознае ўменне прыкідвацца. Сёння серада, мільганула ў мяне ў галаве, у суботу прыходзіць параход, на якім едзе яе муж... Як можа яна так усміхацца, так... так упэўнена, так бесклапотна ўсміхацца і нядбайна гуляць веерам, замест таго каб камячыць яго ад хвалявання? Я... я, чужы... я ўжо два дні дрыжу, чакаючы той гадзіны... я, чужы, пакутліва перажываю за яе страх, яе распач... а яна прыйшла на баль і ўсміхаецца, усміхаецца, усміхаецца...

Дзесьці ззаду зайграла музыка. Пачаліся танцы. Пажылы афіцэр запрасіў яе; яна папрасіла прабачэння ў сваіх субяседнікаў і прайшла попlech з ім міма мяне ў другую залу. Калі яна заўважыла мяне, раптоўная сутарга прабегла па яе твары — але толькі на хвілінку, потым яна ветліва кіўнула мне, як выпадковаму знаёмаму, сказала «добры вечар, доктар!» — і знікла, перш чым я паспеў вырашыць, павітацца з ёю ці не. Ніхто не мог бы разгадаць, што хавалася ў позірку гэтых шэра-зялёных вачэй, і я, я сам гэтага не ведаў. Чаму яна прывіталася... чаму раптам пазнала мяне?.. Было гэта самаабаронай, ці крокам да прымірэння, ці проста збянтэжанасцю? Не магу вам выказаць, як я быў узрушаны, ува мне ўсё ўскалыхнулася і гатова было вырвацца наверх. Я глядзеў на яе, як яна спакойна вальсавала ў абдымках афіцэра, з бесклапотным і халодным выразам на твары, а я ж ведаў, што яна... што яна гэтак жа, як і я, думае толькі аб адным... толькі аб адным... што толькі нам дваім у гэтым натоўпе вядома жахлівая таямніца... а яна танцавала... У гэтыя хвіліны мае пакуты, маё імкненне памагчы ёй і захапленне дасягнулі апагею. Не ведаю, ці сачыў хто-небудзь за мною, але, бясспрэчна, я сваімі паводзінамі мог выдаць тое, што гэтак умела ўтойвала яна,— я не мог прымусіць сябе глядзець у другі бок, я павінен быў... так, павінен быў глядзець на яе, я еў яе вачамі, здалёку ўтаропліваўся ў яе замкнёны твар — можа, маска спадзе хоць на момант. Яна, мусіць, адчувала на сабе гэты ўпарты позірк, і ён прыгнятаў яе. Вяртаючыся попlech са сваім кавалерам, яна бліснула на мяне вачамі ўладна, быццам загадвала знікнуць; ужо знаёмая мне маршчына высакамернага гневу зноў прарэзала яе лоб.

Але... але... я ўжо гаварыў вам... мяне гнаў амок, я не глядзеў ні направа, ні налева. Я імгненна зразумеў яе — гэты позірк гаварыў: «Не прыцягвай увагі! Вазьмі сябе ў рукі!» Я ведаў, што яна... як бы гэта сказаць?.. што яна

патрабуе ад мяне стрыманасці тут, у гэтай зале... я разумеў, што пайдзі я цяпер дадому, я мог бы заўтра з упэўненасцю разлічваць на тое, што яна прыме мяне... Яна хацела толькі пазбавіцца ад маёй дакучлівасці тут... я ведаў, што яна — а для гэтага я даваў ёй поўную падставу — баіцца якой-небудзь маёй дзіўнай выхадкі... Вы бачыце... я ведаў усё, я зразумеў гэты катэгарычны шэры позірк, але... але гэта было звыш маіх сіл, я мусіў гаварыць з ёю. Дык вось я паплёўся да купкі гасцей, сярод якіх яна стаяла і размаўляла, далучыўся да іх, хоць ведаў толькі нямногіх. Я падышоў зусім блізка, бо хацеў чуць, як яна гаворыць, але кожны раз сціскаўся, нібы пабіты сабака, пад яе позіркам, які зрэдку холадна слізгаў па мне, быццам я быў палатнянай парцьерай, да якой прыхінуўся, ці паветрам, якое лёгенька гэтую парцьеру калыхала. Але я стаяў і чакаў слова ад яе, якога-небудзь знака прымірэння, стаяў як слуп і не зводзіў з яе вачэй у агульнай размове. Безумоўна, на гэта ўжо звярнулі ўвагу, безумоўна, бо ніхто не сказаў мне ні слова; і яна, мусіць, пакутавала ад маіх недарэчных паводзін.

Як доўга я прастаяў бы, не ведаю... можа, цэлую вечнасць... я не мог вызваліцца ад чараў, якія скавалі маю волю. Мяне быццам паралізавала шалёная ўпартасць... Але яна не вытрымала... З уласціваю ёй чароўнаю прастатою яна раптам сказала, звяртаючыся да мужчын, якія стаялі навокал:

— Я крыху стамілася... хачу сёння раней легчы спаць... Добрай ночы!

І вось яна ўжо прайшла міма мяне, па-свецку холадна кіўнуўшы галавою... Я яшчэ паспеў заўважыць маршчыну на яе лбе, а потым бачыў ужо толькі спіну, белую, халодную, голую спіну. Прайшла нейкая хвіліна, перш чым я зразумеў, што яна пайшла... што я болей не ўбачу яе, не змагу гаварыць з ёю ў гэты вечар, у гэты апошні вечар, калі магчыма выратаванне... і гэтак я

стаяў нейкі момант, знерухомеўшы на месцы, пакуль не ўсвядоміў гэтага... а потым... потым...

Але пачакайце... пачакайце... Гэтак вы не зразумеце ўсёй недарэчнасці, усяго глупства майго ўчынку... спачатку я павінен апісаць вам месца дзеяння... Гэта было ў вялікай зале ўрадавага будынка, у вялізнай зале, залітай святлом і амаль пустой... пары пайшлі танцаваць, мужчыны — гуляць у карты... толькі па кутках размаўлялі невялічкія купкі гасцей... Дык вось, зала была пустая, самы нязначны рух кідаўся ў вочы ў яркім святле... і яна павольнаю лёгкаю хадою ішла па прасторнай зале, узняўшы плечы, зрэдку адказваючы на паклоны... ішла з тым цудоўным высакамерным непарушным спакоем, які так захапляў мяне ў ёй... Я... я заставаўся на месцы, як я вам ужо казаў; я быў быццам паралізаваны, пакуль не зразумеў, што яна пайшла... а калі я гэта зразумеў, яна была ўжо ў другім канцы залы каля самага выхаду... Тут... о, дагэтуль мне сорамна ўспамінаць пра гэта... тут нешта раптам штурханула мяне, і я пабег... я не пайшоў, а пабег услед за ёю, і грук маіх абцасаў гучна адбіваўся ад сценаў залы... Я чуў свае крокі, бачыў здзіўленыя позіркі, звернутыя на мяне... я згараў ад сораму... я ўжо ў час бегу зразумеў, што я вар'ят... але не мог... не мог спыніцца... Я дагнаў яе каля дзвярэй... Яна павярнулася... яе вочы шэраю сталю ўпіліся ў мяне, ноздры задрыжалі ад гневу... Я толькі быў разывіў рот... як яна... раптам гучна засмяялася... звонкім, бесклапотным, шчырым смехам і сказала... гучна, каб усе чулі:

— Ах, доктар, толькі цяпер вы ўспомнілі пра рэцэпт для майго хлопчыка... ах, ужо мне гэтыя вучоныя...

Госці, якія стаялі паблізу, дабрадушна засмяяліся... я зразумеў, я быў моцна ўражаны, як па-майстэрску выратавала яна сітуацыю... Я хуценька вырваў з бланкета чысты лісток... яна спакойна ўзяла яго і... пайшла... падзякаваўшы халоднаю ўсмешкаю... У першы момант

я абрадаваўся... я бачыў, што яна ўмела загладзіла мой недарэчны ўчынак, выратавала становішча... але я тут жа зразумеў, што для мяне ўсё страчана, што гэтая жанчына ненавідзіць мяне за маю шалёную гарачнасць... ненавідзіць мацней за смерць.. зразумеў, што магу сотні разоў падыходзіць да яе дзвярэй, і яна будзе сотні разоў праганяць мяне, як сабаку.

Хістаючыся, ішоў я па зале... і адчуваў, што на мяне глядзяць людзі... у мяне быў, відаць, вельмі дзіўны выгляд... Я пайшоў у буфет, выпіў запар дзве, тры, чатыры чаркі каньяку... гэта выратавала мяне ад непрытомнасці... нервы болей не вытрымлівалі, яны быццам абарваліся... Потым я выбраўся цераз бакавы выхад, тайком, як злачынца... Ні за якія багацці на свеце не прайшоў бы я зноў па той зале; дзе сцены яшчэ хавалі водгук яе смеху... Я пайшоў... дакладна не ведаю, куды я пайшоў... у нейкія шынкі — і напіўся... напіўся, як чалавек, які хоча ўсё забыць... але... але мне не ўдалося адурманіць сябе... яе смех гучаў ува мне, рэзкі і злосны... гэты пракляты смех я ніяк не мог заглушыць... Потым я блукаў па беразе каля гавані... рэвальвер я пакінуў у атэлі, а то абавязкова застрэліўся б. Я болей ні аб чым не думаў і з адною гэтаю думкаю пайшоў да сябе... з думкаю аб левай шуфлядцы камоды, дзе ляжаў мой рэвальвер... толькі з адною гэтаю думкаю.

Калі я тады не застрэліўся... прысягаю вам, гэта была не баязлівасць... было б збавеннем спусціць ужо ўзведзены курок... але, як бы растлумачыць гэта вам... я адчуваў, што на мне яшчэ ляжыць абавязак... так, той самы абавязак... Мяне збівала з панталыку думка, што я магу яшчэ быць ёй карысны, патрэбны ёй... бо была ўжо раніца ў чацвер, а ў суботу... я ж казаў вам... у суботу павінен быў прыйсці параход, і я ведаў, што гэтая жанчына, гэтая гордая жанчына не перажыве свайго ўніжэння перад мужам і перад светам... О, як мучылі мяне думкі аб неразумна страчаным каштоўным

часе, аб маёй шалёнай неразважлівасці, якая зрабіла немагчымай своечасовую дапамогу... гадзінамі, прысягаю вам, гадзінамі хадзіў я ўзад і ўперад па пакоі і ламаў галаву, намагаўся знайсці спосаб наблізіцца да яе, выправіць сваю памылку, дапамагчы ёй... Што яна болей не дапусціць мяне да сябе, было мне зусім ясна... я ўсімі сваімі нервамі адчуваў яшчэ яе смех і гнеўнае ўздрыгванне ноздраў... Гадзінамі, гадзінамі бегаў я ў трох метрах майго цеснага пакоя... быў ужо дзень, час набліжаўся да поўдня...

І раптам мяне штурханула да стала... я схпіў пачак паштовай паперы і пачаў пісаць ёй... я ўсё напісаў... я скуголіў, як пабіты сабака, я прасіў у яе прабачэння, называў сябе вар'ятам, злачынцам... умольваў даверыцца мне... Я абяцаў знікнуць адразу ж з горада, з калоніі, памерці, пажадай яна гэтага... толькі б яна прабачыла мне, і паверыла, і дазволіла дапамагчы ёй у гэтую апошнюю, самую апошнюю гадзіну... Я спісаў дваццаць старонак... Мусіць, гэта быў шалёны, дзіўны ліст, падобны на гарачкавае трызненне, бо, калі я ўстаў з-за стала, я абліваўся потам... пакой плыў перад вачамі, я мусіў выпіць шклянку вады... Я паспрабаваў перачытаць ліст, але мне стала страшна пасля першых слоў... дрыготкімі рукамі склаў я яго і хацеў ужо сунуць у канвэрт... і раптам мне прыйшла новая думка, я знайшоў патрэбнае, рашаючае слова. Яшчэ раз схпіў я пяро і напісаў на апошнім лістку: «Чакаю тут, у Странд-атэлі, вашага прабачэння. Калі да сямі гадзін не атрымаю адказу, я застрэлюся».

Пасля гэтага я выклікаў званком боя і загадаў яму аднесці ліст. Нарэшце-такі я сказаў ёй усё!

Побач з намі штосьці зазвінела і пакацілася, — неасцярожным рухам ён перакуліў пляшку з віскі. Я чуў, як яго рука мацала па палубе і нарэшце схпіла пустую пляшку; моцна размахнуўшыся, ён кінуў яе ў мора. Некалькі хвілін ён маўчаў, потым загаварыў яшчэ

больш гарачкава, яшчэ больш узбуджана і хапатліва.

— Я болей не веру ў бога... у мяне няма ні неба, ні пекла... а калі і ёсць пекла, то я яго не баюся — яно не можа быць страшней за гадзіны, якія я перажыў у тую раніцу, у той дзень... Уявіце сабе маленькі пакойчык, нагрэты сонцам, у якім робіцца ўсё гарачэй ад паўдзённай спёкі... пакойчык, дзе толькі стол, крэсла і ложка... На гэтым стале нічога, акрамя гадзінніка і рэвальвера, а каля стала — чалавек... чалавек, які не зводзіць вачэй з секунднай стрэлкі... чалавек, які не есць, не п'е, не курыць, не рухаецца з месца... які ўвесь час... чуеце, увесь час, тры гадзіны запар... глядзіць на белы круг цыферблата і на стрэлку, якая з ціканнем бяжыць па гэтым крузе... Так... так правёў я гэты дзень, толькі чакаў, чакаў, чакаў... але чакаў як... як робіць усё чалавек, гнаны амокам, — неўсвядомлена, тупа, з шалёнаю, прамалінейнаю ўпартасцю.

Ну... не буду апісваць вам гэтых гадзін... гэта не паддаецца апісанню... я і сам жа не разумею цяпер, як можна было гэта перажыць і не... не звар'яцець... І... у дваццаць дзве мінуцы чацвёртай... я ведаю дакладна, бо глядзеў жа на гадзіннік... пачуўся раптоўны стук у дзверы... Я ўсхопліваюся з месца... усхопліваюся, як тыгр, які кідаецца на здабычу, адным скачком я ўжо каля дзвярэй, расчыняю іх... у калідоры маленькі кітаёнак нясмела працягвае мне запіску. Я выхопліваю ў яго з рук складзеную паперку, і ён знікае.

Разгортваю запіску, хачу прачытаць... і не магу... перад вачамі чырвоныя кругі... Уявіце сабе мае мукі... нарэшце, нарэшце я атрымаў ад яе адказ... а тут усё дрыжыць і скача ў вачах... Я акунаю галаву ў ваду... робіцца лепей... Зноў бяруся за запіску і чытаю:

«Позна! Але чакайце дома. Можа, я вас яшчэ паклічу».

Падпісу няма. Паперка скамячаная, адарваная ад нейкага старога праспекта... словы надрапаны алоўкам

паспешна, с'як-так, не яе звычайным почыркам... Я сам не ведаю, чаму запіска гэтак узрушыла мяне... Нешта жахлівае, нешта таямнічае было ў гэтых радках, напісаных як бы ў час уцёкаў, стоячы дзе-небудзь каля пад'аконніка ці седзячы ў калясцы ў дарозе... Нейкім неапісальным жахам і холадам павеяла на мяне ад гэтай тайнай запіскі... і ўсё-такі... і ўсё-такі я быў шчаслівы — яна напісала мне, мне не трэба яшчэ паміраць, яна дазволіла, каб я дапамог ёй... можа... я мог бы... ..о, я адразу перапоўніўся самымі нязбытнымі надзеямі і марамі... Сотні, тысячы разоў перачытваў я маленькую запіску, цалаваў яе... разглядваў, шукаў якое-небудзь забытае, незаўважанае слова... Усё смялей, усё блытаней рабіліся мае мары, гэта быў нейкі гарачкавы сон наыве... нейкае здранцвенне, тупое і разам з тым напружанае, паміж дрымотаю і няспаннем, якое цягнулася ці то чвэрць гадзіны, ці то цэлыя гадзіны...

Раптам я страпянуўся... Як быццам пастукалі?... Я затоіў дыханне... мінута, дзве мінуты мёртвай цішыні... А потым зноў ціхі, як бы мышыны шорах, ціхі, але настойлівы стук... Я ўскочыў — галава ў мяне кружылася, — ірвануў дзверы, за імі стаяў бой, яе бой, той, якога я тады пабіў... Яго карычневы твар быў попельна-бледны, яго трывожны позірк сведчыў аб няшчасці... Мною авалодаў жах...

— Што... што здарылася? — з цяжкасцю выціснуў я з сябе.

— Come quickly¹, — адказаў ён... і больш нічога... Я адразу кінуўся ўніз па лесвіцы, ён за мною... Унізе стаяла «садо», маленькая каляска, мы селі...

— Што здарылася? — яшчэ раз спытаўся я...

Ён моўчкі зірнуў на мяне, увесь дрыжучы, сціснуўшы зубы... Я паўтарыў пытанне, але ён усё маўчаў і маўчаў... Я ахвотна яшчэ раз пабіў бы яго, але... мяне

¹ Ідзіце хутчэй (англ.).

кранала яго сабачая адданаць ёй... і я не стаў болей пытацца... Каляска так хутка імчалася па ажыўленых вуліцах, што прахожыя з лаянкаю адскоквалі ўбок. Мы праехалі еўрапейскі квартал, берагам падаліся ў ніжні горад і ўляцелі ў шумную мітусяніну кітайскага квартала... Нарэшце мы звярнулі ў вузкую вулічку, дзесьці наводшыбе... спыніліся перад нізкаю халупаю... Домік быў брудны, урослы ў зямлю, з боку вуліцы — крамка, асветленая свечкаю з лою... адна з тых крамак, за якімі хаваюцца курыльні опіуму і публічныя дамы, зладзейскія прытоны і склады крадзеных рэчаў... Бой паспешна пастукаў у дзверы... Дзверы прачыніліся, са шчыліны пачуўся сінаты голас... ён пытаўся і пытаўся... Я не вытрымаў, саскочыў з каляскі, штуршком адчыніў дзверы... Старая кітаянка спалохана ўскрыкнула і ўцякла... Бой увайшоў за мною, правёў мяне вузкім калідорам... адчыніў другія дзверы... дзверы ў цёмны пакой, дзе пахла гарэлкаю і згуслаю крывёю... Адтуль чуваць быў стогн... Я вобмацкам пачаў прабірацца наперад...

Зноў голас абарваўся. І калі ён потым прадоўжыў расказ, то ўжо не гаварыў, а хутчэй рыдаў.

— Я... я намацаваў дарогу... і там... там, на бруднай цыноўцы... сагнутая ад болю... ляжала і стагнала чалавечая істота... там ляжала яна...

Я не бачыў яе твару... Мае вочы яшчэ не прывыклі да цемры... вобмацкам я знайшоў яе руку... гарачую... як агонь... У яе была гарачка, моцная гарачка... і я здрыгнуўся... я адразу зразумеў усё... Яна збегла сюды ад мяне... дала скалечыць сябе... першай сустрэчнай бруднай старой кітаянцы, толькі таму, што баялася агалоскі... дала нейкай вядзьмарцы забіць сябе, каб толькі не даверыцца мне... Толькі таму, што я, вар'ят... не злітаваўся з яе, з яе гонару, не дапамог ёй адразу... таму што смерці яна баялася меней, чым мяне...

Я крыкнуў, каб прынеслі святло. Бой ускочыў; агідная старая дрыготкімі рукамі прынесла закураную газавую лампу... Я ледзь стрымаўся, каб не ўчапіцца жаўта-тварай карзе ў горла... Лампу паставілі на стол... жоўтае святло ўпала на змардаванае цела... І раптам... раптам з мяне як рукою зняло ўсё маё замарачэнне і злосць, увесь гэты нячысты накіп пачуццяў... цяпер я быў толькі ўрач, чалавек, які памагаў, аглядаў, быў узброены ведамі... Я забыўся пра сябе... мой розум праясніўся, і я пачаў змагацца з надыходзячым жахам... Голае цела, пра якое я марыў так моцна, я ўспрымаў цяпер толькі як... ну, як бы гэта сказаць... як матэрыю, як арганізм... я не адчуваў, што гэта яна, я бачыў толькі жыццё, якое змагалася са смерцю, чалавека, які курчыўся ў жахлівых пакутах... Яе кроў, яе гарачая свяшчэнная кроў цякла па маіх руках, але я не адчуваў ні хвалявання, ні жаху... я быў толькі ўрач... я бачыў толькі пакуты... і ўбачыў...

І ўбачыў адразу, што ўсё марна, што толькі цуд можа выратаваць яе... Яна была скалечана няўмелаю, злачыннаю рукою і сплывала крывёю... а ў мяне ў гэтым гнюсным прытоне не было нічога, каб спыніць кроў, не было нават чыстай вады... Усё, да чаго я дакранаўся, было бруднае...

— Трэба зараз жа ў бальніцу, — сказаў я. Але не паспеў я скончыць, як хворая сутаргавым намаганнем прыўзнялася на цыноўцы.

— Не... не... лепш памерці... каб ніхто не даведаўся... ніхто не даведаўся... Дадому... дадому!..

Я зразумеў... толькі за сваю таямніцу, за свой гонар змагалася яна... не за жыццё... І я падпарадкаваўся... Бой прынёс насілку.. мы паклалі яе, знясіленую, у гарачцы... і як... труп панеслі праз начную цемру... дадому. Не сталі адказваць на спалоханыя пытанні разгубленых слуг... як зладзеі, прайшлі ў яе пакой і замкнулі

дзверы... А потым... потым пачалася барацьба, доўгая барацьба са смерцю...

Раптам у маё плячо сутаргава ўчапілася рука, і я ледзь не ўскрыкнуў ад спалоху і болю. Яго твар раптам нечакана наблізіўся да майго, я ўбачыў белыя ашчэранныя зубы і шкельцы акулераў, якія зіхацелі ў водбліску месячнага святла, быццам пара вялізных кашэчых вачэй. І ён ужо не гаварыў — ён крычаў у прыпадку нястрымнага гневу:

— Ці ведаеце вы, вы, чужы чалавек, які спакойна сядзіць тут у крэсле, падарожнічае па свеце, ці ведаеце вы, што гэта такое, калі памірае чалавек? Ці былі вы калі-небудзь пры гэтым, ці бачылі вы, як курчыцца цела, як пасінелыя пазногці ўпіваюцца ў пустату, як хрыпіць гартань, як кожны член супраціўляецца, кожны палец змагаецца з жахлівым прывідам, як вочы вылазяць з арбіт ад страху, які не выказаць словамі? Ці прыходзілася вам перажываць гэта, вам, гуляшчаму чалавеку, турысту, вам, які разважае пра абавязак дапамагаць блізкаму? Я часта бачыў усё гэта, назіраў як урач... Гэта былі для мяне клінічныя выпадкі, штосьці фактычнае... я, так сказаць, вывучаў гэта — але перажыў толькі адзін раз... Я разам з паміраючай перажываў гэта і паміраў разам з ёю ў тую ноч... у тую жахлівую ноч, калі сядзеў побач з ёю і мучыў свой мозг, спрабуючы знайсці, прыдумаць, вынайсці што-небудзь, каб спыніць кроў, якая ўсё лілася і лілася, зменшыць гарачку, якая спальвала гэтую жанчыну на маіх вачах... адвесці смерць, якая ўсё набліжалася і набліжалася і якую я не мог адагнаць ад ложка. Ці разумееце вы, што гэта такое — быць урачом, ведаць усё пра ўсе хваробы, адчуваць на сабе абавязак дапамагчы, як вы гэтак разумна заўважылі, і ўсё-такі сядзець без усякай карысці побач з паміраючай, ведаць і быць бяссільным... ведаць

толькі адно, толькі жакхіваю праўду, што дапамагчы нельга... нават калі разрэзаць сабе ўсе вены... Бачыць, як бездапаможна спывае крывёю любімае цела, як яго мучыць боль, лічыць пульс, часты і перарывісты... які затухае ў цябе пад пальцамі... быць урачом і не ведаць нічога, нічога, нічога... толькі сядзець і то мармытаць малітвы, як старэнькая бабулька, то гразіць кулаком нікчэмнаму богу, пра якога ты ведаеш, што яго няма... Ці разумееце вы гэта? Разумееце?.. Я... я толькі аднаго не разумею, як... як можна не памерці ў такія хвіліны... як можна спаць і прачнуцца раніцаю, чысціць зубы, завязваць гальштук... як можна жыць пасля таго, што я перажыў; адчуваць, што гэтае жывое дыханне, што гэты першы і адзіны чалавек, за якога я так змагаўся, якога хацеў утрымаць усімі сіламі сваёй душы, выслізгвае ад мяне кудысьці ў невядомае, выслізгвае ўсё хутчэй з кожнай хвілінай, і я нічога не знаходжу ў сваім запаленым мозгу, што магло б утрымаць гэтага чалавека...

І да таго ж яшчэ, каб падвоіць мае пакуты, яшчэ вось гэта... Калі я сядзеў каля яе ложка — я даў ёй морфію, каб зменшыць боль, і глядзеў, як яна ляжыць з гарачымі шчокамі, гарачая і бледная, — так... калі я так сядзеў, я ўвесь час адчуваў ззаду чыйсьці позірк, скіраваны на мяне з жудасным напружаннем... Гэта бой сядзеў там на дыбачках, на падлозе, і шаптаў нейкія малітвы... Калі нашы позіркі сустракаліся, я чытаў у яго вачах... не, я не магу вам апісаць... чытаў такую просьбу, такую ўдзячнасць, і ў гэтыя хвіліны ён працягваў да мяне рукі, быццам заклінаў мяне выратаваць яе, вы разумееце — да мяне, да мяне працягваў рукі, як да бога... да мяне... а я ведаў, што я бяссільны, ведаў, што ўсё прапала і што я тут гэтак жа патрэбны, як мурашка, якая поўзае па падлозе... Ах, гэты позірк, як ён мяне мучыў, гэтая фанатычная, сляпая вера ў маё майстэрства... Мне хацелася крыкнуць на яго, ударыць нагою, так балюча рабіў

ён мне... і ўсё-такі я адчуваў, што мы абодва звязаны нашым каханнем да яе... і таямніцай... Як звер, які прытаіўся для скачка, сядзеў ён, спіснуты ў клубок, за маёю спінаю... Варта мне было сказаць слова, як ён ускокваў з месца і, бяшумна ступаючы босымі нагамі, прыносіў патрэбнае, а потым, поўны надзеі, падаваў мне яго дрыготкімі рукамі, як быццам у гэтым была дапамога... выратаванне... Я ведаю, ён разрэзаў бы сабе вены, каб ёй дапамагчы... такою была гэтая жанчына, такую ўладу мела яна над людзьмі, а я... у мяне не было ўлады выратаваць кроплю яе крыві... О, гэтая ноч, гэтая жудасная, бясконцая ноч паміж жыццём і смерцю!

Пад раніцу яна яшчэ раз апрытомнела... расплюшчыла вочы... цяпер у іх не было ні пагарды, ні халоднасці... ячы гарэлі вільготным, ліхаманкавым бляскам, і яна са здзіўленнем аглядвала пакой. Потым зірнула на мяне; здавалася, яна задумалася, намагалася ўспомніць, дзе бачыла мой твар... і раптам... я ўбачыў... яна ўспомніла... Нейкі спалох, абурэнне... штосьці... штосьці варожае, гнеўнае перакрывіла яе рысы... яна пачала варушыць рукамі, быццам хацела ўцякаць... прэч, прэч ад мяне... Я бачыў, што яна думае аб той... аб той гадзіне, калі я... Але потым яна прыйшла да памяці, спакойней зірнула на мяне, але дыхала цяжка... Я адчуваў, што яна хоча штосьці сказаць... зноў яе рукі заварушыліся... яна хацела прыўзняцца, але была занадта слабая... Я пачаў супакойваць, нахіліўся над ёю... тут яна паглядзела на мяне доўгім, пакутлівым позіркам... вусны ціха зварухнуліся... гэта згасалі яе апошнія гукі... Яна сказала:

— Ніхто не даведаецца?.. Ніхто?

— Ніхто,— адказаў я з усёю сілаю пераканаўчасці,— абацаю вам.

Але ў яе ў вачах усё яшчэ быў непакой... Невыразна, з намаганнем яна ледзь-ледзь выпіснула з гарачкавых вуснаў:

— Прысягніце мне... што ніхто не даведаецца... прысягніце!

Я падняў руку, як на прысягу. Яна глядзела на мяне... неперадавальным позіткам... ласкавым, цёплым, удзячным... так, сапраўды, сапраўды ўдзячным... яна хацела яшчэ штосьці сказаць, але ёй было занадта цяжка. Доўга ляжала яна, знясіленая, з заплюшчанымі вачамі. Потым пачалося жахлівае... жахлівае... яшчэ доўгую пакутлівую гадзіну змагалася яна; толькі пад раніцу настаў канец...

Ён доўга маўчаў. Я заўважыў гэта толькі тады, калі ў цішыні з сярэдняй палубы пачуўся звон — адзін, два, тры моцныя ўдары — тры гадзіны. Месячнае святло пацямнела, але ў паветры ўжо дрыжала нейкая новая жаўцізна, і зрэдку далятаў, як брыз, лёгкі ветрык. Яшчэ паўгадзіны, гадзіна, і надыдзе дзень, і ўвесь гэты кашмар знікне ў яркім святле. Цяпер я выразней бачыў яго рысы, бо цень быў ужо не такі густы і чорны ў нашым кутку; ён зняў шапачку, і я ўбачыў голы чэрап і змучаны твар, які здаўся мне яшчэ болей жахлівым. Але вось бліскучыя шкельцы акулараў зноў павярнуліся да мяне, ён выпрастаўся, і ў яго голасе загучалі рэзкія, з'едлівыя ноткі.

— І вось цяпер для яе настаў канец — але не для мяне. Я быў адзін з трупам — адзін у чужым доме, адзін у горадзе, які не церпіць таямніц, а я... я мусіў захоўваць таямніцу... Так, уявіце сабе маё становішча: жанчына з вышэйшых колаў калоніі, зусім здаровая, якая напярэдадні танцавала на балі ў губернатара, ляжыць мёртвая ў сваім ложку... Каля яе чужы ўрач, якога нібыта паклікаў яе слуга... ніхто ў доме не бачыў, калі і адкуль ён прыйшоў... Ноччу яе прынеслі на насілках і потым замкнулі дзверы... а раніцаю яна ўжо мёртвая... Тады толькі клічуць слуг, і ўвесь дом раптам напаўняецца крыкамі... Імгненна пра гэта даведваюцца суседзі, увесь горад... і толькі адзін чалавек можа ўсё гэта рас-

тлумачыць... гэта я, чужы чалавек, урач з далёкага паста... Прыемнае становішча, праўда?..

Я ведаў, што мяне чакае. На шчасце, побач са мною быў бой, надзейны слуга, які чытаў самае нязначнае жаданне ў маіх вачах; нават гэты жаўтаскуры паўдзікун разумеў, што барацьба тут яшчэ не скончана. Я сказаў яму толькі: «Пані жадае, каб ніхто не даведаўся, што адбылося». Ён паглядзеў мне ў вочы вільготным, адданым, але разам з тым рашучым позіткам: «Yes, sir»¹. Болей ён нічога не сказаў. Але ён выцер з падлогі сляды крыві, прывёў усё ў поўны парадак — рашучасць, з якою ён гэта рабіў, вярнула самавалоданне і мне.

Ніколі ў жыцці не праяўляў я такой энергіі і ўжо, канечне, ніколі болей не праяўлю. Калі чалавек страціў усё, то за апошняе ён змагаецца распачна — і гэтым апошнім было яе завяшчанне, яе таямніца. Я зусім спакойна прымаў людзей, расказваў ім усім адну і тую ж гісторыю, пра тое, як пасланы за ўрачом бой выпадкова сустрэў мяне па дарозе. Але ў той час, як я з прытворным спакоем расказваў усё гэта, я чакаў... чакаў рашучай мінуты... чакаў медыцынскага агляду цела, без чаго нельга было палажыць у труну яе — і разам з ёю яе таямніцу... Не забудзьце, быў ужо чацвер, а ў суботу павінен быў прыехаць яе муж.

У дзевяць гадзін мне нарэшце сказалі, што прыйшоў гарадскі ўрач. Я пасылаў за ім — ён быў маім начальнікам і ў той жа час сапернікам, — той самы ўрач, аб якім яна гэтак пагардліва адзывалася і якому, відаць, была ўжо вядома мая просьба аб пераводзе. Я адчуў гэта, ледзь толькі ён зірнуў на мяне, — ён быў маім ворагам. Але менавіта гэта і давала мне сілы.

Ужо ў пярднім пакоі ён спытаўся:

- Калі памерла пані... ? — ён назваў яе прозвішча.
- У шэсць гадзін раніцы.

---

¹ Так, сэр (англ.).

— Калі яна паслала па вас?

— У адзінаццаць гадзін вечара.

— Вы ведалі, што я яе ўрач?

— Так, але марудзіць было нельга... а потым... нябожчыца пажадала, каб прыйшоў менавіта я. Яна забараніла клікаць другога ўрача.

Ён утаропіўся ў мяне; чырвань выступіла на яго бледным, крыху азызлым твары,— я адчуў, што яго гонар быў абражаны. Але мне толькі гэта і трэба было — я з усяе сілы імкнуўся да хуткай развязкі, бо ведаў, што доўга мае нервы не вытрымаюць. Ён хацеў адказаць, падпусціць шпільку, але перадумаў і зняважліва кінуў:

— Ну што ж, калі вы лічыце, што можаце абысціся без мяне... Але ўсё-такі мой службовы абавязак — засведчыць смерць і... як яна наступіла.

Я нічога не адказаў і прапусціў яго ўперад. Потым павярнуўся да дзвярэй, замкнуў іх і паклаў ключ на стол.

Ён здзіўлена падняў бровы:

— Што гэта значыць?

Я спакойна стаў насупраць яго.

— Гаворка ідзе не пра тое, каб вызначыць прычыну смерці, а пра тое, каб утоіць яе, знайсці другую прычыну. Гэтая жанчына звярнулася да мяне пасля... пасля няўдалага ўмяшання... Я ўжо не мог яе выратаваць, але паабяцаў выратаваць яе гонар і выканаю сваё абяцанне. І я прашу вас дапамагчы мне.

Ён шырока раскрыў вочы ад здзіўлення.

— Вы прапануеце мне, калі я вас правільна зразумеў,— сказаў ён запінаючыся,— мне, службовай асобе, утоіць злачынства?

— Так, прапаную, я вымушаны гэта зрабіць.

— Каб я за ваша злачынства...

— Я ўжо сказаў вам, што я і не дакранаўся да гэтай жанчыны, бо... бо я тады не стаяў бы перад вамі і даў-

но б ужо пакончыў з сабою. Яна загладзіла свой грэх — калі хочаце, назавём гэта так, — і свет нічога не павінен ведаць. І я не дазволю, каб гонар гэтай жанчыны быў заплямлены.

Мой рашучы тон выклікаў у яго яшчэ большае раздражненне.

— Вы не дазволіце! Вось як... Ну, вы ж мой начальнік... ці, прынамсі, збіраецеся стаць ім... Паспрабуйце толькі загадваць мне!.. Я адразу падумаў, што тут нейкая брудная гісторыя, калі вас выклікаюць з вашага глухога кутка... Добрай жа практыкай вы тут займаецеся, добры прыклад паказваеце... Але цяпер я пачну агляд, я сам, і вы можаце быць упэўнены, што ў пасведчанні, пад якім я пастаўлю сваё прозвішча, будзе адна толькі праўда. Я не падпішуся пад хлуснёю.

Я спакойна адказаў яму:

— На гэты раз вы мусіце ўсё-такі гэта зрабіць. Інакш вы не выйдзеце з гэтага пакоя.

Пры гэтых словах я сунуў руку ў кішэню — рэвальвера ў мяне не было. Але ён здрыгануўся. Я зрабіў крок да яго і паглядзеў яму ў вочы.

— Паслухайце, што я вам скажу... каб пазбегнуць крайнасці. Маё жыццё мне зусім абыякавае... чужое — таксама... я дайшоў ужо да такой мяжы... Адзінае, чаго я хачу, — выканаць сваё абяцанне і зберагчы ў тайне прычыну гэтай смерці... Слухайце: даю вам чэснае слова — калі вы падпішаце пасведчанне, што смерць выклікана... якою-небудзь выпадковасцю, то я праз некалькі дзён пакіну горад, Індыю... а калі вы гэтага патрабуеце, то і застрэлюся, як толькі труну апусцяць у зямлю і я буду ўпэўнены, што ніхто... вы разумееце — ніхто не зможа болей расследаваць справу. Гэта вас задаволіць — павінна задаволіць.

У маім голасе было, мусіць, нешта пагрозлівае, небяспечнае, бо, калі я міжвольна зрабіў крок да яго, ён адскочыў з тым выразам жаху на твары, з якім... ну,

з якім людзі ратуюцца ад чалавека, гнанага амокам, калі ён імчыцца і размахвае крысам... І ён адразу стаў другі... нейкі паніклы і нясмелы... ад яго ўпэўненага тону не засталася і следу. Як апошняе слабае супраціўленне ён прамармытаў толькі:

— Не было выпадку ў маім жыцці, каб я падпісаў фальшывае пасведчанне... але тым не менш што-небудзь прыдумаем... ці мала што бывае... Але не мог жа я вось гэтак, адразу...

— Канечне, не маглі, — паспяшаўся я падтакнуць яму («Толькі хутчэй! Толькі хутчэй!» — стукала ў мяне ў скронях), — але цяпер, калі вы ведаеце, што толькі зрабілі б балюча жывому і бязлітасна абышліся б з нябожчыцай, вы, канечне, не станеце вагацца.

Ён кіўнуў. Мы падышлі да стала. Праз некалькі мінут пасведчанне было гатова (яго змясцілі потым у газетах, і яно зусім праўдападобна апісвала карціну паралічу сэрца). Пасля гэтага ён устаў з месца і паглядзеў на мяне:

— Вы паедзеце на гэтым тыдні, праўда?

— Даю вам слова.

Ён зноў паглядзеў на мяне. Я заўважыў, што ён хоча здавацца строгім і дзелавітым.

— Я зараз жа закажу труну, — сказаў ён, каб схаваць збянтэжанасць. Але штосьці, відаць, было ўва мне, нейкая бязмерная пакута: ён раптам працягнуў мне руку і з нечаканаю сардэчнасцю патрос яе. — Жадаю вам справіцца з гэтым, — сказаў ён, — і я не зразумеў, што ён мае на ўвазе. Ці быў я хворы? Ці... звар'яцеў? Я праводзіў яго да дзвярэй, адамкнуў іх і, зрабіўшы над сабою апошняе намаганне, зноў зачыніў іх. Потым у мяне моцна застукала ў скронях, усё захісталася перад вачамі, і каля самага яе ложка я паваліўся на падлогу... як... як валіцца ў знямозе ў канцы свайго шалёнага бегу чалавек, гнаны амокам.

Ён змоўк. Мне было зябка — можа, таму, што першы парыў ранішняга ветру хваляю прабягаў па караблі? Але на змучаным твары, які ўжо даволі ясна быў відаць у ранішнім змроку, яшчэ раз адбілася намаганне волі, і ён загаварыў зноў:

— Не ведаю, як доўга праляжаў я гэтак на цыноўцы. Раптам нехта дакрануўся да маіх плячэй. Я здрыгнуўся. Гэта быў бой, які з баязлівым і пачцівым выгядам стаяў перада мною і трывожна ўглядаўся мне ў вочы.

— Сюды хочучь увайсці... хочучь бачыць яе...

— Не ўпускаць нікога!

— Гэта так... але...

У яго вачах быў спалох. Ён хацеў штосьці сказаць і не адважваўся. Яго яўна нешта мучыла.

— Хто гэта?

Ён, дрыжучы, паглядзеў на мяне, быццам чакаў удару. Потым сказаў — ён не назваў прозвішча... адкуль бярэцца раптам у такой першабытнай істоты столькі разумення? Чаму ў пэўныя моманты незвычайную чуйнасць праяўляюць зусім цёмныя людзі?.. Потым ён сказаў... зусім, зусім ціха і баязліва...

— Гэта ён.

Я ўскочыў з месца, я адразу зразумеў, і мною авалодала пякучае, нецярплівае жаданне ўбачыць гэтага незнаёмага. Бачыце, справа ў тым, што, як гэта ні dziўна... але сярод усіх пакут, сярод ліхаманкавага хвалявання, страху і сумятні я зусім забыўся пра яго... Забыўся, што тут замешаны яшчэ адзін чалавек — той, каго кахала гэтая жанчына, каму яна ў парыве пачуцця аддала тое, у чым адмовіла мне... Дванаццаць гадзін, суткі таму назад я ненавідзеў бы гэтага чалавека, мог бы разарваць яго на кавалкі... Але цяпер... Я не магу, не магу перадаць вам, як я прагнуў убачыць яго... палюбіць яго за тое, што яна яго кахала.

Адным скачком я апынуўся каля дзвярэй. Там стаяў

юны, зусім юны афіцэр, светлавалосы, вельмі збянтэжаны, вельмі тонкі, вельмі бледны. Ён быў падобны на дзіця, такі... такі пяшчотна малады ён быў, і невыказна ўразіла мяне, як ён стараўся быць мужчынам, паказаць вытрымку... схаваць хваляванне. Я адразу заўважыў, што ў яго дрыжыць рука, калі ён паднёс яе да фуражкі... Мне хацелася абняць яго... бо ён быў менавіта такі, якім я хацеў бачыць чалавека, блізкага з гэтай жанчынай... не спакуснік, не ганарлівец... Не, паўдзіцяці, чыстаму, пяшчотнаму стварэнню падарыла яна сябе.

Перада мною стаяў моцна збянтэжаны малады чалавек. Мой прагны позірк і парывістыя рухі яшчэ болей усхвалявалі яго, вусікі над губою пачалі па-здрадніцку ўздрыгваць... гэты юны афіцэр, гэты хлопчык ледзь стрымліваўся, каб не заплакаць.

— Прабачце, — сказаў ён нарэшце, — я хацеў бы яшчэ раз... пабачыць... пані.

Міжвольна, сам таго не заўважаючы, я абняў яго, чужога чалавека, за плечы і павёў, як вядуць хворага. Ён паглядзеў на мяне здзіўленым і бясконца ўдзячным позіркам... ужо ў гэты момант паміж намі ўзнікла адчуванне нейкай агульнасці. Мы падышлі да нябожчыцы... Яна ляжала, белая на белых прасцінах — я адчуў, што мая прысутнасць усё яшчэ гняце яго, і таму адышоў убок, каб пакінуць яго сам-насам з ёю. Ён паволі наблізіўся да ложка... няўпэўнена, ён валачыў ногі... па тым, як уздрыгвалі плечы, я бачыў, які боль ірве яго сэрца... ён ішоў... як ідзе чалавек насустрач жахлівай буры... І раптам ён уклечыў перад ложкам... гэтак жа, як раней уклечыў я.

Я падскочыў да яго, памог падняцца і пасадзіў у крэсла. Ён болей не саромеўся і заплакаў уголас. Я не мог вымавіць ні слова і толькі неўсвядомлена гладзіў рукою па яго светлых, мяккіх, як у дзіцяці, валасах. Ён схпіў мяне за руку... ласкава і разам з тым неяк боязна... і раптам я адчуў на сабе яго пільны позірк...

— Скажыце мне праўду, доктар,— выціснуў ён з сябе,— яна наклала на сябе рукі?

— Не,— адказаў я.

— А... хто-небудзь... вінаваты ў яе смерці?

— Не,— паўтарыў я, хоць у мяне ўжо гатовы быў вырвацца крык: «Я! Я! Я!.. І ты!.. Мы абодва! І яе ўпартасць, яе няшчасная ўпартасць!» Але я стрымаўся і паўтарыў яшчэ раз:

— Не... ніхто не вінаваты... гэта лёс!

— Проста не верыцца,— прастагнаў ён,— не верыцца. Пазаўчора яна была на балі, усміхалася, кінула мне. Няўжо такое ўвогуле магчыма? Як гэта магло здарыцца?

Я пачаў расказваць яму доўгую фальшывую гісторыю. Нават яму я не выдаў нябожчыцыйнай таямніцы. Усе гэтыя дні мы былі нібы два браты, быццам асветленыя пачуццём, якое звязвала нас абодвух... Мы не давяралі яго адзін аднаму, але абодва ведалі, што ўсё наша жыццё належала гэтай жанчыне... Часам словы так і прасіліся з вуснаў, але я сціскаў зубы — і ён не даведаўся, што яна насіла пад сэрцам яго дзіця... што яна хацела, каб я забіў гэтае дзіця, яго дзіця, і што яна ўзяла яго з сабою ў бяздонне. І ўсё ж мы гаварылі толькі пра яе ў гэтыя дні, пакуль я хаваўся ў яго... бо — я забыўся вам сказаць — мяне шукалі... Яе муж прыехаў, калі труну ўжо зачынілі... ён не хацеў верыць афіцыйнай версіі... людзі гаварылі рознае... і ён шукаў мяне... Але я не мог адважыцца сустрэцца з ім... убачыць яго, чалавека, з якім, як я ведаў, яна пакутавала... Я хаваўся... чатыры дні не выходзіў на вуліцу, чатыры дні мы абодва не пакідалі кватэры... Яе каханы купіў мне на чужое прозвішча месца на параходзе, каб я мог уцячы... Нібы злодзей, пракраўся я ноччу на палубу, каб ніхто мяне не пазнаў... Я пакінуў там усё, што ў мяне было... дом і работу, якая забрала сем гадоў жыцця. Усё мае дабро пакінута на волю лёсу, кожны можа ўзяць што

хоча... і начальства, мусіць, ужо звольніла мяне са службы, бо я без дазволу пакінуў свой пост... Але я болей не мог жыць у гэтым доме, у гэтым горадзе... у гэтым свеце, дзе ўсё нагадвала мне яе...

Як злодзей, уцёк я ноччу... толькі каб пазбавіцца ад яе... забыць...

Але... калі я падняўся на борт... ноччу... апоўначы... мой сябар быў са мною... тады... тады... якраз падымалі нешта кранам... штосьці прадаўгаватае... чорнае... гэта была яе труна... вы чуеце: яе труна... Яна праследавала мяне, як раней я праследаваў яе... і я мусіў стаяць побач, з абыякавым выглядам, бо ён, яе муж, таксама быў тут... ён вязе цела ў Англію... можа, ён хоча анатаміраваць яго... Ён авалодаў ёю... цяпер яна зноў належыць яму... ужо не нам... нам абодвум... Але я яшчэ тут... Я пайду за ёю да канца... ён не даведаецца, не павінен ніколі даведацца... я здолею абараніць яе таямніцу ад любога замаху... ад гэтага нягодніка, з-за якога яна пайшла на смерць... Нічога, нічога ён не даведаецца... яе таямніца належыць мне, толькі мне аднаму...

Разумеете цяпер... разумеете цяпер... чаму я не магу бачыць людзей... не выношу іх смеху... калі яны фліртуюць і прагнуць збліжэння... Бо там, унізе... унізе, у труме, паміж цюкамі з чаем і паўднёвымі арэхамі, стаіць яе труна... Я не магу прабрацца туды, трум замкнёны... але я адчуваю гэта ўсёю сваёю істотаю, адчуваю кожную секунду... і тады, калі тут іграюць вальсы або танга... Гэта, вядома, глупства, бо на дне мора ляжаць мільёны мерцвякоў, пад кожнаю пядзяю зямлі, на якую мы ступаем нагою, гніе труп... і ўсё-такі я не магу, не магу вынесці, калі наладжваюць тут маскарады і гэтак пажадліва смяюцца. Я адчуваю, што нябожчыца тут, тут яна, і ведаю, чаго яна ад мяне хоча... я ведаю, на мне яшчэ ляжыць абавязак... яшчэ не канец... яе таямніца яшчэ не схавана канчаткова... Нябожчыца яшчэ не адпуціла мяне...

На сярэдняй палубе зашоргалі крокі, зашлёпалі мок-
рыя швабры — матросы пачалі сваю ранішнюю пры-
борку. Ён здрыгануўся, як чалавек, якога злавілі на
месцы злачынства; на яго змучаным твары адлюстра-
ваўся спалох. Ён падняўся і прамармытаў:

— Пайду... пайду ўжо.

Цяжка было глядзець на яго — вельмі непрыглядны
быў позірк апухлых пустых вачэй, пачырванелых ад
віскі ці ад слёз. Яго бянтэжыла маё спачуванне, я адчу-
ваў ва ўсёй яго згорбленай фігуры сорам, пакутлівы
сорам за шчырасць са мною ў гэтую доўгую ноч. Міжво-
лі я сказаў:

— Можа, вы дазволіце мне зайсці ўдзень да вас
у каюту?

Ён паглядзеў на мяне, — жорсткая, здзеклівая, цы-
нічная ўсмішка скрывіла яго губы, з нейкаю злосцю
выціскаў ён з сябе кожнае слова.

— Ага... ваш слауты абавязак дапамагаць... ага...
Гэтым самым слоўцам вы і спакусілі мяне, прымусілі
развязаць язык. Ну не, паночку, дзякуй. Не думайце,
што мне цяпер лягчэй, пасля таго як я перад вамі вы-
вернуў наверх усе свае вантробы, аж да самых кішак.
Жыццё сваё я скалечыў, і ніхто мне яго не паправіць...
выйшла гэтак, што служба шаноўнаму галандскаму
ўраду мне нічога не дала... Пенсія — цю-цю, як бяздом-
ны сабака вяртаюся я ў Еўропу... Скуголю, як сабака,
што ідзе за труною... Беспакarana нядоўга бягуць тыя,
каго гоніць амок: рана ці позна іх збіваць з ног, і я
спадзяюся, што канец ужо не за гарамі... Не, дзякуй,
паночку, за ласкавае жаданне мяне наведаць... У мяне
ўжо ёсць у каюце сябрукі... некалькі пляшак добрага
старога віскі, яны мяне часам суцяшаюць, а потым
яшчэ — мой даўні сябар, да якога я, на жаль, своечасова
не звярнуўся, — мой слаўны браўнінг... ён, зрэшты, па-
можа лепей, чым усялякая балбатня... Прашу вас, не
турбуйцеся... у чалавека заўсёды застаецца адзінае

права — здохнуць, як яму хочацца... і без няпрошанай дапамогі.

Ён яшчэ раз насмешліва... нават задзірліва паглядзеў на мяне, але я адчуваў — гэта гаварыў адно сорам, бясконцы сорам. Потым ён уцягнуў галаву ў плечы, павярнуўся і, не развітваючыся, пайшоў неяк крыва, цягнучы ногі, па ўжо светлай палубе да кают. Болей я яго не бачыў. Дарэмна шукаў я яго ў наступныя дзве ночы на звычайным месцы. Ён знік, і я мог бы падумаць, што ўсё гэта сон ці галюцынацыя, каб маю ўвагу не прыцягнуў пасажыр з жалобнаю павязкаю на рукаве. Гэта быў багаты галандскі камерсант, і мне расказалі, што ён толькі што страціў жонку, якая памерла ад нейкай трапічнай хваробы. Я бачыў, як ён хадзіў узад і ўперад па палубе ў баку ад другіх, бачыў замкнёны, засмучаны выраз яго твару, і думка пра тое, што я ведаю яго патаемныя думкі, бянтэжыла мяне; я заўсёды збочваў з дарогі, калі сустракаўся з ім, бо нават позіркам баяўся выдаць, што ведаю пра яго лёс болей, чым ён сам.

У неапальскім порце здарыўся потым той загадкавы няшчасы выпадак, тлумачэнне якому трэба, мне здаецца, шукаць у апавяданні незнаёмага. Большасць пасажыраў вечарам з'ехала на бераг — я сам падаўся ў оперу, а адтуль у залітую святлом кавярню на Віа Рома. Калі мы ў шлюпцы вярталіся на параход, мне кінулася ў вочы, што некалькі лодак з паходнямі і ацэтыленавымі ліхтарамі кружылі ў пошуках чагосьці вакол карабля, а наверху ў цемры неяк таямніча расхаджвалі карабінеры і жандары. Я спытаўся ў аднаго з матросаў, што здарылася. Ён ухіліўся ад адказу, і было ясна, што камандзе загадана маўчаць; на другі дзень, калі параход спакойна і без ніякіх здарэнняў пайшоў далей, у Геную, на борце па-ранейшаму нічога нельга было даведацца, і толькі ў італьянскіх газетах я пазней пра-

чытаў рамантычна ўпрыгожанае паведамленне пра тое, што здарылася ў Неапалі. У тую ноч, пісалі газеты, у позні час, каб не турбаваць сумным відовішчам пасажыраў, з борта парахода спускалі ў лодку труну з астанкамі знатнай дамы з галандскіх калоній. Матросы, у прысутнасці мужа, спускалі труну па вераўчанай лесвіцы ўніз. У гэты момант нешта цяжкае ўпала з верхняй палубы і пацягнула з сабою ў ваду і труну, і матросаў, і нябожчыцынага мужа, які дапамагаў ім. Адна з газет сцвярджала, што гэта быў нейкі вар'ят, які кінуўся зверху на вераўчаную лесвіцу. Другая газета пераконвала, што лесвіца абарвалася сама ад празмернага цяжару; як бы там ні было, параходная кампанія прыняла, відавочна, усе захады, каб утоіць праўду. Спусцілі лодкі і з вялікаю цяжкасцю выратавалі матросаў і нябожчыцынага мужа, але свінцовая труна адразу ж пайшла на дно, і яе не знайшлі. Кароткая нататка, што ў порце прыбіла да берага груп невядомага мужчыны ва ўзросце каля сарака гадоў, якая ў гэты час з'явілася ў газетах, не прыцягнула да сябе ўвагі грамадскасці, бо, відаць, яна не мела дачынення да рамантычна апісанага здарэння; але перада мною, ледзь толькі я прачытаў гэтыя кароткія радкі, яшчэ раз, як прывід, выступіў з-за газетнага ліста сінявата-бледны твар з бліскучымі шкельцамі акулераў.

ЛІСТ НЕЗНАЁМАЙ

Калі вядомы раманіст Р. пасля трохдзённага адпачынку ў гарах вярнуўся на світанні ў Вену і зірнуў на чысло ў купленай на вакзале газеце, ён адразу ўспомніў, што сёння ў яго дзень нараджэння. Сорак першы,— прамільгнула ў галаве, і гэтая акалічнасць і не парадавала, і не засмуціла яго. Бегла перагарнуў ён старонкі газеты, узяў таксі і паехаў да сябе на кватэру. Слуга далажыў, што было, калі ён адсутнічаў: прыходзіла двое наведнікаў, некалькі разоў званілі па тэлефоне,— і прынес на падносе пошту, якая назбіралася за гэты час. Письменнік ляніва прагледзеў карэспандэнцыю, распячатаў некалькі канвертаў, якія зацікавілі яго прозвішчам адпраўшчыка; ліст, надпісаны незнаёмым почыркам, здаўся яму занадта аб'ёмістым, і ён адклаў яго ўбок. Тым часам слуга прынес чаю; зручна ўладкаваўшыся ў крэсле, ён яшчэ раз прагледзеў газету і прысланыя каталогі, потым закурыў цыгару і ўзяўся за адкладзены ўбок ліст.

У ім было больш за дваццаць старонак, запоўненых незнаёмым жаночым почыркам, паспешным і няроўным,— хутчэй рукапіс, чым ліст. Р. міжволі яшчэ раз абмацаў канверт, шукаючы запіску. Але ў канверце нічога болей не было, і на ім, як і на аркушах самога ліста, не было і подпісу і прозвішча адпраўшчыка. Дзіўна, падумаў ён і зноў узяў у рукі ліст. «Табе, хоць ты ніколі не ведаў мяне»,— са здзіўленнем прачытаў ён не то зварот, не то загаловак. Каго гэта тычылася? Яго ці нейкага выдуманнага чалавека? Раптам у яго прачнулася цікаўнасць. І ён пачаў чытаць.

Маё дзіця ўчора памерла — тры дні і тры ночы змагалася я са смерцю за маленькае, кволае жыццё; сорак гадзін беднае гарачае цельца кідалася ў гарачцы, і я не адыходзіла ад яго ложка. Я клала лёд на гарачы лобік, днём і ноччу трымала ў руках неспакойныя маленькія ручкі. На трэці дзень пад вечар сілы пакінулі мяне. Вочы заплюшчваліся міжвольна. Тры ці чатыры гадзіны я праспала, седзячы на цвёрдым крэсле, а за гэты час смерць забрала яго. Цяпер ён ляжыць, мілы, бедны хлопчык, на сваім вузкім дзіцячым ложку, зусім такі, як адразу пасля смерці; толькі вочкі яму закрылі, разумныя, цёмныя вочкі, склалі ручкі на белай кашулі, і чатыры свечкі гараць высока на чатырох вуглах ложка. Я баюся зірнуць туды, баюся скрануцца з месца, бо полымя свечак хістаецца і цені прабягаюць па яго тварыку, па сціснутых вуснах, і тады мне здаецца, што рысы твару ажываюць, і я гатова паверыць, што ён не памёр, што вось-вось прачнецца і сваім звонкім голасам скажа мне штосьці дзіцячае, ласкавае. Але я ведаю, ён памёр, я не хачу глядзець на яго, каб не адчуць радасці надзеі і горычы расчаравання. Я ведаю, ведаю, маё дзіця ўчора памерла, — цяпер у мяне на свеце толькі ты, толькі ты, бестурботны, хто забаўляецца рэчамі і людзьмі і не падазрае аб маім існаванні. Толькі ты, каго я заўсёды кахала, хоць ты ніколі не ведаў мяне.

Я запаліла пятую свечку і паставіла яе на стол, за якім я табе пішу. Бо я не магу застацца адна з мёртвым дзіцём і не крычаць аб сваім горы, а з кім жа мне гаварыць у гэтую жудасную часіну, калі не з табою, бо ты і цяпер, як заўсёды, для мяне ўсё! Я, можа, не здолею ясна гаварыць з табою, можа, ты не зразумееш мяне — думкі ў маёй галаве блытаюцца, у скронях стукае, усё цела ломіць. Здаецца, у мяне гарачка, мусіць, я захварэла на грып, які цяпер крадзецца ад хаты да хаты, і гэта было б добра, бо тады я пайшла б услед за сваім дзіцём і мне нічога не прыйшлося б рабіць з сабою. Часам у мя-

не цямнее ў вачах, я не ведаю, ці дапішу да канца гэты ліст, але я збяру ўсю сілу, каб хоць раз, хоць гэты адзіны раз пагаварыць з табою, мой каханы, хоць ты ніколі не пазнаваў мяне.

З табою адным хачу я гаварыць, упершыню раска- заць табе ўсё; ты даведаешся пра маё жыццё, якое заўсё- ды належала табе, хоць ты ніколі яго не ведаў. Але ты даведаешся пра маю таямніцу толькі тады, калі я па- мру — каб табе не прыйшлося адказваць мне, — толькі тады, калі ліхаманка, якая кідае мяне то ў гарачку, то ў холад, сапраўды засведчыць мой канец. Калі ж мне наканавана будзе жыць, я парву гэты ліст і буду зноў маўчаць, як заўсёды маўчала. Але калі ты трымаеш яго ў руках, то ведай, што ў ім нябожчыца расказвае табе пра сваё жыццё, пра жыццё, якое было тваім ад першай і да апошняй яе свядомай гадзіны. Не палохайся маіх слоў, — нябожчыца не патрабуе нічога: ні кахання, ні спакування, ні суцяшэння. Толькі аднаго хачу я ад цябе — каб ты паверыў усяму, што скажа табе мой боль, які рвецца да цябе. Павер усяму, толькі гэтага аднаго прашу я ў цябе: ніхто не будзе маніць у час смерці адзінага дзіцяці.

Я раскажу табе пра ўсё сваё жыццё, якое сапраўды пачалося толькі ў той дзень, калі я ўбачыла цябе. Дагэ- туль было штосьці цямянае і невыразнае, куды мая памяць ніколі не зазірала, нейкае запыленае, зацягнутае павуціннем сутарэнне, у ім жылі людзі, якіх я даўно выкінула з сэрца. Калі ты з'явіўся, мне было трынац- цаць гадоў, і я жыла ў тым доме, у якім ты цяпер жы- веш, у тым самым доме, у якім ты трымаеш у руках мой ліст — гэтае апошняе дыханне майго жыцця; я жыла ў тым пад'ездзе, якраз насупраць дзвярэй тваёй кватэ- ры. Ты, канечне, ужо не памятаеш нас, бедную бухгалта- раву ўдаву (яна заўсёды хадзіла ў жалобе) і худзенькага падлетка, — мы ж паводзілі сябе заўсёды сціпла, замкнё- ныя ў сваім убогім мяшчанскім існаванні. Ты, можа,

ніколі і не чуў нашага прозвішча, бо на нашых дзвярах не было шыльды і ніхто ніколі не прыходзіў сюды і не пытаўся пра нас. Дый гэтак даўно яно было, пятнаццаць, шаснаццаць гадоў таму назад, не, ты, канечне, не памятаеш гэтага, каханы, але я — о, я жыва ўспамінаю кожную драбязу, я помню, быццам гэта сёння, той дзень, тую гадзіну, калі я ўпершыню пачула пра цябе, першы раз убачыла цябе, і як мне не помніць, калі тады для мяне адкрыўся свет! Дазволь, каханы, расказаць табе ўсё, з самага пачатку, вытрывай з чвэрць гадзіны і паслухай тую, якая нястомна ўсё жыццё кахала цябе.

Перад тым як ты пераехаў у наш дом, за тваімі дзвярамі жылі агідныя, злыя, сварлівыя людзі. Хоць яны самі былі бедныя, але ненавідзелі беднасць сваіх суседзяў, ненавідзелі нас, бо мы не хацелі мець нічога агульнага з імі, з іх распушчанаю неўтаймаванаю грубасцю. Гаспадар быў п'яніца і біў жонку; мы часта прачыналіся сярод ночы ад грукату падаючых крэслаў і разбітых талерак; аднаго разу яна выбегла, уся ў крыві, праставалася, на лесвіцу; п'яны з крыкам ганяўся за ёю, пакуль з другіх кватэр не выбеглі людзі і не прыгразілі яму паліцыяй. Мая маці з самага пачатку пазбягала ўсякіх адносін з імі і забараніла мне размаўляць з іхнімі дзецьмі; а яны помсцілі мне за гэта пры кожным зручным выпадку. На вуліцы яны крычалі мне ўслед усялякія брудныя словы, а аднаго разу так закідалі мяне цвёрдымі снежкамі, што ў мяне кроў пацякла па твары. Увесь дом аднадушна ненавідзеў гэтых людзей, і, калі раптам штосьці здарылася — здаецца, муж трапіў у турму за крадзеж, і яны са сваімі пажыткамі мусілі выехаць, — мы ўсе з аблягчэннем уздыхнулі. Некалькі дзён на варотах вісела аб'ява аб здачы кватэры, потым яе знялі, і праз старэйшага дворніка хутка разнеслася чутка, што кватэру зняў нейкі пісьменнік, адзінокі, спакойны пан. Тады ж я першы раз пачула тваё прозвішча.

Яшчэ праз некалькі дзён прыйшлі маляры, тынкоў-

шчыкі, цесляры, абклейшчыкі шпалераў і пачалі ачышчаць кватэру ад бруду, які пакінулі ў ёй былыя жыхары. Яны стукалі малаткамі, мылі, вымяталі, скрэблі, але маці толькі радавалася і казалла, што нарэшце-такі кончыўся агідны непарадак у суседзяў. Цябе самога мне ў час пераезду яшчэ не давялося ўбачыць, за работай назіраў твой слуга, невысокі, сур'ёзны, сівы камердынер, які глядзеў на ўсіх зверху ўніз і распараджаўся дзелавіта і бяспумна. Ён вельмі імпанавалі нам усім, па-першае, таму, што камердынер у нас, на гарадской ускраіне, быў рэдкаю з'яваю, і яшчэ таму, што ён паводзіў сябе з усімі незвычайна ветліва, хоць і не быў на роўнай назе з простымі слугамі і не вёў з імі сяброўскіх гутарак. Маёй маці ён з першага дня пачаў кланяцца пачціва, як даме, і нават да мяне, дзеўчаняці, ставіўся прыветліва і сур'ёзна. Тваё імя ён вымаўляў заўсёды з якойсьці асабліваю павагаю, амаль з пашанаю, і адразу было відаць, што гэта не проста звычайная вернасць слугі свайму пану. І як я любіла за гэта слаўнага старога Ёгана, хоць і зайздросціла яму, што ён заўсёды можа быць побач з табою і служыць табе.

Я таму расказваю табе гэта, каханы, усю гэтую да смешнага нязначную драбязу, каб ты зразумеў, чаму ты мог з самага пачатку набыць такую ўладу над нясмелым, запалоханым дзіцём, якім была я. Яшчэ раней, чым ты ўвайшоў у маё жыццё, вакол цябе ўжо стварыўся німб, арэол багацця, незвычайнасці; усе мы, у нашым маленькім доме на ўскраіне, нецярпліва чакалі твайго прыезду (людзі, якія жывуць у маленькім, цэнным, абмежаваным свеце, заўсёды цікавяцца ўсім новым, што адбываецца перад іх носам). І як разгарэлася мая цікаўнасць да цябе, калі аднаго разу, вяртаючыся са школы, я ўбачыла перад домам фургон з мэбляю. Большую частку цяжкіх рэчаў насільшчыкі ўжо даставілі наверх і цяпер насілі паасобныя, больш дробныя прадметы; я спынілася каля дзвярэй, каб усё гэта ба-

чыць, бо ўсе твае рэчы незвычайна здзіўлялі мяне — я такіх ніколі не бачыла; тут былі індыйскія бажкі, італьянскія скульптуры, вялізныя, яркія карціны, і нарэшце надышла чарга кніжак — такіх прыгожых і ў такой колькасці, што я вачам сваім не верыла. Іх складвалі стосамі каля дзвярэй, там слуга прымаў іх і з кожнай старанна змахваў мяцёлкаю і абабіваў палкаю пыл. Згараючы ад цікаўнасці, блукала я вакол кучы, якая ўсё расла; слуга не адганяў мяне, але і не заахвочваў, таму я не асмелілася дакрануцца да ніводнай кніжкі, хоць мне вельмі хацелася памацаць мяккую скуру вокладак. Я толькі нясмела разглядвала збоку загалюккі — тут былі французскія, англійскія кнігі, а некаторыя на зусім незразумелых мовах. Здавалася, я гадзінамі магла б цешыцца імі, але маці паклікала мяне дадому.

І вось, яшчэ не ведаючы цябе, я ўвесь вечар думала пра цябе. У мяне ў самой было толькі з дзесятка танных кніжачак у патрапаных папяровых пераплётах; іх я вельмі любіла і пастаянна перачытвала. Мяне моцна займала думка пра чалавека, які прачытаў столькі цудоўных кніжак, ведае столькі моў, які такі багаты і ў той жа час такі адукаваны. Гэтае мноства кніжак звязвалася ў маёй памяці з нейкаю звышнатуральнаю істотаю. Я спрабавала ў думках намаляваць твой партрэт; я ўяўляла цябе старым чалавекам, у акулерах і з доўгаю белаю барадою, падобным на нашага настаўніка геаграфіі, толькі значна дабрэйшым, прыгажэйшым і мякчэйшым. Не ведаю чаму, але нават калі я яшчэ ўяўляла цябе старым, я ўжо была пераканана, што ты не можаш не быць прыгожым. Тады, у тую ноч, яшчэ не ведаючы цябе, я першы раз убачыла цябе ў сне.

Назаўтра з'явіўся ты, але, як я ні падглядвала, мне не ўдалося пабачыць цябе, і гэта яшчэ болей узмацніла маю цікаўнасць. Нарэшце, на трэці дзень, я ўбачыла цябе, і як жа была ўражана, калі ты аказаўся зусім другім, зусім не падобным на вобраз «божачкі», створа-

ны маёю дзіцячаю фантазіяю. Я марыла аб дабрадушным старым у акулерах, і вось з'явіўся ты — ты, дакладна такі, як сёння, ты, нязменны, на кім гады не пакідаюць слядоў! На табе быў цудоўны светла-карычневы спартыўны касцюм, і ты сваёю на здзіўленне лёгкаю юнацкаю хадюю, пераскокваючы праз дзве ступенькі, падымаўся па лесвіцы. Капляюш ты трымаў у руцэ, і я з неапісальным здзіўленнем убачыла твой па-юнацку ажыўлены твар і светлыя валасы; скажу шчыра — я проста спалохалася, мяне ўразіла, што ты такі малады, прыгожы, такі зграбны і эlegantны. І ці ж не дзіўна: у гэты першы момант я адразу адчула тое, што і мяне і ўсіх другіх заўсёды ўражвала ў табе,— тваю дваістасць: ты — гарачы, легкадумны, захоплены гульнію і прыгодамі юнак і ў той жа час у сваёй творчасці няўмольна строгі, верны абавязку, бясконца начытаны і адукаваны чалавек. Я падсвядома зразумела, як зразумелі ўсе, што ты жывеш дваістым жыццём; сваім яркім, стракатым бокам яно звернута да знешняга свету, а другі, цёмны, ведаеш толькі ты адзін; гэтае самае глыбокае раздваенне, гэтую таямніцу твайго існавання я, трынаццацігадовая дзяўчынка, зачараваная табою, адчула з першага позірку.

Ці разумееш ты цяпер, каханы, якім цудам, якою прывабнаю загадкаю стаў ты мне, дзяўчынцы! Чалавек, якому пакланяліся, бо ён пісаў кніжкі, бо ён быў славыты ў чужым для мяне вялікім свеце, нечакана аказаўся маладым, па-юнацку вясёлым дваццаціпяцігадовым франтам! Ці трэба гаварыць пра тое, што з гэтага дня ў нашым доме, ва ўсім маім бедным дзіцячым свеце мяне нічога болей не цікавіла, акрамя цябе, што я з усёю настойлівасцю, з усёю ўчэпістаю ўпартасцю трынаццацігадовай дзяўчынкі думала толькі пра цябе, пра тваё жыццё, тваё існаванне. Я вывучала цябе, вывучала твае прывычкі, людзей, якія прыходзілі да цябе, і ўсё гэта не памяншала маёй цікавасці, а толькі яшчэ ўзмацняла яе,

бо дваістасць твая яскрава адлюстроўвалася ў разнастайнасці тваіх наведнікаў. Прыходзілі маладыя людзі, твае сябры, з якімі ты смяяўся і жартаваў; прыходзілі абарваныя студэнты; і яшчэ прыязджалі на аўтамабільях дамы; аднаго разу з'явіўся дырэктар опернага тэатра, славуты дырыжор, якога я толькі здалёку бачыла з дырыжорскаю палачкаю за пультам; бывалі маладзенькія дзяўчыны, якія яшчэ хадзілі ў камерцыйную школу і спяшаліся хутчэй шмыгануць у дзверы, — наогул шмат, вельмі шмат жанчын. Я асабліва над гэтым не задумвалася, нават і пасля таго, як аднаго разу раніцаю, ідучы ў школу, убачыла, як ад цябе выходзіла дама пад густым вуалем — мне ж было толькі трынаццаць гадоў, і я не ведала, што моцная цікаўнасць, з якою я вартавала і падпільноўвала цябе, ужо сведчыла аб каханні.

Але я ведаю, каханы, зусім дакладна дзень і гадзіну, калі я ўсёю душою і наvekі стала тваёю. Вярнуўшыся з прагулкі, я і мая школьная сяброўка стаялі каля пад'езда і размаўлялі. Тут пад'ехаў аўтамабіль, і ледзь толькі ён спыніўся, як ты з уласціваю табе хуткасцю і гнуткасцю ў рухах, якія і цяпер яшчэ захапляюць мяне, саскочыў з падножкі і падаўся да дзвярэй. Міжвольна я кінулася да дзвярэй, каб адчыніць іх табе, і мы ледзь не сутыкнуліся. Ты паглядзеў на мяне цёплым, мяккім, вабным позіркам і ласкава ўсміхнуўся мне — так, менавіта ласкава ўсміхнуўся мне і ціхенька сказаў сяброўскім тонам: «Вялікі дзякуй, фрэйлен».

Вось і ўсё, каханы; але з той самай хвіліны, калі я адчула на сабе твой мяккі, ласкавы позірк, я была твая. Пазней, і нават вельмі хутка, я даведалася, што ты дорыш гэты позірк, які абдымае, вабіць, агортвае і разам з тым распранае, позірк прыроджанага спакусніка, кожнай жанчыне, якая праходзіць міма цябе, кожнай прадаўшчыцы ў краме, кожнай пакаёўцы, якая адчыняе табе дзверы, — даведалася, што гэты позірк не залежыць

ад твае волі і не адлюстроўвае ніякіх пачуццяў, а толькі нязменна сам сабою робіцца цёплым і ласкавым, калі ты звяртаеш яго на жанчын. Але я, трынаццацігадовае дзіця, гэтага не падазравала, — мяне быццам апякло агнём. Я думала, што гэтая ласка толькі мне, мне адной, і ў гэты момант ува мне, падлетку, прачнулася жанчына, і яна на векі стала тваёю.

«Хто гэта?» — спытала сяброўка. Я не магла ёй адразу адказаць. Я не магла прымусіць сябе назваць тваё імя: у гэты момант яно ўжо стала для мяне свяшчэнным, стала маёю таямніцаю. «Ах, проста адзін жыхар з нашага дома», — няскладна прамармытала я. «Чаму ж ты так пачырванела?» — з дзіцячаю бязлітаснасцю зларадна засмяялася сяброўка. І таму, што яна здзекліва дакранулася да мае таямніцы, кроў яшчэ гарачэй прыліла да маіх шчок. Ад збянтэжанасці я адказала грубасцю і крыкнула: «Дурніца набітая!» Я гатова была яе задушыць, але яна зарагатала яшчэ гучней і кплівей. У мяне ад бяссільнага гневу на вачах выступілі слёзы, я павярнулася да яе спінаю і пабегла наверх.

З гэтай хвіліны я пакахала цябе. Я ведаю, жанчыны часта гаварылі табе, свайму ўлюбёнцу, гэтыя словы. Але павер мне, ніхто не кахаў цябе з такою рабскаю вернасцю, з такою самаадданасцю, як тая істота, якою я была і якою назаўсёды засталася для цябе, бо нішто на свеце не можа зраўняцца з патаемным дзіцячым каханнем, такім непатрабавальным, самаахвярным, такім пакорлівым, насцярожаным і палкім, якім ніколі не бывае патрабавальнае і — хай несвядома — прагнучае ўзаемнасці каханне дарослай жанчыны. Толькі адзінокія дзеці могуць цалкам затоіць у сабе сваё пачуццё, другія выбалботваюць яго сяброўкам, прытупляюць яго прызнаннямі, — яны часта чулі і чыталі пра каханне і ведаюць, што яно непазбежны лёс усіх людзей. Яны цешацца ім, як цацкаю, выхваляюцца ім, як хлопчыкі сваёю першаю выкуранаю цыгарэтаю. Але я — у мяне

не было нікога, каму б я магла даверыцца, ніхто не павучаў і не перасцерагаў мяне,— я была нявопытная і наіўная; я рынулася ў свой лёс, як у бяздонне. Усё, што расло і спела ўва мне, я давярала толькі табе, герою маіх мараў; тата мой даўно памёр, ад мамы, з яе пастаяннымі клопатамі беднай удавы, якая жыла на пенсію, я была далёкая, легкадумныя школьныя сяброўкі адштурхоўвалі мяне, бо яны бесклапотна гулялі тым, што было ў мяне вышэйшым пачуццём,— і ўсё тое, што звычайна дробніцца і расшчэпліваецца ў душы, усе мае заглушаныя пачуцці нецярпліва рваліся на паверхню і імкнуліся да цябе. Ты быў мне — як растлумачыць табе? любое параўнанне, узятае паасобку, будзе занадта слабае,— ты быў проста ўсё для мяне, усё маё жыццё. Усё існавала толькі таму, што мела дачыненне да цябе, усё ў маім жыцці толькі ў тым выпадку набывала сэнс, калі было звязана з табою. Ты перайначыў усё маё жыццё. Дагэтуль абыякавая і пасрэдная вучаніца, я нечакана стала першаю ў класе; я чытала мноства кніг, чытала да глыбокай ночы, бо ведала, што табе падабаюцца кнігі; на маміна здзіўленне, я раптам пачала з шалёнаю стараннасцю практыкавацца ў ігры на фартэпіяна, бо мне здавалася, што ты любіш музыку. Я чысціла і цывавала сваё адзенне, каб не лезці табе на вочы неахайна апану-таю, і страшэнна пакутавала ад чатырохвугольнай латкі на школьным фартуху, перашытым са старой мамінай дамашняй сукенкі. Я баялася, што ты заўважыш гэтую латку і будзеш пагарджаць мною, таму, узбягаючы па лесвіцы, я заўсёды прыціскала да левага боку партфель з кніжкамі і дрыжала ад страху, што ты ўсё-такі ўбачыш латку. Але якім смешным быў мой страх — бо ты ніколі, амаль ніколі на мяне не глядзеў!

І ўсё-такі я ўвесь дзень толькі тое і рабіла, што чакала цябе, сачыла за табою. На нашых дзвярах было круглае, у меднай аправе вочка, праз якое можна было бачыць твае дзверы. Гэтае вочка — не смейся, каханы,

нават цяпер, нават цяпер я не саромеюся праведзеных каля яго гадзін! — было маім акном у свет; там, у ледзяной прыхожай, баючыся, каб не здагадалася мама, я праседжвала ў засадзе, з кніжкаю ў руках, цэлыя вечары не адзін месяц і не адзін год. Я была нібы нацягнутая струна, якая пачынала дрыжаць пры тваім набліжэнні. Я заўсёды была з табою, неадступна, з напружанаю ўвагаю сачыла за табою, але для цябе гэта было гэтак жа непрыкметна, як напружанне спружыны гадзінніка, які ты носіш у кішэні і які ў цемры цярпліва адлічвае і адмярае твае дні і суправаджае цябе на тваім шляху нячутным біццём сэрца, а ты толькі ў адну з мільёнаў адлічваемых ім секунд кідаеш на яго беглы позірк. Я ведала пра цябе ўсё, ведала ўсе твае звычкі, усе твае гальштукі, усе гарнітуры; я ведала і хутка навучылася адрозніваць усіх тваіх знаёмых, я падзяляла іх на тых, хто мне падабаўся, і на тых, каго я ненавідзела: з трынаццаці да шаснаццаці гадоў я кожную гадзіну жыла толькі табою. Ах, якога толькі глупства я не рабіла! Я цалавала дзвярную ручку, да якой дакраналася твая рука, я падняла акурак цыгары, які ты кінуў, перш чым зайсці да сябе, і ён быў для мяне свяшчэнным, бо да яго дакраналіся твае вусны. Вечарам я сотні разоў, знайшоўшы якую-небудзь прычыну, выбягала на вуліцу, каб паглядзець, у якім пакоі гарыць у цябе святло, і мацней адчуць тваю нябачную прысутнасць. А ў твая тыдні, калі ты падарожнічаў — у мяне сэрца сціскалася ад страху кожны раз, калі я бачыла добрага Егана, які спускаўся ўніз з тваім жоўтым чамаданам, — маё жыццё на доўгія тыдні замірала і траціла сэнс. Панурая, маркотная, злосная, бадзялася я па доме, вечна баялася, каб мама па заплаканых вачах не заўважыла маёй распачы.

Я ведаю: усё, што я табе раскажваю, — смешныя, дзіцячыя выхадкі. Мне трэба б саромецца іх, але я не саромеюся, бо ніколі маё каханне да цябе не было больш чыстым і гарачым, як у той далёкі час дзіцячых выбры-

каў-захапленняў. Цэлымі гадзінамі, цэлымі днямі маг-ла б я расказваць табе, як я жыла тады табою, хоць ты ледзь ведаў мяне ў твар, бо пры сустрэчах на лесвіцы, баючыся твайго пякучага позірку, я апускала галаву і неслася міма, быццам чалавек, які кідаецца ў ваду, каб выратавацца ад агню. Цэлымі гадзінамі, цэлымі днямі магла б я расказваць табе пра забытыя табою гады, магла б разгарнуць перад табою поўны календар твайго жыцця; але я не хачу надакучаць табе, не хачу цябе мучыць. Я толькі яшчэ раскажу табе пра самае цудоў-нае здарэнне ў маім дзяцінстве, і, прашу цябе, не смейся з мяне, бо якое б яно ні нязначнае — для мяне, дзіцяці, яно было бясконцым шчасцем. Здарылася гэта, здаецца, неяк у нядзелю. Ты кудысьці паехаў, і твой слуга за-цягваў у кватэру праз адчыненыя дзверы толькі што выбітыя цяжкія дываны. Старому было цяжка, і я рап-там расхрабрылася, падышла да яго і спыталася, ці не магу я яму дапамагчы. Ён здзівіўся, але не адхіліў маёй дапамогі, і такім чынам я ўбачыла тваю кватэру, твой свет, твой пісьмовы стол, за якім ты працаваў, на ім кветкі ў блакітнай крышталёвай вазе, твае шафы, твае карціны, твае кнігі. Я змагла толькі кінуць крадком беглы позірк на тваё жыццё, бо верны Еган, канечне, не дазволіў бы мне прыгледзецца бліжэй, але гэтым адным-адзінюткам позіркам я ўвабрала ў сябе ўсю атмасферу тваёй кватэры, і гэта дало багатую пажыву маім бяс-концым марам аб табе ў сне і наяве.

Гэтае здарэнне, гэтае кароткае імгненне было самым шчаслівым у маім дзяцінстве. Я расказваю табе пра яго, каб ты, хоць ты не ведаеш мяне, нарэшце адчуў, як чалавечае жыццё гарэла і згарала побач з табою. Пра гэтае імгненне я расказваю табе, і яшчэ пра другое, больш жахлівае, якое, на жаль, надышло вельмі хутка ўслед за першым. Як я табе ўжо гаварыла, я дзеля цябе забылася пра ўсё, не заўважала мамы і ні на кога і ні на што не звяртала ўвагі. Я прагледзела, што адзін пан

у гадах, купец з Інсбрука, далёкі мамін сваяк, пачаў часта бываць і заседжвацца ў нас; я нават радавалася гэтаму, бо ён часам вадзіў маму ў тэатр і я заставалася адна, магла думаць пра цябе, падпільноўваць цябе, і гэта было для мяне вышэйшым, адзіным шчасцем. І вось аднаго разу мама з нейкаю ўрачыстасцю паклікала мяне ў свой пакой і сказала, што ёй трэба сур'ёзна пагаварыць са мною. Я збялела, у мяне моцна затахкала сэрца, — няўжо ў яе ўзнікла падазрэнне, няўжо яна аб чым-небудзь здагадалася? Мая першая думка была аб табе, аб таямніцы, якая звязвала мяне са светам. Але мама сама выглядала збянтэжанаю; яна ласкава пацалавала мяне (чаго ніколі не рабіла) раз і другі, пасадзіла побач з сабою на канапу і пачала, запінаючыся і чырванеючы, расказваць, што сваяк-удавец прапанаваў ёй руку і сэрца і што яна, галоўным чынам дзеля мяне, дала згоду. Яшчэ мацней затахкала ў мяне сэрца, — толькі адною думкаю адгукнулася я на маміны словы, думкаю аб табе. «Але ж мы застанемся тут?» — з цяжкасцю выціснула я з сябе. «Не, мы пераедзем у Інсбрук, там у Фердынанда цудоўная віла». Больш я нічога не чула. У мяне пацямнела ў вачах. Пазней я даведалася, што страціла прытомнасць; да мяне яшчэ дайшло, як мама ціхенька расказвала айчыму, які чакаў за дзвярамі, што я раптам адхіснулася, ускінула ўгору рукі і звалілася на падлогу, як нежывая. Не магу табе апісаць, што адбывалася ў наступныя дні, як я, бездапаможнае дзіця, змагалася з усёмагутнаю воляю дарослых; нават цяпер, калі я пішу пра гэта, у мяне дрыжыць рука. Я не магла выдаць сваёй таямніцы, і таму маё супраціўленне выглядала простаю непаслухмянасцю, злоснаю ўпартасцю. Ніхто больш са мною не гаварыў, усё рабілася за маёю спінаю. Для падрыхтоўкі да пераезду выкарыстоўвалі тыя гадзіны, калі я была ў школе: кожны дзень, вярнуўшыся дадому, я бачыла, што яшчэ адну рэч прадалі або адвезлі. На маіх вачах разбуралася

кватэра, а з ёю і маё жыццё; аднаго разу, прыйшоўшы са школы, я даведалася, што ў нас пабывалі ўпакоўшчыкі мэблі і ўсё вынеслі. У пустых пакоях стаялі падрыхтаваныя да адпраўкі чамаданы і два складаныя ложка — для мамы і мяне: тут нам засталася толькі правесці яшчэ адну ноч, апошнюю, а раніцаю — выехаць у Інсбрук.

У гэты апошні дзень я зусім ясна зразумела, што не магу жыць далёка ад цябе. У табе адным я бачыла сваё выратаванне. Што я тады думала і ці была здольная наогул у гэтыя распачныя гадзіны разумна думаць, я ніколі не змагу сказаць, але раптам мама кудысьці пайшла — я ўсхапілася з месца і, як была, у школьнай сукенцы, падалася да цябе. Не, я не ішла, нейкая неадольная сіла штурхала мяне да тваіх дзвярэй; я ўся дрыжала і ледзь перасоўвала здранцвелыя ногі. Я была гатова — я і сама не ведала дакладна, чаго хацела, — упасці да тваіх ног, прасіць цябе пакінуць мяне ў сябе, як служанку, як рабыню; баюся, што ты пасмяешся з гэтай нявіннай адданасці пятнаццацігадовай дзяўчынкі, але, каханы, ты не стаў бы смяяцца, калі б ведаў, як я стаяла тады на халоднай пляцоўцы, скаваная страхам і ўсё-такі гнаная наперад нейкаю невядомаю сілаю, як я прымусіла сваю дрыготкую руку адарвацца ад цела, падняцца і пасля імгнення жорсткай барацьбы, якое мне здалося вечнасцю, націснуць пальцам на кнопку званка. Я і сёння яшчэ чую рэзкі пранізлівы звон і цішыню, якая настала потым, калі ўся кроў ва мне застыла, калі сэрца маё перастала біцца і я толькі прыслухоўвалася, ці не ідзеш ты.

Але ты не выйшаў. Не выйшаў ніхто. Відаць, цябе тады не было дома, а Ёган таксама адлучыўся за нейкімі пакупкамі: і вось я паплялася, з мёртвым водгукам званка ў вушах, назад у разбураную, апустошаную кватэру і, зняможаная, павалілася на нейкі плед. Ад зробленых мною чатырох крокаў я стамілася больш, чым

калі б я некалькі гадзін хадзіла па глыбокім снезе. Але, нягледзячы на гэтую стомленасць, ва мне ўсё больш мацнела рашучасць убачыць цябе, пагаварыць з табою, перш чым мяне павязуць. Клянуся табе, нічога другога ў мяне і ў думках не было, я яшчэ нічога не ведала аб пачуццях, менавіта таму, што ні аб чым, акрамя цябе, не думала; я хацела толькі ўбачыць цябе, яшчэ раз убачыць цябе, адчуць тваю блізкасць. Усю ноч, усю гэтую доўгую, жудасную ноч я чакала цябе, каханы. Як толькі мама легла на ложка і заснула, я прашмыгнула ў прыхожую і пачала прыслухоўвацца, ці не ідзеш ты. Я чакала ўсю ноч, усю ледзяную студзенскую ноч. Я стамілася, усё цела ламала, і не было нават крэсла, каб сесці; тады я легла на халодную падлогу, дзе моцна дзьмула з-пад дзвярэй. У адной толькі тоненькай сукенцы ляжала я на жорсткай голай падлозе; я не ўзяла з сабою коўдры — я баялася, што сагрэюся і засну і не пачую тваіх крокаў. Усё маё цела балела, я сутаргава падкурчвала ногі, рукі дрыжалі; прыходзілася раз за разам уставаць, каб хоць крыху сагрэцца — гэтак холадна было ў жудаснай цемры. Але я ўсё чакала, чакала, чакала цябе, як свой лёс.

Нарэшце — мусіць, было ўжо каля дзвюх ці трох гадзін ночы — я пачула, што нехта адчыніў унізе дзверы і потым пачаў падымацца па лесвіцы. У той жа момант знікла адчуванне холаду, мне зрабілася гарача, я ціхенька адчыніла дзверы, каб кінуцца табе насустрач, укленьчыць перад табою... Ах, я нават не ведаю, што я, дурное дзіця, зрабіла б тады. Крокі набліжаліся, паказаліся агеньчык свечкі. Я трымалася за ручку і дрыжала ўсім целам. Ты гэта ці хто другі?

Так, гэта быў ты, каханы, але ты быў не адзін. Я пачула ціхі, узбуджаны смех, шамаценне шаўковай сукенкі і твой ціхі голас — ты вяртаўся дадому з нейкаю жанчынаю...

Як я перажыла тую ноч, не ведаю. Раніцаю, у восем

гадзін, мяне адвезлі ў Інсбрук; у мяне болей не было сілы супраціўляцца.

Маё дзіця ўчора ноччу памерла — цяпер я буду зноў адна, калі лёс накануе мне жыць. Заўтра прыйдуць чужыя, апранутыя ў чорнае, грубыя людзі, прынясуць з сабою труну, пакладуць у яе маё дзіця, маё беднае, маё адзінае дзіця. Можа, прыйдуць сябры і прынясуць вянкi, але што такое кветкі каля труны? Мяне стануць суцяшаць, гаварыць мне нейкія словы, словы, словы; але чым яны мне памогуць? Я ведаю, што ўсё роўна застануся зноў адна. А няма ж нічога болей жудаснага, чым быць адзінокім сярод людзей. Я даведалася аб гэтым тады, у тых бясконцыя два гады ў Інсбруку, ад шаснаццаці да васемнаццаці гадоў, калі я, як нявольніца, як выгнанніца, жыла ў сваёй сям'і. Айчы, чалавек вельмі спакойны, скупы на словы, добра ставіўся да мяне; мама як быццам хацела загладзіць нейкую ненаўмысную віну перада мною і выконвала ўсе мае жаданні; маладыя людзі дамагаліся маёй прыхільнасці, але я адштурхоўвала ўсіх з нейкаю заўзятаю ўпартасцю. Я не хацела быць шчасліваю, не хацела быць задаволенаю далёка ад цябе. Я наўмысна замыкалася ў змрочным свеце самакатавання і адзіноцтва. Новых, яркіх сукенак, якія мне куплялі, я не адзявала; я адмаўлялася наведваць канцэрты і тэатр, удзельнічаць у пікніках. Я амаль не выходзіла з дому — ці паверыш, каханы, што я ведаю не болей дзесятка вуліц у гэтым невялічкім гарадку, дзе пражыла цэлых два гады? Я сумавала і хацела сумаваць, я ап'яняла сябе кожнаю кропляю гора, якая магла паглыбіць маю няўцешную пакуту — не бачыць цябе. І, акрамя таго, я не хацела, каб мяне адцягвалі ад майго захаплення, хацела жыць толькі табою. Я сядзела дома адна, гадзінамі, днямі, нічога не рабіла і толькі думала аб табе, зноў і зноў перабірала сотню маленькіх успамі-

наў аб табе, кожную сустрэчу, кожнае чаканне. Я, як у тэатры, разыгрывала ў сваім уяўленні ўсе гэтыя малазначныя выпадкі. І таму, што я бясконца ўзнаўляла ў памяці кожную хвіліну мінулага, усё дзяцінства ярка захавалася ў мяне, і ўсё перажытае мною ў тыя далёкія гады я адчуваю гэтак ясна і горача, як быццам яно толькі ўчора хвалявала маю кроў.

Толькі табою жыла я ў той час. Я купляла ўсе твае кнігі; калі тваё імя ўпаміналася ў газеце, гэта было для мяне святам. Ці паверыш, я ведаю на памяць усе твае кнігі — гэтак часта я іх перачытвала. Калі б мяне разбудзілі ноччу і прачыталі наўгад выхаплены з якой-небудзь тваёй кніжкі радок, я магла б нават цяпер, праз трынаццаць гадоў, прадоўжыць яго без запінкі; кожнае тваё слова было для мяне як Евангелле, як малітва. Увесь свет існаваў толькі ў сувязі з табою; я чытала ў венскіх газетах пра канцэрты, пра прэм'еры з адною толькі думкаю: якія з іх могуць зацікавіць цябе, а калі надыходзіў вечар, я здалёку суправаджала цябе: вось ты ўваходзіш у залу, вось садзішся на сваё месца. Тысячы разоў уяўляла я сабе гэта, бо адзін-адзіны раз бачыла цябе на канцэрце.

Але навошта расказваць пра ўсё гэта, пра шалёныя, трагічна безнадзейныя пакуты адзінокага дзіцяці, навошта гэта расказваць таму, хто ніколі ні аб чым не падазраваў, ніколі ні аб чым не здагадаўся? Зрэшты, ці была я тады яшчэ дзіцём? Мне споўнілася семнаццаць, васемнаццаць гадоў; на мяне пачалі азірацца на вуліцы маладыя людзі, але гэта толькі злавала мяне. Каханне, ці хоць бы гульня ў каханне да каго-небудзь другога, акрамя цябе, было для мяне немагчымым і незразумелым, адзін намер зрабіць гэта я палічыла б за здраду. Маё пачуццё да цябе заставалася нязменным, але па меры таго як я сталела, як у мяне абуджаліся пачуцці, яно рабілася больш палымяным, больш жаноцкім і зямным. І тое, чаго не разумела дзяўчынка, якая падпа-

радкоўвалася падсвядомаму парыву і пазваніла ў твае дзверы, стала цяпер маёю адзінаю думкаю: падарыць табе сябе, аддацца табе.

Маё акружэнне лічыла мяне нясмелаю, называла сарамліваю, бо я, сцяўшы зубы, захоўвала сваю таямніцу. Але ў мяне спела жалезная рашучасць. Усе мае думкі і імкненні былі накіраваны на адно: назад у Вену, назад да цябе. І я дамаглася свайго, якімі неразумнымі і незразумелымі ні здаваліся другім мае паводзіны. Айчымы быў багаты чалавек і ставіўся да мяне як да свае дачкі. Але я са злоснаю ўпартасцю настойвала на тым, што хачу сама зарабляць на жыццё, і нарэшце мне ўдалося паехаць у Вену, дзе я пачала працаваць у аднаго сваяка ў вялікім магазіне гатовай адзежы.

Ці трэба гаварыць табе, куды я накіравалася спачатку, калі ў туманны асенні вечар — нарэшце-такі, нарэшце! — я апынулася ў Вене? Пакінуўшы чамаданы на вакзале, я ўскочыла ў трамвай — мне здавалася, што ён паўзе, кожны прыпынак выводзіў мяне з сябе, — і кінулася да нашага старога дома. У тваіх вокнах гарэла святло, сэрца маё спявала. Толькі цяпер ажыў для мяне горад, які сустрэў мяне так холадна і аглушыў бяссэнсавым шумам, толькі цяпер ажыла я сама, адчуваючы тваю блізкасць, цябе, маю нязгаслую мару. Я ж не ўсведамляла, што аднолькава чужая табе далёка, за гарамі, нізінамі і рэчкамі, і цяпер, калі толькі тонкая асветленая шыба ў тваім акне аддзяляла цябе ад майго ззяючага позірку. Я ўсё стаяла і глядзела ўгору; там было святло, быў родны дом, быў ты, быў увесь мой свет. Два гады я марыла аб гэтай гадзіне, і вось яна нарэшце надышла. Я прастаяла пад тваімі вокнамі ўвесь доўгі, цёплы, воблачны вечар, пакуль не патухла святло. Толькі потым я пайшла шукаць сваё новае жыллё.

Кожны вечар прастойвала я пад тваімі вокнамі. Да шасці я была занята ў магазіне, занята на цяжкай, утомнай рабоце; але мне была па душы гэтая неспакой-

ная мітусня, бо яна адцягвала мяне ад пакутлівага ўнутранага непакою. І як толькі жалезныя аканіцы з грукатам апускаліся за мною, я бегла да твайго дома, жаданай мэты. Ubачыць цябе, сустрэцца з табою было маім адзіным жаданнем; яшчэ хоць раз, здалёку, абняць позіркам твой твар. Прайшло каля тыдня, і нарэшце я сустрэлася з табою, сустрэлася знянацку, калі зусім гэтага не чакала; я стаяла перад домам і глядзела на твае вокны, і ў гэты момант ты перайшоў вуліцу. І раптам я зноў стала трынаццацігадовым дзіцём — я адчула, як кроў прыхлынула да шчок, і міжволі, наперакор вялізнаму жаданню адчуць на сабе твой позірк, я апусціла галаву і маланкаю пранеслася міма цябе. Потым я засаромелася гэтых уцёкаў — быццам я нясмелая школьніца, — бо я цяпер добра разумела, чаго хацела: я шукала сустрэчы з табою, хацела, каб пасля доўгіх змрочных гадоў тугі па табе, ты мяне пазнаў, хацела, каб ты заўважыў мяне, пакахаў.

Але ты доўга не заўважаў мяне, хоць я кожны вечар, нягледзячы на мяцеліцу і рэзкі, пранізлівы венскі вецер, прастойвала на тваёй вуліцы. Часта я цэлымі гадзінамі чакала марна, часта ты выходзіў нарэшце з дому з сябрамі, і два разы я бачыла цябе з жанчынамі; і тут я адчула, што ўжо не дзяўчынка, угадала нейкую навізну, змену ў маім каханні да цябе па раптоўным вострым болі, які рваў маё сэрца, варта мне было ўбачыць чужую жанчыну, якая ўпэўнена ішла поплич з табою. Гэта не было чымсьці нечаканым для мяне: я ж з дзіцячых гадоў ведала, што ў цябе ўвесь час бываюць жанчыны, але цяпер яно выклікала ў мяне фізічны боль, і я з зайздроснаю варожасцю глядзела на гэтую яўную, цесную блізкасць да другой. Аднаго разу я ўзбунтавалася і не пайша да твайго дома — па-дзіцячы ўпартая і гордая, якою я была і, можа, засталася дагэтуль; але якім жажліва пустым здаўся мне гэты вечар. Назаўтра я зноў пакорна стаяла каля твайго дома, стаяла і чака-

ла, як я прастаяла ўвесь свой век перад тваім недаступным для мяне жыццём.

І вось нарэшце настаў вечар, калі ты заўважыў мяне. Я ўжо здалёку цябе ўбачыла і напружыла ўсю сваю волю, каб не ўхіліцца ад сустрэчы. Выпадкова на вуліцы якраз разгружалі нейкую фурманку, і табе прыйшлося прайсці зусім блізка ад мяне. Ты няўважліва зірнуў на мяне, але ў той жа момант, калі ты адчуў мой пільны позірк, у тваіх вачах з'явіўся ўжо знаёмы мне выраз — ах, як страшна мне было ўспомніць пра гэта! — той, прызначаны жанчынам, ласкавы позірк, які абнімаў і разам з тым распранаў, той усёабдымны позірк, які ўжо прыкоўваў да сябе, які калісьці ў першы раз ператварыў мяне, дзіця, у закаханую жанчыну. Хвіліну другую гэты позірк прыцягваў мяне — я не магла і не хацела адвесці вачэй, — а потым ты прайшоў ужо міма. У мяне моцна затахкала сэрца; міжволі я запаволіла крок і, паддаючыся неадольнай цікаўнасці, азірнула ся — ты спыніўся і глядзеў мне ўслед. І па ўвазе і па цікаўнасці, з якою ты мяне разглядваў, я адразу зразу мела, што ты мяне не пазнаў.

Ты не пазнаў мяне ні тады, ні пазней; ты ніколі не пазнаваў мяне. Як перадаць табе, каханы, усё расчараванне той мінуты? Бо тады першы раз я спазнала тое, на што асудзіў мяне лёс, — быць не пазнаваю табою ўсё жыццё, да самай смерці. Як перадаць табе маё расчараванне? Скажу шчыра: у тых два гады жыцця ў Інсбруку, калі я ўвесь час думала аб табе і толькі тое і рабіла, што марыла аб нашай будучай сустрэчы ў Вене, я, у залежнасці ад настрою, малявала сабе самыя неверагодныя карціны побач з самымі чароўнымі. Усё я перажыла, калі так можна сказаць, у маім уяўленні; у змрочныя часіны я малявала сабе, што ты адштурхнеш мяне, адвернешся з пагардаю, бо я вельмі ўжо нязначная, непрыгожая, надакучлівая. Я ў думках перанесла ўсе пакуты, якія зваліліся на мяне з-за твае непрыязнасці,

халоднасці, абыякавасці, але нават у распачных хвіліны, калі я асабліва востра ўсведамляла, што не вартая твайго кахання, я і ў думках не дапускала самага страшнага, жахлівага: што ты наогул не заўважыў майго існавання. Цяпер я гэта разумею — о, ты навучыў мяне разумець,— які зменлівы для мужчыны дзясочы або жаночы твар, бо часцей за ўсё ён толькі люстэрка, якое адлюстроўвае то жаданне, то дзіцячае дзівацтва, то душэўную стомленасць і расплываецца, знікае з памяці гэтак жа лёгка, як адбітак у люстэрку; таму мужчыне цяжка пазнаць жанчыну, калі гады змянілі на яе твары гульню свету і ценю, калі адзенне, як новая рамка, зусім перайначыла яго. Сапраўды, разумны толькі той, хто пакарыўся свайму лёсу. Але я была тады яшчэ вельмі маладая, і твая забыўлівасць здавалася мне дзіўнаю, тым больш што, увесь час думаючы аб табе, я цешыла сябе думкаю, што і ты часта ўспамінаеш і чакаеш мяне; як магла б я жыць, ведаючы, што я для цябе нішто, што нават мімалётны ўспамін пра мяне ніколі не трывожыць цябе! І гэтае абуджэнне да рэчаіснасці пад тваім позірам, які паказаў мне, што нішто не нагадвала табе пра мяне, што ніводная, нават самая тонкая нітка ўспаміну не працягнулася ад твайго жыцця да майго,— было першым жорсткім ударам, першым прадчуваннем майго лёсу.

Ты не пазнаў мяне ў той раз. І калі праз два дні пры новай сустрэчы ты паглядзеў на мяне амаль як на знаёмую, ты зноў пазнаў не тую, якая кахала цябе, а толькі прыгожую васемнаццацігадовую дзяўчыну, якая сустрэлася табе на тым самым месцы два дні таму назад. Ты паглядзеў на мяне здзіўлена і прыветліва, і лёгенькая ўсмешка з'явілася на тваіх вуснах. Ты зноў прайшоў міма і, як і ў той раз, адразу ж запаволіў хаду,— я дрыжала, я ўпівалася асалодаю, я малілася, каб ты загаварыў са мною. Я зразумела, што першы раз я для цябе жывая істота; я таксама пайшла цішэй, я не пабегла ад

цябе. І раптам я адчула, што ты ідзеш за мною: не аглядваючыся, я ўжо ведала, што зараз пачую твой мілы голас, і ты першы раз звернешся да мяне. Я ўся сціснулася ў чаканні, і сэрца гэтак тахкала, што я ледзь не спынілася, але ты ўжо дагнаў мяне. Ты загаварыў са мною, як звычайна, лёгка і весела, быццам мы былі старыя знаёмыя — ах, ты ж нічога не ведаў, ты ніколі нічога не ведаў пра маё жыццё! — і гэтак чароўна проста загаварыў ты са мною, што я нават знайшла ў сабе сілы адказаць табе. Мы прайшлі да канца вуліцы. Потым ты спытаўся, ці не павячэраць нам разам. Я сказала «добра». Няўжо б я асмелілася адмовіць табе?

Мы павячэралі ў невялічкім рэстаране — помніш, дзе гэта было? Ах не, ты, канечне, не можаш адрозніць гэты вечар ад другіх такіх жа вечароў, бо кім я была табе? Адною з сотняў выпадковаю прыгодаю, звяном у бясконцым ланцугу. Дый што магло б нагадаць табе пра мяне? Я амаль не гаварыла, мне было надта вялікім шчасцем — сядзець побач з табою, чуць твой голас. Я баялася задаць пытанне, сказаць лішнія слова, каб не страціць хоць адно каштоўнае імгненне. Я заўсёды з удзячнасцю ўспамінаю, што ты апраўдаў мае найлепшыя спадзяванні, што ты быў чуйны, прасты і тактоўны, без назойлівасці, без заляцанняў; з першай мінуты ты гаварыў са мною так натуральна і па-сяброўску, што ўжо адным гэтым пакарыў бы мяне, калі б я ўжо даўно ўсімі сваімі жаданнямі, усёй сваёй істотай не была тваёю. Ах, ты ж не ведаеш, якую маю вялікую мару ты ажыццявіў, не падмануў маіх пяцігадовых дзіцячых спадзяванняў!

Было позна, калі мы ўсталі з-за стала. Каля дзвярэй рэстарана ты спытаўся ў мяне, ці спяшаюся я, ці ёсць у мяне яшчэ крыху часу. Ці магла я схваць ад цябе сваю гатоўнасць ісці за табою! Я сказала, што ў мяне яшчэ ёсць час. Тады ты на хвіліну запнуўся і потым спытаўся, ці не зайду я да яго пагаварыць. «Чаму ж

не?» — падпарадкоўваючыся непасрэднаму пачуццю, сказала я і тут жа заўважыла, што паспешнасць майго адказу не то непрыемна кранула, не то парадавала цябе, але яўна ўразіла. Сёння я разумею тваё здзіўленне; я ведаю, што жанчыны звычайна ўтойваюць гатоўнасць аддацца, нават калі ўпотаікі гараць жаданнем, разыгрываюць спалох ці абурэнне і паддаюцца толькі пасля настойлівых просьбаў, запэўненняў, клятваў і абяцанняў. Я ведаю, што, можа, толькі тыя, у каго каханне — рамяство, толькі прастытуткі, адразу ж адказваюць поўнаю згодаю на падобнае запрашэнне альбо вельмі маладыя, зусім нявопытныя дзяўчаты. Але ў маім адказе — як у цябе магло ўзнікнуць такое падазрэнне? — была толькі ператвораная ў слова ўпартая воля, нястрымная туга тысячы пакутлівых дзён, якая вырвалася наверх. Як бы там ні было, ты здзівіўся, я зацікавіла цябе. Я заўважыла, што па дарозе ты крадком здзіўлена паглядваеш на мяне. Тваё беспамылковае чуццё, тваё прарочае веданне ўсяго чалавечага адразу падказала табе, што нейкая загадка, нешта незвычайнае хавецца ў гэтай прыгожай даверлівай дзяўчыне. У табе прачнулася цікаўнасць, і па тваіх асцярожных дапытлівых пытаннях я зразумела, што ты стараешся разгадаць гэтую загадку. Але я ўхілілася ад прамых адказаў: я палчыла за лепшае паказацца табе дурніцаю, чым выдаць сваю таямніцу.

Мы падняліся да цябе. Прабач, каханы, калі я скажу, што ты не зразумееш, чым было для мяне гэтае ўзыходжанне, якое гэта было ап'яняльнае, шалёнае, пакутлівае, амаль смяротнае шчасце. Мне і цяпер цяжка без слёз успамянаць пра гэта, хоць у мяне болей няма слёз. Але ты ўдумаіся ў тое, што ўсё там было як бы пранізана маім гарачым каханнем, усё было сімвалам майго дзяцінства, маёй тугі: пад'езд, каля якога я тысячу разоў чакала цябе, лясвіца, дзе я прыслухоўвалася да тваіх крокаў і дзе ўпершыню ўбачыла цябе, вочка, праз

якое я сачыла за табою, калі ўсёю душою рвалася да цябе; дыванок перад тваімі дзвярамі, дзе я аднаго разу стаяла на каленях, шчоўканне ключа ў замку — колькі разоў я ўсхоплівалася, пачуўшы гэты гук. Усё дзяцінства, усе мае пачуцці захаваліся на гэтай цеснай прасторы; тут было ўсё маё жыццё, і цяпер яно, як бура, навалілася на мяне: бо ўсё, усё здзейснілася, і я ішла з табою — з табою! — у тваім, у нашым доме. Падумай — гэта гучыць банальна, але я не ўмею інакш сказаць, — усё жыццё для мяне, аж да тваіх дзвярэй, было рэчаіснасцю, тупою штодзённасцю, а за імі пачыналася чароўнае дзіцячае царства, Аладынава царства; падумай, што я тысячу разоў зіхоткімі вачамі глядзела на гэтыя дзверы, у якія я цяпер, хістаючыся ад радасці, увайшла, і ты адчуеш — толькі адчуеш, але ніколі не зразумееш да канца, каханы! — чым было ў маім жыцці гэтае непаўторнае імгненне.

Я заставалася тады ў цябе ўсю ноч. Ты і не падазраваў, што дагэтуль ніводзін мужчына не дакранаўся да мяне і не бачыў майго цела. Дый як ты мог западозрыць гэта, каханы, — я не супраціўлялася, я задушыла ў сабе пачуццё сораму, толькі б ты не разгадаў таямніцы майго кахання; яна, напэўна, спалохала б цябе, бо табе падабаецца толькі ўсё лёгкае, мімалётнае, гуллівае, ты баішся ўмяшацца ў чый-небудзь лёс. Ты растрачваеш сябе, аддаеш сябе ўсяму свету і не хочаш што-небудзь ахвяраваць; калі я цяпер кажу табе, каханы, што я, нявінная дзяўчына, аддалася табе першаму, то малю цябе: не зразумей мяне няправільна! Я ж не абвінавачваю цябе, ты мяне не заманьваў, не маніў, не спакушаў — я, я сама прыйшла да цябе, кінулася ў твае абдымкі, кінулася насустрэч свайму лёсу. Ніколі, ніколі не буду я вінаваціць цябе, не, я заўсёды буду ўдзячная табе, бо якою багатаю, якою азоранаю шчасцем, якою напоўненаю асаладаю была гэтая ноч. Калі я ў цемры расплюшчвала вочы і адчувала цябе побач са мною, я здзіўлялася, што

нада мною не зорнае неба — мне здавалася, што я на небе; не, я ніколі ні аб чым не шкадавала, каханы, дзеля адной гэтай гадзіны. Я помню яшчэ, што, калі я чула тваё соннае дыханне, калі адчувала, што ты гэтак блізка ад мяне, я плакала ў цемры ад шчасця.

Раніцаю я паспяшалася пайсці. Мне нельга было пазніцца на работу, дый, апроч таго, я вырашыла пайсці раней, чым прыйдзе твой камердынер, — мне не хацелася, каб ён мяне бачыў. Калі я, ужо апранутая, стаяла перад табою, ты абняў мяне і доўга глядзеў мне ў твар; можа, у цябе прамільгнуў успамін, далёкі і нясны, а можа, я здалася табе прыгожаю, бо я ўся была перапоўнена шчасцем? Потым ты пацалаваў мяне ў вусны. Я асцярожна вызвалілася з тваіх абдымкаў і павярнулася да дзвярэй. Тут ты спытаўся: «Хочаш узяць з сабою кветак?» Я сказала: «Хачу». Ты выняў чатыры белыя ружы з блакітнай крышталнай вазы на пісьмовым сталі (о, я ведала гэтую вазу яшчэ з таго часу, калі ў дзяцінстве адзін раз заглянула ў тваю кватэру). Ты даў мне гэтыя ружы, і я яшчэ шмат дзён цалавала іх.

Мы дамовіліся сустрэцца яшчэ раз. Я прыйшла, і зноў усё было цудоўна. І яшчэ адну, трэцюю, ноч падарыў ты мне. Потым ты сказаў, што табе трэба паехаць з горада — ах, як я з самага дзяцінства ненавідзела гэтыя падарожжы! — і паабяцаў адразу ж паведаміць мне, як толькі вернешся дадому. Я дала табе адрас — да запатрабавання; імя я не хацела называць. Я ахоўвала сваю таямніцу. Ты зноў на развітанне даў мне ружы — на развітанне.

Кожны дзень, два месяцы, я хадзіла на пошту... не, не трэба, навошта апісваць усе гэтыя пакуты чакання і роспачы? Я не вінавачу цябе, я кахаю цябе такога, які ты ёсць, палкага і забыўлівага, улюблівага і нявернага, я кахаю цябе такога, толькі такога, які ты быў заўсёды, які застаўся і цяпер. Ты даўно ўжо вярнуўся, я бачыла гэта па святле ў тваіх вокнах, але ты мне не напісаў.

У мяне няма ніводнага радка ад цябе ў гэтую маю апошнюю гадзіну, ніводнага радка ад цябе, каму я аддала ўсё сваё жыццё. Я чакала, чакала, як чакае чалавек на парозе распачы. Але ты не паклікаў мяне, не напісаў ніводнага радка... ніводнага радка...

Маё дзіця ўчора памерла — гэта было і тваё дзіця. Гэта было і тваё дзіця, каханы,— дзіця адной з трох начэй; я прысягаю табе ў гэтым, і ты ведаеш, што перад цемем смерці не мацяць. Гэта было наша дзіця, прысягаю табе, бо ніводзін мужчына не дакрануўся да мяне з таго часу, як я аддалася табе, да таго часу, як дзіця вынялі з мяне. Маё цела здавалася мне свяшчэнным з той гадзіны, калі да яго дакрануўся ты. Як магла б я дзяліць сябе паміж табою, які быў мне ўсё, і другімі, якія толькі мімалётна з'яўляліся ў маім жыцці? Гэта было наша дзіця, каханы, дзіця майго глыбокага, свядомага кахання і тваёй бесклапотнай, марнатраўнай, амаль несвядомай пяшчоты, наша дзіця, наш сын, наша адзінае дзіця. Але ты спытаешся ў мяне — можа, спалохана, можа, толькі здзіўлена,— ты спытаешся ў мяне, каханы, чаму ўсе доўгія гады я маўчала пра наша дзіця і гавару пра яго толькі сёння, калі яно ляжыць тут, у цемры, заснуўшы на веку, калі яно хутка пойдзе і ўжо ніколі, ніколі не вернецца. Але як я магла сказаць табе гэта? Ты нізашто не паверыў бы мне, незнаёмай жанчыне, выпадковай сяброўцы трох начэй, якая без супраціўлення, нават з жаданнем аддалася табе, ты не паверыў бы мне, безыменнай удзельніцы мімалётнага заляцання, што я засталася табе верная, табе, нявернаму, і толькі з сумненнем прызнаў бы ты гэтае дзіця сваім! Ніколі, нават калі б мае словы здаліся табе праўдападобнымі, не мог бы ты вызваліцца ад таемнай думкі, што я спрабую навязаць табе, багатаму чалавеку, клопат аб чужым дзіцяці. Ты паставіўся б да мяне з падазрэннем,

і паміж намі існаваў бы цень, цьмяны, няўлоўны цень недаверу. Гэтага я не хацела. І потым, я ж ведала цябе; я ведала цябе гэтак, як ты сам наўрад ці ведаеш сябе, і я разумела, што табе падабаецца толькі ўсё бесклапотнае, лёгкае, што ты шукаеш у каханні толькі гульню, і таму табе было б цяжка раптам аказацца бацькам, раптам адказваць за чыйсьці лёс. Ты прывык да поўнай свабоды і адчуў бы сябе неяк звязаным са мною. І ты — я ведаю, гэта не залежала ад тваёй волі,— узненавідзеў бы мяне за тое, што я звязала цябе. Можа, на гадзіны, можа, усяго на некалькі хвілін я стала б табе цяжарам, стала б табе ненавіснаю,— я ж у сваёй гордасці хацела, каб ты ўсё жыццё думаў пра мяне без клопату. Я палічыла за лепшае ўзяць усё на сябе, чым стацца табе лішняю, я хацела быць адзінаю жанчынаю, што кахала цябе, пра каго ты заўсёды думаў бы з любоўю і ўдзячнасцю. Але, на жаль, ты ніколі пра мяне не думаў, ты забыўся пра мяне.

Я не вінавачу цябе, каханы, не, я не вінавачу цябе. Прабач, калі часам кропля горычы прасочваецца ў гэтыя радкі, прабач,— маё дзіця, наша дзіця ляжыць мёртвае побач са мною ў святле мігатлівых свечак; я гразіла кулаком богу і называла яго забойцам, думкі ў мяне блытаюцца. Прабач, што я скарджуся, прабач! Я ж ведаю, ты добры і спагадлівы ў глыбіні душы, ты дапамагаеш кожнаму, дапамагаеш незнаёмым людзям, усім, хто звяртаецца да цябе. Але твая дабрата асаблівая, яна адчынена кожнаму, і кожны можа чэрпаць з яе столькі, колькі могуць узяць рукі; яна вялікая, бязмежная, але, прабач, яна лянівая, яна чакае напамінку, просьбы. Ты дапамагаеш, калі цябе паклічуць, калі цябе папросяць, дапамагаеш з сораму, са слабасці, але не з радаснай гатоўнасці дапамагчы. Ты — скажу табе шчыра — чалавека ў горы і бядзе любіш не болей, чым улюбёнца шчасця, які ты ёсць сам. А людзей, падобных на цябе, нават самых добрых сярод іх, цяжка прасіць.

Аднаго разу, калі я яшчэ была дзіцём, я бачыла праз вочка, як ты даваў міласціну жабраку, што пазваніў у твае дзверы. Ты даў яму грошай, перш чым ён паспеў папрасіць, і даў шмат, але ты зрабіў гэта неяк спалохана і паспешна; было відаць, што ты хацеў, каб ён хутчэй пайшоў, і здавалася, што ты баішся глядзець яму ў вочы. Я ніколі не забуду, як хуценька і збянтэжана, ухільваючыся ад падзякі, ты дапамагаў гэтаму жабраку. Вось чаму я ніколі не звярталася да цябе. Канечне, я ведаю, што ты дапамог бы мне тады, нават калі б і не быў упэўнены, што гэта тваё дзіця; ты суцяшаў бы мяне, даў бы мне грошай, шмат грошай, але ўсё з тайным жаданнем хутчэй скончыць з гэтаю непрыемнасцю; я нават думаю, ты ўгаворваў бы мяне прадухіліць з'яўленне дзіцяці. А гэтага я баялася больш за ўсё — бо чаго б я толькі не зрабіла дзеля цябе, як магла б я у чымнебудзь адмовіць табе! Але гэтае дзіця было мне ўсё; яно ж было ад цябе, паўтарэнне цябе самога, але ўсё-такі не такога цябе, шчаслівага, бесклапотнага, якога я не магла ўтрымаць, а цябе, падараванага мне назаўсёды — гэтак я думала, — цябе, які знаходзіўся ў маім целе, неаддзельны ад майго жыцця. Цяпер я нарэшце трымала цябе, я магла адчуваць усёю істотаю, як расце ва мне тваё жыццё, магла карміць, паіць, пеставаць, цалаваць цябе, калі гэтага жадала мая душа. Вось чаму, каханы, я была такая шчаслівая, ведаючы, што нашу тваё дзіця. Вось чаму я ўтоіла гэта ад цябе, — цяпер ты ўжо не мог ад мяне ўцячы.

Праўда, каханы, я перажыла не толькі месяцы шчасця, якія паўставалі мне ў марах; на маю долю выпалі і месяцы жудасці і пакуты, поўныя агіды да людскай подласці. Мне выпаў нялёгкі лёс. У краму я ў апошнія месяцы хадзіць не магла, бо сваякі заўважылі б мой стан і паведамілі б пра гэта дадому. Прасіць грошай у маці я не хацела і жыла з таго, што прадавала сякія-такія каштоўныя рэчы, якія зберагліся ў мяне. За ты-

дзень да родаў прачка ўкрала ў мяне з шафы апошнія некалькі крон, і мне давялося легчы ў радзільны прытулак. Там, куды з вялікага гора прыходзяць толькі самыя бедныя, нікому не патрэбныя і забытыя, там, у віры галечы, радзілася тваё дзіця. У прытулку было жакліва: усё здавалася бясконца чужым, мы ляжалі адзінокія, былі чужыя суседзям і ненавідзелі адна адну; толькі агульнае няшчасце, агульныя пакуты загналі нас у душную, насычаную хлараформам і крывёю, поўную крыкаў і стогнаў палату. Усе ўніжэнні, якія даводзіцца цярэць абяздоленым, сорам, маральны і фізічны, адчула я там нароўні з прастытуткамі і хворымі, пакутавала ад вымушанай блізкасці да іх, ад цынізму маладых дактароў, якія, усміхаючыся, адкідвалі коўдры і з прытворна вучоным выглядам мацалі безабаронных жанчын, ад прагнасці сядзелак — о, там чалавечую сарамлівасць распінаюць позіркамі і хвастаюць словамі. Шыльдачка з прозвішчам — вось усё, што застаецца ад цябе, а тое, што ляжыць на ложку, — проста кавалак дрыготкай плоці, які абмацваюць цікаўныя, рэч, выстаўленая на паказ для вывучэння; таму жанчыны, якія ў сваім доме дораць дзіця любячаму, клапатліваму мужу, не ведаюць, што значыць радзіць адзінокай і безабароннай амаль ці не на лабараторным стале! І нават цяпер, калі я сустракаю ў кнізе слова «пекла», я міжвольна ўспамінаю пра бітком набітую смуродную палату, поўную стогнаў, немых крыкаў і грубага смеху, пра гэтую клааку ганьбы.

Прабач, прабач мне, што я кажу пра гэта. Але я раблю такое першы і апошні раз; ніколі, ніколі болей не буду я гаварыць пра гэта. Я маўчала адзінаццаць гадоў і хутка змоўкну назаўсёды; але хоць раз я павінна даць сабе волю, павінна крыкнуць пра тое, якою дарагою цаною дасталася мне дзіця — шчасце ўсяго майго жыцця, — якое цяпер ляжыць побач нежывое. Я даўно ўжо пра ўсё забылася, забылася ад усмешкі дзіцяці, ад яго

гаворкі, ад маёй радасці; але цяпер, калі яно памерла, я зноў пакутую і не магу не крычаць, я мушу аблегчыць душу хоць адзін раз. Але я вінавачу не цябе, а толькі бога, аднаго яго: ён зрабіў бессэнсоўнымі перанесеныя мною пакуты. Прысягаю табе — я не цябе вінавачу, і ніколі я ў гневе не паўставала супраць цябе. Нават у той момант, калі маё цела курчылася ў родавых схватках, нават у тыя хвіліны, калі боль разрываў мне душу, калі практыканты мацалі маё цела позіркамі і яно гарэла ад сораму, я не вінаваціла цябе перад богам; ніколі не шкадавала я аб тых начах, ніколі не праклінала сваё каханне да цябе, я заўсёды кахала цябе, заўсёды благаслаўляла час нашай сустрэчы. І калі б паўтарыліся тыя страшэнныя гадзіны ў прытулку і я ведала б наперад, што мяне чакае, я пайшла б на гэта яшчэ раз, мой каханы, яшчэ раз і тысячу разоў!

Наша дзіця ўчора памерла — ты ніколі не ведаў яго. Ніколі, нават пры мімалётнай выпадковай сустрэчы твой позірк не спыніўся на маленькай квітнеючай істоце, тваім дзіцяці. Я доўга хавалася ад цябе; цяпер, калі ў мяне было дзіця, я, здаецца, нават кахала цябе больш спакойным каханнем, прынамсі, яно ўжо не вымушала мяне нясцерпна пакутаваць, пасля таго як у мяне з'явіўся гэты твой падарунак. Я не хацела дзяліцца паміж табою і сынам, і я аддала сябе не табе, улюбёнцу шчасця, чыё жыццё праходзіла міма мяне, а дзіцяці, якому я была патрэбна, якога я павінна была карміць, якога я магла цалаваць і прыціскаць да грудзей. Я быццам вызвалілася ад улады трывожнага лёсу, які неадольна прыцягваў мяне да цябе, пасля таго як з'явіўся на свет і поўнасю належаў мне гэты другі «ты»; толькі рэдка, вельмі рэдка я ціха набліжалася да твайго дома. Адно толькі дазваляла я сабе: да дня твайго нараджэння, з году ў год, я пасылала табе букет белых руж, дакладна

такіх, якія ты падарыў мне тады пасля першай ночы нашага каханья. Ці папытаўся ты ў сябе хоць раз за гэтыя дзесяць, за гэтыя адзінаццаць гадоў, хто іх табе пасылае? Можа, ты ўспомніў пра тую, якой ты аднаго разу падарыў такія ружы? Я не ведаю і ніколі не даведаюся пра твой адказ. Толькі раз у год працягнуць іх табе з цемры, аднавіць памяць аб той сустрэчы — большага мне і не трэба было.

Ты не ведаў нашага беднага дзіцяці — сёння я дакараю сябе, што ўтоіла яго ад цябе, бо яно б табе спадабалася. Ты не ведаў ніколі нашага беднага хлопчыка, ты ніколі не бачыў, як ён усміхаўся і шырока расплюшчваў цёмныя, задумлівыя вочы — твае вочы! — і абліваў іх ясным, радасным святлом мяне і ўвесь свет. Ах, ён быў такі вясёлы, такі мілы — у ім па-дзіцячы паўтараліся ўся твая лёгкасць, твая імклівая, палкая фантазія. Ён мог гадзімамі самазабыўна гуляць з чым-небудзь, як ты гуляеш з жыццём, а потым засяроджана насупліваць бровы і доўга сядзець над сваімі кніжкамі. Ён усё болей рабіўся падобны да цябе. У ім пачала ўжо выразна выяўляцца ўласцівая табе дваістасць, мешаніна легкадумнасці і сур'ёзнасці, і чым болей ён рабіўся падобны да цябе, тым мацней я любіла яго. Ён добра вучыўся, балбатаў па-французску, як сарока, яго сшыткі былі самыя чыстыя ва ўсім класе; а які ён быў прыгожы ў сваім чорным аксамітным касцюмчыку ці ў белай матроскай куртачцы! Ён заўсёды аказваўся самым зграбным, дзе б ні з'яўляўся; калі я гуляла з ім па пляжы ў Града, жанчыны спыняліся і гладзілі яго доўгія светлыя валасы; калі ён у Зэмерынгу катаўся на санках, людзі зачаравана азіраліся на яго. Ён быў такі прыгожанькі, такі далікатны і ласкавы; летась ён паступіў у інтэрнат Тэрэзіанум і насіў форму і маленькую шпагу, нібы паж васемнаццаціга стагоддзя, — цяпер на ім толькі сарочка, і ён ляжыць, бедны, з пасіненымі вуснамі, і рукі складзены на грудзях.

Але ты, можа, папытаешся, як я магла выхоўваць дзіця ў такой раскошы, як здолела забяспечыць яму прыемнае, лёгкае, бесклапотнае жыццё вышэйшых колаў. Каханы мой, я гавару з табою з цемры, я не саромяюся, я скажу табе, але толькі не палохайся, каханы, — я прадавала сябе. Я не стала тою, каго завуць вулічнаю дзеўкаю, прастытуткаю, але я прадавала сябе. У мяне былі багатыя сябры, багатыя палюбоўнікі; спачатку я шукала іх, потым яны шукалі мяне, бо я была — ці заўважаў ты гэта калі-небудзь? — вельмі прыгожая. Усе, каму я аддавалася, былі ўдзячныя мне, адчувалі да мяне прыхільнасць, усе кахалі мяне, — толькі ты не пакахаў мяне, толькі ты, мой каханы!

Можа, ты цяпер пагарджаеш мною, пасля гэтага прызнання? Не, я ведаю, ты ўсё разумееш, зразумееш і тое, што я зрабіла гэта дзеля цябе, дзеля твайго другога «я», дзеля твайго дзіцяці. Тады, у палаце радзільнага прытулку, я атрымала ўяўленне аб жаху галечы, я ведала, што беднага заўсёды топчуць, зневажаюць, што ў гэтым свеце ён заўсёды ахвяра, і я не хацела, каб тваё дзіця, тваё светлае, цудоўнае дзіця вырасла на дне, сярод галечы, сярод грубасці і подласці вуліцы, у зачумленым паветры задворкаў. Я не хацела, каб яго далікатныя вусны гаварылі дрэнныя словы, каб да яго белага цельца дакраналася мулкая, зношаная бялізна беднаты, — у твайго дзіцяці павінна было быць усё, усе даброты зямлі, ён павінен быў падняцца да цябе, у тваю жыццёвую сферу.

Пагэтаму, толькі пагэтаму, каханы, прадавала я сябе. Для мяне ў гэтым не было ахвяравання, бо тое, што звычайна завецца гонарам ці ганьбаю, у маім уяўленні не мела значэння — ты не кахаў мяне, ты, адзіны, каму належала маё цела, а ўсё іншае, што адбывалася з маім целам, мне было ўсё роўна. Пяшчоты мужчын і нават іх шчырыя пачуцці не знаходзілі ў мяне належнага водгук, хоць некаторых я вельмі паважала і, памятаючы

Ўласнае нераззеленае каханне, у душы шкадавала. Усе тыя, каго я ведала, ставіліся добра да мяне, усе песцілі мяне, усе паважалі. Перш за ўсё гэта тычыцца аднаго графа, удаўца ў гадах, які любіў мяне як дачку. Гэта ён абіваў парогі, каб выклапатаць бязроднаму дзіцяці, твайму дзіцяці, месца ў Тэрэзіануме. Тры, чатыры разы прасіў ён маёй рукі, — я магла б быць цяпер графіняй, уладальніцай казачнага замка ў Ціролі, магла б жыць цяпер бесклапотна, бо ў дзіцяці быў бы ласкавы бацька, які абагаўляў бы яго, а ў мяне — спакойны, высакародны, добры муж. Я не згадзілася, нягледзячы на тое, што прычыніла яму вялікі боль сваёю адмоваю. Магчыма, я зрабіла глупства, бо я магла б цяпер жыць дзенебудзь у цішыні, без турбот, і маё любое дзіця было б са мною, але — чаму не прызнацца табе? — я не хацела сябе звязваць, хацела ў любы момант быць вольнаю для цябе. Дзесьці, у патаемнай глыбіні маёй душы, усё яшчэ жыла даўняя дзіцячая мара, што ты яшчэ паклічаш мяне, хай нават на адну гадзіну. І дзеля гэтага адной магчымай гадзіны я адштурхоўвала ад сябе ўсё, каб толькі быць вольнаю і з'явіцца па першым тваім выкліку. Чым жа было ўсё маё жыццё пасля абуджэння ад дзяцінства, як не чаканнем, чаканнем твайго жадання!

І гэтая гадзіна сапраўды надышла. Але ты не ведаеш яе, не падазраеш аб ёй, мой каханы! Ты не пазнаў мяне і на гэты раз — ніколі, ніколі ты не пазнаваў мяне! Я ж і раней часта сустракала цябе ў тэатры, на канцэртах, у Пратэры, на вуліцы — кожны раз у мяне замірала сэрца, але ты не глядзеў на мяне: я ж вонкава вельмі змянілася, з нясмелага дзіцяці ператварылася ў жанчыну; казалі, што я прыгожая; я заўсёды была багата адзетая і мяне акружалі паклоннікі. Як мог ты пазнаць ува мне нясмелую дзяўчыну, якую бачыў у паўзмроку сваёй спальні! Часам з табою раскланьваўся хто-небудзь з мужчын, якія суправаджалі мяне; ты адказваў на паклон і кідаў позірк на мяне, але гэты халодны позірк

быў проста данінаю ветлівасці, знакам звычайнай цікавасці, гэта быў позірк, які не ведаў мяне, чужы, страшэнна чужы позірк. Памятаю, аднаго разу гэтае непазнаванне, да якога я ўжо амаль прывыкла, прычыніла мне пякельны боль: гэта было ў тэатры, я сядзела ў ложы з сябрам, а ты — у суседняй ложы. Пачалася уверцюра, патухла святло, і я болей не магла бачыць твайго твару, але я адчувала тваё дыханне, як тады, у тую ноч, а на аксамітным бар'еры, што раздзяляў нашы ложы, ляжала твая рука, якою ты падтрымліваў падбародак, твая тонкая, пшчотная рука. І мяне ахапіла неадольнае жаданне нахіліцца і з ласкаваю пакораю пацалаваць гэтую чужую, такую мілую руку, якая калісьці песціла мяне. Усхваляваная гукамі музыкі, я ледзь стрымлівалася, каб не прыціснуцца да яе вуснамі, не падацца шалёнаму парыву. Пасля першага акта я прапсіла сябра пайсці з тэатра. Я болей не магла сядзець побач з табою ў цемры — гэтак блізка і гэтак бясконца далёка.

Але час надышоў, ён надышоў яшчэ раз, апошні раз у маім разбураным жыцці. Гэта здарылася амаль год таму назад, на другі дзень пасля дня твайго нараджэння. І дзіўна: я ўвесь дзень думала пра цябе, бо дзень твайго нараджэння я заўсёды адзначала, як свята. Рана на світанні я выйшла з дому, купіла белыя ружы і, як заўсёды, паслала іх табе на памяць аб той гадзіне, пра якую ты забыўся. Пасля абеду я паехала з хлопчыкам катацца, потым павяла яго ў кандытарскую Дэмеля, а ўвечары ў тэатр — я хацела, каб і ён, нічога не падзраючы, з малых гадоў запомніў гэты дзень як нейкае таямнічае свята. Назаўтра ўвечары я была на канцэрце са сваім тагачасным сябрам, маладым багатым фабрыкантам з Бруна, з якім жыла ўжо два гады; ён абагаўляў мяне, балаваў, хацеў, як і другія, ажаніцца са мною і сустракаў маю, здавалася, беспрычынную адмову, хоць ён засыпаў мяне і хлопчыка падарункамі; сам ён быў

чалавек прыстойны, і яго крыху тупаватая, але сама-ахвярная адданасць заслугоўвала іншага адказу. На канцэрце мы сустрэлі добрых знаёмых, і ўсе разам паехалі вячэраць у рэстаран на Рынгштрасэ; і вось сярод смеху і жартаў я прапанавала зазірнуць яшчэ ў танцавальную залу — у Табарэн. Звычайна, калі мяне звалі ў такія месцы, я адмаўлялася, бо занадта шумная, п'яная весялосць, якая нязменна панавала там, была мне агідная, як і любая нястрыманасць; але на гэты раз нейкая незразумелая, магічная сіла прымусіла мяне выказаць пажаданне, з бурным адабрэннем падхопленая ўсёй кампаніяй. Я і сама не ведала чаму, але мяне нястрымна цягнула туды, быццам было там нешта незвычайнае. Мае спадарожнікі прывыклі ва ўсім дагаджаць мне і адразу ўсталі. Мы пайшлі ў Табарэн, пілі там шампанскае; мною авалодала нейкая шалёная, амаль пакутлівая весялосць, якой у мяне ніколі раней не было. Я піла і піла, падхоплівала модныя песенькі. — яшчэ крыху, і я пусцілася б у скокі ці пачала б смяяцца на ўсю залу. Але раптам быццам ледзяною вадою ці пякельнаю гарачынёю абліло маё сэрца — я ўбачыла цябе: ты сядзеў за суседнім сталом з сябрамі і глядзеў на мяне захопленым, пажадлівым позіткам, тым позіткам, які заўсёды пранікаў у глыбіню маёй душы. Упершыню за ўсе гады ты зноў глядзеў на мяне з усёю ўласціваю табе сілаю неўсвядомленага жадання. Я ўся задрыжала і ледзь не выпусціла з рук падняты келіх. На шчасце, ніхто з тых, хто сядзеў за нашым сталом, не заўважыў маёй збянтэжанасці — яна згубілася ў грукаце музыкі і ў смеху.

Твой позірк рабіўся ўсё гарачэйшы, ён пёк мяне як агнём. Я не магла ўцяміць: ці пазнаў ты мяне нарэшце, ці я для цябе зноў новая, другая, незнаёмая жанчына? Кроў прыліла мне да шчок, я няўважліва адказвала на пытанні сяброў. Ты не мог не заўважыць, як усхваляваў мяне твой позірк. Ледзь прыкметным кіўком галавы ты

падаў мне знак, каб я на хвілінку выйшла ў вестыбюль. Потым ты наўмысна гучна пачаў разлічвацца, развітаўся з сябрамі і выйшаў, яшчэ раз перад гэтым даўшы мне зразумець, што будзеш чакаць мяне. Мяне кідала ў дрыжкі, мяне калаціла ліхаманка, я не магла выціснуць з сябе ні слова, не магла ўтаймаваць сваё хваляванне. Якраз у гэты момант негрыцянская пара, дробна стукаючы абцасамі і пранізліва ўскрыкваючы, пачала выконваць модны мудрагелісты танец; усе позірккі звярнуліся ў іх бок, і, карыстаючыся гэтым, я ўстала, сказала сябру, што хутка вярнуся, і выйшла ўслед за табою.

Ты стаяў у вестыбюлі каля гардэроба і чакаў мяне; калі я падышла, твар твой заззяў. Усміхаючыся, ты паспяшаўся мне насустрач; я адразу ўбачыла, што ты не пазнаў мяне, не пазнаў ува мне ні падлетка, ні дзяўчыны даўно мінулых гадоў; зноў цябе цягнула да мяне, як да нечага новага, невядомага. «Знойдзецца ў вас калі-небудзь і для мяне вольная часінка?» — спытаўся ты, і па тваім упэўненым натуральным тоне я зразумела, што ты прымаеш мяне за адну з тых жанчын, якіх можна купіць на вечар. «Чаму ж не», — сказала я тое ж дрыготкае, але само сабою зразумелае «чаму ж не», якое калісьці, больш за дзесяць гадоў таму назад, сказала табе нясмелая дзяўчына на цемнаватай вуліцы. «Калі мы можам сустрэцца?» — спытаўся ты. «Калі хочаце», — адказала я: цябе я не саромелася. Ты здзіўлена паглядзеў на мяне, з такім недаверліва-цікаўным здзіўленнем, як у той вечар, калі я гэтак жа ўразіла цябе паспешнасцю, з якою дала згоду. «А цяпер можна?» — крыху нерашуча спытаўся ты. «Можна, — адказала я, — пойдзем», — і падаліся да гардэроба, каб узяць манто.

Тут я ўспомніла, што я і мой сябар разам здавалі паліто і нумарок на іх застаўся ў сябра. Вярнуцца і прапіць нумарок было нельга без доўгіх тлумачэнняў; але і ахвяраваць гадзінаю, якую я магла правесці з табою, гадзінаю, аб якой я марыла столькі гадоў, я не

хацела. Я не вагалася ні хвіліны; накінуўшы на вачэрняе плацце хустку, я выйшла ў сырую туманную ноч, забылася і на манто і на добрага, ласкавага да мяне чалавека, на чые сродкі я жыла ўжо доўгі час і якога цяпер паставіла ў самае недарэчнае і ўніжальнае становішча — на вачах усіх яго каханка, якая пражыла з ім два гады, уцякла, калі яе паклікаў першы сустрэчны мужчына. О, я глыбока ўсведамляла ўсю нізкасць і няўдзячнасць, усю бессаромнасць маіх паводзін; я разумела, што раблю глупства і крыўджу дарагога чалавека і вернага сябра, разумела, што парываю з наладжаным існаваннем, але што мне было сяброўства, што мне было само жыццё ў параўнанні з нецярплівым жаданнем зноў адчуць твае вусны, пачуць твае ласкавыя словы? Вось як я кахала цябе: цяпер я магу сказаць табе гэта, калі ўсё прайшло, усё мінула. Мне здаецца, пакліч ты мяне са смяротнага ложка, у мяне знайшліся б сілы ўстаць і пайсці за табою.

Каля пад'езда стаяў экіпаж, і мы паехалі да цябе. Я зноў пачула твой голас, адчула тваю ласкавую блізкасць і была такая ж ап'яная, такая ж па-дзіцячы шчаслівая, як пры нашай першай сустрэчы. Я зноў падымалася па лесвіцы, упершыню пасля больш як дзесяцігадовага прамежку. Не, не, я не магу табе сказаць, як у гэтыя хвіліны я адчувала ўсё ў двух вымярэннях, у мінулым і ў цяперашнім, і ва ўсім зноў-такі толькі аднаго цябе. У тваім пакоі мала што змянілася: прыбавілася толькі некалькі карцін, кніжак, крыху новай мэблі, і ўсё было гэтак знаёма. А на пісьмовым сталі стаяла ваза з ружамі — з маімі ружамі, якія я напярэдадні, да дня нараджэння, паслала табе на памяць аб той, каго ты ўсё-такі не ўспомніў, усё-такі не пазнаў нават цяпер, калі яна зноў была побач з табою і ты з'яднаў з ёю вусны і рукі. Але ўсё-такі мне прыемна было бачыць, што ты беражэш мае кветкі, што вакол цябе лунае частачка майго «я», дыханне майго кахання.

Ты абняў мяне. Зноў я засталася ў цябе на ўсю доў-
гую цудоўную ноч. Але і тут ты не пазнаў мяне па маім
голым целе. Шчаслівая, адказвала я на твае свядомыя
ласкі і бачыла, што тваё пачуццё не робіць адрознення
паміж каханай і купленай жанчынай, што ты аддаешся
жаданням з усім бесклапотным марнатраўствам тваёй
натуры. Ты быў такі ласкавы і чуйны да мяне, жанчы-
ны, якую ты прывёў з начнога рэстарана, такі па-сяброў-
ску сардэчны і па-рыцарску пачцівы і разам з тым такі
палкі ў асалодзе, што я, п'яная ад шчасця, як і першы
раз, зноў з усёю сілаю адчула тваю непаўторную дваіс-
тасць — высокую адухоўленасць страсці, якая калісьці
пакарыла мяне, яшчэ паўдзіця. Я не сустракала чалаве-
ка, які вось так палымяна аддаваўся б уладзе моманту,
з такою шчодрасцю раскрываў бы перад другім самым
патаемным глыбіні сваёй душы,— каб потым, на жаль,
усё знікла ў нейкай бязмежнай, амаль ненатуральнай
забыўлівасці. Але і я забылася пра сябе. Хто была я тут,
у цемры, побач з табою? Па вушы закаханая дзяўчынка,
ці маці твайго дзіцяці, ці чужая жанчына з рэстарана?
Ах, усё было такое знаёмае, ужо перажытае і разам з
тым такое чароўна новае ў гэтую шчаслівую ноч. І я ма-
лілася, каб ёй не было канца.

Але раніца надышла; мы прачнуліся позна, і ты за-
прасіў мяне паснедаць з табою. Мы пілі чай, прынесены
ў сталовую нябачнаю паслужліваю рукою, і гутарылі.
Ты зноў гаварыў са мною проста і сардэчна, без нетак-
тоўных пытанняў, без аніякай цікаўнасці. Ты не пытаў-
ся ні хто я такая, ні дзе жыву; я была ў цябе толькі вы-
падковаю прыгодаю, безыменным мінутным капрызам,
які бяследна знікае з памяці, як дымок расейваецца
ў паветры. Ты сказаў мне, што збіраешся ў вялікае
падарожжа ў Паўночную Афрыку, якое зойме два ці
тры месяцы; радасць абарвалася, мяне пачало трэсці, бо
ў вушах ужо гучала: «Канец, усё мінула і забыта!» Мне
хацелася кінуцца да тваіх ног і закрычаць: «Вазьмі мя-

не з сабою, тады ты пазнаеш мяне нарэшце-такі пасля столькіх гадоў!» Але я была такая нясмелая, слабая, маладушная, па-рабску пакорная табе. Я толькі сказала: «Як шкада». Ты, усміхаючыся, зірнуў на мяне: «Табе папраўдзе шкада?»

Тут я не вытрымала, паддалася раптоўнаму парыву. Я паднялася з месца і доўгім, пільным позіркам паглядзела табе ў твар. Потым сказала: «Той, каго я кахала, таксама заўсёды ад'язджаў». Я глядзела на цябе, глядзела ў вочы: «Зараз, зараз ён пазнае мяне!» Я чакала, дрыжала ад страху і надзеі. Але ты ўсміхнуўся мне і сказаў у суцяшэнне: «З падарожжаў жа вяртаюцца». — «Так, — адказала я, — вяртаюцца, але за гэты час усё забываюць».

Мусіць, у тоне, якім я гэта сказала, чуваць было нешта незвычайнае, занадта палкае, бо цяпер і ты ўстаў і паглядзеў на мяне са здзіўленнем і цёпла ласкаю. Ты ўзяў мяне за плечы. «Добрае не забываецца, цябе я не забуду», — сказаў ты і апусціў позірк у самую глыбіню маіх вачэй, быццам хацеў захаваць у памяці маё аблічча. І, адчуваючы, як пранікае ў мяне гэты шукальны позірк, што ўвабраў у сябе ўсю маю істоту, я падумала, што нарэшце, нарэшце заслона ўпадзе з тваіх вачэй. «Ён пазнае мяне, пазнае мяне!» Душа мая радавалася ад гэтай думкі.

Але ты не пазнаў мяне. Не, ты не пазнаў мяне, і ніколі я не была настолькі чужая табе, бо... бо іначай як мог ты зрабіць тое, што зрабіў праз некалькі хвілін? Ты пацалаваў мяне, яшчэ раз горача пацалаваў, і мне прыйшлося зноў папраўляць раскудлачаныя валасы. І вось, калі я стаяла перад люстрам, я раптам убачыла — я ледзь не ўпала ад жаху і сораму, — я ўбачыла, як ты ўпятайкі сунуў у маю муфту дзве буйныя грашовыя паперкі. Як я толькі стрымалася і не закрычала, не ўдарыла цябе па твары, — ты плаціў за гэтую ноч мне, якая кахала цябе з дзяцінства, маці твайго дзіцяці! Я была для

цябе толькі прастытуткаю з Табарэна, не болей, ты заплаціў мне, заплаціў! Мала таго, што ты забыўся пра мяне, я мусіла яшчэ зведаць ад цябе ўніжэнне.

Я пачала хуценька хапаць свае рэчы. Толькі б пайсці, хутчэй пайсці, — мне было занадта балюча. Я ўзяла капялюш — ён ляжаў на пісьмовым стале каля вазы з белымі ружамі, маімі ружамі. Тут мяне ахапіла ўладнае, неадольнае жаданне: зрабіць яшчэ адну спробу нагадаць пра сябе: «Можа, ты дасі мне адну з гэтых белых руж?» — «Ахвотна», — адказаў ты і адразу выцягнуў з вазы кветку. «А калі іх табе падарыла жанчына, жанчына, якая цябе кахае?» — «Можа, яно і так, — скажаў ты, — не ведаю. Іх прыслалі мне, і я не ведаю хто. За гэта яны мне і падабаюцца». Я зірнула на цябе: «Можа, яны таксама ад жанчыны, пра якую ты забыўся!»

Ты здзіўлена паглядзеў на мяне. Я цвёрда глядзела табе ў вочы. «Пазнай мяне, пазнай жа мяне нарэшце!» — крычаў мой позірк. Але твае вочы свяціліся ласкаю і няведаннем. Ты яшчэ раз пацалаваў мяне. Але ты мяне не пазнаў.

Я хуценька падалася да дзвярэй, бо адчула, што слёзы гатовы пырснуць у мяне з вачэй, а гэтага ты не павінен быў бачыць. Я гэтак бегла, што ў пярэднім пакоі ледзь не сутыкнулася з Еганам, тваім слугою. Ён нясмела і паспешна адскочыў убок, паслужліва адчыніў дзверы, каб выпусціць мяне, і ў гэты момант — ты чуеш? — у гэты кароткі момант, калі я праз слёзы зірнула на старога, у яго вачах успыхнула нейкае святло. У гэты момант — ты чуеш? — у гэты кароткі момант стары пазнаў мяне, хоць апошні раз бачыў мяне яшчэ ў дзяцінстве. Мне хацелася ўкленчыць перад ім і цалаваць яму рукі за тое, што ён пазнаў мяне. Але я толькі выхапіла з муфты грошы, якімі ты паставіў мяне да ганебнага слупа, і сунула іх старому. Ён задрыжаў, спалохана паглядзеў на мяне — у гэтае імгненне ён, мусіць, болей угадаў пра мяне, чым ты за ўсё сваё жыццё. Усе, усе лю-

дзі любілі мяне, усе былі да мяне добрыя, толькі ты, толькі ты адзін не помніў, толькі ты адзін ні разу не пазнаў мяне!

Маё дзіця памерла, наша дзіця — цяпер мне няма каго любіць на свеце, акрамя цябе. Але хто ты мне, ты, які ніколі, ніколі не пазнаваў мяне, праходзіў міма, як праходзяць міма вады, наступаў на мяне, як наступаюць на камень, ты, хто нязменна асуджаў мяне на разлуку і на вечнае чаканне? Аднаго разу мне здалася, што я ўтрымала цябе, няўлоўнага, — у дзіцяці. Але гэта было тваё дзіця: яно раптам бязлітасна пакінула мяне і адправілася ў падарожжа, яно забылася пра мяне і болей не вернецца. Я зноў адна, адна, як ніколі дагэтуль, у мяне нічога няма, нічога няма ад цябе — ні дзіцяці, ні слова, ні радка, ніякага знака на ўспамін, і калі б ты пачуў маё прозвішча, то яно нічога не сказала б табе. Чаму мне не жадаць смерці, калі я мёртвая для цябе, чаму не пайсці, калі ты пайшоў ад мяне? Не, каханы, я не абвінавачваю цябе, не хачу несці сваё гора ў твой асветлены радасцю дом. Не бойся, я не стану болей надакучаць табе; прабач, што я раскрыла сваю душу ў час смерці дзіцяці, калі яно адзінока ляжыць побач са мною. Толькі я на гэты вась раз мушу ўсё выказаць табе, — потым я зноў схаваюся ў цемры і буду маўчаць, як заўсёды маўчала побач з табою. Але ты не пачуеш майго крыку, пакуль я жывая, — толькі калі я памру, атрымаеш ты гэтае завяшчанне, завяшчанне жанчыны, якая кахала цябе мацней, чым усе другія, і якую ты ніколі не пазнаваў, якая ўсё жыццё чакала цябе і не дачакалася твайго клічу. Можа, можа, ты паклічаш мяне тады, і я першы раз парушу вернасць табе — я не пачую цябе з магілы; я не пакіну табе ні партрэта, ні знака на памяць, як і ты мне нічога не пакінуў. Ніколі ты не пазнаеш мяне, ніколі. Гэтак мне было наканавана ў жыцці, хай будзе гэтак і пасля смерці. Я не паклічу цябе ў свой апошні час, я

пакідаю цябе, і ты не ведаеш ні майго імя, ні майго твару. Я паміраю лёгка, бо ты не адчуваеш маёй смерці ўдалечыні. Калі б табе было балюча, што я паміраю, я не магла б памерці.

Я болей не магу пісаць... такі цяжар у галаве... усё цела ломіць, у мяне гарачка... здаецца, мне зараз прыйдзецца легчы. Можа, хутка ўсё скончыцца, можа, хоць раз лёс злітуецца, і я не ўбачу, як панясуць маё дзіця.. Я болей не магу пісаць. Бывай, каханы, бывай, дзякуй табе... Усё, што было, было добра, нягледзячы на ўсё... я буду ўдзячная табе да апошняга дыхання. Мне добра — я сказала табе ўсё, ты цяпер ведаеш, не, ты толькі здагадваешся, як моцна я цябе кахала, і ў той жа час маё каханне не цісне на цябе, як цяжар. Ты не заўважыш маёй адсутнасці — гэта мяне суцяшае. Нічога не зменіцца ў тваім цудоўным, светлым жыцці... я не азмрочу яго сваёю смерцю... гэта суцяшае мяне, каханы.

Але хто... будзе пасылаць цяпер белыя ружы да дня твайго нараджэння? Ах, ваза апусцее, лёгкі подых майго жыцця, які раз у год абвяваў цябе — знікне і ён! Каханы, паслухай, я прашу цябе... гэта мая першая і апошняя просьба да цябе... выканай яе дзеля мяне: кожны год у дзень твайго нараджэння — бо гэта дзень, калі думаюць пра сябе, — купляй ружы і стаў іх у вазу. Рабі гэта, каханы, рабі гэта так, як другія адзін раз у год заказваюць паніхіду па дарагім для іх нябожчыку. Але я болей не веру ў бога і не хачу паніхід, я веру толькі ў цябе, я кахаю толькі цябе і жыць хачу толькі ў табе... ах, толькі адзін раз у год, непрыкметна і нячутна, як жыла я побач з табою... Прашу цябе, выканай гэта, каханы... гэта мая першая просьба да цябе і апошняя... дзякуй табе... кахаю цябе, кахаю... бывай...

Ён дрыготкаю рукою адклаў ліст убок. Потым доўга сядзеў задумліва. Няясныя ўспаміны мроіліся яму —

пра суседскае дзіця, пра дзяўчыну, пра жанчыну ў начным рэстаране, але ўспаміны цьмяныя, расплывістыя, быццам контуры каменя, якія мігцяць і дрыжаць у вадзе на дне імклівай рачулки. Цені набягалі і разыходзіліся, але вобраза не было. Памяць аб чымсьці жыла ў ім, але аб чым — ён успомніць не мог. Яму здавалася, што ён часта бачыў усё гэта ў сне, у глыбокім сне, але толькі ў сне.

І тут позірк яго ўпаў на блакітную вазу, якая стаяла перад ім на пісьмовым сталe. Яна была пустая, упершыню за многа гадоў пустая ў дзень нараджэння. Ён здрыгануўся: яму здалося, што раптам расчыніліся нябачныя дзверы і халодны вецер з другога свету ўварваўся ў яго ціхі пакой. Ён адчуў дыханне смерці і дыханне неўміручага кахання; штосьці раскрылася ў ягонай душы, і ён падумаў пра невядомую яму нябожчыцу-жанчыну, як пра бесцялесны прывід, як пра далёкую чароўную музыку.

ВУЛІЦА Ў МЕСЯЧНЫМ СВЯТЛЕ

Параход затрымала бура, і ён толькі позна ўвечары кінуў якар у маленькай французскай гавані; начны цягнік у Германію ўжо адышоў, і таму я мусіў правесці цэлы дзень у незнаёмым горадзе. Вечар не абяцаў мне ніякіх забаў, акрамя сумнай музыкі жаночага аркестра дзе-небудзь у прыгарадным рэстаране ці нуднай размовы з выпадковымі спадарожнікамі. Нязносным здалася мне чаднае, шызае ад дыму паветра ў невялічкім гасцінічным рэстаране, і я ўдвайне адчуў яго смурод, таму што на губах у мяне яшчэ салёным халадком адчуваўся чысты подых мора. Я падаўся таму наўгад па шырокай светлай вуліцы да плошчы, на якой іграў аркестр грамадзянскай гвардыі, а адтуль яшчэ далей, сярод павольнага гайдання тлуму прахожых. Спачатку мне было прыемна бязвольна гайдацца ў хвалях раўнадушнага і правінцыяльна апранутага натоўпу, але неўзабаве ўжо я не мог выносіць блізкасці чужых людзей, іх адрывістага смеху, вачэй, якія спыняліся на мне са здзіўленнем, адчужанасцю ці ўсмешкай, дотыкаў, якія непрыкметна падштурхоўвалі мяне наперад, святла, якое лілося з тысяч малых крыніц, і несупыннага шоргання крокаў. Марское плаванне суправаджалася дастаткова моцным рухам, і ў крыві ў мяне яшчэ браззіла хісткае пачуццё дурману — усё яшчэ пад нагамі адчуваліся гайданка і зыб, зямля быццам дыхала, а вуліца як бы ўзнімалася ў неба. Галава ў мяне раптам закруцілася ад такога гучнага тлуму, і, каб пазбавіцца ад яго, я звярнуў на вулічку, не паглядзеўшы, як яна завецца, а адтуль — на другую, больш вузкую, дзе паступова

сціх бязглузды шум, і пачаў потым бязмэтна блукаць у лабірынце разгалінаваных, нібы жылы, вулічак, усё цямнейшых, чым больш я аддаляўся ад галоўнай плошчы. Вялікія электрычныя дугавыя ліхтары, гэтыя месяцы шырокіх бульвараў, тут не гарэлі, і дзякуючы скупому асвятленню я нарэшце зноў убачыў зоркі і чорнае хмарнае неба.

Я быў, мусіць, недалёка ад гавані, у матроскім квартале, — гэта было чуваць па гнілаватым паху рыбы, па гэтым салаткаватым паху гнілі, які ідзе ад водарасцей, выкінутых на бераг прыбоем, па своеасаблівым, уласцівым затхлым памяшканням чадзе, якім насычаны такія вулічкі, пакуль не прыйдзе моцная бура і добра не выветрыць іх. Мне былі прыемныя паўзмрок і нечаканая адзінота, я запаволіў хаду, аглядваючы вулічку за вулічкай, — і ніводная не была падобная на сваю суседку, адны былі міралюбныя, другія — разгульныя, але ўсе агорнуты цемраю і поўныя глухога шуму галасоў і музыкі, якія так таямніча ліліся з-пад самай глыбіні іх скляпенняў, што амаль нельга было адгадаць, дзе схавана яго крыніца, бо ўсе дамкі былі зачынены і толькі мігацелі чырвоным ці жоўтым агеньчыкам.

Я люблю гэтыя вулічкі ў чужых гарадах, гэты брудны рынак усіх нястрымных пачуццяў, таёмнае нагрувашчанне ўсіх спакус для маракоў, якія пасля адзіночых начэй у чужых і небяспечных морах заходзяць сюды на адну ноч, каб за гадзіну здзейсніць свае доўгачаканыя пажадлівыя мары. Яны мусяць хавацца дзе-небудзь у ніжняй частцы вялікага горада, гэтыя вузенькія вулічкі, бо яны нахабна і надакучліва гавораць пра тое, што за сотнямі масак хаваюць светлыя дамы з бліскучымі вокнамі і прыстойнымі жыхарамі. Музыка заклікальна гучыць тут у цесных пакойчыках, кінематографы сваімі кідкімі афішамі абяцаюць нечуванае хараства, чатырохгранныя ліхтарыкі, знайшоўшы прытулак пад варотамі, падміргваюць запрашальна і недвухсэнсава, праз пра-

чыненныя дзверы мільгае аголенае цела пад пазалочанаю мішурою. З шынкоў чуваць п'яныя галасы і лямант усчаўшых спрэчку гульцоў. Матросы ўхмыляюцца, сустракаючы адзін аднаго, іх звычайна абьякавыя вочы гараць, адчуваючы наперад радасць, бо тут ёсць усё: жанчыны і карты, віно і відовішча, самыя грубыя і самыя рамантычныя прыгоды. Але ўсё гэта нясмела і ўсё ж па-збядніцку яўна прытаілася за крывадушна зачыненымі аканіцамі, усё схавана ад вачэй, і гэтая ўяўная замкнёнасць хвалюе двойною спакусаю таямніц і даступнасці. Вуліцы гэтыя — такія ж і ў Гамбургу, і ў Каломба, і ў Гаване, яны падобны адна на адну, як падобны раскошныя праспекты вялікіх гарадоў, бо вярхі і нізы жыцця ўсюды маюць аднолькавы вонкавы выгляд. Апошнія вычварныя рэшткі пажадліва-хаатычнага свету, у якім інстынкты яшчэ праяўляюцца груба і нястрымна, цёмныя нетры захапленняў і жаданняў, і гушчар, поўны пажадлівых жывёлін, — вось што такое гэтыя вуліцы не для вярхоў, якія хвалююць тым, што на іх відаць, і спакушаюць тым, што на іх схавана. Аб іх можна марыць.

Такою была і гэтая вулічка, на якой я раптам адчуў сябе ў палоне. Наўгад пайшоў я ўслед за купкай кірасіраў, чые шаблі валачыліся і бразгалі па няроўным бруку. З аднаго шынкі іх пазвалі жанчыны; яны засмяяліся і адказалі грубымі жартамі, адзін з іх пастукаў у акно, потым дзесьці пачулася лаянка, яны пайшлі далей, смех гучаў усё глушэй, і хутка я яго перастаў чуць. Зноў на вуліцы стала ціха, некалькі акон цьмяна блішчалі ў няяркім месячным святле. Я стаяў і глыбока ўдыхаў гэтую цішыню, якая здавалася мне дзіўнаю, бо за ёю як быццам звінела штосьці таямнічае, пажадлівае і небяспечнае. Выразна я адчуваў, што гэтая цішыня — падман і што ў імглістым чадзе вуліцы тлее нешта ад гнілі нашага свету. Але я стаяў нерухома і ўслухоўваўся ў пустату. Я болей не адчуваў ні горада, ні вуліцы, ні яе

назвы, ні майго імя; я разумеў толькі, што я тут чужы, што я растаў дзівосна ў чымсьці невядомым, што ў мяне няма ні мэты, ні справы, ні сувязі з гэтым цёмным жыццём, і ўсё-такі я адчуваў яго, як кроў у венах. Толькі адно пачуццё валодала мною: нічога тут не робіцца дзеля мяне, і тым не менш усё належыць мне, — тое шчаслівае пачуццё самага глыбокага і самага сапраўднага перажывання, якое дасягаецца ўнутранаю безудзельнасцю і якім, нібы жывою вадою, жывіцца мая істота пры кожным дотыку з невядомым. І раптам, у той час, калі я, прыслухоўваючыся, стаяў сярод пустэльнай вуліцы і быццам чакаў чагосьці, што павінна адбыцца, чагосьці, што выведзе мяне з гэтай лунацічнай насцярожанасці ў пуштаце, да майго слыху данеслася нямецкая песня, яна гучала прыглушана, можа, з-за сцяны, а можа, аднекуль здалёк; жаночы голас спяваў просценькую мелодыю з «Вольнага стралка»: «Цудоўны дзявоцкі вянок», спяваў вельмі дрэнна, але ж гэта была нямецкая мелодыя тут, у чужым кутку свету, і таму неяк асабліва родная. Песня даносілася невядома адкуль, але для мяне гучала як прывітанне, першае пасля доўгай разлукі прывітальнае слова радзімы. Хто гаворыць тут на маёй мове, пытаўся я ў сябе, у чых грудзях на гэтай глухой крывой вуліцы ажыў успамін і выклікаў да жыцця гэтую няхітрую песню? Я пайшоў на голас уздоўж цёмных, быццам сонных дамоў з зачыненымі аканіцамі, за якімі па-здрадніцку мігацелі агні, а часам і вабіла рука. Звонку віселі крыклівыя надпісы, яркія афішы, і прытоены шынок абяцаў эль, віскі, піва, але ўсё было зачынена, непрыступна і разам з тым запрашала зайсці. Часам удалечыні былі чуваць крокі, але голас гучаў няспынна, цяпер ён выводзіў прыпеў і ўсё болей і болей набліжаўся. І вось я пазнаў дом, у якім яна спявала. Крыху павагаўшыся, я падышоў да ўнутраных дзвярэй, шчыльна занавешаных белымі гардзінамі, і сагнуўся, каб увайсці. Але ў гэты момант нешта заварушылася

раптам у цемры перад уваходам, нейкая фігура, якая прытаілася там, прыціснуўшыся, мабыць, да шыбы, спалохана адскочыла, і я ўбачыў твар, заліты чырвоным святлом ліхтара над галавою і ўсё-такі бледны ад страху, — гэта быў мужчына, які зірнуў на мяне шырока раскрытымі вачамі, і прамармытаў нешта накшталт прабачэння і знік у вулічным змроку. Дзіўным здаўся ён мне. Я паглядзеў яму ўслед. Нешта было яшчэ невыразна відаць у вулічным цені, які ўсё болей хаваў яго. Усярэдзіне па-ранейшаму гучаў голас, нават мацней, як мне здалася, і больш прывабна. Я адчыніў дзверы і хуценька ўвайшоў.

Песня абарвалася, нібы адрэзаная нажом, і я з жахам адчуў перад сабою пустату, варожае маўчанне, як быццам я нешта ўшчэнт разбіў. Толькі паступова позірк мой асвойтаўся з абсталяваннем амаль пустога пакоя. Яно складалася з буфетнай стойкі і стала — усё гэта служыла, бяспрэчна, толькі подступам да другіх пакояў, прызначэнне якіх лёгка было адгадаць па няяркім святле лямп і гатовых ложках, якія былі відаць праз працыненныя дзверы. Перад стойкай, успёршыся на яе, стаяла каля стала нафарбаваная жанчына са стомленым тварам, за стойкаю — гаспадыня, гладкая, нейкая бруднавата-шэрая, і яшчэ адна даволі мілавідная дзяўчына. Маё прывітанне гучна адазвалася ў памяшканні, але вялы водгук пачуўся толькі пасля працяглай паўзы. Мне стала няёмка ад гэтага напружанага сумнага маўчання, як быццам я папаў у пустату, і я ахвотна павярнуў бы назад, але ў сваёй збянтэжанасці не знаходзіў для гэтага падставы і таму пакорна сеў за стол. Жанчына перад стойкаю ўспомніла цяпер пра свае абавязкі і спыталася, што мне падаць піць, і па яе цвёрдай французскай мове я адразу пазнаў у ёй немку. Я загадаў піва. Яна пайшла і прынесла яго, і ў яе хадзе яшчэ выразней заўважалася абыякавасць, чым у цьмяных вачах, якія мігалі з-пад павекаў, нібы гэта дагаралі свечкі. Зусім

машынальна, па звычцы падобных устаноў, яна паставіла побач з маім куфлем і другі сабе. Позірк яе, калі яна чокнулася са мною, прайшоў міма мяне, як праз пустату, і я мог разгледзець яе. Твар у яе быў, па сутнасці, яшчэ прыгожы, з правільнымі рысамі, але, быццам ад душэўнай зморанасці, агрубеў і застыў, як маска, усё ў ім было друзлае, павекі — прыпухлыя, валасы абвіслі; азызлыя шчокі, з плямамі таных румян, ужо апускаліся шырокімі маршчынамі да вуснаў. Суценка таксама была накінута нядбайна, голас — нейкі перасохлы, асіплы ад тытунёвага дыму і піва. Усё сведчыла аб тым, што перада мною чалавек зусім стомлены, які жыве толькі па прывычцы, нічога не адчуваючы. Ад збянтэжанасці і вусцішнасці я звярнуўся да яе з нейкім пытаннем. Яна адказала, не гледзячы на мяне, абыякава і тупа, ледзь варушачы губамі. Я адчуў сябе лішнім. За стойкаю пазыхала гаспадыня, другая дзяўчына сядзела ў кутку і паглядвала на мяне, быццам чакала, што я яе паклічу. Я быў бы рады пайсці, але штосьці трымала мяне на месцы, і я тупа заставаўся сядзець у затхлым душным паветры, як захмялелы матрос, прыкаваны да стала цікаўнасцю і жахам, — бо ў гэтай абыякавасці быў нейкі выклік.

І тут я раптам здрыгануўся, пачуўшы прарэзлівы рогат жанчыны, якая сядзела побач са мною. У той самы момант лямпа замігцела: па скразняку я здагадаўся, што за маёю спінаю нехта прачыніў дзверы.

— Зноў ты прыйшоў? — кпліва і злосна крыкнула яна па-нямецку. — Зноў валочышся вакол дома, ты, жмінда? Ну, дык заходзь ужо, я табе нічога не зраблю.

Я крута павярнуўся, спачатку да яе, бо яна так прарэзліва крыкнула гэтыя прывітальныя словы, як быццам агонь вырваўся з яе нутра, а потым да дзвярэй. І яшчэ не паспелі яны зачыніцца, як я пазнаў дрыготкую постаць, пазнаў пакорлівы позірк таго самага чалавека, які стаяў перад уваходам, быццам прыклеены да

дзвярэй. Ён нясмела, як жабрак, трымаў капялюш у руцэ і дрыжаў ад рэзкіх слоў, ад смеху, які трос грузную фігуру жанчыны і на які гаспадыня за стойкаю адгукнулася паспешлівым шэптам.

— Туды садзіся, да Франсуазы, — прыкрыкнула яна на небараку, калі ён нясмела, з апаскаю ступіў крок наперад. — Ты ж бачыш, што ў мяне госць.

Яна крыкнула гэта па-нямецку. Гаспадыня і дзяўчына гучна засмяяліся, хоць зразумець нічога не маглі, але наведнік ім, відаць, быў знаёмы.

— Дай яму шампанскага, Франсуаза. Бутэльку таго, даражэйшага! — са смехам крыкнула яна і зноў здзеліва звярнулася да яго: — Калі табе яно залішне дарагое, заставайся на вуліцы, скнара няшчасны. Ты хацеў бы, нябось, бясплатна глядзець на мяне, я ведаю, табе ўсё хочацца мець бясплатна.

Доўгая фігура наведніка скурчылася ад гэтага злога смеху, спіна сагнулася, твар адварнуўся, быццам хацеў схавацца, і рука, якая ўзялася за бутэльку, так моцна задрыжала, што віно разлілося, калі ён паспрабаваў наліць яго ў бакал. Ён усё хацеў падняць вочы на твар жанчыны, але ніяк не мог адарваць іх ад падлогі, і яны блукалі бязмэтна па кафляных плітках. Цяпер толькі, пры святле лямпы, я разгледзеў гэты змардаваны, бледны і пакалечаны твар, вільготныя, рэдкія валасы на касцістым чэрапе, друзлыя і быццам надламаныя суставы — убоства, пазбаўленне сілы, але не злосці. Скрыўлена, скранута было ў ім усё і прыгнечана, і ў вачах, якія ён раптам на момант падняў і адразу ж спалохана адвёў зверху, загарэўся злы агеньчык.

— Не звяртайце на яго ўвагі! — крыкнула мне жанчына па-французску і моцна рванула мяне за локаць, быццам хацела павярнуць да сябе. — У мяне з ім асабісты рахунак, з даўніх часоў, не з сённяшняга дня. — І зноў крыкнула яму, выскаліўшы зубы, быццам хацела ўкусіць. — Можаш падслухоўваць, стары скупянда! Хо-

чаш ведаць, пра што я тут гавару. Я сказала, што хутчэй у мора кінуся, чым да цябе пайду.

Зноў засмяяліся гаспадыня і другая дзяўчына, усмешка была нейкая бязглуздая. Відаць, гэта была звычайная забава, штодзённы жарт. Але мне зрабілася не па сабе, калі я ўбачыў, як другая дзяўчына раптам пасунулася да яго і з удаванаю ласкавасцю стала прыставаць з заляцаннямі, ад якіх ён спалохана ўздрыгваў, не асмельваючыся адхіліць іх; страх авалодваў мною кожны раз, калі яго блукаючы псізірк уніжана-збянтэжана і ўгодліва спыняўся на мне. І жах выклікала ў мяне жанчына, якая сядзела побач са мною; яна раптам прагнулася ад спячкі і іскрылася такою злосцю, што ў яе дрыжалі рукі. Я кінуў грошы на стол і хацеў пайсці, але яна не ўзяла іх.

— Калі ён перашкаджае табе, я праганю яго, сабаку. Ён павінен слухацца. Выпі яшчэ куфаль са мною. Ідзі сюды.

Яна прыціснулася да мяне ў нейкім раптоўным парыве пяшчотнасці, але я адразу зразумеў, што ён штучны, толькі каб памучыць другога. Яна ўвесь час касавурылася на яго, і мне агідна было бачыць, як ён уздрыгваў пры кожным яе руху, нібы ад дотыку гарачага жалеза да яго скуры. Не звяртаючы на яе ўвагі, я сачыў толькі за ім і са страхам заўважаў, як у ім цяпер расло нешта накшталт лютасці, гневу, жадання і зайздрасці і як ён адразу ўвесь курчыўся, варта было ёй павярнуць да яго галаву. Яна ўсё мацней прыціскалася да мяне, я адчуваў, як яна дрыжыць, цешыцца з бязлітаснай гульні, і мне зрабілася не па сабе ад яе нафарбаванага твару, ад якога несла таннаю пудраю, ад паху яе друзлага цела. Каб не даць ёй наблізіцца да майго твару, я дастаў цыгару, і не паспеў я пашукаць вачамі на сталю запалкі, як яна ўладарна крыкнула яму:

— Дай закурыць!

Я спалохаўся яшчэ болей, чым ён, ад такога гнюсна-

га патрабавання ягоных паслуг і хуценька паспяшаўся знайсці сабе запалку сам; але, падагнаны яе словамі, як бізуном, ён ужо падышоў да мяне крывою хісткаю хадюю і хуценька, быццам баяўся апячыся, дакрануўся да стала і паклаў на яго запальнічку. На нейкі момант позірк нашы скрыжаваліся: бясконцы сорам прачытаў я ў яго вачах і шалёную лютасць. І гэты прыгнечаны позірк знайшоў ува мне мужчыну, брата. Я адчуў, да якога ўніжэння давяла яго жанчына, і засаромеўся разам з ім.

— Вельмі вам удзячны, — сказаў я па-нямецку (яна страпянулася), — не варта было турбавацца. — І я падаў яму руку. Доўгае ваганне, потым я адчуў вільготныя кашчавыя пальцы і раптам — сутаргавы ўдзячны поціск. На хвіліну яго вочы бліснулі, сустрэўшы мой позірк, потым зноў схаваліся пад апушчанымі павекамі. На злосць жанчыне я хацеў папрасіць яго сесці з намі, і, мусіць, мая рука ўжо паднялася для запрашальнага жэсту, бо яна паспешна прыкрыкнула на яго:

— Садзіся на сваё месца і не перашкаджай нам!

Тут мне раптам стала агідна ад яе з'едлівага голасу і ад усяго гэтага нязноснага катавання. Навошта мне здаўся гэты пракурадымлены прытон, гэтая брыдка прастытутка, гэты прыдуркаваты мужчына, гэты чад ад піва, дыму і таных духоў? Мяне пацягнула на свежае паветра. Я падсунуў ёй грошы, устаў і энергічна вызваліўся з яе абдымкаў, калі яна паспрабавала ўтрымаць мяне. Мне было брыдка ўдзельнічаць у гэтым уніжэнні чалавека, і мой рашучы адпор ясна ёй паказаў, як мала мяне спакушаюць яе ласкі. Тады яна ўскіпела ад злосці і ўжо сабралася штосьці сказаць, але ўтрымалася ад моцных слоў і раптам у парыве непрытворнай нянавісці павярнулася да яго. Ён жа, адчуваючы нядобрае, паспешліва і быццам падганяны яе пагрозлівым выглядам, выхапіў з кішэні дрыготкімі пальцамі кашалёк. Ён, відаць, баяўся цяпер застацца з ёю сам-насам і, спяшаючыся, не

мог разблытаць вузел кашалёк, — гэта быў вязаны кашалёк, вышыты бісерам, якія носяць сяляне і простыя людзі. Лёгка было бачыць, што ён не прывык хутка выдаткоўваць грошы, не тое што матросы, якія дастаюць іх прыгаршчамі з кішэні і шпурляюць на стол; ён, відаць, прывык ашчадна абыходзіцца з грошамі і, перш чым расстацца з манетаю, любіў патрымаць яе ў руцэ.

— Як ён дрыжыць за свае дарагія пфенігі! Што ж гэтак марудна? Пачакай! — здзекавалася яна і зрабіла крок да яго. Ён спалохана адхіснуўся, а яна, заўважыўшы яго страх, сказала, паціснуўшы плячамі і з невыказнаю агідаю ў позірку: — Я ў цябе нічога не вазьму, пляваць мне на твае грошы. Ведаю, усе яны ў цябе палічаны, твае добрыя маленькія пфенігі, ніводнага лішняга ты не аддасі. Але толькі, — яна раптам паляпала яго па грудзях, — глядзі, каб хто не ўкраў у цябе паперкі, якія ты тут зашыў.

І папраўдзе, як хворы на сэрца раптам сутаргава хапаецца за грудзі, гэтак і ён прыціснуў бледную і дрыготкую руку да пэўнага месца на пінжаку, міжвольна абмацваючы пальцамі патаемнае гняздзечка, і, супакоены, апусціў яе.

— Жмінда! — выплюнула яна.

Але тут твар пакутніка густа пачырванеў, ён раптам шпурнуў кашалёк другой дзяўчыне, — тая спачатку ўскрыкнула спалохана, а потым зарагатала, — і кінуўся міма яе да дзвярэй, быццам ратаваўся ад пажару.

Жанчына з хвіліну стаяла ахопленая злым шалам. Потым зноў вяла апусціліся павекі, стомлена ссутуліліся плечы. Старою і стомленаю зрабілася яна ў адзін момант. Нейкая разгубленасць і няўпэўненасць адбіліся ў яе позірку, які цяпер спыніўся на мне. Нібы п'яная, якая з цьмяным адчуваннем сораму прагнулася ад дурману, стаяла яна перада мною.

— На вуліцы ён будзе хныкаць, плакаць па сваіх грошых, можа, нават пабяжыць у паліцыю, заявіць, што

мы яго абрабавалі. А заўтра зноў з'явіцца. Але ягонай я ніколі болей не буду. Любога буду, толькі не ягонай.

Яна падышла да стойкі, кінула на яе некалькі манетак і залпам выпіла чарку гарэлкі. Злы агеньчык зноў загарэўся ў яе вачах, але цьмяна, быццам праз слёзы лютасці і сораму. Агіда да яе перасіліла ва мне жаль.

— Да пабачэння! — сказаў я і пайшоў.

Адказала гаспадыня. Жанчына не азірнула і толькі засмяялася хрыпла і насмешліва.

Вуліца, калі я выйшаў, была скрозь ноч і неба, сучельная душная імгла ў затуманеным, бясконца далёкім месячным святле. Прагна ўдыхнуў я цёплае, але падбадзёрлівае паветра; пачуццё агіды растала ў вялікім здзіўленні перад разнастайнасцю чалавечых лёсаў, і я зноў адчуў — гэтае пачуццё можа парадаваць мяне да слёз, — што за кожным акном абавязкова тоіцца чый-небудзь лёс, кожныя дзверы знаёмяць з якою-небудзь драмаю; жыццё ўсюдыснае і шматграннае, і нават самы брудны куток яго так і кішыць гатовымі вобразамі, як гнілата бліскучымі жучкамі. Адышло кудысьці далёка ўсё гніоснае гэтае сустрэчы, нервовае напружанне перайшло ў прыемную млявасць, якая гатова была ператварыць усё перажытае ў прыгожыя сны. Я міжвольна агледзеўся па баках, спрабуючы знайсці дарогу дадому ў гэтым блытаным клубку завулкаў. І тут — мусіць, ён бяшумна падкраўся да мяне — нейкі цень вырас перада мною.

— Прабачце, — я адразу пазнаў гэты пакорлівы голас, — але вы, здаецца, заблудзіліся. Ці не дазволіце... Ці не дазволіце мне паказаць вам дарогу? Вы дзе жывяце?..

Я назваў сваю гасцініцу.

— Я праводжу вас... калі дазволіце, — адразу ж дадаў ён пакорлівым тонам.

Мне зноў зрабілася не па сабе. Гэтыя крокі побач, якія краліся, амаль нячутна, як прывід, і тым не менш неадступна, у змроку матроскага квартала выцеснілі па-

ступова ўспаміны пра перажытае, замянілі іх нейкім неўсвядомленым замяшаннем. Я адчуваў пакорлівы выраз яго вачэй, не бачыў іх, але заўважаў паторгванне губ; я ведаў, што ён хоча са мною гаварыць, але і не захвочваў і не спыняў яго, падпарадкоўваўся пачуццю здранцвеласці, якое авалодала мною і ў якім цікаўнасць спалучалася з фізічнаю скаванасцю. Ён некалькі разоў кашлянуў, я ўгадваў яго прыглушаныя спробы загаварыць, але нейкая жорсткасць, якую таямніча перадала мне тая жанчына, цешылася з барацьбы паміж сорамам і душэўным парывам унутры яго: я не прыходзіў яму на дапамогу, а даваў магчымасць маўчанню чорнаю сцяною паўставаць паміж намі. І ўразброд гучалі нашы крокі, ягоныя — плаўныя, старэчыя, мае — наўмысна гучныя і грубаватыя, яны імкнуліся як мага хутчэй пакінуць гэты брудны свет. Усё мацней адчуваў я напружанне, якое ўзнікла паміж намі: рэзкім, немым крыкам да канца нацягнутай струны было яго маўчанне, але вось нарэшце ён парушыў яго — і спачатку з якою страшэннаю нерашучасцю! — і загаварыў:

— Вы там былі... вы там былі... паночку... сведкам дзіўнае сцэны... Прабачце... прабачце, што я зноў звяртаюся да яе... але яна, мусіць, здалася вам дзіўнаю... а я — вельмі смешным... Гэтая жанчына... бачыце...

Ён зноў запнуўся. Нейкі клубок падняўся ў яго ў горле. Потым яго голас панізіўся да шэпту, і ён паспешліва пралепятаў:

— Гэтая жанчына... яна мая жонка.

Я, мусіць, уздрыгнуў ад здзіўлення, бо ён паспяшаўся дадаць, быццам прасіў прабачэння:

— Бачыце... яна была маёю жонкаю... Гадоў пяць таму назад... у Герацгайме, у Гесэне, на маёй радзіме... Я не хацеў бы, паночку, каб вы дрэнна пра яе думалі... Гэта, мабыць, мая віна, што яна такая. Яна такою не заўсёды была... Я... я мучыў яе... Я ўзяў яе, хоць яна была вельмі бедная, нават бялізны ў яе не было, нічога,

зусім нічога... а я багаты... лепш будзе сказаць, заможны... не багаты... скажам так, у мяне раней былі грошы... і ведаеце, паночку... я, мабыць — яна тут мае рацыю, — быў ашчадны... але ўсё гэта было раней, паночку, да няшчасця, і я сябе за гэта праклінаю... Але і тата мой быў ашчадны, і, можа, усе... І мне кожны пфеніг даваўся нялёгка... а яна была легкадумная, ёй падабаліся прыгожыя рэчы... а яна ж была бедная, і я ўвесь час папікаў яе гэтым... Мне не трэба было гэтага рабіць, цяпер я гэта ведаю, паночку, бо яна гордая, вельмі гордая... Вы не думайце, што яна такая, якою прыкідваецца... Гэта няпраўда, і яна сама сябе гэтым мучыць... толькі... толькі для таго, каб зрабіць мне балюча, каб памучыць мяне... і... бо... бо ёй самой сорамна... Можа, яна і сапраўды сапсавалася, але я... я ў гэта не веру... бо, паночку, яна была добрая, вельмі добрая...

Ён выцер вочы і спыніўся, спрабуючы перасіліць хваляванне. Міжвольна я паглядзеў на яго, і раптам ён перастаў здавацца мне смешным, і нават гэты дзіўны ўгодлівы зварот «паночку», якім карыстаюцца ў Германіі толькі ніжэйшыя саслоўі, болей не абураў мяне. Твар яго гаварыў пра тое, якіх намаганняў патрабуе кожнае слова, і калі ён, хістаючыся, цяжка ступаючы, пайшоў далей, вочы яго пільна ўглядаліся ў брук, як быццам ён чытаў на ім у хісткім святле тое, што так пакутліва вырывалася з яго здаўленай глоткі.

— Так, паночку, — сказаў ён, глыбока пераводзячы дыханне і зусім другім, нізкім голасам, які быццам выходзіў з самых патаемных глыбінь ягонай душы, — яна была вельмі добрая... і да мяне таксама, была вельмі ўдзячная за тое, што я выратаваў яе з галечы... і я ведаў таксама, што яна мне ўдзячная... але... я... хацеў гэта слухаць... зноў і зноў... зноў і зноў... мне было радасна слухаць удзячныя словы... паночку, гэтак бясконца радасна адчуваць, адчуваць, што я лепей за яе... хоць я і ведаў, што я горшы... Я аддаў бы ўсе свае грошы за тое,

каб гэта ўвесь час слухаць... А яна была вельмі гордая і не хацела паўтараць, калі заўважала, што я патрабую гэтага, яе ўдзячнасці... Таму... толькі таму, паночку, прымушаў я яе заўсёды прасіць... ніколі не даваў дабравольна... Мне падабалася, што ёй трэба было прыходзіць і выпрошваць кожную сукенку, кожную стужку... Тры гады я гэтак мучыў яе, усё болей... але, паночку, было гэта толькі таму, што я яе кахаў... Мне падабалася, што яна гордая, але ўсё-такі я, вар'ят, заўсёды хацеў адолець яе гордасць, і калі яна чаго-небудзь прасіла, я злаваўся... Але ўсё гэта, паночку, было прытворства... для мяне была асалодаю кожная магчымасць яе ўнізіць, бо... бо я і сам не ведаў, як моцна кахаю яе...

Ён зноў змоўк. Ішоў ён, моцна хістаючыся. Пра мяне ён, відаць, забыўся. Гаварыў механічна, як са сну, і голас яго рабіўся ўсё гучнейшым.

— Гэта... гэта я зразумеў тады толькі, калі аднаго разу... у той злашчасны дзень... адмовіўся даць ёй грошай для яе мацеры, зусім нямнога... зрэшты, я ўжо падрыхтаваў іх, але хацеў, каб яна прыйшла яшчэ раз... яшчэ раз папрасіла... Дык што я казаў?.. Так, тады я гэта зразумеў, калі вярнуўся дадому, а яе не было, толькі запіска на стале... «Заставайся са сваімі праклятымі грошамі, мне болей нічога не трэба ад цябе»... вось што было напісана там, болей нічога... Паночку, я тры дні і тры ночы быў як шалёны. Прымусіў абшукаць лес і рэчку, сотні марак заплаціў паліцыі... абегаў усіх суседзяў, але яны толькі смяяліся і здзекаваліся з мяне... Нічога не ўдалося знайсці, нічога... Нарэшце мне сказалі ў суседняй вёсцы... што яе бачылі... у цягніку з нейкім салдатам... яна паехала ў Берлін... У той жа дзень і я туды паехаў... кінуў работу... страціў не адну тысячу... мяне абакралі мае работнікі, мой аканом, усе, усе... Але, клянуся вам, паночку, мне было ўсё роўна... Я застаўся ў Берліне, і недзе праз тыдзень знайшоў яе ў гэтым чалавечым віры... і пайшоў да яе... — Ён перавёў дыханне.

— Паночку, клянуса вам... ні слова папроку не сказаў ёй... я плакаў... стаяў на каленях... прапаноўваў ёй грошы... усё сваё багацце, хай распараджаецца ім, бо ўжо тады ведаў... без яе я не магу жыць. Я кахаю кожны валасок яе... яе вусны... яе цела, усё, усё... і гэта ж я адзін саштурхнуў яе ўніз... Яна збялела як смерць, калі я нечакана ўвайшоў... я падкупіў яе гаспадыню, зводніцу, агідную, подлую жанчыну... Яна збялела як крэйда... Выслухала мяне. Паночку, мне здаецца, яна была... так, яна была амаль рада, убачыўшы мяне... Але калі я пачаў гаварыць пра грошы... а я ж зрабіў гэта толькі дзеля таго, каб паказаць ёй, што болей не думаю пра іх... то яна плюнула... а потым... бо я ўсё яшчэ не хацеў пакідаць яе... пазвала свайго палюбоўніка, і яны пачалі здэкавацца з мяне... Але я, паночку, усё роўна прыходзіў туды кожны дзень. Жыхары таго дома расказалі мне ўсё, я даведаўся, што гэты нягоднік яе кінуў, што яна жыве ў нястачы, і тады я пайшоў яшчэ раз да яе... яшчэ раз, паночку, але яна накінулася на мяне і парвала грошы, якія я потайкам паклаў на стол, а калі я ўсё-такі зноў прыйшоў, яе там не было... Чаго толькі не рабіў я, паночку, каб знайсці яе! Цэлы год, клянуса вам, я не жыў, а толькі высочваў яе, наймаў агентаў, пакуль не даведаўся нарэшце, што яна за морам, у Аргенціне... у адным... у адным дрэнным доме... — Ён не мог гаварыць далей і ледзь прахрыпеў апошнія словы. Потым зноў загаварыў, глуха, з натугаю:

— Я вельмі спалохаўся... спачатку... але потым падумаў, што толькі па маёй, толькі па маёй віне яна да гэтага дайшла... І я ведаў, як моцна павінна яна, небарака, пакутаваць... бо яна гордая, перш за ўсё гордая... Я пайшоў да свайго адваката, той напісаў консулу і паслаў грошай... але не напісаў, ад каго яны... каб толькі яна вярнулася. Мне тэлеграфавалі, што ўсё ўдалося... я ведаў, на якім параходзе... і чакаў яго ў Амстэрдаме... Прыехаў за тры дні да гэтага, так я гарэў ад нецярпен-

ня... Нарэшце ён прыйшоў. Які я быў шчаслівы, калі дым парахода паказаўся на гарызонце, я думаў, што ў мяне не хопіць сілы дачакацца, так паволі, паволі ён прычальваў, а потым пасажыры пачалі спускацца па сходнях, і нарэшце, нарэшце, яна... Я яе не адразу пазнаў... Яна была другая... нафарбаваная... і ўжо такая, якою вы яе бачылі... І калі яна заўважыла, што я прыйшоў сустрэць яе... яна пабялела... двое матросаў падхапілі яе, інакш яна ўпала б у ваду... Ледзь толькі яна ступіла на бераг, я падышоў да яе... Я не гаварыў нічога... спазма сціснула горла... Яна таксама не гаварыла нічога... і не глядзела на мяне... Насільшчык ішоў паперадзе з рэчамі, мы ішлі і ішлі... Раптам яна спынілася і сказала... паночку, як яна гэта сказала... так пакутліва балюча мне зрабілася, так сумна гэта прагучала... «Ты ўсё яшчэ хочаш, каб я была тваёю жонкаю? Нават і цяпер?...» Я ўзяў яе за руку... Яна задрыжала, але не сказала нічога. Аднак я адчуваў, што цяпер усё зноў добра... Паночку, які шчаслівы я быў! Я скакаў вакол яе, як дзіця; калі мы зайшлі ў пакой, я ўпаў да яе ног... Гаварыў глупства, мусіць... бо яна ўсміхалася праз слёзы і мілавала мяне... вельмі нясмела, вядома... але, паночку... якое гэта было для мяне шчасце... маё сэрца млела... Я бегаў па лесвіцы ўніз, наверх, загадаў абед у гасцінічным рэстаране... наш вясельны абед... памог ёй адзецца... і мы пайшлі ўніз, елі, пілі, весяліліся. О, якая высёлая яна была, як дзіця, такая сардэчная і добрая, і гаварыла пра наш дом... і як мы цяпер будзем зноў набываць усё... Але там...— Голас яго раптам сарваўся, і ён зрабіў рукою жэст, быццам хацеў кагосьці скрышыць.— Там... там быў адзін афіцыянт... дрэнны, подлы чалавек... ён падумаў, што я п'яны, бо я скакаў як ашалелы... і ледзь не падаў ад смеху... а я ж толькі быў шчаслівы... ах, такі шчаслівы, і вось... калі я заплаціў, ён даў мне здачу на дваццаць франкаў меней... Я на яго накрычаў і патрабаваў рэшту... Ён збянтэжыўся і паклаў залатую манету

на стол... І тут... тут яна раптам гучна зарагатала... Я неўразумела паглядзеў на яе, але гэта быў другі твар... ён адразу стаў здзеклівы, жорсткі і злы... «Які ты ўсё яшчэ дакладны... нават у дзень нашага вяселля!» — сказала яна зусім холадна, рэзка... з жалем... Я спалохаўся, праклінаў сваю дробязнасць... спрабаваў зноў развесяліцца... Але яе весялосці як і не было... яна намерла... Яна патрабавала сабе асобны пакой... чаго б я не зрабіў дзеля яе... і я ляжаў ноччу адзін і ўсё думаў, што б ёй купіць раніцаю... як бы яе задарыць... паказаць ёй, што я не скнара... ніколі болей у адносінах да яе. І раніцаю я пайшоў і купіў ёй бранзалет, раненька, і калі я зайшоў да яе ў пакой... ён... быў пусты... зусім так, як і ў той раз. І я ведаў, на стала павінна быць запіска... Я выбег з пакоя, маліўся богу, каб гэта было не так... але... але... запіска ўсё ж такі ляжала там... У ёй было напісана... — Ён запнуўся. Я міжволі спыніўся і паглядзеў на яго. Ён панурыў галаву. Потым хрыпла прашаптаў:

— Там было напісана... «Пакінь мяне ў спакоі. Ты мне агідны...»

Мы ўжо падышлі да гавані, і раптам у цішыню ўварвалася шумнае дыханне блізкага прыбою. З бліскучымі вачамі, нібы вялікія чорныя жывёліны, стаялі там караблі, адны блізка, другія далей; аднекуль гучала песня. Усё было нейкае няяснае, і ўсё-такі многае адчувалася — жудасны сон і неспакойныя мары ўсёпаглынальнага горада.

Побач з сабою я бачыў прывідны цень гэтага чалавека, ён падрыгваў у мяне пад нагамі, то расплываўся, то сціскаўся ў хісткім цьмяным святле ліхтароў. У мяне не было ні слоў суцяшэння, ні аб чым спытацца, але маўчанне яго быццам ліпла да мяне, душыла сваім цяжарам. Раптам ён схапіў мяне за руку і дрыготкім голасам працягваў:

— Але я не паеду адсюль без яе... Я зноў знайшоў яе

праз некалькі месяцаў... Яна мучыць мяне, але я не адступлюся... Малю вас, паночку, пагаварыце з ёю... Яна павінна быць маёю, скажыце ёй гэта... мяне яна не слухае... Я болей не магу так жыць... Я не магу болей бачыць, як мужчыны ходзяць да яе... і чакаць каля дома, пакуль яны не спусцяцца ўніз... вясёлыя і п'яныя... Уся вуліца ўжо ведае мяне... з мяне смяюцца, калі я стаю і чакаю... я ад гэтага шалею і ўсё-такі кожны вечар прыходжу зноў... Паночку, пагаварыце з ёю... я вас не ведаю, але зрабіце ласку, богам прашу... пагаварыце з ёю...

Я міжвольна паспрабаваў вырваць руку. Мне было страшна. Але калі ён адчуў, што я хачу трымацца ў баку ад яго гора, ён раптам уклечыў пасярод вуліцы і абхапіў мяне за ногі.

— Малю вас, паночку... Вы павінны з ёю пагаварыць... Павінны... інакш... інакш здарыцца няшчасце... Я патраціў усе свае грошы, шукаючы яе, і тут я яе не пакіну... жывою не пакіну... Я купіў сабе нож... У мяне, паночку, ёсць нож... Я яе не пакіну тут... жывою не пакіну... Я не знясу гэтага... Пагаварыце з ёю, паночку...

Ён як шалёны курчыўся перада мною. У гэты момант у канцы вуліцы паказаліся двое паліцэйскіх. Я сілай прымусіў яго ўстаць. Хвіліну ён разгублена глядзеў на мяне. Потым сказаў нейкім чужым голасам, суха і адрывіста:

— Пойдзеце па вунь той вуліцы. Там ваша гасцініца.— Яшчэ раз утаропіўся ён на мяне вачамі, у якіх зрэнка быццам расплавіліся ў нейкай жахліва белай пустаце. Потым ён знік.

Я мацней захутаўся ў плашч. Мяне трэсла. Толькі стомленасць адчуваў я, нейкае дзіўнае ап'яненне, без пачуцця, чорнае, пурпуровае, быццам я спаў на хаду. Я хацеў сабрацца з думкамі і ўсё абдумаць, але кожны раз падымалася гэтая чорная хваля стомленасці і несла мяне з сабою. Я ледзь дабраўся да гасцініцы, зваліўся на ложка і заснуў тупа, як жывёліна.

Назаўтра раніцаю я ўжо не ведаў, што ў гэтым здарэнні было яваю, а што сном, і падсвядома працівіўся таму, каб у гэтым разабрацца. Прачнуўся я позна, чужы ў чужым горадзе, і пайшоў аглядаць царкву, якая, як мне казалі, славілася старажытнай мазаікай. Але вочы мае не ўспрымалі таго, што бачылі, усё болей выразна паўставала ў памяці сустрэча мінулае ночы, і мяне неадольна пацягнула на тую вулічку, да таго дома. Але гэтыя dziўныя вуліцы жывуць толькі ўначы, удзень на іх шэрыя халодныя маскі, пад якімі пазнаць іх можа толькі дасведчаны чалавек. Я не знайшоў гэтай вулічкі. Стомлены і расчараваны вярнуўся я дадому, мяне мучылі карціны не то трызнення, не то рэальнасці.

Цягнік мой адыходзіў у дзевяць гадзін вечара. З жалем пакідаў я горад. Насільшчык падняў мае рэчы і, ідучы паперадзе, панёс іх да вакзала. І раптам на адным скрыжаванні вуліц нешта быццам токам ударыла мяне, і я спыніўся: я пазнаў папярочную вулічку, якая вяла да таго дома, загадаў пачакаць насільшчыку — ён спачатку не зразумеў нічога, але тут жа ўхмыльнуўся з нахабнаю фамільярнасцю — і пайшоў зірнуць яшчэ раз на вуліцу, на якой са мною здарылася гэтая прыгода.

Было цёмна, цёмна, як учора, і ў цьмяным месячным святле паблісквалі зашклёныя дзверы таго дома. Я хацеў яшчэ раз падысці бліжэй, але тут нешта заварушылася ў змроку. Са страхам пазнаў я ўчарашняга знаёмага; ён сядзеў на парозе і знакамі падзываў мяне падысці бліжэй. Мяне ахапіў жах, я хуценька падаўся назад, з-за маладушнай боязі, каб не ўблытацца ў якую-небудзь гісторыю і не спазніцца на поезд.

Але, падышоўшы да скрыжавання, я, перш чым вярнуць за вугал, яшчэ раз азірнуўся. Калі мой позірк спыніўся на ім, ён ускочыў, кінуўся да дзвярэй і рэзка рвануў іх на сябе. Нешта металічнае бліснула ў яго руцэ: я здалёку не мог разгледзець, манеты ці лязо нажа гэтак па-здрадніцку бліснулі ў месячным святле...

ДВАЦЦАЦЬ ЧАТЫРЫ ГАДЗІНЫ З ЖЫЦЦЯ ЖАНЧЫНЫ

За дзесяць гадоў да вайны я адпачываў на Рыўеры, у невялічкім пансіёне, і вось там аднаго разу за сталом выбухнула гарачая спрэчка, якая пагражала скончыцца сапраўднай сваркай са злоснымі выпадамі і нават абразамі. Большасць людзей не вызначаецца багатай фантазіяй. Тое, што адбываецца дзесьці далёка, непасрэдна не тычыцца іх, не кранае і іх пачуццяў; але варта нават нязначнаму здарэнню адбыцца ў іх на вачах, адчувальна блізка, як імі авалодвае азарт. У такіх выпадках людзі як бы кампенсуюць звычайную сваю абыякавасць неадпаведнай і празмернай гарачнасцю.

Гэтак было і ў нашай добрапрыстойнай кампаніі; за абедам мы вялі *small talk*¹, мірна перакідваліся лёгкімі жартамі, устаўшы з-за стала, адразу ж разыходзіліся ў розныя бакі: нямецкая пара выпраўлялася з фотаапаратам на прагулку, дабрадушны датчанін — да сваіх нудных вудачак, англійская лэдзі — да сваіх кніжак, муж і жонка італьянцы падаваліся ў Монтэ-Карла, а я гультаяваў, разлэгшыся ў плеченым крэсле, або садзіўся за работу. Але на гэты раз мы счাপіліся ў бурнай перапалцы, і калі хто-небудзь раптам ускокваў з месца, то не дзеля таго, каб ветліва развітацца, а ў гарачцы спрэчкі, якая, як я ўжо сказаў, стала пад канец вельмі бурнаю.

Падзея, што гэтак разварушыла наш маленькі застольны гурток, сапраўды была надзвычайная. Пансіён, дзе жылі мы ўсеярых, рабіў уражанне прыватнай вілы — ах, які ж цудоўны від адкрываўся з нашых вокнаў

---

¹ Вольная размова (англ.).

на прыбрэжныя скалы! Але на самай жа справе ён быў толькі таннаю па цане часткаю вялікай гасцініцы «Палас-атэль» і непасрэдна злучаўся з ёю садам, і таму мы, хоць і жылі асобна, былі ў пастаянных зносінах з насельнікамі атэля. Дык вось у гэтым атэлі напярэдадні разыграўся вялікі скандал. На дзённым цягніку ў дванаццаць дваццаць (трэба дакладна вызначыць час, бо ён важны ў гэтым выпадку і іграе ролю ў нашай гарачай спрэчцы) прыехаў малады француз і заняў пакой з відам на мора; ужо адно гэта сведчыла пра тое, што ён чалавек са сродкамі. Ён звярнуў на сябе ўвагу не толькі сваёю элегантнасцю, але перш за ўсё незвычайна прывабным абліччам; падоўжаны жаночкі твар, шаўкавістыя светлыя вусы над пажадлівымі вуснамі, мяккія хвалістыя каштанавыя валасы з кучаравай пасмай, якая звісала на белы лоб, мяккі ласкавы позірк — усё ў ім было прыгожае нейкай мяккай ліслівай прыгажосцю; паводзіў ён сябе далікатна, але без усякай удаванасці і манернасці. Калі ён і нагадаў з першага позірку размаляваных васковых манекенаў, якія, з франтаватаю палкаю ў руцэ, горда красуюцца ў вітрынах модных магазінаў, увасабляючы ідэал мужчынскай прыгажосці, то блізка ўражанне фатаватасці расейвалася, бо яго нязменная ветлівая ласкавасць (вельмі рэдкая з'ява!) была натуральная і як бы прыроджаная. Сціпла і сардэчна вітаў ён кожнага, і было прыемна глядзець, як на кожным кроку проста і натуральна выяўляліся яго незвычайная элегантнасць і добрае выхаванне. Ён спяшаўся падаць паліто даме, якая ішла да гардэроба, кожнаму дзіцяці знаходзіўся ў яго ласкавы позірк або жарт, быў ён далікатны ў абыходжанні, але без ніякай развязнасці; карацей кажучы, гэта быў, мусіць, адзін з тых шчасліўцаў, якім упэўненасць, што ўсіх зачароўвае іх ясны твар і юнацкае абаянне, надае яшчэ большую прывабнасць. На людзей у гадах і хваравітых — а іх тут было большасць — яго прысутнасць уздзейнічала дабратвор-

на; сваёю свежасцю, жыццярадаснасцю, пераможнай юначай усмешкай, якая ўласціва надзвычайна прывабным людзям, ён адразу ж заваяваў агульную сімпатыю. Праз дзве гадзіны пасля прыезду ён ужо гуляў у тэніс з дочкамі тоўстага дабрадушнага фабрыканта з Ліёна — дванаццацігадовай Анет і трынаццацігадовай Бланш, а іх маці, кволая, эlegantная, стрыманая мадам Анрыэт, з лёгкаю ўсмешкаю пазірала, як яе дочки-галапупкі не-свядома какетнічаюць з маладым незнаёмцам. Увечары ён з гадзіну глядзеў, як мы гулялі ў шахматы, расказаў некалькі забаўных анекдотаў, доўга прагульваўся па тэрасе з мадам Анрыэт — муж яе, як заўсёды, гуляў у даміно са сваім сябрам, фабрыкантам з Намюра, — а позна ўвечары я застаў яго ў паўцёмнай канторы атэля за падазрона інтымнай гутаркай з сакратаркай. Назаўтра ранняю ён суправаджаў датчаніна на рыбную лоўлю і выказаў пры гэтым надзвычайныя веды, потым доўга гутарыў з ліёнскім фабрыкантам аб палітыцы і, пэўна, таксама паказаў сябе цікавым суб'еседнікам, бо праз шум прыбою чуваць быў раскацісты рогат таўстуна фабрыканта. Пасля абеду — я наўмысна, дзеля яснасці, падрабязна расказваю, як ён бавіць час, — ён зноў праседзеў каля гадзіны з мадам Анрыэт у садзе, за чорнай кавай, а потым гуляў у тэніс з яе дочкамі, гутарыў у вестыбюлі атэля з нямецкай парай. А шостаю гадзіне я пайшоў на вакзал адправіць ліст і там убачыў яго. Ён паспяшаўся мне насустрач і, як бы выбачліва, сказаў, што яго нечакана выклікалі, але праз два дні ён вернецца. За вячэраю яго папраўдзе не было, але толькі фізічна, бо за ўсімі столікамі толькі і гаварылі што пра яго, і ўсе расхвальвалі яго прыемную вясёлую натуру.

Увечары, дзесці каля адзінаццаці гадзін — я сядзеў у сябе ў пакоі і дачытваў кнігу — у расчыненае акно, якое выходзіла ў сад, раптам данесліся крыкі, усхваляваныя воклічы, і ў атэлі ўзнялася нейкая мітусня. Хутчэй занепакоены, чым зацікаўлены, я адразу ж спусціў-

ся ў сад і прайшоў пяцьдзесят крокаў, якія аддзялялі нашу вілу ад атэля; там я застаў гасцей і персанал незвычайна ўсхваляваных. Мадам Анрыэт не вярнулася з прагулкі па беразе, якую яна рабіла кожны вечар, пакуль яе муж, па завядзёнцы, гуляў у даміно са сваім сябрам, і цяпер баяліся, што здарыўся няшчасны выпадак. Як буйвал, кідаўся па беразе гэты звычайна марудлівы, грузны чалавек, і калі ён крычаў у змрок: «Анрыэт! Анрыэт!» — у яго зрывістым ад хвалявання голасе было нешта першабытнае і страшнае, што нагадвала рык смяротна параненага вялізнага звера. Кельнеры і хлопчыкі боі насіліся ўверх і ўніз па лесвіцы; разбудзілі ўсіх насельнікаў атэля, пазванілі ў паліцыю. А таўстун у расшпіленай камізэльцы кідаўся ва ўсе бакі і няўцямна, ледзь не з плачам гукаў у цемру: «Анрыэт! Анрыэт!» Тым часам прачнуліся дзяўчаткі, падбеглі ў начных кашулях да акна і сталі клікаць маці; бацька паспяшаўся наверх, каб супакоіць іх.

І тут адбылося нешта жахлівае, што амаль не паддаецца апісанню, бо ў момант празмернага душэўнага напружання ва ўсім абліччы чалавека столькі трагізму, што яго не перадаць з такой хуткасцю і моцаю ні пяром, ні пэндзалем. Таўстун неўзабаве спусціўся па скрыпучых пад яго цяжарам прыступках уніз. Ён прыкметна змяніўся з твару, які выглядаў цяпер бясконца стомленым і разам з тым гнеўным. У руцэ ён трымаў ліст.

— Вярніце ўсіх,— сказаў ён кіраўніку персаналу ледзь чутным голасам.— Вярніце людзей, нічога не трэба. Жонка пакінула мяне.

У гэтага смяротна параненага чалавека хапіла вытрымкі, нечалавечай вытрымкі, каб не паказаць свайго гора перад натоўпам людзей, якія з цікаўнасцю ўтаропіліся на яго, а потым, спалоханыя, збянтэжаныя, засаромленыя, адварнуліся ўбок. Ён захаваў яшчэ толькі сілы, каб прайсці, ні на кога не гледзячы, у чытальню і патушыць там святло; потым мы пачулі, як тоўстае,

грузнае цела з глухім стукам апусцілася ў крэсла, і да нас данесліся гучныя, распачныя рыданні,— так мог плакаць толькі чалавек, які дагэтуль у жыцці ніколі не плакаў. І гэтае стыхійнае гора ўзрушыла ўсіх, нават самага нязначнага з нас. Ніводзін кельнер, ніхто з прыцягнутых цікаўнасцю гасцей не асмеліўся ўсміхнуцца або сказаць спачувальнае слова. Моўчкі, адзін за адным, быццам засаромленыя гэтым знішчальным выбухам пачуццяў, пракраліся мы ў свае пакоі, а там, у цёмнай чытальні, сам-насам з сабою, усхліпваў прыбіты горам чалавек, пакуль адзін за адным тухлі агні ў доме, поўным шэптаў, шоргатаў і ўздыхаў.

Зразумела, што такая падзея, якая прагрымела ў нас на вачах, моцна ўзрушыла людзей, прывыклых аднастайна і бесклапотна бавіць час. Але хоць прычынаў тых бязлітасных сутыкненняў, якія ўзніклі за нашым сталом і ледзь не прывялі да ўзаемнай фізічнай абразы, і з'явіўся гэты дзіўны выпадак, сутнасць спрэчкі была ў глыбокіх рознагалоссях, у сутыкненні процілеглых поглядаў на жыццё. З-за нясціпласці пакаёўкі, якая прачытала ліст, скамячаны і кінуты ўсхваляваным мужам у бяссільным гневе на падлогу, стала вядома, што мадам Анрыэт паехала не адна, а па дамоўленасці разам з маладым французам (сімпатыі да якога ў большасці цяпер хутка меншалі). На першы погляд не было нічога дзіўнага ў тым, што гэтая другая маленькая мадам Бавары пакінула свайго тоўстага правінцыяла-мужа дзеля элегантнага маладога прыгажуна. Але ўсе ў доме былі збіты з панталыку і абураны весткаю, што ні фабрыкант, ні яго дочки, ні нават сама мадам Анрыэт ніколі раней не бачылі гэтага лавеласа, і, выходзіць, дастаткова было двухгадзіннай вячэрняй прагулкі па набярэжнай і адной гадзіны за чорнаю каваю ў садзе, каб схіліць трыццацітрохгадовую прыстойную жанчыну на другі ж дзень пакінуць мужа і дзяцей і памчацца следам за зусім незнаёмым маладым чалавекам. Гэты, здавалася б,

відавочны факт быў аднагалосна адкінуты нашым за-
стольным гуртком; усе ўгледзелі тут вераломства і хіт-
ры манеўр палюбоўнікаў: само сабой зразумела, мадам
Анрыэт ужо даўно была ў тайнай сувязі з маладым ча-
лавекам, і гэты сэрцаед з'явіўся сюды, толькі каб кан-
чаткова дамовіцца аб уцёках. Зусім немагчыма, казалі
ўсе, каб сумленая жанчына пасля нейкіх дзвюх гадзін
знаёмства раптам збегла па першым поклічы. Дзеля за-
бавы я пачаў спрачацца і энергічна абараняў магчы-
масць і нават імавернасць такога раптоўнага рашэння
ў жанчыны, якая, знемагаючы ў шматгадовым нудным
шлюбe, у душы гатова паддацца першаму смеламу на-
ціску. Мае нечаканыя пярэчанні хутка зрабілі дыскусію
агульнай: асабліва спрачальнікі ўвайшлі ў азарт, калі
абедзве сямейныя пары, як нямецкая, так і італьянская,
з проста-такі зняважліваю пагардаю пачалі адмаўляць
soup de foudre¹ як бязглуздзіцу і пошлую рамантычную
выдумку.

Няма патрэбы ўдавацца ў падрабязнасці бурнай
спрэчкі, якая цягнулася ад супу да пудыngu; за табльдо-
там дасціпныя толькі сапраўдныя жартаўнікі, а доказы,
да якіх звяртаюцца ў гарачцы выпадковай застольнай
спрэчкі, пераважна банальныя і прыводзяцца спехам,
без абдумвання. Цяжка таксама растлумачыць, чаму
наша спрэчка так хутка пайшла ў такім з'едлівым на-
прамку; думаю, тут сыграла ролю міжвольнае жаданне
абодвух мужоў выключыць магчымасць такога легка-
думства і такой небяспекі для сваіх жонак. На жаль,
яны не прыдумалі нічога лепшага, як запырэчыць мне,
што гэтак можа гаварыць толькі той, хто разважае пра
жанчын адно па выпадковых, таных халасцяцкіх пера-
могах; гэта ўжо крыху ўзлавала мяне, а калі ў дадатак
немка пачала аўтарытэтным тонам павучаць мяне, што

---

¹ Каханне з першага позірку; літаральна — удар малан-
кі (фр.).

бываюць сапраўдныя жанчыны, а бываюць і «прасты-туткі па натуры», да якіх, на яе думку, належыць і мадам Анрыэт, цярпенне маё лопнула, і я ў сваю чаргу перайшоў у наступ. Я сказаў, што толькі страх перад уласнымі жаданнямі, перад дэманічным пачаткам у нас прымушае адмаўляць той відавочны факт, што ў пэўны момант свайго жыцця жанчынаю авалодаваюць таямнічыя сілы і яна траціць свабоду волі і разважнасць, і дадаў, што некаторым людзям, мабыць, падабаецца лічыць сябе больш моцнымі і чыстымі, чым тыя, хто «лёгка паддаецца спакусе», і што, па-мойму, куды больш сумленна робіць жанчына, якая свабодна і палка аддаецца свайму жаданню, замест таго каб з заплюшчанымі вачамі ашукваць мужа ў яго ж абдымках, як гэта звычайна мае месца. Вось прыкладна тое, што я гаварыў, і чым шалёней нападалі другія на бедную мадам Анрыэт, тым з большаю гарачнасцю я яе абараняў (што, папраўдзе, не зусім адпавядала майму ўнутранаму перакананню). Мае словы, як уколы рапірай, закранулі за жывое абедзве сямейныя пары, і яны нязладжаным квартэтам так люта накінуліся на мяне, што стары дабрадушны датчанін, які глядзеў на нас, нібы суддзя з секундамерам у руцэ на футбольным матчы, быў вымушаны час ад часу перасцерагальна пастуковаць костачкамі пальцаў па сталю: «Gentlemen, please»¹. Але гэта дапамагала толькі на хвіліну. Адзін мужчына, чырвоны як рак, ужо разы тры ўскокваў з-за стала, і яго жонцы толькі з вялікім намаганнем удавалася супакоіць яго; карацей, яшчэ некалькі хвілін — і наша дыскусія скончылася б бойкаю, калі б місіс К. раптам не праліла алею на бурныя хвалі нашай спрэчкі.

Місіс К. , паважаная, пажылая англічанка, з беласнежнымі валасамі, па маўклівай дамоўленасці была ганаровы старшыня нашага стала. Яна трымалася вельмі

---

¹ Панове, прашу вас (англ.).

прама, была аднолькава ветлівая з усімі, гаварыла ма-ла, але з прыемнаю ўвагаю прыслухоўвалася да ўсяго, што гаварылася навокал — ужо адно яе аблічча ўздзейнічала на ўсіх дабраторна: ад яе павявала спакоем і арыстакратычнаю стрыманасцю. Яна ні з кім блізка не сыходзілася і ў той жа час выказвала кожнаму знакі ўвагі; пераважна яна сядзела з кнігаю ў садзе, часам іграла на раялі і толькі зрэдку далучалася да кампаніі або ўдзельнічала ў жывой гутарцы. Яе прысутнасць амаль не заўважалася, і, аднак, мы ўсе міжволі падпа-радкоўваліся ёй. І цяпер, як толькі яна загаварыла, нам стала вельмі сорамна, што мы так шумна і нястрымана паводзім сябе.

Місіс К. скарыстала паўзу, якая настала пасля таго, як немец рэзка ўскочыў і тут жа, пасля жончыных уга-вораў пакорліва сеў на сваё месца. Яна раптам падняла свае ясныя шэрыя вочы, неяк нерашуча паглядзела на мяне і потым дзелавіта і выразна па-свойму ўдакладніла тэму нашай спрэчкі:

— Значыцца, калі я правільна зразумела вас, вы лічыце, што мадам Анрыэт... што жанчыну можна ўцягнуць у нечаканую авантуру, што яна можа рабіць учынкi, якія за гадзіну да гэтага ёй самой здаліся б немагчымымі і за якія яе нельга вінаваціць?

— Я ў гэтым перакананы, васпані.

— У такім разе вы адмаўляеце ўсякі крытэрыў маралі, і любое парушэнне маралі можна будзе апраўдаць. Калі вы сапраўды лічыце, што *crime passionnel*¹, як кажуць французы, не злачынства, то выходзіць, што дзяржаўнае правасуддзе наогул лішняе. Тады без вялікіх намаганняў — а вы з душою абараняеце сваю справу, — дадала яна з усмешкаю, — можна знайсці пачуццё ў кожным злачынстве і апраўдаць яго гэтым пачуццём.

Яна гаварыла спакойна, амаль весела, і гэта так спа-

¹ Злачынства, выкліканае пачуццём (фр.).

дабалася мне, што я міжволі пераняў яе дзелавіты тон і адказаў паўжартам-напаўсур'эзна:

— Дзяржаўнае правасуддзе вырашае такія пытанні, бясспрэчна, стражэй, чым я: яго доўг — ахоўваць грамадскую мараль і добрапрыстойнасць, і гэта вымушае яго асуджаць, замест таго каб апраўдваць. Я ж, як прыватная асоба, не лічу патрэбным браць на сябе ролю пракурора: я аддаю перавагу прафесіі абаронцы. Мне асабіста больш прыемна разумець людзей, чым судзіць іх.

Ясныя шэрыя вочы місіс К. з хвіліну не адрываліся ад мяне; яна марудзіла з адказам. Я падумаў, што яна не ўсё зразумела, і ўжо сабраўся паўтарыць ёй свае словы па-англійску, але яна зноў стала задаваць пытанні з дзіўнаю сур'эзнасцю, быццам экзаменавала мяне.

— Няўжо, па-вашаму, не ганебна, не агідна, калі жанчына пакідае мужа і двух дзяцей, каб пайсці ўслед за першым стрэчным, не ведаючы нават, ці варты ён яе кахання? Няўжо вы сапраўды можаце апраўдаць такія легкадумныя і бесклапотныя паводзіны ўжо не вельмі маладой жанчыны, якой хоць бы дзеля дзяцей належала паводзіць сябе з большаю годнасцю?

— Паўтараю, васпані,— адказаў я,— што я адмаўляюся тут судзіць або асуджаць. Вам я магу шчыра прызнацца, што я крыху перабольшыў — бедная мадам Анрыэт, канечне, не гераіня, нават не шукальніца прыгод, і менш за ўсё смелая, палкая натура. Наколькі я яе ведаю, яна ўсяго толькі пасрэдная слабая жанчына, да якой я адчуваю пэўную павагу за тое, што яна знайшла ў сабе мужнасць аддацца свайму жаданню, але яшчэ болей я адчуваю да яе жаль, бо не сёння-заўтра яна будзе вельмі няшчасная. Тое, што яна зрабіла, было, можа, неразумна і, бясспрэчна, неабдуманна, але ні ў якім разе нельга назваць яе ўчынак нізкім і подлым. Вось чаму я настойваю на тым, што ніхто не мае права пагарджаць гэтай беднай няшчаснай жанчынай.

— А вы самі? Вы ўсё гэтак жа паважаеце яе? Вы не

робіце адрознення паміж прыстойнай жанчынай, з якою вы гаварылі пазаўчора, і тою, другою, якая ўчора ўцякла з першым стрэчным?

— Аніякага. Так, аніякага, абсалютна аніякага.

— Is that so? ¹ — міжволі вырвалася ў яе па-англійску; відаць, размова надзвычайна яе цікавіла. Пасля кароткага роздуму яна зноў запытальна паглядзела на мяне сваімі яснымі вачамі.

— А калі б заўтра вы сустрэлі мадам Анрыэт, скажам, у Ніцы, пад руку з гэтым маладым чалавекам, прывіталіся б вы з ёю?

— Канечне.

— І загаварылі б з ёю?

— Канечне.

— А калі... калі б вы былі жанатыя, вы пазнаёмілі б такую жанчыну са сваёю жонкаю, як быццам нічога і не адбылося?

— Канечне.

— Would you really? ² — зноў спыталася яна па-англійску, і ў яе голасе прагучаў недавер і здзіўленне.

— Surely I would³, — адказаў я ёй таксама па-англійску.

Місіс К. маўчала. Здавалася, яна напружана думала. Раптам, і як бы здзіўленая сваёй смеласцю, яна сказала, зірнуўшы на мяне:

— I don't know, if I would. Perhaps I might do it also⁴.

І з той дзіўнай натуральнасцю, з якою толькі англічане ўмеюць далікатна, але рашуча абарваць размову, яна ўстала і па-сяброўску працягнула мне руку. Яе ўмяшанне прынесла супакаенне, і ў глыбіні душы ўсе мы, нядаўнія ворагі, былі ўдзячны ёй за тое, што пагрозліва

¹ Ці так гэта? (Англ.)

² Сапраўды? (Англ.)

³ Канечне, так (англ.).

⁴ Не ведаю, як бы я зрабіла, можа, гэтаксама (англ.).

згусцелая атмасфера разрадзілася; мы перакінуліся бяскрыўдымі жартамі, ветліва развіталіся і разышліся.

Хоць наша спрэчка і скончылася па-джэнтльменскі, але пасля той гарачай перапалкі паміж мною і маімі праціўнікамі з'явілася адчужанасць. Нямецкая пара трымалася холадна, а італьянцы забаўляліся тым, што штодня з'едліва пыталіся ў мяне, ці не чуў я чаго-небудзь пра «сага signora Henrietta»¹.

Нягледзячы на вонкавую ветлівасць, сардэчнасць і натуральнасць, якія раней панавалі за нашым сталом, незваротна зніклі.

Іранічная халоднасць маіх праціўнікаў была асабліва адчувальная ад выключнай увагі да мяне місіс К. пасля той спрэчкі. Звычайна на рэдкасць стрыманая, не схільная да размовы з сатрапезнікамі папалудні, цяпер яна нярэдка загаворвала са мною ў садзе і — я б нават сказаў — вылучала мяне, бо нават кароткая гутарка з ёю была знакам асаблівай ласкі. Шчыра кажучы, яна шукала мае кампаніі і карысталася любым выпадкам, каб загаварыць са мною; гэта было так відавочна, што мне маглі б прыйсці ў галаву недарэчныя, пыхлівыя думкі, не будзь яна зусім пасівелая старая жанчына. Пра што б мы ні гаварылі, наша размова непазбежна вярталася да мадам Анрыэт; здавалася, місіс К. адчувала нейкае незразумелае задавальненне, калі абвінавачвала ў нясталасці і легкадумстве жанчыну, якая забылася пра свой доўг. Але ў той жа час яе, мабыць, радавала, што сімпатыі мае нязменна заставаліся на баку кволай, зграбнай жанчыны і што мяне нельга было прымусяць адмовіцца ад гэтых сімпатый. Яна няўхільна вярталася да гэтай тэмы, і я не ведаў, што і думаць пра гэтую дзіўную, амаль іпахандрычную ўпартасць.

Так цягнулася пяць або шэсць дзён, і яна ўсё яшчэ ніводным словам не выдала мне, чаму гэтыя размовы

---

¹ Дарагую сінёру Энрыэту (*it.*).

так займаюць яе. А ў тым, што яно менавіта так, я канчаткова пераканаўся, калі аднаго разу на прагулцы ўпамянуў, што маё знаходжанне тут падыходзіць да канца і што я думаю паслязаўтра паехаць адсюль. На яе звычайна абыякавым твары адбілася хваляванне, і шэрыя вочы азмрочыліся.

— Як шкада, мне яшчэ шмат пра што хацелася пагаварыць з вамі.

І з гэтай хвіліны, па рассеянасці і непакоі, якія авалодалі ёю, я зразумеў, што яе цалкам захапіла нейкая думка. Нарэшце яна сама, здаецца, гэта заўважыла, абрвала гутарку, паціснула мне руку і сказала:

— Я цяпер не магу ясна выказаць тое, што хацела б сказаць. Лепш я напішу вам.

І, супраць сваёй звычкі, хуткімі крокамі накіравалася да сябе.

Сапраўды, вечарам, перад самай вячэрай, я знайшоў у маім пакоі ліст, напісаны яе энергічным, рашучым почыркам. На жаль, у маладыя гады я легкадумна абыходзіўся з пісьмовымі дакументамі і таму не магу перадаць ліст літаральна; паспрабую прыблізна выкласці яго змест. Яна пыталася, ці можна расказаць мне пра адзін выпадак са свайго жыцця. Гэты эпізод адбыўся вельмі даўно і ўжо амаль не мае значэння для яе цяперашняга жыцця, а таму што я паслязаўтра ад'язджаю, ёй будзе лягчэй гаварыць пра тое, што болей дваццаці гадоў хвалюе і мучыць яе. І таму, калі я не палічу гэта за надакучлівасць, яна просіць удзяліць ёй гадзіну часу.

Ліст, змест якога я перадаю толькі сціпла, надзвычайна мяне зацікавіў: ужо адно тое, што ён быў напісаны па-англійску, надавала яму нейкую асаблівую якасць і рашучасць. І ўсё ж адказ даўся мне нялёгка, і я парваў тры чарнавікі, перш чым напісаў наступнае:

«Я вельмі ўсцешаны вашым даверам і абяцаю адказаць вам сумленна, калі вы гэтага патрэбуеце. Канечне, я не асмельваюся прасіць вас сказаць мне болей, чым вы

самі захочаце. Але ў расказе сваім будзьце да канца шчыраю перада мною і перад самой сабою. Ведайце, ваш давер я лічу вялікім для сябе гонарам».

Вечарам запіска была ў яе пакоі, і назаўтра раніцаю я атрымаў адказ:

«Я з вамі цалкам згодна — самае лепшае поўная праўда. Паўпраўда нічога не вартая. Я прыкладу ўсе сілы, каб не ўтоіць нічога ні ад самой сябе, ні ад вас. Прыходзьце пасля вячэры да мяне ў пакой — у мае шэсьцдзсят сем гадоў я магу не баяцца плётак. Я не хачу гаварыць пра гэта ў садзе або на людзях. Паверце, мне й так было нялёгка на гэта адважыцца».

Днём мы бачыліся за сталом і паважна гутарылі на нейтральныя тэмы. Але ў садзе, калі я выпадкова яе сустрэў, яна саступіла з дарогі ў яўным замяшанні, і мяне моцна кранула, калі я ўбачыў, як гэтая старая, сівая жанчына па-дзявоцку нясмела і сарамліва звярнула ў бакавыя пініевыя прысады.

Вечарам, у прызначаны час, я пастукаўся ў яе дзверы. Мне адразу ж адчынілі. Пакой тануў у мяккім паўзмроку, гарэла толькі маленькая настольная лямпа, адкідваючы жоўты круг святла. Місіс К. проста ўстала мне насупрач, прапанавала сесці ў крэсла і сама села насупраць; я адчуваў, што кожны яе рух быў загадзя абдуманы і разлічаны; і ўсё ж, відаць, насуперак яе жаданню, узнікла паўза, якая рабілася ўсё цяжэй і даўжэй; але я не асмельваўся загаварыць, бо адчуваў, што ў душы субяседніцы адбываецца барацьба моцнай волі з не меней моцным процідзеяннем. Знізу, з гасцінай, даносіліся перарывістыя гукі вальса; я напружана ўслухоўваўся, намагаючыся зменшыць важкі цяжар маўчання. Відаць, яна таксама адчула ненатуральную напружанасць маўчання, бо раптам уся падцягнулася, як да скачка, і загаварыла:

— Цяжка толькі пачаць. Ужо два дні, як я прыняла рашэнне быць да канца шчыраю і праўдзіваю; спадзяю-

ся, што мне гэта ўдасца. Можа, вам цяпер яшчэ незразумела, чаму я расказваю ўсё гэта вам, зусім чужома чалавеку. Але не праходзіць дня і нават гадзіны, каб я не думала пра тое здарэнне; я старая жанчына, і вы можаце мне паверыць, што проста няцерпна ўвесь свой век быць прыкаванаю да аднаго-адзінага моманту жыцця, аднаго-адзінага дня. Бо ўсё, што я хачу вам расказаць, адбылося ўсяго толькі за дваццаць чатыры гадзіны, а я ж жыву на свеце ўжо шэсцьдзесят сем гадоў; да адурэння я паўтараю сабе: якое гэта мае значэнне, калі б нават адзін раз у жыцці я зрабіла неразумны ўчынак? Але не вельмі проста адкараскацца ад таго, што мы даволі туманна называем сумленнем, і калі я слухала, як спакойна вы разважаеце аб здарэнні з мадам Анрыэт, я падумала: можа, калі я адважуся шчыра пагаварыць з кім-небудзь пра гэты дзень майго жыцця, прыйдзе канец недарэчным думкам пра мінулае і вечнае самабічаванне. Калі б я была не англіканскага веравызнання, а каталічка, я даўно б знайшла палёжку, расказаўшы ўсё на споведзі, але такога суцяшэння ў нас няма, і таму я сёння раблю даволі дзіўную справу — апраўдаць сябе, расказаўшы вам гэтую гісторыю. Ведаю, усё вельмі незвычайна, але вы прынялі маю прапанову без хістання, і я ўдзячная вам за гэта.

Я ўжо казала, што хачу расказаць толькі пра адзін дзень майго жыцця,— усё астатняе здаецца мне цяпер нязначным і, мусіць, будзе нудна другім. Пра тое, як я жыла да сарака двух гадоў, можна расказаць хутка — яно не выходзіць за межы звычайнага. Мае бацькі былі багатыя лендлорды, нам належалі вялікія фабрыкі і маёнткі ў Шатландыі, і, як усе тамашнія старыя дваранскія сем'і, мы большую частку года праводзілі ў сваіх маёнтках, а зімні сезон — у Лондане. У васемнаццаць гадоў я пазнаёмілася з будучым мужам, малодшым сынам у радавітым сямействе Р., які дзесяць гадоў праслужыў афіцэрам у Індыі. Неўзабаве мы павянчаліся і па-

вялі бесклапотнае жыццё людзей нашага асяроддзя: тры месяцы ў Лондане, тры месяцы ў маёнтках, астатні час — у падарожжах з прыпынкамі ў атэлях Італіі, Іспаніі і Францыі. Ніякая хмарка не азмрочвала нашага сямейнага жыцця. Абодва мае сыны даўно ўжо дарослыя людзі. Калі мне было сорак гадоў, муж раптоўна памёр. Ён нажыў у тропіках хваробу печані, ад якой я страціла яго за два жахлівыя тыдні. Старэйшы сын ужо служыў тады, малодшы быў у каледжы, і вось за адну ноч я адразу асірацела, і гэтая адзінота пасля гэтулькіх гадоў жыцця разам з блізкім чалавекам была для мяне нясцерпна пакутлівай. Заставацца яшчэ хоць дзень у апусцелым доме, дзе ўсё напамінала аб нядаўняй смерці каханага мужа, было мне не пад сілу, і я вырашыла правесці бліжэйшыя гады, пакуль сыны нежанатыя, у падарожжах.

З гэтага моманту жыццё зрабілася мне бяссэнсавым і непатрэбным. Муж, з якім дваццаць тры гады я дзялілася ўсімі сваімі думкамі і пачуццямі, памёр, дзеці не адчувалі патрэбы ўва мне. Я баялася азмрочыць іх маладосць сваім смуткам і журбою. У мяне не было ні надзей, ні імкненняў. Я паехала спачатку ў Парыж, хадзіла там з нуды па магазінах і музеях, але горад і рэчы нічога не гаварылі мне, людзей я пазбягала, — я была ў жалобе і не выносіла іх пачціва-спачувальных позіркаў. Я не магла б расказаць, як прайшлі гэтыя месяцы бязмэтных бадзянняў; я як бы атупела і аслепла, я помню толькі, што ў мяне ўвесь час было жаданне памерці, але не было сілы паскорыць жаданы канец.

На другі год майго ўдаўства і на сорак другім годзе жыцця, не ведаючы, як змарнаваць час, і ратуючыся ад нязноснай адзіноты, я апынулася ў сакавіку ў Монтэ-Карла. Сказаць па праўдзе, я паехала туды ад нуды, мяне гнала пакутлівая душэўная пустата, якая, быццам млосць, падступала да сэрца і патрабавала хоць нязначных знешніх уражанняў. Чым мацней было маё душэў-

нае здранцвенне, тым больш цягнула мяне туды, дзе хутчэй круцілася кола жыцця; на тых, у каго няма сваіх перажыванняў, чужыя пачуцці ўздзейнічаюць гэтак жа ўзбуджальна, як тэатр або музыка.

Таму я нярэдка заглядала ў казіно. Я адчувала задавальненне, калі бачыла радасць або расчараванне гульцоў; іх хваляванне, трывога хоць часткова разганялі маю страшэнную нуду. Да таго ж, не будучы легкадумным, мой муж усё-такі ахвотна наведваў ігральную залу, а я з нейкім неўсвядомленым піетэтам пераймала ўсе яго былыя прывычкі; вось там і пачаліся тыя дваццаць чатыры гадзіны, якія былі больш захапляючыя, чым любая гульня, і на доўгія гады азмрочылі маё жыццё.

У той дзень я абедала з герцагіняй М., маёй сваячкай; пасля вячэры я адчувала сябе яшчэ недастаткова стомленаю, каб легчы спаць, і пайшла ў казіно. Сама я не гуляла, а толькі блукала паміж сталамі, па-асабліваму назіраючы за людзьмі. Я гавару: па-асабліваму, бо гэтаму навучыў мяне нябожчык муж, калі аднаго разу, засумаваўшы, я паскардзілася, што мне надакучыла глядзець увесь час на адны і тыя твары зморшчаных старых жанчын, якія гадзінамі сядзяць тут, перш чым адважацца зрабіць стаўку, вопытных прафесіяналаў і сталых какотак — усю гэтую падазроную, разнашэрсную публіку, значна меней маляўнічую і рамантычную, чым у дрэнных раманах, дзе яна паказваецца як *fleur d'élégance*¹ і еўрапейская арыстакратыя. Пры гэтым не трэба забываць, што дваццаць гадоў назад, калі тут блішчала сапраўднае золата, шамацелі банкноты, звінелі напалеандоры, стукалі пяціфранкавыя манеты, казіно мела куды болей прывабны выгляд, чым навамодны пампезны ігральны дом, дзе ў нашы дні пошлыя турысты вяла спускаюць свае абязлічаныя жэтоны. Зрэшты, і та-

---

¹ Верх элегантнасці (фр.).

ды ўжо мяне мала цікавілі абыякавыя твары гульцоў, пакуль мой муж, які захапляўся хірамантыяй, не паказаў мне свой спосаб назіраць, і ён сапраўды аказаўся куды больш цікавым і захапляючым, чым проста сачыць за гульнію: зусім не глядзець на твары, а толькі на чатырохвугольнік стала, дый то адно на рукі гульцоў, прыглядацца да іх паводзін. Не ведаю, ці даводзілася вам глядзець толькі на зялёны стол, пасярэдзіне якога, як п'яны, ад лічбы да лічбы мітусіцца шарык рулеткі, і на квадрацікі палёў, якія, нібы густымі ўсходамі, пакрываюцца паперкамі, залатымі і сярэбранымі манетамі, і бачыць, як круп'е адным узмахам лапаткі зграбае ўвесь ураджай або частку яго падсоўвае шчасліваму гульцу. З такога пункту гледжання адзінае жывое за зялёным сталом — гэта рукі, мноства рук, светлых, рухавых, насцярожаных рук, якія, нібы з нор, выглядаюць з рукавоў; кожная — як драпежнік, гатовы да скачка, кожная іншай формы і афарбоўкі: адны — голыя, другія — закілзаныя пярэсцёнкамі і поўныя бразгатлівых ланцужкоў, некаторыя — касматыя, быццам дзікія звяры, другія — вільготныя і вёрткія, як вугры, але ўсе напружаныя і дрыготкія ад страшэннага нецярпення. Мне кожны раз міжволі прыходзіла ў галаву параўнанне з іпадромам, дзе на старце з цяжкасцю стрымліваюць разгарчаных коней, каб яны не рвануліся раней часу; яны гэтак жа дрыжаць, ірвуцца наперад, становяцца на дыбкі. Усё можна даведацца па гэтых руках, па тым, як яны чакаюць, як яны хапаюць, марудзяць: прагнага — па скурчаных пальцах, марнатраўца — па нядбайным жэсце, ашчаднага — па спакойных рухах кісці, распачнага — па дрыготкіх пальцах; сотні характараў маланкава выдаюць сябе манерай браць у рукі грошы: камячаць іх, нервова перабіраюць ці, знясілена, стомлена расціснуўшы пальцы, пакідаюць на сталe, прапускаючы гульнію. Чалавек выдае сябе ў гульні — гэта прапісная ісціна, я ведаю; але яшчэ болей выдае яго рука. Бо ўсе ці

амаль усе гульцы ўмеюць валодаць сваім тварам — над белым каўнерыкам відаць толькі халодная маска *impraisibilite*¹, яны разгладжваюць маршчыны вакол рота, сціскаюць зубы, вочы іх хаваюць трывогу; яны ўтаймоўваюць нервовыя пацепванні мускулаў на твары і надаюць яму прытворны выраз абыякавасці. Але менавіта таму, што яны з усіх сіл намагаюцца валодаць сваім тварам, які перш за ўсё кідаецца ў вочы, яны забываюцца, што ёсць людзі, якія, назіраючы за іх рукамі, угадваюць па іх усё тое, што хочучь схаваць штучная ўсмішка і ўдаваны спакой. А між тым рукі бессаромна выдаюць самае заповітнае, бо непазбежна настае момант, калі з цяжкасцю ўціхаміраныя, быццам дрымотныя пальцы трацяць уладу над сабою: у той кароткі міг, калі шарык рулеткі пападае ў ячэйку і круп'е называе нумар, кожная з сотні ці нават пяці соцень рук міжволі робіць свой асаблівы, адной ёй уласцівы інстынктыўны рух. І калі навучыцца назіраць за гэтым відовішчам, як давялося мне дзякуючы мужавай схільнасці, то такое разнастайнае выяўленне самых розных тэмпераментаў захапляе мацней, чым тэатр або музыка; я нават не магу вам апісаць, якія розныя бываюць рукі ў гульцоў: яны і дзікія звяры з валасатымі скурчанымі пальцамі, што, як павукі, заграбаюць золата; яны і нервовыя, дрыготкія, з бледнымі пазногцямі, якія ледзь асмельваюцца дакрануцца да грошай; яны высакародныя і нізкія, грубыя і нясмелыя, хітрыя і разам з тым нерашучыя — але кожная рука своеасаблівая, кожная пара жыве сваім жыццём, акрамя чатырох — пяці пар, якія належаць круп'е. Гэтыя — сапраўдныя аўтаматы, іх рукі як шчоўканне сталёных затвораў лічыльнікаў, яны адны абыякавыя і дзелавітыя, што асабліва добра відаць у параўнанні з тымі перабольшана рухавымі рукамі. Але нават гэтыя цвярозыя рукі робяць дзіўнае ўражанне якраз па кант-

¹ Бясстраснасці (фр.).

расце з іх прагнымі і азартнымі сабратамі; я б сказала, што яны, як паліцэйскія ў мундзіры, стаяць сярод шумнага, узбуджанага натоўпу. Асаблівае задавальненне давала мне знаёмства з прывычкамі і схільнасцямі гэтых рук; праз некалькі дзён у мяне ўжо былі сярод іх знаёмыя, і я дзяліла іх, як людзей, на сімпатычных і непрыемных: некаторыя былі мне так агідныя сваёю мітуслівасцю і прагнасцю, што я адводзіла позірк, як ад чагосьці непрыстойнага. Кожная новая рука на стале была мне новаю цікаваю падзеяю; іншы раз, калі я сачыла за здрадніцкімі пальцамі, я нават забывалася зірнуць на твар, які халоднаю свецкаю маскаю маячыў над крухмальнымі грудзямі смокінга або зіхоткім ад брыльянтаў бюстам.

У той вечар я ўвайшла ў залу, мінула два перапоўненыя сталы, падышла да трэцяга і, дастаючы з партманета пару залатых, раптам пачула сярод гулкай, страшэнна напружанай цішыні, якая настае кожны раз, калі шарык, сам ужо смяротна стомлены, кідаецца паміж дзвюма лічбамі,— пачула нейкі дзіўны трэск і хруст, як быццам ламаліся суставы. Міжволі я падняла вочы і ўбачыла — мне нават страшна стала — дзве рукі, левую і правую, якіх мне яшчэ ніколі не даводзілася бачыць: яны ўчапіліся адна ў адну, нібы раз'юшаныя звяры, і ў лютай схватцы ламалі і сціскалі адна адну так, што ад пальцаў чуўся сухі трэск, як гэта бывае, калі колюць арэхі. Гэта былі рукі рэдкай вытанчанай прыгажосці і разам з тым мускулістыя, незвычайна доўгія, незвычайна вузкія, вельмі белыя — з бледнымі кончыкамі пазногцяў і зграбнымі, перламутравага колеру лункамі. Я глядзела на гэтыя рукі ўвесь вечар, яны ўражвалі мяне сваёю непаўторнасцю; але ў той самы час мяне палохала іх усхваляванасць, іх шалёна-гарачы выгляд, гэтае сутаргавае счাপленне і адзінаборства. Я адразу адчула, што чалавек, перапоўнены гарачымі пачуццямі, загнаў гэтыя пачуцці ў кончыкі пальцаў, каб самому не быць

узарваным імі. І вось... у той момант, калі шарык з сухім кароткім стукам упаў у ячэйку і круп'е назваў нумар, ... рукі раптам распаліся, як дзве жывёліны, забітыя адною куляю. Яны ўпалі, як мёртвыя, а не проста стомленыя, паніклі з такім выразам безнадзейнасці, распачы, расчаравання, што я не магу перадаць гэта словамі. Бо ніколі, ні дагэтуль, ні пасля, я не бачыла такіх вымоўных рук, дзе кожны мускул крычаў і пачуццё амаль выразна выступала з усіх пор. Імгненне яны ляжалі на зялёным сукне вяла і нерухома, як медузы, выкінутыя хваляю на ўзмор'е. Потым адна, правая, стала павольна ажываць, пачынаючы з кончыкаў пальцаў: яна задрыжала, адхілілася назад, некалькі імгненняў кідалася сюды-туды на сталае, потым нервова схапіла жэтон і пакачала яго паміж вялікім і ўказальным пальцамі, як кольца. Раптам яна выгнулася, як пантэра, і кінула, быццам выплюнула, стофранкавы жэтон на сярэдзіну чорнага поля. І адразу ж, нібы па сігнале, страпянулася і скаваная сном левая рука: яна прыўзнялася, падкралася, падпаўзла да дрыготкай, як бы стомленай ад кідка сястры, і абедзве ляжалі цяпер побач, уздрыгвалі і лёгенька пастуквалі запясцямі па сталае, як зубы стукаюць, калі чалавека трасе; не, ніколі ў жыцці не бачыла я рук, якія з такім надзвычайным красамоўствам перадавалі б ліхаманкавае ўзбуджэнне. Усё другое ў гэтай скляпеністай зале — глухі гул галасоў, выкрыкі круп'е, людзі, якія мітусіліся сюды-туды, і шарык, які кінуты з вышыні, скакаў цяпер, як утрапёны, у сваёй круглай, паліраванай клетцы, — увесь гэты пярэсты, зменлівы паток уражанняў здаўся мне раптам нежывым і застылым у параўнанні з гэтымі рукамі, якія дрыжалі, дыхалі, задыхаліся, чакалі, заміралі, уздрыгвалі, дзіўнымі рукамі, на якія я глядзела як зачараваная.

Нарэшце я не вытрымала: я мусіла ўбачыць твар чалавека, якому належалі гэтыя магічныя рукі, і баязліва — так, менавіта, баязліва, бо я адчувала страх перад

гэтымі рукамі,— мой позірк стаў паволі падымацца па рукавах да вузкіх плячэй. І зноў я здрыганулася, бо гэты твар гаварыў на той жа нястрымнай, неверагодна напружанай мове, што і рукі; гэтак жа далікатны і амаль па-жаноцку прыгожы, ён адлюстроўваў ашаламляльную гульню пачуццяў. Ніколі я не бачыла такога разгубленага, адсутнага твару, і ў мяне была магчымасць глядзець на яго як на маску ці бязвокую скульптуру, бо вочы на гэтым твары нічога не бачылі, нічога не заўважалі. Нерухама глядзелі чорныя ашклянелыя зрэнкі — адлюстраванне ў чарадзейным люстэрку таго цёмна-чырвонага шарыка, які весела, гулліва круціўся і скакаў у сваёй круглай турме. Паўтараю, ніколі не бачыла я такога напружанага, такога выразнага твару. Вузкі, далікатны, крыху здзіўлены, ён належаў маладому чалавеку гадоў дваццаці чатырох. Як і рукі, твар не рабіў уражання мужнасці, а здаваўся хутчэй тварам юнака, ахопленага азартам; але ўсё гэта я заўважыла пазней, бо ў той момант ён адлюстроўваў адно прагнасць і ўтрапёнасць. Вузкі рот з тонкімі губамі быў крыху разіяўлены, і нават на адлегласці дзесяці крокаў можна было бачыць, як ліхаманкава стукаюць зубы. Да лба прыліпла светлая пасма валасоў, быццам у чалавека, які вось-вось упадзе, а вакол крылаў носа штосьці ўвесь час трапяталася, пад скураю перакочваліся невялічкія хвалі. Яго схіленая галава міжволі падавалася ўсё болей наперад і наперад, здавалася, вось-вось і яе ўцягне ў кругаварот рулеткі; і толькі тут я зразумела, чаму так сутаргава сціснуты яго рукі: толькі гэтае процідзеянне, гэтая спазма ўтрымлівалі ў раўнавазе гатовае ўпасці цела.

Ніколі, ніколі ў жыцці не сустракала я твару, на якім так адкрыта, аголена і бессаромна адлюстроўваліся б страсці гульца, і я не зводзіла з яго вачэй, прыкаваная, заварожаная яго ўтрапёнасцю, як ён сам — скокамі і кручэннямі шарыка. З гэтай хвіліны я нічога болей не заўважала навокал; усё здавалася мне бледным, цьмя-

ным, расплывістым, шэрым у параўнанні з палымнеючым агнём гэтага твару; я забылася пра існаванне другіх людзей і добрую гадзіну назірала за гэтым чалавекам, за кожным яго жэстам. Вось у вачах яго ўспыхнула яркае святло, сціснутыя вузлом рукі разляцеліся, як ад выбуху, і дрыготкія пальцы прагна выцягнуліся — круп'е падсунуў да яго дваццаць залатых манет. У гэтую секунду твар яго раптам заззяў і адразу памаладзеў, маршчыны разгладзіліся, вочы заблішчалі, зведзенае сутаргаю цела лёгка і радасна выпрасталася; вольна, як коннік у сядле, сядзеў ён, святкуючы перамогу, пальцы гулліва і з любасцю перабіралі круглыя звонкія манеты, стукалі імі адна аб адну, вымушалі скакаць, меладычна звінец. Потым ён зноў неспакойна павярнуў галаву, абвёў зялёны стол позіркам маладога паляўнічага сабакі, які шукае след, і раптам рыўком шпурнуў усю кучку залатых манет на адзін квадрацік. І зноў гэтая насцярожанасць, гэтае напружанае чаканне. Зноў папаўзлі ад губ да носа дрыготкія ўдары хваляў, сутаргава сціснуліся рукі, твар юнака знік, схаваліся за выразам прагнага нецярпення, якое тут жа перайшло ў расчараванне: па-юнацку ўзбуджаны, твар звяў, пабляк, пабалеў і пастарэў, позірк пацьмянеў і згас — і ўсё гэта ў адно кароткае імгненне, калі шарык упаў не на тую лічбу. Ён прайграў; некалькі секунд глядзеў перад сабою тупа, як бы нічога не разумеючы; але вось, быццам падагнаныя выкрыкам круп'е, пальцы зноў схапілі некалькі залатых манет. Аднак упэўненасці ўжо не было, ён кінуў манеты спачатку на адно поле, потым, перадумаўшы, — на другое, і калі шарык ужо пачаў рухацца, хутка, быццам ён падпарадкоўваўся раптоўнаму натхненню, дрыготкаю рукою шпурнуў яшчэ дзве скамячаныя паперкі на той самы квадрат.

Гэтая захапляючая змена ўдач і няўдач працягвалася безупынна каля гадзіны, і ўсю гэтую гадзіну, затаіўшы дыханне, я ні на міг не адводзіла зачараванага по-

зірку ад яго няспынна пераменлівага твару, на якім адлівалі і прылівалі, кіпелі ўсе пачуцці; я не зводзіла вачэй з гэтых магічных рук, кожны мускул якіх пластычна перадаваў усю кривую пад'ёму і спаду перажыванняў. Ніколі ў тэатры не ўглядвалася я так напружана ў твар акцёра, як у гэты твар, па якім, быццам свято і цені на ландшафце, прабягала, бесперапынна мянялася цэлая гама колераў і пачуццяў. Ніколі не была я так захоплена гульнію, як гэтым адлюстраваным чужым хваляваннем; каб хто-небудзь сачыў за мною цяпер, ён прыпісаў бы мой пільны, нерухомы, напружаны позірк уздзеянню гіпнозу; і праўда, я была як бы ў поўным здранцвенні; я не магла адарвацца ад гэтага твару, і ўсё ў зале — агні, смех людзей — адчувала толькі цьмяна, як жоўтую смугу, сярод якой палымнеў гэты твар — агонь сярод агнёў. Я нічога не чула, нічога не адчувала, не заўважала, як тоўпіліся навокал людзі, як другія рукі раптоўна працягваліся, нібы шчупальцы, кідалі грошы ці заграбалі іх; я не заўважала шарыка, не чула голасу круп'е і разам з тым бачыла, нібы ў сне, усё, што адбывалася, па гэтых руках і па гэтым твары зусім выразна, павялічана, як ва ўвагнутым люстэрку, дзякуючы надзвычайнаму хваляванню гэтага чалавека; ці падаў шарык на чорнае або чырвонае, круціўся ён ці спыняўся, мне не трэба было глядзець на рулетку: усё — пройгрыш і выйгрыш, надзея і расчараванне — адбывалася з надзвычайнаю сілаю ў яго міміцы і жэстах.

Але вось настала жажлівая хвіліна: тое, чаго ў глыбіні душы я ўвесь час няясна баялася, што мучыла мяне, як блізкая навальніца, раптам ударыла па маіх нацягнутых нервах. Зноў шарык з кароткім брынклівым стукам торкнуўся ў паглыбленне, зноў настала секундная паўза — сотня людзей затаіла дыханне, голас круп'е абвясціў «нуль», і яго спрытная лапатка ўжо зграбала звонкія манеты і шаматкія паперкі. І ў гэты момант моцна сіснутыя рукі зрабілі страшны рух; яны як бы ўско-

чылі, каб схапіць нешта, чаго не было, і зняможана апусціліся на стол. Потым яны раптам ажылі, зляцелі са стала, пачалі караскацца, як дзікія кошкі, па ўсім тулаве, наверх, уніз, направа, налева, ліхаманкава шнарылі па кішэнях — ці не завалылася дзе-небудзь забытая манета. Але кожны раз вярталіся яны пустыя, усё шалёней узнаўляючы бяссэнсавыя, дарэмныя пошукі, а рулетка ўжо зноў круцілася і гульня працягвалася. Звінелі манеты, перасоўваліся крэслы, і сотні нягучных разнастайных шумаў напаўнялі залу. Я дрыжала, ахопленая жахам: я перажывала ўсё так выразна, быццам гэта былі мае пальцы, што распачна спрабавалі адшукаць у кішэнях і складках скамячанай адзежы хоць адну манету. І раптам чалавек, які сядзеў насупраць мяне, парывіста ўскочыў, як нехта, каму млосьць падступіла да горла і ён ускоквае, каб не задыхнуцца; крэсла за ім з грукатам паляцела на падлогу. Але ён не заўважыў гэтага, не бачыў людзей, якія спалохана і здзіўлена ўступалі яму дарогу, і, хістаючыся, пабрыў прэч ад стала.

Убачыўшы гэта, я як акамянела. Я адразу ж зразумела, куды ідзе гэты чалавек: на смерць. Хто гэтак устае, не пойдзе ў гасцініцу, у рэстаран, да жанчыны, у купэ чыгуначнага вагона, да чаго-небудзь жывога, а проста кінецца ў бяздонне. Нават самыя зачарсвелыя ў гэтым пекле павінны былі адчуць, што ў яго больш нічога няма — ні дома, ні ў банку, ні ў сваякоў, што ён рызыкнуў апошнім набыткам, што стаўкай было яго жыццё, і цяпер ён падаўся кудысьці, адкуль ужо не вярнецца. Увесь час я баялася гэтага, з першага ж позірку чуццём зразумела, што тут на карту пастаўлена нешта больш важнае, чым выйгрыш або пройгрыш. І ўсё ж нібы чорная маланка асляпіла мяне, калі я ўбачыла, як жыццё раптам прапала ў яго вачах і смерць шэраю заслонаю прыкрыла толькі што такі жывы твар. І гэткаю вялікаю была сіла ўздзеяння яго выразных жэстаў, што, калі ён сарваўся з месца і, хістаючыся, пабрыў прэч, я

міжволі ўчапілася за стол; я адчула ўсёю сваёю істотаю няцвёрдасць яго хады, гэтак жа, як дагэтуль усімі нервамі, усімі фібрамі душы адчувала яго гульнёвы азарт. І штосьці штурхнула мяне; я мусіла ісці ўслед, ногі самі пайшлі, я нават не ўсведамляла, што раблю. Не звяртаючы ні на каго ўвагі, не памятаючы сябе, я пабегла па калідоры да выхаду.

Ён стаяў каля гардэроба, служба падаваў яму паліто. Але рукі не слухаліся яго, і служба асцярожна, як хвораму, памагаў яму папасці ў рукавы. Я бачыла, як ён машынальна палез у кішэню камізэлькі, каб даць на чай, але там было пуста. Тут ён, здавалася, раптам успомніў усё, збянтэжана прамармытаў некалькі слоў, зноў, як у зале, ірвануўся наперад і цяжка, нібы п'яны, пачаў спускацца па лесвіцы, а служба праводзіў яго спачатку пагардліваю, а потым дасведчанаю ўсмяшкаю.

Бачыць гэта было так страшна, што мне стала неяк сорамна сачыць за ім. Я міжволі адварнулася, збянтэжаная тым, што, як у тэатры, назіраю за чужымі пакутамі, але тут падсвядомы страх падштурхнуў мяне. Я хутка апранулася і ўжо без усякай думкі, міжвольна, як аўтамат, пабегла ў цэмура за гэтым чужым чалавекам.

Місіс К. на момант спынілася. Яна нерухома сядзела насупраць мяне і гаварыла амаль без паўз, з уласцівымі ёй спакоем і паважнасцю; відаць, яна падрыхтавалася і старанна прыпомніла ход падзей. Цяпер яна ўпершыню запнулася, крыху памарудзіла і потым, перарваўшы свой расказ, звярнулася непасрэдна да мяне:

— Я абяцала вам і самой сабе, — пачала яна не без хвалявання, — расказаць усё зусім шчыра. І цяпер я прашу вас аднесціся да мяне з поўным даверам і не шукаць у маіх учынках тайных матываў, якіх я зараз, можа, і не саромелася б, але якія тады мне і ў галаву не прыходзілі. Дык вось, паўтараю, калі я выбегла на вуліцу за гэтым гульцом, які страціў усякую надзею, я зусім не

была закаханая ў яго і нават не думала пра яго як пра мужчыну, бо мне ўжо было за сорок, і пасля смерці мужа я ні разу не паглядзела на якога-небудзь мужчыну. З гэтым было скончана раз і назаўсёды; я павінна вам гэта сказаць, інакш вы не адчуеце ўсяго жаху таго, што потым адбылося. Праўда, мне цяжка было б вызначыць пачуццё, якое з такою сілаю цягнула мяне тады ўслед за гэтым няшчасным; тут была і цікаўнасць, але перш за ўсё я баялася чагосьці жахлівага, што я адчула з першай хвіліны — баялася нябачнай хмары, якая навісла над гэтым юнаком. Але такія адчуванні нельга раздзяляць і аналізаваць ужо таму, што яны вельмі раптоўна, вельмі ўладна апаноўваюць намі; відаць, мой парыву быў проста інстынктыўным жаданнем дапамагчы, — гэтак адцягваюць убок дзіця, якое бяжыць насустрач аўтамабілю. Ці ж растлумачыш, чаму людзі, якія не ўмеюць плаваць, кідаюцца з моста за тапельцам? Іх прымушае дзейнічаць неадольная сіла, гэтая сіла штурхае іх у ваду, не дае часу апамятацца і зразумець, як гэта недарэчна і небяспечна; і дакладна гэтак жа, не думаючы, не разумеючы сутнасці сваіх учынкаў, пайшла я тады за ім з гульнівай залы ў калідор, а з яго цераз выхад на пляцоўку перад казіно.

Я ўпэўнена, што і вы, дый усякі спагадлівы чалавек, міжволі паддаліся б гэтай трывожнай цікаўнасці, бо нельга сабе ўявіць больш жахлівага відовішча, чым гэты малады чалавек, якому было не болей дваццаці чатырох гадоў і які, хістаючыся, быццам п'яны, паволі, пастарэчы цягнуў непаслухмяныя ногі і плёўся па лесвіцы ўніз да пляцоўкі. Спусціўшыся ўніз, ён як мяшок упаў на лаўку. І зноў я здрыганулася, бо ясна бачыла — гэта кончаны чалавек. Гэтак падае толькі мёртвы ці той, у каго ўжо нішто болей не чапляецца за жыццё. Галава неяк бокам адкінулася за спінку, рукі як нежывыя павіслі ўздоўж тулава, і ў цьмяным святле ліхтароў яго можна было палічыць за чалавека, які паслаў сабе кулю

ў лоб. І вось — не магу растлумачыць, як узнікла гэтая ўяўленне, але раптам яно паўстала перада мною ва ўсёй сваёй страшнай, амаль адчувальнай рэальнасці: я ўбачыла яго, самагубцу; я была цвёрда перакананая, што ў кішэні ён мае рэвальвер і што заўтра яго знойдуць на гэтай або на другой лаўцы мёртвага і акрываўленага. Бо ён упаў, як падае камень у бяздонне, няспынна, пакуль не дастане дна; я ніколі не думала, што адным рухам цела можна выказаць усю паўнату знясілення і распачы.

Цяпер уявіце сабе мой стан: я спынілася за дваццаць ці трыццаць крокаў ад лаўкі, дзе нерухома ляжаў няшчасны юнак, які не ведаў, што яму рабіць; з аднаго боку, мяне поўніла жаданне дапамагчы, з другога — стрымлівала ўнаследаваная і прывітая выхаваннем боязь загаварыць на вуліцы з незнаёмым чалавекам. Газавыя ліхтары цьмяна мігцелі пад зацягнутым хмарамі небам; зрэдку мільгалі постаці прахожых; набліжалася поўнач, і я была амаль адна з гэтым змрочным ценем самазабойцы. Пяць, дзесяць разоў памыкалася я падысці да яго, але кожны раз мяне спыняў сорам ці, можа, тайны страх: бо тапелец нярэдка цягне за сабою выратавальніка, і ўвесь час я ўсведамляла недарэчнасць і камічнасць свайго становішча; але я не магла ні загаварыць, ні што-небудзь зрабіць, ні пакінуць яго. І, спадзяюся, вы паверыце мне, што, мабыць, цэлую гадзіну, бясконцую гадзіну, пакуль тысячы і тысячы ўсплёскаў нябачнага мора адмервалі час, я нерашуча тапталася на месцы, ашаломленая і загіпнатызаваная відовішчам поўнага вынішчэння чалавека.

Але ў мяне не хапала мужнасці што-небудзь сказаць або зрабіць, і я прастаяла б гэтак паўночы або падпарадкавалася б голасу разважнасці і пайшла дадому — помніцца, я ўжо траха не адважылася пакінуць на волю лёсу няшчаснага, — як раптам умяшанне стыхійных сіл паклала канец маім хістанням: пачаўся дождж. Увесь

вечар наганяла ветрам з мора цяжкія вясеннія хмары, паветра было душнае, лёгкімі, сэрцам адчувалася, што неба навісла зусім нізка, — і вось раптам упала кропля, а за ёю хлынуў падагнаны ветрам сапраўдны цяжкі лівень. Ратуючыся ад яго, я кінулася пад навес кіёска, але, нягледзячы на раскрыты парасон, віхор абліваў пырскамі маю сукенку, раз’юшана скакаў і круціўся. Кроплі шалёна стукалі аб зямлю, і халодны вадзяны пыл пападаў мне нават на твар і на рукі.

Але — і гэта было так жакліва, што і цяпер, праз дваццаць гадоў, як успомню, сэрца сціскаецца, — няшчасны па-ранейшаму нерухома сядзеў на лаўцы пад праліўным дажджом. З усіх вадасцёкавых труб з булькатам бегла вада, з горада чуўся грукат экіпажаў, справа і злева мільгалі цёмныя постаці з паднятымі каўнярамі: усё жывое хавалася, бегла, ратавалася, шукала сховішча, і людзі і жывёлы баяліся разгулу стыхіі — толькі чорны чалавечы камяк на лаўцы не скрануўся з месца, не паварушыўся. Я ўжо гаварыла, што гэты чалавек меў магічную ўласцівасць выказаць кожнае сваё пачуццё рухам або жэстам, і нішто, нішто на свеце не магло з такою надзвычайнаю сілаю выказаць распач, поўную адмову ад самога сябе, быццам ён ужо быў мёртвы жывым, як гэтая нерухомасць, гэтая нежывая, неадчувальная няўвага да ліўню, гэтая адсутнасць сілы падняцця і прайсці некалькі крокаў да сховішча, гэтая мёртвая абьякавасць да свайго быцця. Ніводзін скульптар, ніводзін паэт, ні Мікеланджэла, ні Дантэ не прымусілі мяне з такою сілаю адчуць апошнюю распач, апошнюю зямную пакуту, як гэты жывы чалавек, што апынуўся ва ўладзе буйнай стыхіі, занадта стомлены, каб зрабіць хоць якую спробу адгарадзіцца ад яе.

Я не магла болей трываць. Я кінулася да яго праз халодныя патокі дажджу і страсянула гэты мокры камяк, што ляжаў на лаўцы: «Хадземце!» Калі я ўзяла яго за рукаў, штосьці мільганула ў яго мутных вачах, ён

зрабіў слабы рух рукою, але не зразумеў мяне. «Хадземце!» — я тузанула за мокры рукаў ужо моцна і амаль сярдзіта. Тады ён павольна, неяк бязвольна падняўся з лаўкі. «Што вам трэба?» — спытаўся ён, і я не знайшла, што адказаць, бо і сама не ведала, куды яго адвесці, толькі б прэч адсюль, ад гэтага халоднага ліўню, ад гэтай бяссэнсавай, самагубнай позы гранічнай распачы. Я не выпускала яго рукі і цягнула бязвольнае цела ўсё далей, да кіёска, дзе вузкі выступ даху хоць крыху абароніць нас ад шалёнага націску дажджу і ветру. Болей я нічога не думала, нічога не хацела. Толькі б дацягнуць гэтага чалавека пад дах, на сухое месца, — іншых думак не было.

І вось мы апынуліся побач на вузкай сухой палосцы; за спінаю ў нас былі зачыненыя аканіцы кіёска, над галавою — занадта малы навес, і несущыя лівень абліваў халоднымі пырскамі наша адзенне і твары. Становішча рабілася невыносным. Я проста не магла болей стаяць побач з гэтым наскрозь прамоклым чужым чалавекам. Але, прыцягнуўшы яго сюды, я не магла і пакінуць яго без ніводнага слова на развітанне. Штосьці павінна было адбыцца, і я прымусіла сябе цвяроза зірнуць на ўсю гэтую справу. Лепш за ўсё, падумала я, завезці яго ў экіпажы дадому, а потым вярнуцца ў свой атэль; заўтра ён ужо сам знойдзе выйсце. І я спыталася ў чалавека, які нерухома стаяў побач са мною і пільна глядзеў у цемру:

— Дзе вы жывяце?

— У мяне няма кватэры... Я толькі ўвечары прыехаў з Ніцы... да мяне нельга...

Апошнія словы я зразумела не адразу. Толькі пазней мне стала ясна, што ён прымаў мяне за... какотку, за адну з тых жанчын, якія гуртам бадзяюцца ўночы каля казіно, спадзеючыся вывудзіць грошы ў шчаслівага гульца або ў п'янага. Дый што мог ён яшчэ падумаць — бо толькі цяпер, калі я гэта вам расказваю, я адчуваю ўсю неверагоднасць і фантастычнасць майго станові-

шча; сапраўды, бесцырымонасць, з якою я адарвала яго ад лаўкі і пацягнула за сабою, зусім не адпавядала паводзінам прыстойнай жанчыны. Але пра гэта я тады не падумала; толькі пазней, занадта позна здагадалася пра яго жудасную памылку. Бо іначай я ніколі б не вымавіла тых слоў, якія маглі адно павялічыць непаразуменне. Я ж сказала:

— Тады трэба наняць пакой у атэлі. Тут вам нельга заставацца. Вам трэба дзе-небудзь знайсці прытулак.

Тут толькі я зразумела ягоную непрыемную мне памылку, бо ён нават не павярнуўся да мяне, а неяк насьмешліва адказаў:

— Не, мне не трэба пакой, мне наогул нічога не трэба. Не турбуйся, з мяне нічога не выціснеш. Ты звярнулася не ў адрас, у мяне няма грошай.

Гэта было сказана з такою жахліваю абыякавасцю; гэты прамоклы, ушчэнт спустошаны чалавек стаяў як нежывы, бяссільна прыхіліўся да сцяны, і я не паспела нават дробязна, па-дурному пакрыўдзіцца, настолькі моцна я была ашаломлена. Мною авалодала пачуццё, якое ўзнікла ў першы момант, калі ён, хістаючыся, выйшаў з залы, і не пакідала ўсю апошнюю фантастычна недарэчную гадзіну: жывая істота, юная, дыхаючая, асуджаная на смерць, і я павінна выратаваць яе. Я падышла бліжэй.

— Не турбуйцеся за грошы, хадземце. Тут вам нельга заставацца, я як-небудзь уладкую вас. Не турбуйцеся ні пра што. Толькі хадземце хутчэй.

Ён павярнуў галаву — дождж глуха барабаниў навокал, і з вадасцёкавай рыны да нашых ног збягала вада,— і я зразумела, што ён упершыню спрабуе разглядзець мой твар у цемры. Ён паварушыўся, мусіць, паволі прачынаючыся ад свае летаргіі.

— Ну, як хочаш,— здаўся ён нарэшце.— Мне ўсё роўна... Зрэшты, чаму б і не пайсці? Пойдзем.

Я раскрыла парасон, ён падышоў бліжэй і ўзяў мяне

пад руку. Гэтая раптоўная фамільярнасць была мне nepřемная, яна нават спалохала мяне, сэрца сціснулася ад страху. Але я не асмелілася абарваць яго, бо калі б я цяпер адштурхнула яго, ён бы загінуў і ўсе мае намаганні прапалі б дарма. Мы прайшлі некалькі крокаў, якія аддзялялі нас ад казіно. Тут толькі я падумала: як жа мне быць з ім далей? Лепш за ўсё, хутка прыйшло мне ў галаву, завезці яго ў які-небудзь атэль і сунуць у руку грошы, каб ён мог пераначаваць і заўтра паехаць дадому; што будзе далей — я нават не думала. Да казіно раз-пораз пад'язджалі экіпажы, я паклікала адзін, і мы селі. Калі вазак спытаўся, куды ехаць, я спачатку не ведала, што адказаць. Я разумела, што майго прамоклага да ніткі спадарожніка не прымуць у дарагім атэлі, і была настолькі нявопытная ў такіх справах, што, не падумаўшы пра двухсэнсавасць становішча, крыкнула:

— У якую-небудзь гасцініцу прасцей.

Вазак, які ўвесь час быў пад дажджом, абыякава пагнаў коней. Мой сусед не гаварыў ні слова; колы грукаталі, і дождж шалёна барабаніў у шкло; зачыненая ў гэтай цеснай, падобнай на труну скрыні, я адчувала сябе так, быццам везла нябожчыка. Я старалася сабрацца з думкамі, знайсці словы, каб перарваць дзіўнае, цяжкае маўчанне, але мне нічога не прыходзіла ў галаву. Праз некалькі хвілін экіпаж спыніўся; я выйшла першая, і, пакуль мой спадарожнік машынальна, нібы спрасонку, зачыняў дзверцы, я расплацілася. Мы апынуліся каля пад'езда маленькай незнаёмай гасцініцы; вузенькая шкляная павець бараніла нас ад дажджу, які з шалёнаю ўпартасцю рваў і крэмаў непраглядную цемру.

Мой незнаёмы спадарожнік, нібы знясілены ад цяжару свайго цела, прыхінуўся да сцяны; вада капала з яго мокрага капелюша і змятай адзежы. Як тапелец, якога толькі што выцягнулі з вады і яшчэ не апрытомлілі, стаў ён там, і каля ног утварыўся ручай вады, якая сцякала з яго. Ён нават не спрабаваў атрэсціся, зняць капя-

люш, з якога кроплі падалі на твар і на лоб. Ён стаяў, абыякавы да ўсяго, і я нават апісаць вам не магу, як уразіў мяне гэты надлом.

Але цяпер трэба было нешта зрабіць. Я апусціла руку ў сумачку.

— Вось вам сто франкаў,— сказала я,— вазьміце сабе пакой, а раніцаю едзьце назад у Ніцу.

Ён здзіўлена паглядзеў на мяне.

— Я назірала за вамі ў зале,— сказала я, заўважыўшы, што ён вагаецца.— Я ведаю, што вы ўсё прайгралі, і баюся, што вы збіраецеся зрабіць глупства. І зусім не сорамна прымаць дапамогу... Вось, вазьміце!

Але ён адвёў маю руку з нечаканай сілай.

— Ты малайчына,— сказаў ён,— але не кідай грошы на вецер. Мне ўжо нішто не паможа. Буду я спаць сёння ўначы ці не — гэта не мае значэння. Заўтра ўсё роўна канец. Мне ўжо не дапамагчы.

— Не, вы павінны ўзяць,— настойвала я.— Заўтра вы будзеце думаць інакш. А пакуль што падыміцеся наверх і добра выпіцеся. Удзень вам усё здасца ў іншым святле.

Але калі я яшчэ раз працягнула яму грошы, ён амаль злосна адштурхнуў маю руку.

— Пакінь,— паўтарыў ён глуха,— няма сэнсу. Лепш я зраблю гэта на вуліцы, чым крывёю пэцкаць людзям пакой. Сотня франкаў мяне не выратуе, дый тысяча таксама. Я ўсё роўна заўтра зноў пайшоў бы ў казіно гуляць, пакуль не спусціў бы ўсё. Навошта пачынаць спачатку? З мяне хопіць.

Вы не можаце сабе ўявіць, як глыбока пранікаў мне ў душу яго глухі голас. Падумайце толькі: побач з вамі стаіць, дыхае, жыве прыгожы малады чалавек, і вы ведаеце, што, калі не напружыць усіх сіл, гэты юнак, які цяпер думае, гаворыць, дыхае, праз дзве гадзіны будзе трупам. І тут мяне ахапіла шалёнае, гарачае жаданне

перамагчы гэтае бяссэнсавае супраціўленне. Я схапіла яго за руку:

— Досыць глупства! Вы зараз падымецеся наверх і возьмеце пакой, а заўтра раніцаю я завязу вас на станцыю. Вы павінны паехаць адсюль, вы павінны заўтра ж паехаць дадому, і я не супакоюся, пакуль не ўбачу вас у вагоне з білетам у руках. У вашым узросце не кідаюцца жыццём з-за пройгрышу некалькіх соцень або тысяч франкаў. Гэта баязлівасць, істэрыя, недарэчная злосць і раздражненне. Заўтра вы самі прызнаеце, што я маю рацыю.

— Заўтра! — паўтарыў ён з дзіўнай змрочнай іроніяй. — Заўтра! Каб ты ведала, дзе я буду заўтра! Каб сам я гэта ведаў, — гэта нават мне цікава. Не, ідзі сабе дадому, мілая, не турбуйся і не кідай грошы на вецер.

Але я не збіралася паддавацца. Мною авалодала нейкая апантанасць, нейкае шаленства. Я моцна схапіла яго за руку і сунула ў яе банкноту.

— Вы возьмеце грошы і зараз жа пойдзеце наверх! — З гэтымі словамі я рашуча падышла да званка. — Вось так, цяпер я пазваніла, зараз выйдзе парцье, вы падымецеся і ляжаце спаць. Заўтра раніцаю, роўна ў дзевяць, я чакаю вас тут і завяду на станцыю. Не клапаціцеся болей ні пра што, я ўсё зраблю, каб вы маглі дабрацца дадому. А цяпер ідзіце, вам трэба выспацца, не думайце болей нічога!

У тую ж хвіліну шчоўкнуў замок, і дзверы адчыніліся.

— Пойдем, — раптам рашуча сказаў мой спадарожнік цвёрдым, моцным і злосным тонам, і я адчула, як яго пальцы жалезнаю хваткаю сціснулі мне руку. Я спалохалася. Я так страшна спалохалася, што мяне быццам аглушыла, ударыла маланкаю, у галаве памутнела... Я хацела супраціўляцца, вырвацца... але воля мая была паралізавана... і я... вы мяне зразумеце... я... не магла ж я змагацца з гэтым чужым мне чалавекам — мне бы-

ло сорамна перад парцье, які стаяў у дзвярах і чакаў, калі мы ўвойдзем. І вось... вось я апынулася ў гасцініцы; я хацела штосьці сказаць, растлумачыць, але не магла вымавіць ні слова; на маёй руцэ цяжка і ўладарна ляжала яго рука... я цьмяна ўсведамляла, што ён вядзе мяне па лесвіцы... бразнуў ключ...

І я апынулася адна з гэтым чужым чалавекам, у чужым пакоі, у нейкай гасцініцы, назвы якой я не ведаю і да гэтага дня.

Місіс К. зноў змоўкла і раптам устала з крэсла. Відаць, голас здрадзіў ёй. Яна падышла да акна, некалькі хвілін моўчкі глядзела на вуліцу ці, можа, проста стаяла, прыціснуўшыся лбом да халоднага шкла; я не асмельваўся зірнуць на яе, мне было цяжка бачыць старую жанчыну такою ўсхваляванаю, і я сядзеў, не варушыўся, не задаваў пытаньняў, не гаварыў ні слова і чакаў. Нарэшце яна супакоілася, вярнулася да крэсла і зноў села насупраць.

— Ну вось — самае цяжкае я сказала. І, спадзяюся, вы паверыце мне, калі я паўтару вам і паклянуса ўсім святым для мяне — маім гонарам, маімі дзецьмі, — што да той хвіліны мне і ў галаву не прыходзіла думка аб... аб блізкасці з гэтым чужым чалавекам, што не толькі не па сваёй волі, але зусім несвядома я апынулася ў гэтым становішчы, нібы ў пастцы, якую паставіла мне на маім роўным шляху жыццё... Я паклялася быць шчыраю з вамі і з сабою і паўтараю: я была ўцягнута ў гэтую трагічную авантуру толькі з-за нейкага звышнатуральнага жадання дапамагчы; ні аб якіх асабістых пачуццях або жаданнях не магло і быць гаворкі.

Вы дазволіце мне не расказваць, што адбылося ў тым пакоі ў тую ноч; я ўсё помню і нічога не хачу забываць. У тую ноч я змагалася з чалавекам за яго жыццё; паўтараю — справа ішла пра жыццё і смерць. Вельмі выразна я адчувала, што гэты чужы, ужо амаль асуджаны на смерць чалавек прагна і палка хапаецца за мяне, як та-

пелец за саломінку. Ужо падаючы ў бяздонне, ён чапляўся за мяне з усёю ўтрапёнасцю распачы. Я ж усімі сіламі, усім, што мне было дадзена, змагалася за яго выратаванне. Такія гадзіны выпадаюць на долю чалавека толькі раз у жыцці, ды і то аднаму з мільёнаў; каб не гэты жахлівы выпадак, і я б ніколі не даведалася, як палка, з якою шалёнаю і неўтаймаванаю прагнасцю апошні, прапашчы чалавек упіваецца апошняю кропляю жывога гарачага жыцця; апошнія дваццаць гадоў я жыла ў поўным няведанні цёмных сіл быцця і ніколі б не зразумела, якая магутная і вычварная прырода ў адным дыханні пераплятае спёку і холад, жыццё і смерць, захапленне і распач. Гэтая ноч была так насычана барацьбою і словамі, палкім пачуццём, гневам і нянавісцю, слёзамі ўпрошвання і ап'янення, што яна здалася мне тысячагоддзем. І мы, у злітным парыве кідаліся ў бяздонне, адзін — раз'юшана, другі — неўсвядомлена, і выйшлі з гэтага смяротнага паядынку другімі, змененымі, з новымі думкамі, з новымі пачуццямі.

Але я не хачу гаварыць пра гэта. Я не магу і не буду нічога апісваць. Скажу толькі пра першую хвіліну свайго абуджэння. Я прагнулася ад свінцовага сну, скінула з сябе аковы такой бяздоннай ночы, якой ніколі раней не ведала. Я доўга не магла расплюшчыць вочы, і першае, што ўбачыла, была чужая столь у мяне над галавою, потым абрысы чужога, незнаёмага, агіднага пакоя, у якім я невядома як апынулася. Спачатку я пераконвала сябе, што гэта сон, толькі больш лёгкі, больш празрысты, у якім я забылася пасля таго ўдушлівага сумбурнага кашмару; але за вокнамі было яркае, рэзкае сонечнае святло, святло раніцы, знізу даносіўся вулічны шум, грукат колаў, трамвайныя званкі і чалавечыя галасы. І тут я зразумела, што не сплю, што гэта ява. Міжволі я прыўзнялася, спрабуючы ўспомніць, дзе я, і раптам убачыла — мне ніколі не перадаць вам жаху, які ахапіў мяне, — чужога чалавека, ён спаў побач са мною на шы-

рокім ложку... чужога, чужога, чужога, паўголага, незнаёмага чалавека...

Не, гэты жах не паддаецца апісанню; ён так нечакана зваліўся на мяне, што я бяссьільна апусцілася на падушку. Але гэта была не выратавальная непрытомнасць, не страта прытомнасці, наадварот — я імгненна ўспомніла ўсё страшнае, розуму недаступнае, што здарылася са мною; у мяне было адно жаданне — памерці ад сораму і агіды. Як магла я апынуцца ў нейкай падзронай трушчобе, на чужым ложку, з абсалютна незнаёмым чалавекам! Я выразна помню, як у мяне перастала біцца сэрца: я затрымлівала дыханне, быццам гэтым магла спыніць жыццё і пагасіць памяць, гэтую ясную, страшна ясную памяць, якая ўсё разумела, але нічога не магла асэнсаваць.

Я ніколі не даведаюся, ці доўга я гэтак праляжала анямелая — мабыць, вось так ляжаць нябожчыкі ў труне; ведаю толькі, што я заплюшчыла вочы і малілася богу, нябесным сілам, прасіла, каб гэта было няпраўда, выдумка. Але мае абвостраныя пачуцці ўжо не дапускалі падману, я чула ў суседнім пакоі чалавечыя галасы і плёскат вады, у калідоры шорганне крокаў, і тыя гукі гаварылі, што ўсё — праўда, жорсткая, няўмольная праўда.

Цяжка сказаць, колькі часу працягвалася гэтае невыноснае становішча: такія імгненні маюць другую працягласць, чым спакойныя адрэзкі часу. Але раптам мною авалодаў іншага роду страх, пранізлівы, халодны страх; а раптам гэты чалавек, імя якога я не ведала, прачнецца і загаворыць са мною! І я адразу ж зразумела, што мне застаецца толькі адно: адзецца і ўцякаць, пакуль ён не прачнуўся, больш ніколі не трапляцца яму на вочы, не гаварыць з ім, ратавацца ўцёкамі, пакуль не позна. Хутчэй прэч адсюль, у сваю жыццёвую каляіну, у свой атэль, і з першым цягніком прэч з гэтага праклятага месца, з гэтай краіны! Больш ніколі не сустракацца

з ім, не глядзець яму ў вочы, не мець сведкі, абвінаваўцы і саўдзельніка! Гэтая думка дала мне сілы: вельмі асцярожна, крадком, як злодзей, цяля за цяляю (толькі б не шумець) прабіралася я ад ложка да сваёй адзежы. Вельмі асцярожна я адзелася; я дрыжала ўсім целам і кожную хвіліну чакала, што ён прачнецца, — але ўсё ўдалося, я ўжо гатова ісці. Толькі капялюш мой ляжаў з другога боку, у нагах ложка, і калі я падыходзіла на дыбачках, каб узяць яго, тут... я проста не магла зрабіць інакш: я мусіла яшчэ раз зірнуць на твар гэтага чужога чалавека, які зваліўся ў маё жыццё, як камень з карніза; толькі адзін раз хацела я зірнуць на яго; і што болей за ўсё мяне здзівіла: гэты малады чалавек, паглыблены ў сон, быў сапраўды чужы; у першы момант я нават не пазнала яго твару. Быццам сцерліся ўчарашнія, перакрыўленыя пачуццём, звездзеныя сутаргаю рысы смяротна ўзбуджанага чалавека, — у гэтага юнака быў зусім другі, зусім дзіцячы, хлапечы твар, які ззяў яснасцю і чысцінёю. Вусны, учора закушаныя і сціснутыя, былі пяшчотна, летуценна раскрытыя і, здавалася, усміхаліся; хвалістыя бялявыя пасмы мякка падалі на разгладжаны лоб, і роўнае дыханне лёгкімі хвалямі ўзнімала грудзі.

Помніце, я казала вам, што ніколі яшчэ не бачыла выразу такога страшэнна моцнага азарту, як на твары ў гэтага незнаёмца за сталом. Але ніколі, нават у нявінных дзяцей, якія часам у сне здаюцца азоранымі зьянем анельскай чысціні, не бачыла я выразу такога прамяністага, такога сапраўды шчаслівага спакою. На гэтым твары, які выдаваў найтанчэйшыя адценні пачуццяў, цяпер была райская адлучанасць ад усіх клопатаў і турбот выратаванага чалавека. Пры гэтым нечаканым відовішчы з мяне, быццам цяжкі чорны плашч, зваліліся ўвесь страх і ўся боязь — мне болей не было сорамна, я амаль радавалася. Усё страшнае, усё недаступнае розуму раптам набыло сэнс, я адчувала ра-

дасць, гордасць пры думцы, што, калі б я не прынесла сябе ў ахвяру, гэты малады, далікатны, прыгожы чалавек, які ляжаў тут ціхамірна і спакойна, нібы кветка, быў бы знойдзены дзе-небудзь на ўступе скалы акрываўлены, нежывы, са знявечаным тварам, з дзіка вытарашчанымі вачамі; ён быў выратаваны, і выратавала яго я. І я глядзела мацярынскім позіркам (інакш не магу назваць гэта) на спячага, якога я вярнула да жыцця, як бы зноў нарадзіла, з яшчэ большымі пакутамі, чым сваіх дзяцей. Можа, яно гучыць смешна, але ў гэтым завэдзганым, агідным пакоі, у гэтай брыдкай, бруднай гасцініцы мяне ахапіла такое пачуццё, быццам я ў царкве, шчаслівае адчуванне цуду і святасці. Самая жахлівая хвіліна майго жыцця ператварылася ў другую, самую цудоўную, самую прасветленую.

Ці закранула я што-небудзь, ці ў мяне міжволі вырвалася нейкае слова — не ведаю. Але спячы раптам расплюшчыў вочы. Я здрыганулася ад страху. Ён пачаў здзіўлена азірацца; відаць, ён гэтак жа, як і я, з цяжкасцю стрэсваў з сябе цяжкі, глыбокі сон. Яго позірк неўразумела блукаў па чужым, незнаёмым пакоі, потым здзіўлена спыніўся на мне. Але ён яшчэ не паспеў сказаць нешта, як я ўжо авалодала сабою: толькі не даць яму сказаць ні слова, не дазволіць ні пытання, ні фамільярнасці, нічога не растлумачваць, не гаварыць, што адбылося ўчора і гэтай ноччу.

— Мне трэба ісці, — паспешна сказала я. — А вы заставайцеся тут і адзявайцеся. У дванаццаць гадзін мы сустрэнемся каля ўвахода ў казіно, тады я паклапачуся там аб далейшым.

І, не чакаючы яго адказу, уцякла, каб толькі не бачыць гэтага пакоя; я ўцякала без аглядак з гасцініцы, назвы якой не ведала, як не ведала імені чалавека, з якім я ў ёй правяла ноч.

Місіс К. на хвіліну перапыніла свой расказ. Калі яна зноў загаварыла, у яе голасе ўжо не было пакутлівага

напружання. Як павозка, якая з цяжкасцю паднялася на вяршыню гары і потым лёгка і хутка каціцца ўніз, так натуральна і вольна ліліся цяпер яе словы:

— Я спяшалася ў свой атэль па вуліцах, залітых ранішнім сонцам; пасля ўчарашняга ліўню паветра было чыстае і лёгкае — і гэтак жа было ў мяне на душы. Прыгадайце, што я казалі вам раней: пасля смерці мужа я адмовілася ад прыватнага жыцця; дзецям не патрэбна была мая дапамога, сабе самой я была цяжарам, а ўсякае існаванне без пэўнай мэты — бессэнсоўнае. Цяпер упершыню мне выпала задача: я выратавала чалавека, вялізным намаганнем вырвала яго з небыцця. Заставалася пераадолець яшчэ некаторыя перашкоды, і мая мэта была б дасягнута. Дык вось — я дабегла да свайго атэля; парцье сустрэў мяне здзіўленым позіркам: я ж вярнулася дадому толькі ў дзевяць раніцаю; але мяне гэта ўжо не кранала, ні сорам, ні прыкрасць не прыгняталі мяне. Жаданне жыць, радаснае ўсведамленне, што я камусьці патрэбна, гораха хвалявала кроў. У сябе ў пакоі я хутка пераадзелася, несвядома (я заўважыла гэта толькі пазней) зняла жалобнае, замяніла на больш светлае, пайшла ў банк па грошы, потым паспешалася на вакзал, каб даведацца, калі адпраўляюцца цягнікі; з незвычайнай энергіяй зрабіла, акрамя таго, яшчэ некалькі патрэбных спраў. Заставалася толькі ажыццявіць ад'езд і канчаткова выратаваць падкінутага мне лёсам чалавека.

Праўда, нялёгка было цяпер сустрэцца з ім, бо ўсё ўчарашняе адбылося ў цемры, у нейкім віхры, быццам нечакана сутыкнуліся два камяні, скінутыя вадаспадам; мы ледзь ведалі адно аднаго ў твар, я нават не была ўпэўнена, што незнаёмы мяне пазнае. Учора гэта была выпадковасць, ап'яненне, вар'яцтва двух разгубленых людзей, а сёння мне давядзецца сказаць яму болей пра сябе, чым учора, бо цяпер, у яркім, бязлітасным святле дня, я мусіла паўстаць перад ім такою,

якою была, — живою жанчынаю, у якой ёсць свае асаблівасці і свой твар.

Але ўсё аказалася лягчэй, чым я думала. Ледзь толькі я ў дамоўлены час падышла да казіно, як нейкі малады чалавек ускочыў з лаўкі і паспяшаўся мне насустрач. Колькі радаснага здзіўлення, дзіцячай непасрэднасці было ў яго, як заўсёды, красамоўных рухах! Ён кінуўся да мяне, у яго вачах ззяла радасная і разам з тым пачцівая ўдзячнасць, і ён пакорліва апусціў вочы, улавіўшы маю збянтэжанасць ад яго прысутнасці. Так рэдка сустракаеш у людзей удзячнасць, і менавіта найбольш удзячныя не знаходзяць на яе слоў; яны няёмка маўчаць, саромеюцца свайго пачуцця і нярэдка паводзяць сябе нязграбна, калі спрабуюць схаваць гэта. Але гэты чалавек, якога бог, нібы таямнічы скульптар, надзяліў дарам пластычна, адчувальна і прыгожа выказваць душэўныя парывы, усёю сваёю істотаю выпраменьваў гарачую палкую ўдзячнасць. Ён нагнуўся над маёю рукою і ў глыбокай пашане схіліў далікатную хлапечую галаву; на імгненне ён знерухомеў, ледзь дакранаючыся вуснамі да маіх пальцаў, потым толькі зрабіў крок назад і спытаўся аб маім здароўі; у яго словах, у яго позірку было столькі сціплай пачцівасці, што ўжо праз некалькі хвілін усе мае трывогі развееліся. І як бы адлюстроўваючы гэтае прасвятленне пачуццяў, усё навокал святкавала збаўленне ад злых чараў: мора, такое грознае ўчора, было цяпер ціхае і яснае, і кожны каменьчык пад лёгкім зыбам зіхацеў белізнаю; казіно, гэтае сапраўднае пекла, узнімала да чыстых, сталёвых нябёсаў свае маўрытанскія франтоны, а кіёск, пад павець якога загнаў нас учора хвосткі дождж, ператварыўся ў кветкавую лаўку, дзе ў маляўнічым беспарадку сярод зелені ляжалі кучы белых, чырвоных, стракатых кветак і бутонаў, якія прадавала маладая дзяўчына ў ярка-стракатай блузцы.

Я запрасіла яго паабедаць са мною у маленькім

рэстаране, і там гэты незнаёмы юнак расказаў мне сваю трагічную гісторыю. Яна цалкам пацвердзіла ўсё тое, пра што я здагадвалася, калі ўпершыню ўбачыла яго дрыготкія, нервовыя рукі на зялёным сталe. Ён паходзіў са старога арыстакратычнага роду аўстрыйскай Польшчы, бацькі рыхтавалі яго ў дыпламаты. Ён вучыўся ў Вене і месяц назад выдатна здаў свой першы экзамен. Каб адсвяткаваць гэты дзень, дзядзька, у якога жыў, высокапастаўлены афіцэр генеральнага штаба, павёз яго ў Пратэр, і яны разам пайшлі на іпадром. Дзядзьку пашанцавала ў гульні, ён угадаў тры разы запар; з тоўстым пачкам выйграных грошай яны адправіліся вячэраць у дарагі рэстаран. Назаўтра, як узнагароду за паспяхова здадзены экзамен, бацька прыслаў будучаму дыпламату грошай, столькі, колькі ён атрымліваў у месяц; за два дні да гэтага ён палічыў бы гэтую суму вялізнаю, але цяпер, пасля лёгкага выйгрышу, яна здалася яму не вартаю ўвагі і нязначнаю. Адразу ж пасля абеду ён зноў паехаў на скачкі, ставіў неабдуманая і азартна, і, па капрызе шчасця, ці, дакладней, няшчасця, пасля апошняга заезду пакінуў Пратэр, патроіўшы атрыманую ад бацькі суму. І тут ім авалодаў азарт гульні; ён гуляў на іпадроме, у кавярнях, у клубах, і гэты азарт паглынаў яго час, сілы, нервы і перш за ўсё грошы. Ён не мог болей нічога думаць, страціў сон, а галоўнае, ужо не валодаў сабою; аднаго разу, уночы, вярнуўшыся дадому з клуба, дзе ўсё прайграў, ён, раздзяваючыся, знайшоў у кішэні яшчэ адну забытую скамячаную паперку. Ён не ўстаяў перад спакусаю, зноў адзеўся і блукаў па вуліцах, пакуль не знайшоў у нейкай кавярні некалькіх гульцоў у даміно, з якімі і прасядзеў да світання. Аднаго разу яму дапамагла замужняя сястра, заплаціўшы даўгі ліхвярам, якія ахвотна пазычалі грошы спадчыну вядомай арыстакратычнай фаміліі. Пасля гэтага яму спачатку шанцавала ў гульні, але потым шчасце няўмольна адварнулася ад яго, і чым

болей ён прайграваў, тым больш патрэбны быў рашучы выйгрыш, каб пакрыць пратэрмінаваныя абавязацельствы і расплаціцца з даўгамі гонару. Ён даўно заклаў свой гадзіннік, гарнітуры, і, нарэшце, адбылося самае жаклівае: ён украў з шафы ў старой цёткі вялікія жамчужныя завушніцы, якія яна рэдка насіла. Адну ён заклаў за значную суму і ў той жа вечар выйграў у чатыры разы болей. Але замест таго каб выкупіць завушніцу, ён рызыкнуў усім і прайграў. Крадзеж яшчэ не выявілі, і ён заклаў другую; тут яму раптам прыйшло ў галаву паехаць у Монтэ-Карла, каб здабыць жаданае багацце за гульнёвым сталом. Ён ужо прадаў чамадан, вопратку, парасон; у яго не заставалася нічога, акрамя рэвальвера з чатырма патронамі і маленькага крыжыка з каштоўнымі камянямі, які яму падарыла хросная маці, княгіня Х., і з якім ён доўга не хацеў расставацца. Але і гэты крыж ён прадаў напярэдадні за пяцьдзесят франкаў, каб увечары апошні раз адчуць вострую асалоду ад гульні не на жыццё, а на смерць.

Усё гэта ён расказваў мне з чароўнаю прастатою і натхненнем. І я слухала яго, уражаная, захопленая, усхваляваная; я і не думала абурацца, што чалавек, які сядзеў насупраць мяне, быў злодзей. Калі б учора мне, жанчыне з бездакорным мінулым, якая патрабавала ад свайго атачэння самага строгага выканання свецкіх умоўнасцей, хто-небудзь сказаў, што я буду па-сяброўску гутарыць з незнаёмым, які мог быць мне па ўзросце сынам і ў дадатак яшчэ ўкраў жамчужныя завушніцы, — я палічыла б яго за вар'ята. Але ў час расказу юнака я не адчувала нічога падобнага на жак, — ён гаварыў натуральна і пераканаўча, нібы апісваў хваробу, трызненне, а не прыкрае непаразуменне. І потым для таго, хто, падобна мне, перажыў мінулай ноччу нешта настолькі ашаламляльна-нечаканае, слова «немагчыма» страціла ўсякі сэнс. За гэтыя дзесяць гадзін я нязмерна болей даведалася аб жыцці, чым за сорак мірна пражытых гадоў.

Але нешта іншае спалохала мяне ў час яго споведзі — ліхаманкавы бляск вачэй, калі ён расказваў пра гульнёвае захапленне, прычым, быццам ад электрычнага току, уздрыгвалі ўсе мускулы на яго твары. Ён хваляваўся ўжо ад аднаго ўспаміну аб перажытым, і яго выразны твар з жахліваю яснасцю адлюстроўваў пакутлівыя і пажадлівыя адценні гульні. Міжволі яго рукі, цудоўныя, з тонкімі пальцамі, нервовыя рукі, пачалі зноў, як за зялёным сталом, мітусіцца па абрусе, часам так, як драпежнікі, што палююць здабычу, а часам як зацкаваныя ахвяры; і калі ён гаварыў, я бачыла, што яны раптам пачыналі дрыжаць, курчыцца і суртава сціскацца, потым зноў узнімацца і зноў упівацца адна ў адну. А калі ён прызнаваўся ў крадзяжы каштоўнасцей, я міжволі здрыганулася, — маланкава падскочыўшы, яны зрабілі хуткі хапальны рух. Я бачыла, бачыла ўвачавідкі, як пальцы кінуліся на ўпрыгожанне і далонь быццам праглынула яго. І з невыказным жахам я зразумела, што гэты чалавек ушчэнт атручаны згубнай страсцю.

Толькі гэта і жахнула мяне ў яго расказе — рабскае падпарадкаванне вар'яцкаму пачуццю маладога, чыстага сэрцам, ад прыроды бесклапотнага чалавека. І я палічыла за свой абавязак па-сяброўску ўгаварыць пасланага мне лёсам выхаванца зараз жа паехаць з Монтэ-Карла, дзе спакуса такая вялікая, і вярнуцца ў сваю сям'ю, пакуль там не заўважылі прапачы і яшчэ можна выратаваць яго кар'еру. Я паабяцала даць яму грошай на дарогу і на выкуп каштоўнасцей, але з умовай, што ён сёння ж паедзе адсюль і прысягне мне сваім гонарам болей ніколі не дакранацца да карт і наогул не гуляць у азартныя гульні.

Ніколі не забуду, з якою спачатку пакорлівай, а потым усё болей прасветленай, гарачай удзячнасцю слухаў мяне гэты чужы, прапашчы чалавек, як ён нібы піў мае словы, калі я абяцала яму дапамогу; ён раптам

працягнуў рукі над сталом і ўзяў мае рукі незабыўным, поўным глыбокай пашаны жэстам, як бы даючы свяшчэннае абяцанне. У яго светлых, звычайна крыху мутных вачах стаялі слёзы, ён дрыжаў усім целам ад хвалявання і шчасця. Колькі разоў я ўжо спрабавала апісаць вам яго незвычайна выразныя жэсты і міміку, — але гэтага яго позірку я не магу перадаць: у ім быў такі захоплены, такі незямны экстаз, які рэдка можна ўбачыць на чалавечым твары; яго можна параўнаць хіба з тым белым ценем, што часам мільгае пры абуджэнні, — быццам перад табою знікае твар анёла.

Чаго таіць: я не ўстаяла перад гэтым позіркам. Удзячнасць заўсёды радуе, і яе ж не часта бачыш так ясна, а чуласць кранае сэрца; для мяне, чалавека стрыманага і цвярозага, такая экспансіўнасць была чымсьці жыватворным, шчасліва новым. І яшчэ: не толькі гэты няшчасны юнак вярнуўся да жыцця — пасля ўчарашняга ліўню, як па чарадзейным знаку, ажыла і ўся прырода. Калі мы выйшлі з рэстарана, асляпляльна ззяла ўжо зусім спакойнае мора, сінь яго злівалася з нябесным блакітам, у якім луналі белыя чайкі. Вы ж ведаеце пейзаж Рыўеры. Ён заўсёды прыгожы, але банальны, нібы паштоўка з краявідам: ён ціхамірна паўстае перад вамі са сваімі нязменна яркімі фарбамі; гэта сонная, лянівая прыгажосць, якая абьякава адкрывае сябе чужому позірку, як пышная ўсходняя прыгажуня. Але бываюць дні, праўда, вельмі рэдка, калі гэтая прыгажосць прачынаецца, прарываецца наверх, быццам гучна заве вас яркімі, шалёна зіхоткімі фарбамі, пераможна шпурляе вам у твар пярэстае багацце сваіх кветак, гарыць, палымнее пажадліvasцю. І гэты радасны дзень нарадзіўся з бурнага хаосу навальнічнай ночы; абмытыя дажджом, паблісквалі вуліцы, бірузою адсвечвала неба, усюды ўспыхвалі квітнеючыя кусты — рознакаляровыя паходні пасярод сакавітай, напоенай вільгаццю зелені. Такім празрыстым было пранізанае

сонцам паветра, што горы быццам пасвятлелі і наблізіліся,— здавалася, яны з цікаўнасцю тоўпіліся вакол адпаліраванага, бліскучага гарадка; ва ўсім адчуваўся падбадзёрлівы, настойлівы кліч прыроды, і сэрца міжволі пакаралася яму.

— Давайце возьмем экіпаж,— сказала я,— і пакатаемся па ўзбярэжжы.

Ён радасна кіўнуў галавою,— відаць, упершыню пасля прыезду гэты юнак наогул бачыў і заўважаў прыроду. Дагэтуль ён не ведаў нічога, акрамя душнай залы казіно, насычанай цяжкім пахам поту, зборышча людзей са збрыджанымі азартам тварамі і nepřыветлівага, шэрага, шумнага мора. А цяпер перад намі грандыёзным раскрытым веерам ляжала залітае сонцам узмор'е, і захоплены позірк блукаў па ясных далях. Мы паволі ехалі ў калясцы (аўтамабіляў тады яшчэ не было) па цудоўнай дарозе, міма незлічоных віл,— краявіды ўвесь час мяняліся, і сотні разоў, каля кожнага дома, каля кожнай вілы, схаванай у зеляніне піній, узнікала тайнае жаданне: тут можна б жыць ціха, спакойна, удалечыні ад свету!

Ці была я калі-небудзь у жыцці больш шчаслівая, чым у той час? Не ведаю. Побач са мною сядзеў малады чалавек, які ўчора яшчэ задыхаўся ў цісках смерці і лёсу, а цяпер быў зачараваны іскрыстым патокам сонца; ён, здавалася, памаладзеў на многа гадоў. Ён стаў зусім хлопчыкам, прыгожым, гарэзлівым дзіцем, з вясёлым і пачцівым позіркам, і больш за ўсё захапляла мяне яго чуласць: калі пад'ём быў занадта круты і коням прыходзілася цяжка, ён спрытна саскокваў, каб падштурхнуць каляску. Варта мне было паказаць на кветку паблізу дарогі, як ён спяшаўся сарваць яе. Маленькую жабу, якая, спакушаная ўчарашнім дажджом, паволі паўзла па дарозе, ён падняў і асцярожна занёс у траву, каб яе выпадкова не раздушыў які-небудзь экіпаж; і ўвесь час ён смяўся і расказваў самыя мілыя

вясёлыя гісторыі, і ў гэтым смеху, па-мойму, было яго выратаванне, бо інакш ён павінен быў бы спяваць, скакаць або вар'яцець — такое п'янілае захапленне валода ім.

Калі мы паволі ўзбіраліся наверх і праязджалі праз маленькую вёсачку, ён раптоўна пачціва зняў капялюш. Я здзівілася: з кім вітаўся ён тут, чужы сярод чужых? У адказ на маё пытанне ён, злёгка пачырванеўшы і быццам апраўдваючыся, растлумачыў, што мы праехалі міма царквы, а ў іх у Польшчы, як ва ўсіх строга каталіцкіх краінах, з дзяцінства прывучаюць знімаць капялюш перад кожнаю царквою і кожнаю капліцаю. Гэтая добрая павага да рэлігіі кранула мяне; успомніўшы пра крыжык, аб якім ён гаварыў раней, я спыталася, ці веруючы ён, і калі ён, крыху збянтэжаны, сціпла адказаў, што спадзяецца ўдастоіцца боскай ласкі, мне нечакана прыйшла ў галаву адна думка.

— Стойце! — крыкнула я фурману і паспешна выйшла з каляскі. Ён здзіўлена пайшоў услед за мною.

Я дадала толькі:

— Ідзіце за мною.

Прайшоўшы некалькі крокаў назад па дарозе, мы наблізіліся да царквы — невялікай, пабудаванай з цэглы, каплічкі. Дзверы былі адчыненыя. Няясна шарэлі атынкаваныя голыя сцены, жоўты клін святла ўрэзваўся ў паўзмрок. Цьмяна мігцелі дзве свечкі, якія асвятлялі маленькі алтар; пахла ладанам. Мы зайшлі ў капліцу; мой спадарожнік зняў капялюш, апусціў руку ў чашу са святою вадою, перахрысціўся і ўкленчыў. Як толькі ён устаў, я схавала яго за руку.

— Падыдзіце, — сказала я, — да алтара ці да якога-небудзь свяшчэннага для вас абраза і дайце абяцанне, якое я вам падкажу.

Ён паглядзеў на мяне здзіўлена, амаль спалохана. Але тут жа зразумеў усё, падышоў да адной нішы, перахрысціўся і паслухмяна стаў на калені.

— Паўтарайце за мною,— сказала я, дрыжачая ад хвалявання,— паўтарайце за мною: «Клянуся...»

— Клянуся,— паўтарыў ён.

Я працягвала:

«...што ніколі болей — што б ні здарылася — не буду гуляць на грошы, што ніколі болей не буду рызыкаваць сваім жыццём і гонарам дзеля гэтага азарту».

Усхвалявана паўтарыў ён мае словы; выразна, голасна прагучалі яны ў пустой царкве. Потым на момант стала ціха, гэтак ціха, што з вуліцы данёсся шолах лісця, па якім прабягаў вецер. І тут ён з раптоўным парывам, быццам каяўся грэшнік, у малітоўным экстазе, якога мне яшчэ не даводзілася бачыць, пачаў хутка, шалёна, скорогаворкаю лапатаць незразумелыя мне словы на польскай мове. Гэта была палымяная малітва, малітва ўдзячнасці і пакаяння, бо зноў і зноў у гэтай бурнай споведзі яго галава пакорна хілілася долу, з усё большай страсцю лілася незнаёмая мова і ўсё гарачэй, усё старанней паўтараў ён адно і тое ж слова. Ні дагэтуль, ні пасля, ні ў якой-небудзь другой царкве свету не чула я такой малітвы. Яго рукі сутаргава ўчапіліся ў спінку драўлянай лавачкі, усё цела калацілася ад унутранай буры. Ён нічога не бачыў, нічога не адчуваў; здавалася, ён быў у іншым свеце, у нейкім ачышчальным агні ператварэння, альбо ўзнёсся ў думках на нябёсы. Нарэшце ён павольна ўстаў, перахрысціўся і стомлена павярнуўся да мяне. Калені ў яго дрыжалі, твар быў бледны, як у вельмі знясіленага чалавека. Але калі ён зірнуў на мяне, яго вочы заззялі, чыстая, сапраўды набожная ўсмешка асвяціла яго змораны твар; ён падышоў бліжэй, схіліўся ў рускім зямным паклоне, узяў мае рукі ў свае і з глыбокаю пашанаю паднёс іх да вуснаў.

— Вас паслаў мне бог, я падзякаваў яму.

Я не знайшла, што адказаць. Але я шчыра пажадала, каб пад нізкімі скляпеннямі раптам загучалі органы,

бо я адчувала, што дабілася свайго: гэты чалавек выратаваны мною назаўсёды.

Мы выйшлі з царквы і апынуліся ў ззяючым патоку святла гэтага сапраўды майскага дня; ніколі свет не здаваўся мне такім цудоўным. Яшчэ дзве гадзіны мы паволі каталіся па маляўнічай дарозе, якая вілася сярод узгоркаў, і за кожным паваротам адкрываліся ўсё новыя прыгожыя краявіды. Але мы маўчалі. Пасля такога выбуху пачуццяў усе словы здаваліся банальнымі. І калі мой позірк выпадкова сустракаўся з ягоным, я сарамліва адварочвалася ўбок, так моцна ўзрушвала мяне відовішча створанага мною цуду.

Каля пяці гадзін вечара мы вярнуліся ў Монтэ-Карла. Я мусіла зрабіць візіт да сваякоў, які цяпер нельга было перанесці на больш позні час. Шчыра кажучы, у глыбіні душы я прагнула спакою пасля перажытых хваляванняў — занадта шмат было шчасця. Я адчувала, што мне трэба адпачыць ад гэтага стану захаплення-экстазу, упершыню ў жыцці зведанага мною. Таму я папрасіла свайго падапечнага толькі на хвіліну зайсці да мяне ў атэль; там, у сваім пакоі, я перадала яму грошы на дарогу і на выкуп каштоўнасцей. Мы дамовіліся, што за нейкі час маёй адсутнасці ён возьме білет, а ў сем гадзін мы сустрэнемся ў вестыбюлі вакзала за паўгадзіны да прыходу цягніка, які праз Геную завязе яго дадому. Калі я працягнула яму пяць банкнотаў, у яго неяк дзіўна пабялелі губы.

— Не... не трэба грошай... прашу вас, не трэба грошай... — ледзь выціснуў ён праз губы і адвёў назад дрыготкія пальцы. — Не трэба грошай... не трэба грошай... я не магу іх бачыць, — паўтараў ён, быццам адчуваў фізічную агіду або страх.

Але я памагла яму адолець пачуццё сораму, сказала, што грошы я яму пазычаю, што калі ён саромееца іх браць, дык можа даць мне распіску.

— Так... так... распіску, — прамармытаў ён, адводзя

чы вочы, скамячыў паперкі, як нешта ліпучае, што пэцкае пальцы, сунуў іх, не глядзячы, у кішэню і хутка, размашыста накідаў на лісце некалькі слоў. Калі ён падняў галаву, лоб у яго быў вільготны ад поту — здавалася, яго калаціла ліхаманка; працягваючы мне ліст, ён задрыжаў, быццам ток прабег па целе, і раптам — я міжволі зрабіла крок назад — ён упаў на калені і пацалаваў край маёй сукенкі. У гэтым жэсце было столькі неапісальнага пачуцця, што я задрыжала ўсім целам; дзіўная трывога авалодала мною, і я магла толькі прашаптаць:

— Дзякуй вам за тое, што вы такі ўдзячны. Але прашу вас, ідзіце цяпер. У сем гадзін у вестыбюлі вакзала мы развітаемся.

Ён зірнуў на мяне, слёзы расчуленасці засцілі яму вочы; нейкае імгненне мне здавалася, што ён хоча нешта сказаць, нейкае імгненне я думала, што ён вось-вось кінецца да мяне. Але ён толькі яшчэ раз нізка-нізка пакланіўся і выйшаў з пакоя.

Місіс К. зноў перапыніла расказ. Яна ўстала, падышла да акна і нерухома, доўга глядзела на вуліцу; плечы яе лёгенька ўздрыгвалі. Раптам яна рашуча павярнулася; яе рукі, дагэтуль спакойныя і безудзельныя, нечакана зрабілі рэзкі, парывісты рух, быццам штосьці разрывалі. Потым яна цвёрда, амаль з выклікам зірнула на мяне і, як бы перасільваючы сябе, сказала:

— Я абяцала, што буду гаварыць шчыра. Цяпер я бачу, як неабходна было гэтае абяцанне. Толькі цяпер, калі я ўпершыню прымушаю сябе апісаць адна за другою ўсе падзеі таго дня і спрабую выказаць яснымі словамі забытаны клубок невыразных адчуванняў, толькі цяпер я бачу шмат што, чаго тады не разумела ці, можа, не хацела разумець. І таму я хачу цвёрда і рашуча сказаць праўду і сабе і вам: тады, у тую хвіліну, калі

ён выйшаў з пакоя і я засталася адна, я адчула страшэнны ўдар у сэрца, ад якога ў мяне пацямнела ў вачах; мне было чамусьці вельмі балюча, але я не ведала альбо адмаўлялася ведаць — чаму мілая пачціваець майго падапечнага так глыбока ўкалола мяне.

Але цяпер, калі я прымушаю сябе бязлітасна выбіраць з памяці мінулае, глядзець на яго як бы збоку, калі я сама запрасіла вас быць сведкам, я не маю права нічога ўтойваць, баязліва хаваць пачуцці, у якіх сорамна прызнавацца; цяпер у мяне няма сумненняў: тое, што мне тады прычыніла такі боль, было расчараванне... расчараванне... гэты юнак так пакорна выйшаў... без ніякай спробы ўтрымаць мяне, застацца са мною... ён так пакорліва і пачціва скарыўся маёй просьбе паехаць, замест таго каб сціснуць мяне ў абдымках... ён шанаваў мяне толькі як святую, якая сустрэлася на яго шляху... і не... не бачыў ува мне жанчыны.

Гэта было расчараванне для мяне... расчараванне, у якім я не прызнавалася сабе ні тады, ні пазней, але жанчына ўсё разумее сэрцам, без слоў. Бо... цяпер я сябе болей не падманваю — калі б гэты чалавек абняў мяне ў той момант, паклікаў мяне, я пайшла б за ім на край свету, я абняславіла б сваё імя, імя сваіх дзяцей... занядбала б людскую думку і голас розуму, я ўцякла б з ім, як гэтая мадам Анрыэт з маладым французам, якога яна напярэдадні яшчэ не ведала... я не спыталася б, куды і ці надоўга, нават не кінула б развітальнага позірку на мінулае жыццё... я ахвяравала б дзеля гэтага чалавека сваімі грошамі, сваім добрым імем, сваёю маёмасцю, сваім гонарам... я пайшла б жабраваць, і, мусіць, няма такой нізасці, да якой ён не мог бы мяне схіліць. Усё, што людзі завуць сорамам і асцярожнасцю, я адкінула б прэч, калі б ён сказаў мне хоць слова, зрабіў хоць адзін крок да мяне, калі б ён паспрабаваў утрымаць мяне; у гэты момант ён меў поўную ўладу нада мною. Але... я ўжо гаварыла вам... гэты апанаваны дзіўным

пачуццём чалавек болей не бачыў і мяне і жанчыны ўва мне... а з якою сілаю, з якою адданасцю рвалася я да яго, я адчула толькі тады, калі засталася адна, калі пачуццё, якое толькі што прамільгнула на яго ясным, сапраўды незямным твары, сціснула мне грудзі ўсім цяжарам нераззеленага пачуцця. Я ледзь авалодала сабою, з яшчэ большай агідаю падумала пра свой візіт да сваякоў. Мне здавалася, што на галаве ў мяне цяжкі жалезны шлем, які сціскае лоб і сваім цяжарам прыгінае мяне да зямлі; калі я нарэшце пайшла ў атэль, дзе жылі сваякі, думкі ў мяне блыталіся, а ногі запляталіся. Я тупа сядзела сярод вясёлай балбатні і кожны раз палохалася, калі выпадкова паднімала вочы і бачыла іх нерухомыя твары, якія, у параўнанні з тым, нібы ажыўленым гульнёю святлаценю тварам, выглядалі як застылыя маскі. Мяне як бы абступілі нябожчыкі — такою нежывою здавалася мне гэтая кампанія; і калі я апускала цукар у кубак і рассяяна падтрымлівала гутарку, перада мною з кожным біццём сэрца паўставаў другі твар, назіраць за якім стала мне шчасцем і які я — страшна падумаць! — праз гадзіну-другую ўбачу апошні раз. Я, мусіць, міжволі ўздыхнула ці застагнала, бо стрыечная сястра майго мужа нахілілася да мяне: што са мною, ці здаровая я, такая бледная, нібы чымсьці прыгнечаная. Я адразу выкарыстала яе пытанне, сказала, што мяне мучыць мігрэнь, і папрасіла дазволу не прыкметна пайсці да сябе.

Цяпер я зноў належала сабе; я паспяшалася ў свой атэль. І ледзь я засталася адна, як мяне зноў ахапіла пачуццё пустаты і пакінутасці і прачнулася — відаць, у сувязі з гэтым — туга па гэтым юнаку, з якім я сёння павінна была развітацца назаўсёды. Я мітусілася па пакоі, без патрэбы высоўвала шуфляды, змяніла сукенку, стужку; потым я стаяла перад люстэркам і дапытлівым позіркам разглядала сябе: можа, у такім уборы я ўсё-такі змагу прыкаваць яго ўвагу. І раптам я зразу-

мела, чаго хачу: пайсці на ўсё, толькі не адпускаць яго! На працягу адной важнай секунды гэтае жаданне стала рашэннем. Я збегала ўніз да парцье і паведаміла яму, што ад'язджаю вячэрнім цягніком. Трэба было спяшацца: я пазваніла пакаёўцы, каб яна памагла ўпакаваць рэчы — час падганяў; і пакуль мы з ёю паспешна, навывперадкі складвалі ў чамаданы сукенкі і ўсякую драбязу, я марыла аб тым, як буду праводзіць яго і ў апошні, самы апошні момант, калі ён ужо падасць мне руку на развітанне, раптам, на яго здзіўленне, увайду ў купэ, каб правесці з ім гэтую ноч, і яшчэ адну — столькі, колькі ён захоча. Я была ў нейкім чадзе захаплення; кідаючы сукенкі ў чамаданы, я, на здзіўленне пакаёўкі, гучна смяялася. Я цьмяна ўсведамляла, што ў галаве ў мяне ўсё пераблыталася. Калі слуга прыйшоў па багаж, я неўразумела зірнула на яго: цяжка было думаць аб такіх звычайных рэчах, калі я сябе не помніла ад хвалявання.

Часу было мала: відаць, вось-вось праб'е сем гадзін, да адыходу цягніка заставалася ў лепшым выпадку дваццаць мінут; праўда, суцяшала я сябе, я іду не дзеля таго, каб развітацца, калі я надумала суправаджаць яго, суправаджаць да таго часу, пакуль яму гэта будзе пажадана. Слуга вынес чамаданы, а я пабегла да касы атэля, каб заплаціць па рахунку. Адміністратар ужо працягваў мне рэшту, я ўжо збіралася ісці, як раптам чыясьці рука ласкава дакранулася да майго пляча. Я здрыганулася. Гэта была мужава стрыечная сястра; устрывожаная недамаганнем, якое я перад ёю разыграла, яна прыйшла наведць мяне. У мяне пацямнела ў вачах. Я не магла прыняць яе: кожная секунда магла аказацца пагібельнай; але ветлівасць абавязвала мяне ўдзяліць ёй хоць крыху ўвагі.

— Ты павінна легчы ў пасцель, — настойвала яна, — я ўпэўнена, што ў цябе гарачка.

Мусіць, гэтак яно і было, бо ў скронях у мяне стука-

ла, перад вачамі мільгалі сінія кругі — яшчэ крыху, і я магла б страціць прытомнасць. Я адмовілася легчы і падзякавала ёй за спагаду, хоць кожнае слова пякло, як агнём, і мне вельмі хацелася выштурхнуць яе вон разам з яе надакучлівымі клопатамі. Але няпрошаная госця ўсё не ішла і не ішла; яна прапанавала мне адэкалону, не паленавалася сама пацерці мне скроні, а я лічыла мінуты, думала аб ім, ламала галаву, як бы мне пазбавіцца ад гэтай пакутлівай спагады. І чым болей я хвалявалася, тым мацней рабілася яе трывога за мяне; нарэшце яна паспрабавала ледзь не сілаю прымусіць мяне падняцца ў нумар і легчы. Але раптам — сярод яе ўгавораў — я кінула позірк на гадзіннік, які вісеў у вестыбюлі: дваццаць восем мінут на восьмую, а ў сем трыццаць пяць адыходзіць цягнік. І рэзка, парывыста, з грубаю распачнаю абыякавасцю я сунула стрыечнай мужавай сястры руку: «Бывай, мне трэба ісці» і, не звяртаючы ўвагі на яе неўразумелы позірк, стрымгалоў прабегла міма здзіўленых лакеяў, выскачыла на вуліцу, кінулася да вакзала. Ужо па ўсхваляванай жэстыкуляцыі слугі, які чакаў мяне з багажом на пероне, я зразумела, што пазнюся. Я рванулася да бар'ера, але мяне спыніў кантралёр: я забылася ўзяць білет. І пакуль я адчайна ўгаворвала яго прапусціць мяне, цягнік крануўся з месца; дрыжучы ўсім целам, я напружана ўглядалася, спадзеючыся злавіць у адным з акон хоць позірк, ці прывітанне, ці знак рукою. Але ў паспешным бегу цягніка я ўжо не магла распазнаць яго твар. Усё хутчэй каціліся вагоны, і праз хвіліну перад маімі невідучымі вачамі не засталася нічога, акрамя чорнага дымнага воблака.

Доўга я прастаяла, як скамянелая, бо слуга, відаць, некалькі разоў спрабаваў загаварыць са мною, перш чым адважыўся крануць мяне за руку. Тут толькі я ачнулася. Занесці рэчы назад у атэль? Прайшло мінуты дзве, пакуль я сабралася з думкамі; не, гэта немагчыма.

Вярнуцца туды пасля недарэчнага, раптоўнага ад'езду — не, нізашто на свеце. Мне хацелася хутчэй за стацца адной, і я загадала здаць рэчы ў камеру захавання. І толькі цяпер, у вакзальнай мітусні, у кругава-роце мноства твараў, я паспрабавала абдумаць, цвяроза абдумаць, як пераадолець пачуццё гневу, тугі і распачы, якое балюча душыла мяне, бо — павінна прызнацца — думка, што я па сваёй віне прапусціла апошнюю сустрэчу, пякла мяне, як распаленым железам. Боль рабіўся ўсё больш няцерпным, і я ледзь стрымлівалася, каб не закрычаць. Мусіць, толькі ў непаўторныя хвіліны жыцця ў людзей бываюць такія раптоўныя, як лавіна, імклівыя, як бура, выбухі пачуццяў, калі ўсе пражытыя гады, увесь цяжар нерастрачаных сіл адразу наваліваецца на чалавека. Ніколі ні дагэтуль, ні пазней не адчувала я такога крушэння надзей, такой бяссільнай злосці, як у тую хвіліну, калі я адважылася на самы рызыкаўны крок, адважылася адным ударам разбурыць усё сваё зберажонае, назапашанае, наладжанае жыццё і раптам апынулася перад неадольнаю, бяссэнсаваю сцяною, аб якую бездапаможна білася маё пачуццё.

Тое, што я рабіла потым, было, канечне, гэтак жа бяссэнсава; гэта было недарэчна, неразумна, мне нават сорамна пра гэта расказваць — але я абяцала сабе, абяцала вам нічога не ўтойваць: я... я хацела вярнуць яго сабе... гэта значыць, вярнуць тыя імгненні, якія правяла з ім... мяне нястрымна цягнула туды, дзе напярэдадні мы былі разам... да лаўкі, з якой я яго падняла, у гульнёвую залу, дзе я яго ўпершыню ўбачыла, і нават у той прытон, толькі б яшчэ раз усё перажыць зноў. А назаўтра я збіралася ўзяць экіпаж і паехаць па Карнішы, па той самай дарозе, каб кожнае слова, кожны жэст зноў паўсталі перада мною, — сапраўды, такою вялікаю, такою дзіцячаю была мая збянтэжанасць. Але падумайце, як маланкава зваліліся на мяне ўсе гэтыя падзеі, — я адчувала іх як адзін ашаламляльны ўдар. І цяпер,

гэтак груба абуджаная ад свайго ап'янення, я хацела яшчэ раз, кропля за кропляю, упіцца мімалётна перажытым з дапамогаю таго магічнага самападману, які мы завём успамінам; канечне, такое жаданне не кожны зразумее. Можа, каб зразумець гэта, патрэбна палымнае сэрца.

Дык вось, я перш за ўсё пайшла ў казіно, каб знайсці стол, за якім ён сядзеў, і там сярод другіх рук уявіць сабе яго рукі. Я ўвайшла ў залу. Я помніла, дзе ён сядзеў, калі я ўпершыню ўбачыла яго, за сталом злева, у другім пакоі. Мне гэтак выразна ўяўляўся кожны яго рух, што я з заплюшчанымі вачамі, вобмацкам знайшла б яго месца. Увайшоўшы ў залу, я накіравалася туды. І вось... калі я ў дзвярах зірнула на натоўп, са мною адбылося нешта дзіўнае... там, на тым жа месцы, дзе я яго сабе ўяўляла, там сядзеў... няўжо гэта ліхаманкавае трызненне, галюцынацыя?.. ён, сапраўды, ён... ён, дакладна такі, якім толькі што ўяўляла яго мая фантазія... дакладна такі, як учора, ён, бледны, як прывід, не зводзячы вачэй з шарыка,... але гэта быў ён... канечне, ён...

Я так спалохалася, што ледзь не ўскрыкнула. Але ўяўленне было настолькі недарэчнае, што я тут жа авалодала сабою і заплюшчыла вочы. «Ты з глузду з'ехала... ты трызніш... у цябе гарачка...— гаварыла я сабе.— Гэта ж немагчыма, табе здалася... Паўгадзіны таму назад ён паехаў. Толькі пасля гэтага я зноў расплюшчыла вочы. Але, гэта было жахліва, прывід не знік: ніякага сумнення — ён па-ранейшаму сядзеў там... сярод мільёнаў рук я пазнала б гэтыя рукі... не, мне не трызнілася, гэта быў сапраўды ён. Ён не паехаў, як пакляўся, вар'ят сядзеў тут, ён прынёс сюды, на зялёны стол, грошы, якія я дала яму на дарогу, і, зусім самазабыўна, аддаваўся свайму згубнаму захапленню — гульні, пакуль я распачна рвалася да яго ўсім сэрцам.

Шалёны гнеў авалодаў мною; усё паплыло ў мяне

перад вачамі, і я ледзь не кінулася да яго, каб схапіць за горла клятвапарушальніка, які гэтак бессаромна падмануў мой давер, абразіў мае пачуцці, маю адданасць. Але я яшчэ знайшла ў сабе сілу стрымацца. З наўмыснай маруднасцю (чаго гэта мне каштавала!) падышла я да стала і спынілася якраз перад ім; нейкі пан ветліва ўступіў мне месца. Два метры зялёнага сукна раздзялялі нас, і я магла, як з тэатральнай ложы, глядзець на яго, бачыць той самы твар, які дзве гадзіны назад быў азораны ўдзячнасцю, ззяў боскаю ласкаю, а цяпер зноў перакрывіўся ад пякельных пакут згубнага захаплення гульца. Рукі, тыя самыя рукі, што сёння ўдзень у экстазе свяшчэннай клятвы сціскалі спінку малітоўнай лаўкі, як сладастрасныя вампіры, перабіралі грошы. Ён выйграў, мусіць, шмат, вельмі шмат выйграў: перад ім вырасла бязладная куча жэтонаў, луідораў і банкнотаў — хаатычнае нагрувашчанне багацця, у якім шчасліва пацягваліся, купаліся пальцы, яго дрыготкія нервовыя пальцы. Я бачыла, як яны з любасцю разгладжвалі і складвалі паперкі, круцілі і качалі залатыя манеты, потым раптам шпурлялі прыгаршчу іх на адзін з квадратаў. І адразу крылы носа пачыналі ўздрыгваць, вокрык круп'е адрываў яго прагныя, бліскучыя вочы ад грошай, ён пільна сачыў за шарыкам, які падскокваў і дробна стукаў; ён увесь паглыбіўся ў гэтае сузіранне, і толькі локці, здавалася, былі прыбітыя да зялёнага стала. Яшчэ страшней, яшчэ жахлівей, чым у мінулы вечар, праяўлялася яго апантанасць, бо кожны рух забіваў ува мне той, другі, быццам на залатым полі ззяючы вобраз, які я легкаверна захавала ў сваім сэрцы.

Мы за два метры адно ад аднаго; я пільна глядзела на яго, але ён не заўважаў мяне. Ён не бачыў мяне, ён нікога не бачыў: позірк яго то адрываўся ад грошай перад ім, то ліхаманкава сачыў за шарыкам, калі той пачынаў круціцца, то зноў утаропліваўся на грошы; у гэтым замкнутым коле круціліся ўсе яго думкі і па-

чуці; увесь свет, усё чалавецтва зводзілася для гэтага маньяка да кавалка падзеленага на квадраты зялёнага сукна. І я ведала, што магу стаяць тут гадзінамі — ён нават не заўважыць маёй прысутнасці.

Але я не магла болей трываць. Раптам я адважылася, абагнула стол, падышла да яго ззаду і моцна ўчапілася ў яго плячо. Ён павярнуўся і неўразумела паглядзеў на мяне ашклянелымі вачамі, зусім як п'яны, якога толькі што расштурхалі і які глядзіць спрасонку мутнымі, невідучымі вачамі. Потым ён, здавалася, пазнаў мяне, яго дрыготкія губы разамкнуліся, ён радасна зірнуў на мяне і прашаптаў таямніча і як бы па сакрэце:

— Усё добра... Я так і ведаў, калі ўвайшоў і ўбачыў, што ён тут... Я так і ведаў...

Я не зразумела яго. Я бачыла толькі, што ён ап'янены гульнёю, што гэты вар'ят пра ўсё забыўся — пра сваю клятву, пра наш угавор, пра мяне і пра ўвесь свет. Але перад яго шалёным экстазам я не магла ўстаяць і, міжволі падпарадкоўваючыся яму, са здзіўленнем спыталася, пра каго ён гаворыць.

— Пра вунь таго старога, аднарукага рускага генерала, — шапнуў ён і падсунуўся да мяне зусім блізка, каб ніхто не падслухаў чарадзейнай таямніцы. — Вунь ён — з сівымі бакамі, а за крэслам стаіць слуга. Ён увесь час выйграе, я яшчэ ўчора сачыў за ім, у яго, мусіць, свая сістэма, і я кожны раз стаўлю на тое ж поле, што і ён... Ён і ўчора ўвесь час выйграваў... Я толькі зрабіў памылку — працягваў гуляць і пасля таго, як ён пайшоў... Тут я памыліўся... Ён выйграў учора, здаецца, тысяч дваццаць франкаў... і сёння кожны раз выйграе. Я стаўлю ўвесь час за ім... Цяпер...

Раптам ён змоўк на паўслове — пачуўся рэзкі выкрык круп'е: «Faites votre jeu!»¹, і позірк яго прагна пацягнуўся туды, дзе паважна і спакойна сядзеў сіваба-

¹ Рабіце стаўку! (Фр.)

роды рускі; генерал няспешна паставіў на чацвёрты нумар спачатку адну залатую манету, а потым, пама-рудзіўшы, другую. Адразу ж такія знаёмыя мне дрыготкія пальцы рвануліся да кучкі грошай, і ён шпурнуў жменю залатых манет на той самы квадрат. І калі праз хвіліну круп'е абвясціў «нуль» і адным узмахам лапаткі ачысціў увесь стол, ён здзіўленым позіркам праводзіў свае зніклыя грошы. Але вы думаеце, ён павярнуўся да мяне? Не, ён зусім пра мяне забыўся, я выпала, знікла, пайшла з яго жыцця; усёю сваёю істотаю ён быў прыкаваны да рускага генерала, які спакойна падкідваў на далоні дзве залатыя манеты, раздумваючы, на якую б лічбу паставіць.

Я не магу перадаць вам свайго гневу, свае распачы. Можаче ўявіць сабе, што я адчувала: дзеля гэтага чалавека я ахвяравала ўсім сваім жыццём, а для яго я была толькі мухаю, ад якой ён ляніва адмахнуўся. Зноў мяне захліснула хваля злосці. З усёю сілы я ўчапілася ў яго руку, так моцна, што ён уздрыгнуў.

— Зараз жа ўстаньце! — ціха, але катэгарычна прашаптала я. — Успомніце, якую клятву вы далі мне сёння ў царкве, нікчэмны вы чалавек, клятвапарушальнік!

Ён зірнуў на мяне здзіўлена і раптам пабялеў. У вачах у яго з'явіўся вінаваты выраз, як у пабітага сабакі, губы задрыжалі: здавалася, ён адразу ўспомніў усё, што было, і жажнуўся.

— Так... так... — прамармытаў ён. — Божачка, а божачка!.. Так... я іду... Прабачце...

І яго рука пачала ўжо зграбаць грошы, спачатку хутка, парывіста-рэзкімі рухамі, але потым усё больш марудна, быццам нешта яе стрымлівала. Яго позірк зноў спыніўся на рускім генерале, які якраз рабіў стаўку.

— Адну хвілінку... — Ён кінуў пяць залатых на той квадрат, што і генерал. — Толькі гэтую стаўку... Клянуся вам, я зараз жа пайду... Толькі стаўку... апошнюю...

І зноў маўчанне. Шарык закруціўся і пацягнуў яго за сабою. Зноў гэты апантаны выслізнуў ад мяне, ад самога сябе, захліснуты кручэннем паліраванага кола, дзе шалеў малюсенькі шарык. Зноў выкрык круп'е, зноў лапатка змахнула яго пяць залатых манет: ён прайграў. Але ён не павярнуўся. Ён забыўся пра мяне, як забыўся пра сваю клятву, пра слова, якое даў мне хвіліну таму назад. Зноў яго рука прагна пацягнулася да ўжо значна меншай кучкі грошай, і ап'яnelы позірк быў прыкаваны, нібы да магніта, да візаві, які прыносіў яму шчасце.

Цярпенне маё кончылася. Я зноў страсянула яго, але цяпер ужо моцна.

— Уставайце! Зараз жа... Вы сказалі, толькі гэтую стаўку...

Але тут здарылася нечаканае. Ён раптам крута павярнуўся; на яго твары, звернутым да мяне, ужо не было ні ценю пакоры і збянтэжанасці; гэта быў твар даведзенага да шаленства чалавека, вочы яго гарэлі гневам, губы дрыжалі ад злосці.

— Пакіньце мяне ў спакой! — зашыпеў ён. — Ідзіце адсюль! Вы прыносіце мне няшчасце. Калі вы тут, я ўвесь час прайграю. Учора так было, і сёння зноў. Ідзіце адсюль!

На момант я скамяnelа. Але яго нястрыманасць распаліла і мой гнеў.

— Я прыношу вам няшчасце? — сказала я. — Вы лгун, вы злодзей, вы пакляліся мне...

Тут я спынілася, бо ён ускочыў з крэсла і адштурхнуў мяне, нават не заўважаючы, што вакол нас узняўся шум.

— Пакіньце мяне ў спакой! — гучна закрычаў ён, не помнячы сябе. — Не трэба мне вашай апекі... Вось... вось... вось вам вашы грошы! — І ён шпурнуў мне некалькі стофранкавых білетаў. — А цяпер пакіньце мяне ў спакой!

Ён не валодаў сабою, калі крыкнуў гэта на ўвесь

голас, і не звяртаў увагі на сотні людзей навокал. Усе глядзелі, паказвалі на нас, шушукаліся, смяяліся, нават з суседняй залы заглядвалі цікаўныя. Мне здалася, што з мяне сарвалі адзежу і я стаю голая перад гэтым натоўпам цікаўных... «Silence, Madame, s'il vous plait»¹, — гучна і ўладна сказаў круп'е і пастукаў па сталю. Мяне, мяне тычыўся выкрык гэтага нікчэмнага нахабніка. Глыбока зняважаная, згараючы ад сораму, стаяла я перад натоўпам цікаўных, які насмешліва шаптаўся, — як прастытутка, якой шпурнулі грошы ў твар. Дзвесце, трыста нахабных вачэй утаропіліся ў мяне, і вось... калі, раздаўленая знявагаю і ганьбаю, я адвяла позірк убок, я ўбачыла перад сабою вочы, у якіх застыў жах, — гэта была мужава стрыечная сястра, яна глядзела на мяне, разявіўшы рот, і быццам спалохана засланялася рукою.

Гэта дабіла мяне канчаткова: не паспела яна паварушыцца, апамятацца, як я кінулася прэч з залы; у мяне хапіла сілы дабегчы да лаўкі, да той самай лаўкі, на якую зваліўся без сіл учора гэты вар'ят. І гэтак жа, як ён, я ўпала на цвёрдае, бязлітаснае сядзенне без сіл, без волі, без думак.

З таго часу прайшло дваццаць чатыры гады, і ўсё-такі, калі я ўспамінаю, як я стаяла там, абражаная, утаптаная ў бруд яго знявагаю, перад натоўпам чужых людзей, кроў стыне ў мяне ў жылах. І я са страхам зноў думаю, якое слабае, нікчэмнае і нязначнае тое, што мы напышліва завём душою, духам, пачуццё, што мы завём пакутаю, калі ўсё гэта не можа разбурыць пакутную плоць, змучанае цела, калі можна перажыць такія гадзіны і пасля гэтага яшчэ дыхаць, замест таго каб памерці, зваліцца, як дрэва, у якое ўдарыла маланка. Бо боль, які пранізаў мяне ўсю, мог толькі на кароткае імгненне кінуць мяне на лаўку, дзе я замерла і не дыхала, нічога не ўсведамляла, акрамя прадчування жада-

¹ Цішэй, мадам, калі ласка! (Фр.)

най смерці. Але я ўжо сказала — усякі боль баязлівы, ён адступае перад магутным клічам жыцця, чыя ўлада над нашаю плоццю мацней, чым над духам усе спакусы смерці. Мне самой было незразумела, як я магла ўстаць пасля такога ўзрушэння; але ўсё ж я ўстала, праўда, не ведаючы, што ж мне цяпер рабіць. Раптам я ўспомніла, што мае чамаданы ўжо на вакзале, і адразу прамільгнула думка: прэч, прэч, хутчэй прэч адсюль, з гэтага праклятага месца. Не гледзячы па баках, я пабегла да вакзала, спыталася, калі ідзе наступны цягнік у Парыж; а дзесятай гадзіне, адказаў мне служыцель, і я адразу ж здала свае рэчы ў багаж. А дзесятай гадзіне — значыцца, пройдзе роўна дваццаць чатыры гадзіны пасля той фатальнай сустрэчы, дваццаць чатыры гадзіны, якія былі так насычаны бурнымі супярэчлівымі пачуццямі, што мой унутраны свет быў навекі разбураны. Але спачатку я нічога не ўсведамляла, акрамя аднаго слова, якое нязмоўкла стукала ў скронях, упівалася ў мозг, быццам клін, які ўбіваюць: прэч! прэч! Прэч з гэтага горада, прэч ад самой сябе, дадому, да сваіх блізкіх, да ранейшага, да свайго жыцця! Раніцаю я прыехала ў Парыж, там — з аднаго вакзала на другі і ў Булонь, з Булоні — у Дуўр, з Дуўра — у Лондан, з Лондана — да сына, — усё як бы ў адзіным хуткім палёце, без прыпынкаў, не разважаючы і не думаючы: сорак восем гадзін без сну, без слоў, без яды, сорак восем гадзін, на працягу якіх колы выстуквалі ўсё тое ж слова: прэч! прэч! прэч! Калі я нарэшце неспадзявана для ўсіх увайшла ў сынаў загарадны дом, усе спалохаліся: мусіць, ва ўсім маім абліччы, у маім позірку было нешта, што выдавала мяне. Сын хацеў абняць і пацалаваць мяне. Я адхіснулася: думка, што ён дакранецца да вуснаў, якія я лічыла апаганенымі, была нязноснаю. Я ўхілілася ад роспытаў, папрасіла толькі прыгатаваць ванну, бо я адчувала патрэбу разам з дарожным пылам змыць са свайго цела апошнія ўспаміны аб пачуцці гэтага апантанага, ня-

вартага павагі чалавека. Потым я з цяжкасцю паднялася ў свой пакой і праспала дванаццаць—чатырнаццаць гадзін глухім, мёртвым сном, якім ніколі ў жыцці не спала, такім сном, пасля якога я зразумела, што значыць нежывою ляжаць у труне. Сваякі даглядалі мяне, як хворую, але іх ласка прыносіла мне адно боль; я саромелася іхняй пачцівасці, іхняй павагі, і мне прыходзілася ўвесь час стрымлівацца, каб раптам не выкрыкнуць ім у твар, што я ўсім здрадзіла, пра ўсіх забылася, ледзь не пакінула іх дзеля безразважнага згубнага пачуцця.

Потым я бязмэтна паехала ў маленькае французскае мястэчка, дзе нікога не ведала, бо мне не давала спакою неадчэпная думка, што кожны чалавек з першага позірку можа ўбачыць маю ганьбу, перамену ўва мне — настолькі адчувала я сябе зганьбаванаю і зняслаўленаю. Часам, калі я прачыналася раніцаю ў сваім ложку, мною авалодваў халодны жах, я баялася расплюшчыць вочы. Зноў прыходзіў успамін аб той ночы, калі я раптам прачнулася побач з чужым, паўголым чалавекам, і кожны раз, як і ў тую хвіліну, у мяне было адно жаданне — памерці.

Але, зрэшты, час мае вялікую сілу, а ў старасці душэўны пыл меншае. Адчуваецца блізкасць смерці, яе чорны цень падае на дарогу, усё здаецца не такім яркім і ўжо не закранае гэтак глыбока, і меншая небяспека падпільноўвае цябе. Паступова я адышла ад шоку, і калі шмат гадоў пазней мяне пазнаёмілі з маладым палякам, аташэ аўстрыйскага пасольства, я папыталася ў яго пра тую сям'ю; ён расказаў, што сын яго сваяка дзесяць гадоў таму назад застрэліўся ў Монтэ-Карла, — я нават не ўздрыгнула. Мне амаль не было балюча: можа, — чаго хаваць свой эгаізм? — я была нават рада, бо цяпер мне не трэба было баяцца, што я калі-небудзь з ім сустрэнуся, ніхто ўжо не мог сведчыць супраць мяне, акрамя ўласнай памяці. З таго часу я паспакайнела. Састарыцца — гэта як перастаць баяцца мінулага.

І цяпер вы зразумеце, чаму я раптам вырашыла загаварыць з вамі пра сябе, пра гэты выпадак з майго жыцця. Калі вы так горача абаранялі мадам Анрыэт і сцвярджалі, што дваццаць чатыры гадзіны могуць поўнасю перайначыць лёс жанчыны, мне здалося, што гаворка ідзе пра мяне; я была вам удзячная, бо ўпершыню адчула сябе як бы апраўданаю. І я падумала: хоць раз выкажу, што на душы,— можа, тады здымецца праклён з маіх успамінаў і я змагу заўтра ж пайсці туды, пераступіць парог той самай залы, дзе калісьці мяне падпільноўваў лёс, і не адчуваць нянавісці ні да яго, ні да сябе самой. Тады камень зваліцца з маёй душы, ляжа ўсім сваім цяжарам на мінулае, і яно ўжо ніколі не ўваскрэсне. Добра, што я змагла ўсё гэта вам расказаць, цяпер мне лёгка і крыху радасна... Дзякуй вам за гэта.

Сказаўшы гэтыя словы, місіс К. устала з месца, і я адчуў, што расказ скончаны. Крыху збянтэжаны, я шукаў і не знаходзіў падыходзячых слоў. Мусіць, яна зразумела гэта і хуценька сказала:

— Не, прашу вас, не трэба... я не хацела б, каб вы адказвалі або гаварылі што-небудзь... Дзякуй вам за тое, што вы мяне выслухалі, і жадаю вам шчаслівай дарогі.

Яна працягнула мне на развітанне руку. Міжволі я падняў вочы, і любым, прыгожым здаўся мне твар гэтай старой жанчыны, якая прыветліва і трохкі збянтэжана глядзела на мяне. Ці то водбліск мінулага згубнага пачуцця, ці то збянтэжанасць заліла чырванню яе твар да самых каранёў сівых валасоў,— зусім як маладая дзяўчына стаяла яна перада мною, усхваляваная ўспамінамі, і саромелася свайго прызнання. Мною міжволі авалодала ўзрушэнне, я хацеў выказаць ёй сваю павагу, але штосьці сціснула мне горла. Тады я нізка схіліўся і пачціва пацалаваў яе ў пабляккую руку, якая лёгенька дрыжала, як асенні ліст.

СКОН АДНАГО СЭРЦА

Каб нанесці сэрцу сакрушальны ўдар, лёсу не заўсёды трэба біць моцна і з размаху; выклікаць пагібель якой-небудзь нязначнай прычынаю — вось да чаго імкнецца яго неўтаймаваная творчая сваволя. На нашай няўцямнай чалавечай мове мы называем гэты першы лёгенькі дотык зачэпкаю і здзіўлена параўноўваем яе малюсенькія памеры з магутным уздзеяннем, якое часта выяўляецца пазней; але як хвароба ўзнікае раней, чым яна праўляецца, так і чалавечы лёс пачынаецца не тады, калі ён робіцца прыкметнаю з'яваю. Лёс даўно праўляецца дзесьці ў нашай глыбіні, у нашай крыві, перш чым дакрануцца да душы зверху. Самапазнанне раўназначна супраціўленню, і амаль заўсёды яно марнае.

Стары — яго звалі Заламансон, і ў сябе на радзіме ён меў званне тайнага камерцыі саветніка — прачнуўся аднаго разу ўночы ў атэлі ў Гардоне¹, дзе ён праводзіў велікоднае свята з сям'ёю, ад моцнага болю: нібы ціскамі здушвала жывот, дыханне ледзь вырывалася з грудзей. Стары спалохаўся: яго часта непакоіла жоўць, не раз мучылі колікі, але ён, наперакор парадзе дактароў, не паехаў лячыцца ў Карлсбад, а згадзіўся дзеля сям'і паехаць на поўдзень. Баючыся небяспечнага прыступу, ён спалохана абмацаў свой вялізны жывот і, нягледзячы на пакутлівы боль, адразу ж адчуў палёжку: ціснула

---

¹ Зімні курорт на беразе возера Гарда ў Італіі.

моцна толькі пад лыжачкай, відаць, з-за непрывычнай італьянскай кухні, а можа, з-за лёгкага атручэння — яно часта бывала тут у турыстаў. Ён з палёгкаю ўздыхнуў і адняў дрыготкую руку, але боль не праходзіў і не даваў дыхаць. Тады стары са стогнам цяжка падняўся з ложка, каб прайсціся і зняць боль. І сапраўды: боль зменшыўся, ледзь толькі ён стаў на ногі, і, яшчэ болей, калі ён зрабіў некалькі крокаў. Але ў цёмным пакоі было цесна, акрамя таго, ён баяўся разбудзіць і дарэмна патрывожыць жонку, якая спала побач на другім ложку. Таму ён накінуў халат, уступіў у пантофлі на босую нагу і вобмацкам асцярожна пракраўся ў калідор, каб крыху прагуляцца.

У той момант, калі ён адчыняў дзверы ў цёмны калідор, праз насцеж адчыненых вокны з царкоўнай вежы данёсся бой гадзінніка — чатыры гучныя ўдары, якія з мяккім трымценнем замерлі дзесьці над возерам: было чатыры гадзіны ночы.

У доўгім калідоры панавалі густы змрок. Але стары з дзённых успамінаў добра ведаў, што калідор прамы і вельмі доўгі, і таму патупаў з аднаго канца ў другі, не адчуваючы патрэбы ў асвятленні. Ён глыбока дыхаў і з задавальненнем адзначыў, што ціск у грудзях паступова спадае: хадзьба дапамагла яму амаль поўнасцю пазбавіцца ад болю. Ён ужо збіраўся вярнуцца ў пакой, як раптам яго спалохаў і прымусіў застыць на месцы нейкі шум — слабы, але добра адчувальны шэпт дзесьці паблізу ў цемры. Штосьці зарыпела, нехта зашаптаўся, пачуўся шоргат, і вузкая палоска святла з прачыненых дзвярэй на момант прарэзала цемру. Што гэта? Міжволі стары прыціснуўся ў куточку да сцяны — зусім не з цікаўнасці, а толькі з лёгка зразумелага сораму, што хто-небудзь убачыць яго тут, занятага чымсьці дзіўным — блуканнем уночы. Але ў той момант, калі ў калідоры бліснула святло, яму — амаль супраць волі — здалося, што з таго пакоя выслізнула жаночая фігура ў

белым і знікла ў другім канцы калідора. І сапраўды — каля апошніх дзвярэй ціха бразнула дзвярная ручка. І зноў усё сціхла ў змроку.

Стары раптам захістаўся, быццам яго ўдарылі ў сэрца. Там, у самым канцы калідора, дзе па-здрадніцку шчоўкнула ручка, там былі... там жа былі толькі яго пакоі, трохпакаёвы нумар, які ён зняў сваёй сям'і. Жонка — ён бачыў яе ўсяго некалькі мінут таму назад — моцна спала; значыцца, гэтая жанчына — не, памылкі быць не можа, — што крадком выйшла з чужога пакоя, была яго дачка Эрна, якой ледзь споўнілася дзевятнаццаць гадоў.

Пахаладзелы ад жаху, стары закалаціўся ўсім целам. Яго дачка Эрна, яго дзіця, гарэзлівае, свавольнае дзіця — не, гэтага быць не можа, ён, канечне, памыліўся. Навошта яна хадзіла ў чужы пакой, калі не... Як шалёнага звера адштурхнуў ён гэтую думку, але прывід зніклай жаночай постаці ўладарна ўеўся ў мозг — не вырваць, не пазбавіцца; ён мусіў пераканацца, памыліўся ён ці не. Задыханы, трымаючыся за сцяну, даплёўся ён да дзвярэй яе пакоя, які быў сумежны з ягоным, і з распаччу ўбачыў, што толькі тут, толькі з-пад гэтых дзвярэй прабівалася тоненькая нітка святла і па-здрадніцку бялела замочная шчыліна: у чатыры гадзіны раніцы ў яе пакоі гарэла святло! І вось яшчэ адзін доказ: шчоўкнуў выключальнік, белую нітку святла паглынуў змрок: не, не, няма чаго падманваць сябе — Эрна, яго дачка, выйшла з чужога пакоя сярод ночы і тайком вярнулася ў свой.

Стары дрыжаў ад жаху, абліваўся халодным потам, яго калаціла. Выламаць дзверы, накінуцца на яе з кулакамі, адлупіць бессаромніцу было яго першым імкненнем. Але ў яго падкошваліся ногі. Ён ледзь давалокся да свайго пакоя і, як да смерці ранены звер, амаль непрытомны, упаў на ложка.

Стары нерухома ляжаў на ложку і шырока расплюшчанымі вачамі глядзеў у цемру. Побач роўна, спакойна дыхала жонка. Першай яго думкай было расштурхаць яе, сказаць пра страшнае адкрыццё, накрычаць, даць волю свайму гневу. Але як вымавіць, як выказаць словамі гэтае жахлівае? Ніколі, ніколі яму не сказаць іх. Але што рабіць? Што рабіць?

Ён паспрабаваў сабрацца з думкамі. Але яны, як кажаны, усялякую мітусіліся ў галаве. Гэта ж проста жах: Эрна, далікатнае, клапатліва выпешчанае дзіця з ласкавымі вачамі... ці даўно, ці даўно яна сядзела над букваром і ружовым пальчыкам вадзіла па цяжкіх незразумелых літарах; ці даўно ён заходзіў па яе ў школу і яна выбягала яму насустрач у блакітнай сукеначцы, а па дарозе дадому ён карміў яе пірожнымі ў кандытарскай — ён яшчэ адчуваў пацалунак дзіцячых вуснаў, салодкіх ад цукру... Ці не ўчора гэта было?.. Не, гады прайшлі з таго часу... Але ж учора — так, учора — яна так па-дзіцячы ўпрошвала яго купіць ёй стракаты блакітны з золатам світэр, выстаўлены ў вітрыне. «Татачка, ну калі ласка!» — склаўшы лісліва рукі, смяялася яна тым радасным, самаўпэўненым смехам, супраць якога ён ніколі не мог устаяць... А цяпер, цяпер, за два крокі ад яго дзвярэй, яна прабіралася ў пакой чужога мужчыны, у яго ложка, дзе голая аддавалася пажадліваму пачуццю...

«Божа мой, божа мой!.. — міжвольна застагнаў стары. — Якая ганьба, якая ганьба!.. Маё дзіця; маё дзіця, далікатнае, мілае дзіця з якімсьці мужчынам... А з кім?.. Хто б гэта мог быць?.. Усяго толькі тры дні, як мы сюды прыехалі, і раней яна не ведала нікога з гэтых выглянцаваных дурняў — ні графа Убальдзі з малюсенькаю галавою, ні італьянскага афіцэра, ні гэтага мекленбургскага барона... толькі на другі дзень яны пазнаёміліся на танцах, і ўжо з адным з іх... Не, ён не мог быць у яе першы, не... гэта, мусіць, пачалося яшчэ

раней... дома... і я, дурань, нічога не ведаў, не здагадваўся, стары, падмануты дурань... Але што я наогул пра іх ведаю?.. Цэлы дзень я раблю на іх, як чорны вол, сяджу па чатырнаццаць гадзін у канторы, як раней сядзеў у цягніку з чамаданама, поўным узораў тавараў... з-за грошай, усё з-за грошай... каб яны маглі купляць прыгожыя сукенкі, каб яны былі багатыя... а ўвечары, калі я прыходжу з работы, стомлены, разбіты, дома іх няма: яны ў тэатры, на балі, у гасцях... Што я ведаю пра іх, пра тое, як яны бавяць дзень? Вось і ведаю цяпер толькі адно: што мая дачка ноччу аддае мужчынам сваё юнае, чыстае цела, як вулічная дзеўка... О, якая ганьба!»

Стары ўсё стагнаў і стагнаў. Кожная новая думка вярэдзіла рану; яму здавалася, што яго мозг ляжыць адкрыты і ў крывавай мешаніне варушацца чырвоныя чарвякі.

«Але чаму ж я ўсё гэта трываў?.. Чаму я ляжу тут і пакутую, а яна, распусніца, спакойна спіць?.. Чаму я адразу не ўварваўся да яе ў пакой і не сказаў, што ведаю пра яе ганьбу?.. Чаму я не пераламаў ёй усіх касцей?.. Таму што я слабы... Таму што я баязлівец... Я заўсёды быў занадта паблажлівы да іх... ва ўсім ім саступаў... я ж гэтак ганарыўся, што магу забяспечыць ім лёгкае жыццё, хоць за гэта і сапсавана маё... Ногцамі я выдзіраў пфеніг за пфенігам... я гатовы быў злупіць скуру з рук, каб толькі задаволіць іх... Але ледзь я даў ім багацце, як яны пачалі саромецца мяне... і не вельмі элегантны я... і не вельмі адукаваны... А адкуль у мяне магла быць адукацыя? З дванаццаці гадоў мяне ўжо забралі са школы, і я мусіў зарабляць, зарабляць, зарабляць... вандраваў з узорамаі спачатку з вёскі ў вёску, потым з горада ў горад, пакуль не адкрыў сваё прадпрыемства... і як толькі яны разбагацелі і пачалі жыць у сваім доме, дык маё чэснае, добрае імя стала ім не да твару... Прымусілі мяне купіць званне тайнага камерцыі саветніка, каб да іх болей не звярталіся як да фраў

Заламансон, каб строіць з сябе арыстакратак... Арыстакраткі!.. Арыстакраткі!.. Яны смяяліся з мяне, калі я супраціўляўся іх прэтэнзіям на арыстакратызм, быў супраць іх «свецкага» кола, калі я расказваў ім, як мая нябожчыца мама вяла гаспадарку, — ціха, сціпла, жыла толькі дзеля таты і дзеля нас... звалі мяне старамодным... «Ты старамодны, татачка», — пасмейвалася яна... так, я старамодны... а яна кладзецца ў ложак з чужымі мужчынамі... маё дзіця, маё адзінае дзіця... Ах, якая ганьба, якая ганьба!»

Ён стагнаў так тужліва, так пакутліва, што жонка нарэшце прачнулася.

— Што з табою? — спыталася яна сонным голасам. Стары не варухнуўся і затоіў дыханне. Так ён ляжаў нерухома да раніцы ў чорнай труне сваёй тугі, і яго, нібы чарвякі, грызлі думкі.

Раніцаю на сьнеданне ён прыйшоў першы.

З глыбокім уздыхам сеў за стол, але кавалак не лез яму ў горла.

«Зноў адзін, — падумаў ён, — увесь час адзін!.. Калі я ранішаю іду ў кантору, яны яшчэ адсыпаюцца, стомленыя ад тэатраў і балаў, а калі я вяртаюся дадому, яны ўжо веселяцца дзе-небудзь у сваёй кампаніі, куды мяне не бяруць з сабою... Ах, грошы, праклятыя грошы!.. яны іх сапсавалі... ад іх мы сталі чужыя адно аднаму... А я, дурань, стараўся наскрэбі іх як мага болей і, зрэшты, самога сябе аграбіў, зрабіў сябе жабраком, а іх сапсавалі... Пяцьдзсят гадоў я рабіў як вол, не ведаў, што такое адпачынак, і вось цяпер — адзін...»

Ён пачаў ужо злавацца. «Чаму яна не ідзе?.. Я хачу пагаварыць з ёю, я скажу ёй... нам трэба паехаць адсюль... сёння ж... Чаму яна не ідзе?.. Відаць, яна яшчэ не адпачыла, спіць сабе са спакойным сумленнем, а ў мяне, дурня, сэрца разрываецца... Яе маці гадзінамі прыбіраецца, прымае ванну, наводзіць бляск... манікюр, цырульнік, раней адзінаццаці яна не выйдзе... Чаму ж тут

здзіўляцца... што можа атрымацца з дзіцяці?.. Ах, гэтыя грошы, гэтыя праклятыя грошы!..»

За яго спінаю пачуліся лёгкія крокі.

— Добрай раніцы, татачка, як ты спаў? — Дзявочая галоўка схілілася над ім, і пяшчотныя вусны дакрануліся да яго гарачага лба. Міжволі ён рэзка адхіліў галаву: яму быў агідны саладжавы пах духоў Каці. І потым...

— Што з табою, татачка? Зноў не ў гуморы?.. Прынясіце каву і ham and eggs¹... Дрэнна спаў ці атрымаў непрыемныя навiны?

Стары прыглушыў свой гнеў. Ён апусціў галаву, не асмельваючыся зірнуць на дачку, і нічога не адказаў. Ён бачыў толькі кісці яе рук на стале, мілыя, выпешчаныя, якія ляніва гулялі на белым полі абруса, быццам раздураныя пародзістыя харты. Ён увесь дрыжаў, калі нясме-ла слізгануў позіркам па тонкіх дзявочых руках, яшчэ паўдзіцячых... ці даўно... гэтыя рукі кожны вечар абды-малі яго перад сном... Ён бачыў акругласць дзявочых грудзей, якія роўна дыхалі пад новым святэрам. «Голая... голая качалася з чужым мужчынам,— мучыўся стары.— Ён дакранаўся да яе, мілаваў, абмацваў, атрымліваў асалоду... мая плоць і кроў... маё дзіця... О, гэты невядомы нягоднік! О... о...» — Ён гучна застагнаў, сам таго не заўважаючы.

— Што з табою, татачка? — спыталася яна ласкава і з трывогаю.

«Што са мною? — стукала, як малатком, у ім.— У мяне дачка прастытутка, а мне не хапае мужнасці сказаць ёй гэта».

Але ён толькі неразборліва прамармытаў:

— Нічога, нічога! — і, паспешна схпіўшы газету, разгарнуў яе, каб адгарадзіцца ад запытальнага даччы-нога позірку — ён не мог глядзець ёй у вочы. Рукі ў яго дрыжалі. «Цяпер, цяпер трэба сказаць ёй, пакуль мы

---

¹ Яечня з вэндлінаю (англ.)

адны», — пакутаваў ён, але не мог вымавіць ні слова. Нават зірнуць на яе не хапала сілы.

І раптам ён рэзка адсунуў крэсла, цяжка падняўся з месца і накіраваўся ў сад; ён адчуў, што супраць яго волі буйная сляза пацякла па шчацэ. Гэтага яна не павінна была бачыць.

Каратканогі стары доўга блукаў па садзе і ўвесь час глядзеў на возера. Яго вочы, затуманеныя ледзь стрымліваемымі слёзамі, усё ж не маглі не бачыць прыгажосці ландшафту: за серабрыстаю смугою ляжалі мяккія зялёныя хвалі ўзгоркаў, быццам заштрыханых тонкімі чорнымі лініямі кіпарысаў, а за імі стромка ўздымаліся горы, строга, але без ганарлівасці пазіралі на прыгожае возера, як суровыя мужчыны глядзяць на гульню любімых дзяцей. Так ласкава і прыветліва прырода прымала ў абдымкі кожнага, заклікала яго быць добрым і шчаслівым, так чароўна ззяла вечная ўсмешка благаславёнага поўдня!

«Шчаслівы! — Стары няўцямна пакруціў пацяжэлаю галавою. — Будзеш тут шчаслівы. Адзін толькі раз я дазволіў сабе такую раскошу, толькі адзін раз захацеў адчуць, якое добрае жыццё ў тых, хто не ведае клопатаў... упершыню за пяцьдзсят гадоў, якія прайшлі ў падліках, вылічэннях, здзелках, дробным гандлі, я захацеў пацешыцца некалькімі светлымі днямі... адзін, адзін раз, перш чым мяне закапаюць... Божа мой, шэсцьдзсят пяць гадоў, у такім узросце адною нагою ўжо на тым свеце, і тут не памогуць ні грошы, ні дактары... Я хацеў толькі ўздыхнуць на поўныя грудзі, хоць раз падумаць пра сябе... Але нездарма нябожчык тата ўвесь час казаў: «Забавы не для нас, цягні ношку на гарбе да самай магілы...» Толькі ўчора яшчэ я думаў, што магу дазволіць сабе адпачыць... учора яшчэ я быў амаль шчаслівы, цешыўся з маёй прыгожай, вясёлай дачкі, радаваўся яе

радасці... і вось ужо бог пакараў мяне, ужо ён усё адабраў... Цяпер канец... я болей не магу гаварыць з роднаю дачкою... не магу глядзець ёй у вочы, гэтак мне сорамна за яе... Увесь час я буду думаць адно — і дома, і ў канторы, і ноччу ў ложку: дзе яна цяпер, дзе яна была, што яна рабіла?.. Ніколі ўжо я не прыйду дадому спакойны. Раней, бывала, яна бяжыць мне насустрач, і сэрца радуецца, калі я бачу яе, маладую і прыгожую... А цяпер, варта ёй пацалаваць мяне, я буду думаць, каму належаці гэтыя вусны ўчора... Пастаянна трывожыцца, калі яе няма, і саромецца зірнуць ёй у вочы, калі яна са мною... Не, гэтак жыць нельга... гэтак жыць нельга...»

Стары хадзіў узад і ўперад, хістаўся і мармытаў сабе нешта пад нос, як п'яны. Позірк яго ўвесь час звяртаўся да возера, слёзы безупынна цяклі ў бараду. Ён зняў пенснэ і спыніўся на вузкай сцяжынцы, прыжмурыўшы мокрыя, блізарукія вочы; выгляд у яго быў такі дурнавата-смешны, хто хлопчык-садоўнік, які праходзіў міма, здзіўлена застыў на месцы, потым гучна фыркнуў і насьмешліва крыкнуў штосьці па-італьянску. Гэта вывела старога са здранцвення, ён паспешна надзеў пенснэ і паплёўся ў глыбіню саду, каб дзе-небудзь там на лаўцы схавацца ад людзей.

Але не паспеў ён знайсці сабе месца, як яго ўспудзіў смех; ён пачуўся аднекуль злева... знаёмы смех, які цяпер разарваў яму сэрца. Музыкай гучаў ён яму цэлых дзевятнаццаць гадоў, гэты звонкі, гарэзлівы смех... дзеля яго ён правёў столькі начэй у вагоне трэцяга класа — валокся ў Познань, у Венгрыю, толькі каб прывезці што-небудзь, высыпаць перад імі крыху жоўтага перагною, на якім квітнела гэтая бесклапотная весялосць... толькі дзеля гэтага смеху ён жыў, дзеля яго давёў сябе да хваробы жоўці... толькі б ён пастаянна звінеў з любых вуснаў. А цяпер ён утыкаўся ў яго цела, як распаленая піла, гэты пракляты смех.

І ўсё ж, нягледзячы на ўнутранае супраціўленне,

стары падышоў бліжэй. Яго дачка стаяла на тэніснай пляцоўцы, круціла ў аголенай руцэ ракетку, свабодным рухам падкідвала і лавіла яе. І кожны раз з ракеткай да блакітнага неба ўзлятаў гарэзлівы смех. Трое мужчын з захопленнем глядзелі на яе — граф Убальдзі ў слабкай спартыўнай кашулі, афіцэр у мундзіры, які гладка аблягаў яго, і мекленбургскі барон у бездакорных брыджах — тры рэзка акрэсленыя мужчынскія постаці, быццам статуі вакол гульца, які, як матылёк, пярхаў на пляцоўцы. Стары сам не мог адарвацца ад гэтай карціны. Божа мой, якая яна прыгожая ў белай кароткай сукенцы, як сонца залоціць яе светлыя валасы! І з якою асалодаю выпрабоўвала ў бегу і скачках сваю лёгкасць і спрыт гэтае юнае цела, ап'янёнае і ап'яняючае вольным рытмам рухаў! Вось яна гарэзліва падкідвае ў паветра белы мяч, потым другі і трэці; як грацыёзна выгінаецца яе стройны дзявочы стан; вось яна падскочыла, каб злавіць апошні мяч. Такою ён ніколі яе не бачыў: поўная гарэзлівага агню, яна была нібы белае імклівае полымя, ахутанае серабрыстым дымком смеху, нявінная багіня, якая нарадзілася з плюшчу паўднёвага саду, з мяккага блакіту люстранага возера; ніколі гэтае гнучкае, стройнае цела так вольна, так нястрымна не аддавалася гулліваму рытму рухаў. Не, ніколі не бачыў ён яе такою ў душным горадзе, у яго мураваных сценах, ніколі ні дома, ні на вуліцы так не звінеў яе голас, быццам адарваны ад усяго зямнога, — гэтак жаваранак спявае сваю вясёлую песню. Не, не, ніколі не была яна такая прыгожая! Стары не зводзіў з яе захопленага позірку. Ён усё забыў і толькі глядзеў на белае імклівае полымя. Ён мог бы бясконца стаяць, зачаравана ўбіраць у сябе яе абрысы, — але вось, высока падскочыўшы, яна спрытна злавіла апошні падкінуты мяч і, разгарачаная, цяжка дыхаючы, з пераможнаю ўсмішкаю прыціснула яго да грудзей.

— Брава, брава! — запляскалі, быццам праслухаў-

шы оперную арыю, мужчыны, якія з захапленнем сачылі за яе гульнёю. Іх гартанныя галасы вывелі старога са здранцвення. Са злосцю ён паглядзеў на іх.

«Вось яны, нягоднікі! — стукала яго сэрца. — Вось яны... Але хто ж з іх? Хто з гэтых трох франтаў валодаў ёю?.. Якія яны прыбраныя, надушаныя, выгаленыя... гультаі... Мы ў іх узросце сядзелі ў залатаных штанах у канторы, стоптвалі чаравікі, абіваючы парогі кліентаў... іх бацькі, мабыць, яшчэ і цяпер пакутуюць, крывёю і потам здабываюць для іх грошы... а яны ездзяць па белым свеце, гультайнічаюць... вунь яны якія — загарэлыя, вочы вясёлыя, нахабныя... Чаму ім не быць прыгожымі і вясёлымі? Варта такому нагаварыць кампліментаў ганарыстай дзяўчыне, як яна ўжо гатова да яго ў ложка... Але хто ж з іх трох, хто?.. Бо адзін з іх, ведаю, і цяпер у думках раздзявае яе і самазадаволена прыцмоквае языком: «Яна была маёю...» Ён ведае яе з галавы да ног і думае: «Сёння ноччу зноў...» і падае ёй знакі вачамі... Ах, паскуднікі... Забіць бы яго, як сабаку!»

На пляцоўцы заўважылі старога. Дачка, усміхаючыся, замахала ракеткаю, мужчыны прывіталіся. Ён не адказаў на прывітанні і толькі глядзеў неадрыўна апухлымі, налітымі крывёю вачамі на яе гарэзлівую ўсмішку: «І ты яшчэ асмельваешся ўсміхацца, бессаромніца!.. Але і той, можа, пасмейваецца сабе ў вусны і думае — вось ён стаіць, стары, дурны жыд, які ўсю ноч храпе ў сваім ложку... каб ён толькі ведаў, стары дурань!.. Так, так, я ведаю, вы смеяцеся, вы гідліва абыходзіце мяне, як плявок... але дачка — прыгожая дзяўчына, і доўга прасіць яе не трэба... дый маці... праўда, крыху таўставатая, расфуфыраная, нафарбаваная, але яшчэ нічога сабе; калі да яе як след падысці, дык і яна, бадай, не адмовіцца... Правільна, сабакі, правільна: вы маеце рацыю — бо яны самі вешаюцца вам на шыю, распусніцы... Што вам да таго, што ў кагосьці сэрца абліваецца крывёю; вам бы толькі пацешыцца, толькі б пацешыць

іх, распусніц... Застрэліць бы вас з рэвальвера, адсцябаць бізуном... Але вы маеце рацыю, бо ніхто гэтага не зробіць... бо толькі глытаеш крыўду і гнеў, як сабака свае ваніты... вы маеце рацыю, бо ты баішся, страшна баішся, не ідзеш і не хапаеш бессаромніцу за рукаў, не адцягваеш яе ад вас... стаіш тут, маўчыш і давішся сваёю жоўцю... баязлівец... баязлівец... баязлівец...

Стары мусіў абаперціся на парэнчы — так моцна калаціў яго бяссільны гнеў. І раптам ён плюнуў сабе пад ногі і, хістаючыся, пайшоў з саду.

Ён накіраваўся ў горад; на адной вуліцы спыніўся перад вітрынаю магазіна; за шыбаю ўзвышаліся стракатыя піраміды і ступеньчатыя вежы з разнастайных тавараў, — усё, што магло спатрэбіцца турыстам: кашулі і рыбалоўныя снасці, блузкі і вуды, гальштукі, кніжкі, нават печыва; але стары глядзеў толькі на адну рэч, нядбайна кінутую сярод дарагіх шыкоўных прадметаў, — на тоўстую сукаватую палку з жалезным наканечнікам; такою палкаю, калі моцна ўзяць яе ў руку і добра размахнуцца...

«Забіць... забіць сабаку!» — як ачмурэлы, амаль з асалодаю думаў стары; яго пацягнула ў краму, і там ён за бясцэнак набыў сукаватую важкую дубіну. І толькі ён сціснуў яе ў кулаку, як адчуў прыліў сілы: бо любая зброя дадае фізічна слабаму чалавеку ўпэўненасці. Моцна сціскаючы палку, стары адчуваў, як напружваюцца мышцы рук. «Забіць... забіць сабаку!» — мармытаў ён сам сабе, і міжволі яго цяжкі, няўпэўнены крок рабіўся больш цвёрды, роўны, хуткі; ён не хадзіў, а як бы бегаў па набярэжнай узад і ўперад, задыхаючыся, увесь потны — болей ад злосці, якая, нарэшце, знайшла выйсце, чым ад хуткай хады. А рука яго сутаргава сціскала масіўную булавешку палкі.

Са сваёю зброяй ён і ўвайшоў у блакітны цень халаднаватай тэрасы, шукаючы злоснымі вачамі невядомага яму ворага. І не памыліўся: у кутку сядзелі ў зруч-

ных плеченых крэслах яго жонка, дачка і непазбежная тройца. «Хто з іх, хто? — няўцямна думаў ён, моцна спіскаючы палку ў кулаку.— Каму з іх праламаць чэрап?.. каму?.. каму?» Але Эрна памылкова растлумачыла яго шукальны позірк і ўжо ўскочыла з месца, пабегла яму насустрач.

— А вось і ты, татачка! Мы ўсюды шукалі цябе. Ведаеш, пан фон Медвіц запрашае нас пакатацца ў сваім аўтамабілі, мы паедзем берагам да самага Дзенцана, вакол усяго возера.— Гаворачы, яна ласкава падштурхоўвала яго да століка, мабыць, чакала, што ён падзякуе за запрашэнне.

Мужчыны ветліва ўсталі, каб прывітацца з ім. Стары задрыжаў. Але ён адчуваў блізкасць дачкі, яе цёплую ласку, і гэта пазбавіла яго рашучасці. Воля яго была зламана, і ён паціснуў адну за другою працягнутыя рукі, моўчкі сеў, дастаў цыгару і са злосцю ўпіўся зубамі ў мяккую тытунёвую масу. Перарваная размова на французскай мове, з выбухамі смеху, узнавілася.

Стары скурчыўся, сядзеў моўчкі і з такою сілаю грыз цыгару, што карычневы сок афарбаваў зубы. «Вы маеце рацыю... маеце рацыю,— думаў ён.— Мне можна пляваць у твар... я толькі што паціснуў яму руку!.. усім тром. Я ж ведаю, што адзін з іх і ёсць той нягоднік... а я спакойна сяджу з ім за адным сталом... Я яго не забіў, я ветліва падаў яму руку... Яны маюць рацыю, цалкам і поўнасцю, калі смяюцца з мяне... І як яны размаўляюць пры мне, быццам мяне тут зусім няма!.. быццам я ўжо ляжу ў зямлі... І пры гэтым яны абедзве — і Эрна і яе маці — добра ведаюць, што я не разумею ні слова па-французску... абедзве гэта ведаюць, абедзве, і ніхто з іх не спытаецца ў мяне аб чым-небудзь хоць бы для прыліку, каб мне не выглядаць такім смешным, такім страшэнна смешным... Я для іх пустое месца... толькі непрыемны прыдатак, штосьці лішняе, што ім перашкаджае... чаго яны саромеюцца. І яны не выга-

няюць мяне толькі таму, што я зарабляю грошы, гэтыя брудныя, гнусныя грошы, якімі я іх сапсаваў... гэтыя грошы, над якімі вісіць боскі праклён... Хоць бы слова сказалі мне жонка, родная дачка... Толькі на гэтых разывакаў глядзяць яны, на гэтых прыбраных, выглянцаваных ёлупняў... і як яны рагочуць, ледзь не вішчаць, быццам іх лапаюць у цёмным месцы... А я... усё гэта я трываю... сяджу, слухаю, як яны смяюцца, нічога не разумею і ўсё-такі сяджу, замест таго каб стукнуць кулаком... пабіць іх гэтаю палкаю, разagnaць, перш чым яны пачнуць спароўвацца ў мяне на вачах... Усё гэта я дазваляю... сяджу і маўчу, як дурань... баязлівец... баязлівец...

— Дазвольце,— сказаў на ламанай нямецкай мове італьянскі афіцэр і пацягнуўся да запальнічкі.

Стары, разбуджаны з глыбокага роздуму, здрыгнуўся і кінуў злосны позірк на афіцэра, які ні аб чым не здагадаўся. На момант шалёны гнеў авалодаў ім, і ён сутаргава сціснуў у кулаку палку. Але тут жа губы яго скрывіліся і расплыліся ў бяссэнсавай усмешцы:

— О, я дазваляю,— сказаў ён рэзкім, зрывістым голасам.— Канечне, я дазваляю, хе-хе... усё дазваляю... усё, што хочаце... хе-хе... усё дазваляю... усё, што ў мяне ёсць, да вашых паслуг... са мною можна сабе ўсё дазвольце...

Афіцэр здзіўлена паглядзеў на яго. Ён дрэнна ведаў нямецкую мову і не ўсё зразумеў. Але крывая, няўцямная ўсмешка старога збянтэжыла яго. Немец міжволі падаўся наперад, абедзве жанчыны збялелі — як палатно — на момант усталявалася мёртвая цішыня, як у кароткі прамежак паміж маланкаю і грукатам грому.

Але злосная ўсмешка тут жа знікла з твару старога, палка выслізнула з рук, ён скурчыўся, як пабіты сабака, і збянтэжана кашлянуў, спалоханы сваёю смеласцю. Эрнэ паспешна паспрабавала ўзнавіць размову, каб зменшыць узнікшую няёмкасць, нямецкі барон адказаў

з наўмысным ажыўленнем, і праз некалькі мінут ужо зноў бесклапотна цёк на момант затрыманы паток слоў.

Стары абьякава сядзеў сярод гэтых балбатуноў, цалкам паглыблены ў сябе, — можна было падумаць, што ён спіць. Важкая палка выслізнула з рук і матлялася паміж ног. Усё ніжэй апускалася схіленая на руку галава. Але цяпер ужо ніхто не звяртаў на яго ўвагі: над яго тужлівым маўчаннем гучна плёскаліся хвалі слоў, час ад часу ўскіпала пена смеху ад гуллівага жарту, а ён нерухома ляжаў на дне, у бясконцым змроку сораму і болю.

Хтосьці весела прапанаваў пайсці ў гасціную. Мужчыны адразу ўсталі, Эрнэ паспешна пайшла следам, крыху павольней паднялася маці. Ніхто не палічыў патрэбным звярнуцца з асобым запрашэннем да паглыбленага ў дрымоту старога. Толькі адчуўшы раптоўна вакол сябе пустату, ён прагнуўся — гэтак прачынаецца сярод ночы чалавек, калі з яго саслізне коўдра і халоднае паветра дакранецца да голага цела. Ён міжволі абвёў позіркам апусцелыя крэслы, але з гасцінай, дзе стаяў раяль, ужо чуліся рэзкія, грубыя гукі джазу, смех і падбадзёрлівыя воклічы. Пачалі танцаваць. Так, танцаваць, без канца танцаваць — гэта яны ўмеюць! Зноў і зноў будуць гарачыць кроў, бессаромна прыціскацца адно да аднаго — пакуль не настане час пажынаць плады. Танцуюць, лодыры, вісусы, вечарам, ноччу і сярод белага дня — гэтым яны і спакушаюць жанчын.

Ён зноў са злосцю схапіў палку і падаўся ўслед за імі. У дзвярах ён спыніўся. Барон сядзеў за раялем на паўпаварота, каб бачыць танцораў, брынкаў на паяльцы і наўгад амерыканскую модную песеньку. Эрнэ танцавала з афіцэрам, а даўганогі граф Убальдзі не без цяжкасці вёў сваю нязграбную поўную даму. Але стары глядзеў толькі на Эрнэ і яе кавалера. Як лёгка і лісліва

гэты ветрагон паклаў рукі на яе квоल्या плечы — быццам яна цалкам належала яму! Як яна падавалася да яго ўсім цела, як яны ліплі адно да аднаго ў яго на вачах і ледзь стрымлівалі дрэнна схаваную страсць! Так, гэта ён, ён — кожны рух выдаваў іх блізкасць, якая ўжо пранікла ў кроў. Так, гэта ён, ён — і ніхто другі, ён чытаў гэта ў яе прыплюшчаных вачах, у якіх зіхотка адлюстроўваўся ўспамін аб больш поўнай асалодзе — вось ён, злодзей, які ноччу палымяна дакранаўся да ўсяго, што цяпер ледзь схавана пад лёгкай хісткай на ветры сукенкай. Вось злодзей, які ўкраў у яго дзіця... яго дзіця! Стары міжволі зрабіў крок наперад, каб вырваць яе з яго рук. Але яна не заўважыла бацькі. Усёй істотай аддавалася яна рытму танца, падпарадкоўвалася ледзьве ўлоўнаму руху рукі спакусніка, якая яе вяла; адкінуўшы галаву, яна самазабыўна неслася ў віхуры музыкі, якая захапляла яе, не адчувала ні прасторы, ні часу, не заўважала старога, які дрыжаў як у ліхаманцы, задыхаўся і не зводзіў з яе запаленага гнеўнага позірку. Яна адчувала толькі сябе, толькі сваё юнае цела, паслухмяна падпарадкоўвалася траскучаму перарывістаму імкліваму рытму. Яна адчувала толькі сябе, ды яшчэ блізкасць гарачага мужчынскага дыхання, дужую руку, якая абдымала яе, і яна думала цяпер толькі, каб не паддацца спакусе кінуцца насустрач жаданню, аддацца яго ўладарнай сіле. І ўсё гэта пакутліва абвостраным чуццём угадваў стары; кожны раз, калі яна адлятала ад яго ў кругавароце танца, яму здавалася, што яна знікае наvekі.

Раптам, нібы брынклівая струна, музыка абарвалася сярод такту. Барон ускочыў з месца і, смеючыся, сказаў па-французску:

— Даволі я вам іграў. Сам хачу танцаваць.

Усе весела засмяліся ў адказ, пары разышліся, і маленькая кампанія рассеялася па пакоі.

Стары апамятаўся: трэба штосьці зрабіць, штосьці

сказаць! Толькі не стаяць такою доўбняю, не быць такім нязносна лішнім! Яго жонка якраз праходзіла міма, крыху задыханая, але, відаць, вельмі задаволеная. Гнеў дапамог старому прыняць рашэнне. Ён раптам заступіў ёй дарогу.

— Ідзём,— рэзка сказаў ён,— мне трэба пагаварыць з табою.

Яна здзіўлена зірнула на яго: кроплі поту выступілі на яго бледным твары, вочы блукалі. Што яму трэба? Навошта яму спатрэбілася непакоець яе менавіта цяпер? Яна ўжо хацела даць ухілісты адказ, але ў яго паводзінах было нешта дзіўнае, палохаючае, і яна, успомніўшы яго нядаўні выбух гневу, неахвотна пайшла за ім.

— Excusez, messieurs, un instant¹,— звярнулася яна да мужчын, просячы прабачэння. «У іх яна просіць прабачэння,— з горыччу падумаў стары,— а ў мяне ніхто не папрасіў прабачэння, калі яны ўсталі з-за стала. Я для іх сабака, ануча, якую можна таптаць нагамі. Але яны робяць правільна, робяць правільна, калі я гэта трываю!»

Яна чакала, строга падняўшы бровы; як вучань перад настаўнікамі, стаяў ён перад ёю і не асмельваўся загаварыць.

— Што такое? — нарэшце спыталася яна.

— Я не хачу... я не хачу...— замармытаў ён дрыготкім голасам,— я не хачу, каб вы... каб вы вадзіліся з гэтымі людзьмі...

— З якімі людзьмі? — перапытала яна, разыгрываючы неразуменне, і кінула на яго абураны позірк, быццам ён абразіў яе асабіста.

— З тымі, там...— Ён злосна кіўнуў галавою ў бок гасцінай.— Мне гэта не падабаецца... я не хачу...

— Чаму?

«Вечна гэты інквізітарскі тон,— з горыччу думаў

---

¹ Прабачце, панове, адну хвіліну (фр.).

стары, — як быццам я ў яе слуга». І дадаў, запінаючыся ад хвалявання:

— У мяне ёсць прычыны... вельмі сур'ёзныя прычыны... Мне не падабаецца... Я не хачу, каб Эрна размаўляла з гэтымі людзьмі... Я не абавязаны ўсё растлумачваць.

— У такім выпадку мне вельмі шкада, — адказала яна высакамерна. — Я лічу, што ўсе трое надзвычай выхаваныя маладыя людзі, прынамсі, яны лепшая кампанія, чым у нас дома.

— Лепшая кампанія!.. Гэтыя гультаі... гэтыя... гэтыя... — Злосць душыла яго. Раптам ён тупнуў нагою. — Я гэтага не хачу... я забараняю... зразумела?

— Не, — адказала яна спакойна. — Я нічога не разумею. Не разумею, чаму я павінна адбіраць у дачкі забаву...

— Забаву!.. Забаву!.. — Ён пахіснуўся, як ад удару, твар заліўся чырванню, халодны пот выступіў на лбе, рука міжволі пацягнулася да палкі, каб абаперціся на яе або нанесці ўдар. Але ён забыўся ўзяць палку. Гэта адразу працверазіла яго. Ён авалодаў сабою — на сэрцы ў яго раптам пацяплела. Ён падышоў да жонкі, як быццам хацеў узяць яе за руку. Голас яго зрабіўся мяккім, амаль умольным: — Паслухай... ты мяне не разумееш... я ж нічога не хачу для сябе... я вас прашу толькі... гэта мая першая просьба за доўгія гады: паедзем адсюль... паедзем у Фларэнцыю, у Рым, куды хочаце, я на ўсё згодны... вырашайце самі, куды вы хочаце... толькі паедзем адсюль... я прашу цябе... паедзем... сёння ж... сёння... я болей не магу гэтага трываць... не магу.

— Сёння? — Яна здзіўлена паглядзела на яго і нахмурылася. — Паехаць сёння? Што за дзіўная фантазія?.. і толькі таму, што гэтыя людзі табе не падабаюцца... Зрэшты, ніхто цябе не прымушае сустракацца з імі.

Але ён не ішоў, ён стаяў перад ёю, умольна склаўшы рукі.

— Я не вытрываю гэтага... я ж сказаў табе... не вытрываю... я не магу. Не пытайся ў мяне, чаму... прашу цябе... але павер, я не вытрываю гэтага... Хоць раз у жыцці зрабіце што-небудзь для мяне... адзін раз...

У суседнім пакоі зноў забарабанілі на раялі. Яна паглядзела на мужа, быццам кранутая ягонаю распачу; але які ён смешны — маленькі, тоўсценькі чалавечак, з пачырванелым тварам, з запалёнымі вачамі, з дрыготкімі рукамі, якія тырчаць з занадта кароткіх рукавоў; цяжка бачыць яго такім убогім. І спагада, якая шавяльнулася была ў ёй, адразу саступіла месца халодным словам:

— Гэта немагчыма. Мы паабяцалі паехаць з імі сёння катацца... а паехаць заўтра, калі мы нанялі пакой на тры тыдні... з нас будуць смяяцца... Я не бачу ніякай прычыны для ад'езду... я застаюся тут, і Эрна таксама...

— А я магу ехаць, так?.. я тут толькі псую.. псую вам... забаву,— хрыплым голасам перабіў яе стары. Ён рэзка выпрастаўся, рукі сціснуліся ў кулакі, на лбе пагрозліва выпнуліся жылы. Ён, відаць, намагаўся нешта сказаць або зрабіць. Але раптам крута павярнуўся і, цяжка перавальваючыся з нагі на нагу, хутка затупаў да лесвіцы, каб таропка, паскараючы крок, як быццам ён ратаваўся ад пагоні, падняцца наверх.

Стары, задыхаючыся, бег уверх па лесвіцы: толькі б дабрацца да свайго пакоя, застацца аднаму, авалодаць сабою, утрымаць нервы ў кулаку, перастаць вар'явацца! Вось ён ужо дасягнуў верхняга паверха, і раптам — быццам вострыя кіпцюры ўпіліся ў яго вантробы; ён пабялеў як палатно і прыхіліўся да сцяны. О, гэты шалёны, пякучы боль! Ён сціснуў зубы, каб не закрычаць, і, заглушаючы стогны, курчыўся ад пакутлівых колікаў.

Ён адразу зразумеў, што з ім: гэта быў прыступ жоўцевых колікаў, адзін з тых жахлівых прыступаў,

якія нярэдка мучылі яго ў апошні час; але ніколі ён не адчуваў такіх жахлівых пакут, як на гэты раз. «Пазбягайце хваляванняў,— прыгадаў ён параду ўрача, і, нягледзячы на боль, пачаў злосна здзекавацца з сябе: — Лёгка сказаць, пазбягайце хваляванняў... хай пан прафесар сам пакажа, як можна не хвалявацца, калі... ой... ой...»

Стары гучна застагнаў — так пякуча ўпіліся нябачныя кіпцюры ў змучанае цела. Насілу ён давалокся да дзвярэй свайго нумара, адчыніў іх, паваліўся на канапу і ўпіўся зубамі ў падушку. Боль крыху суцішыўся, як толькі ён лёг; распаленае вастрыё ўжо не так глыбока пранікала ў зраненыя вантробы. «Трэба б кампрэс пакласці,— успомніў ён,— прыняць каплі — адразу палягчэе». Але нікога не было, каб памагчы яму, нікога. А ў самога не хапіла сіл дабрацца да суседняга пакоя ці хоць бы да званка.

«Нікога няма,— з горыччу думаў ён,— вось гэтак і здохну дзе-небудзь, як сабака... Я ж ведаю, гэта не жоўць баліць... гэта смерць падкрадваецца да мяне... я ведаю, што мне канец, ніякія прафесары, ніякія лекі не дапамогуць... у шэсцьдзсят пяць гадоў не папраўляюцца... Я ведаю, што боль, які пераварочвае мне ўсё нутро,— гэта смерць, і некалькі гадоў, якіх мне засталася пражыць, гэта ўжо не жыццё, а паміранне, адно паміранне... Але калі... калі ж я жыў?.. Калі я жыў для сябе?.. толькі для самога сябе?.. Ці ж гэта было жыццё? Вечная пагоня за грошамі, толькі за грошамі... і толькі для другіх, а цяпер што гэта мне дасць?.. У мяне была жонка: я ўзяў яе дзяўчынай, знайшоў да яе дарогу і кахаў яе, яна нарадзіла мне дзіця; год за годам мы спалі ў адным ложку, дыхалі адным дыханнем... а цяпер што стала з ёю?.. Я не пазнаю яе твар, яе голас... як чужая гаворыць яна са мною, ёй няма дачынення да майго жыцця, да маіх пачуццяў, думак, пакут... яна даўным-даўно зрабілася мне чужою... Куды ўсё знікла,

куды прапала? І дачка была ў мяне... няньчыў яе з малых гадоў, думаў — пачынаеш жыць зноў, лепей, шчаслівей, чым выпала табе на долю, і не памрэш увесь, будзеш жыць у ёй... і вось яна ноччу аддаецца мужчынам, выходзіць з чужога пакоя... Толькі для сябе я памру, для сябе... для другіх, я ўжо памёр... Божачка, божачка, ніколі яшчэ я не быў такі адзінокі!»

Кіпцюры час ад часу яшчэ злосна ўпіваліся ў яго цела, але потым боль праходзіў, хоць другі боль усё мацней сціскаў скроні; думкі, як цвёрдыя, вострыя, гарачыя крэмні, бязлітасна пяклі лоб — толькі б забыцца цяпер, ні аб чым не думаць! Стары расшпіліў сурдут і камізэльку; нязграбна, бясформенна выпінаўся вялікі жывот пад успухлай кашуляй. Ён асцярожна націснуў рукою на балючае месца. «Толькі тое, што баліць, — я, — падумаў ён, — толькі гэтае шавяленне пад гарачаю скураю; і толькі гэта яшчэ належыць мне; гэта мая хвароба, мая смерць... толькі гэта — я... няма ўжо ні камерцыі саветніка, ні жонкі, ні дачкі, ні грошай, ні дома, ні канторы... засталася толькі тое, што я цяпер мацаю пальцамі, — мой жывот і пякучы боль унутры... Усё астатняе — глупства, не мае болей ніякага сэнсу... а гэты боль — толькі мой боль, і гэты клопат — толькі мой клопат... Яны болей не разумеюць мяне, і я не разумею іх... я зусім адзін, сам-насам з сабою — ніколі я гэтага не ўсведамляў так ясна. Але цяпер, калі я ляжу вось тут і адчуваю, як знутры ўва мне расце смерць, занадта позна, на шэсцьдзесят пятым годзе, калі я хутка здохну, а яны, бессаромныя, скачуць, гуляюць, сноўдаюцца... цяпер я ведаю, што ўсё сваё жыццё я аддаў ім, няўдзячным, і ніводнай гадзіны не жыў для сябе... Але што мне да таго, што мне да іх?.. навошта думаць аб тых, хто не думае пра мяне? Лепш выпруціцца, чым прыняць іхнюю спагаду... што мне цяпер да іх?..»

Паступова пакідаў яго боль: ужо не так учэпіста, не

так пякуча ўпіваліся ў яго лютыя кіпцюры. Але штосьці цьмянае адчувалася,— ужо амаль не боль, а нешта чужое сціскала і гняло, пранікала ўсярэдзіну. Стары ляжаў з заплюшчанымі вачамі і напружана прыслухоўваўся да таго, што адбывалася ў ім: яму здавалася, быццам нейкая чужая, невядомая сіла спачатку вострым, а цяпер тупым інструментам штосьці выграбала з яго, нітку за ніткаю абрывала штосьці ў яго целе. Не было ўжо болю. Не было пакутлівага ціску. Але штосьці ціха тлела і гніло ўнутры, штосьці пачало адміраць у ім. Усё, чым ён жыў, усё, што кахаў, згарала на гэтым павольным агні, абпальвалася, пакрывалася попелам і падала ў вязкую ціну абыякавасці. Ён няясна адчуваў — штосьці здарылася, штосьці здарылася ў той час, калі ён ляжаў тут і з горыччу думаў аб сваім жыцці. Штосьці канчалася. Што? Ён усё ўслухоўваўся і ўслухоўваўся ў сябе.

Так паволі пачаўся скон яго сэрца.

Стары ляжаў з заплюшчанымі вачамі ў паўцёмным пакоі. Паступова яго пацягнула на дрымоту, і затуманенай галаве ўявілася — не то ў сне, не то наяве, — што аднекуль, з нейкай нябачнай раны (якая не баліць і якой ён не ведае) сочыцца штосьці вільготнае, гарачае і ўліваецца ў яго жылы, як быццам ён сыходзіць крывёю але кроў цячэ не наверх, а ўнутр. Яму не было балюча, гэта адбывалася няхутка, сачылася нябачна і спакойна. Паволі прасочваліся кроплі і, нібы ціхія, цёплыя слёзы, падалі ў самае сэрца. Але нябачнае сэрца не адклікалася ніводным гукам; моўчкі ўбірала ў сябе чужую вільгаць, усмоктвала яе, як губка, усё цяжэла і цяжэла, і вось яно ўжо набрыняла, яму ўжо цесна ў грудной клетцы. І вось ужо цяжар цягне яго ўніз, расцягвае звязкі, тузае напружаныя мышцы; усё нясцерпней цісне і душыць змучанае вялізнае сэрца. І раптам — ах, як

гэта балюча! — яго бязмерна цяжкае сэрца рухаецца з месца і пачынае паволі апускацца. Не адразу, не рыўком, а плаўна, паступова аддзялілася яно ад мышачнай тканкі і рушыла ўніз; не так, як падае кінуты з вышыні камень або спелы плод; не, як губка, насычаная вільгаццю, апускалася яно — глыбей, усё глыбей у пустату, у нябыццё, кудысьці за межы яго істоты, у непраглядную бяскрайнюю ноч. І раптам усталявалася злавесная цішыня — усталявалася там, дзе толькі што білася цёплае перапоўненае сэрца: там стала пуста, холадна і жудасна. Не чуваць стуку, не прасочваліся кроплі: усё сціхла, памерла. І нібы ў чорнай труне ляжала гэтае недаступна нямое нішто ў дрыготкіх грудзях.

Так выразна адчуваў стары ў сне ўсё гэта, такая глыбокая збянтэжанасць авалодала ім, што ён, як толькі прачнуўся, міжволі сханіўся за левы бок грудзей, каб праверыць, ці ёсць у яго сэрца. Але, дзякуй богу! — штосьці білася пад пальцамі, глуха, мерна, і ўсё ж здавалася, што гэтыя глухія ўдары гучаць у пуштаце, а сэрца няма. У яго было дзіўнае адчуванне, быццам цэла аддзялілася ад яго. Боль болей не трывожыў, нішто ўжо не калаціла змучаных нерваў; усё маўчала, усё застыла, акамянела ў ім. «Як жа гэта так? — падумаў ён. — Я ж толькі што нязносна пакутаваў, штосьці пякло мяне, сціскала, кожны нерв уздрыгваў. Што ж здарылася са мною?» Ён прыслухоўваўся да пустаты ўнутры свайго цела: ці не варухнецца там што-небудзь? Але нічога не было — не струменілася кроў, не стукала сэрца; ён слухаў, слухаў: не, нічога, згаслі, замерлі ўсе гукі. Нічога ўжо не мучыла, не напыхала, не балела: там, мусіць, было пуста і чорна, як унутры дрэва з выгарэлым стрыжнем. Раптам яму здалося, што ён ужо памёр ці нешта памерла ў ім — так страшэнна нячутна перастала рухацца кроў у жылах. Халодным, як труп, адчуваў ён сваё цела, і яму было жажліва дакрануцца да яго цёплай рукою.

Стары напружана ўслухоўваўся ў сябе; ён не чуў бою гадзінніка, які далятаў з возера, не заўважаў, што згушчаўся змрок. Набліжалася ноч, вячэрняя цемрадзь паступова выкрэслівала рэчы з цёмнага пакоя; патух, нарэшце, і кавалак неба, які яшчэ слаба свяціўся ў чатырохвугольніку акна. Стары не заўважыў цемры навокал — ён углядваўся толькі ў змрок у сабе самім, услухоўваўся толькі ў пустату ў сабе, як у сваю смерць.

Нарэшце ў суседні пакой уварваўся задзірысты смех, промень святла пырснуў праз шчыліну прачыненых дзвярэй. Стары спалохана прыўзняўся: жонка, дачка! Зараз яны ўбачаць, што ён ляжыць на канапе, пачнуць распытваць. Ён паспешна зашпіліў камізэльку і сурдут; навошта ім ведаць пра яго прыпадак, што ім да гэтага?

Але маці і дачка не шукалі яго. Яны яўна спяшаліся: нецяярплівыя ўдары гонга ўжо трэці раз запрашалі на вячэру. Відаць, яны пераадзяваліся, праз дзверы чуваць быў кожны іх рух. Вось яны высунулі шуфляды камоды, вась бразнулі пярсцёнкі на мармуровым умывальніку, грукнулі кінутыя на падлогу чаравікі; і ні на хвіліну не змаўкалі іх галасы — кожнае слова, кожны склад з жажліваю выразнасцю даносіўся да насцярожанага слыху старога. Спачатку яны гаварылі пра сваіх кавалераў, пасмейваліся з іх, успаміналі пра забаўнае выдарэнне ў час прагулкі, абменьваліся адрывістымі заўвагамі, паспешна ўмываліся, прычэсваліся, прыхаршваліся. І тут размова перакінулася на яго.

— А дзе ж тата? — спыталася Эрна, відаць, сама здзіўленая, што так позна ўспомніла пра яго.

— Адкуль мне ведаць? — адказаў голас маці, раздражнёнай ужо адным упамінаннем яго. — Відаць, чакае ўнізе і соты раз перачытвае біржавы бюлетэнь у франкфурцкай газеце — болей ён нічым не цікавіцца. Ты думаеш, ён хоць раз паглядзеў на возера? Ён сказаў мне сёння, што яму тут не падабаецца. Ён хацеў, каб мы сёння ж паехалі адсюль.

— Сёння?.. Але чаму? — прагучаў голас Эрны.

— Не ведаю. Хто яго разбярэ. Тутэйшая кампанія яму не даспадобы, нашы знаёмыя яму не падыходзяць — відаць, ён сам адчувае, што ён не на месцы сярод іх. Проста сорамна глядзець на яго — заўсёды ў пакамячаным гарнітуры, з расшпіленым каўнерыкам... Ты хоць скажы яму, каб ён, прынамсі, увечары адзяваўся больш прыстойна — ён цябе слухае. А сёння раніцаю... як ён накінуўся на лейтэнанта, — я гатова была скрозь зямлю праваліцца...

— Так, мама... а што гэта было?.. Я ўсё хацела ў цябе спытацца... што гэта найшло на тату?.. Такого яго ніколі не бачыла... я проста спалохалася.

— Глупства, проста ён быў не ў гуморы... мусіць, цэны на біржы ўпалі... ці таму, што мы гаварылі па-французску... Ён не выносіць, калі другія забаўляюцца... ты не заўважыла: калі мы танцавалі, ён стаяў у дзвярах, нібы забойца, які схаваўся за дрэва... Паехаць! Зараз жа паехаць! — і толькі таму, што яму гэтага захацелася... Калі яму тут не падабаецца — гэта не прычына перашкаджаць нам весяліцца... Але я не звяртаю ўвагі на яго капрызы, хай гаворыць і робіць што хоча.

Размова абарвалася. Відаць, яны закончылі вячэрні туалет, бо дзверы ў калідор бразнулі, пачуліся крокі, шчоўкнуў выключальнік, патухла святло.

Стары нерухома сядзеў на канапе. Ён чуў кожнае слова. Але дзіўна: ён болей не адчуваў болю, ніякага болю. Нястомны гадзіннікавы механізм, які яшчэ нядаўна стукаў і шалеў у грудзях, сціх і супакоіўся — мусіць, ён зламаўся. Нічога не ўздрыгнула ў ім ад гэтага грубага дотыку. Не было ні гневу, ні нянавісці... нічога... нічога... Стары паволі паправіў адзежу, асцярожна спустыўся па лесвіцы і падсеў да жонкі і дачкі, як да чужых людзей.

Ён не гаварыў з імі ў той вечар за сталом, а яны не звярнулі ўвагі на яго зацятае, сціснутае, як кулак, маўчанне. Не развітваючыся, ён падняўся ў свой пакой, лёг і патушыў святло. Шмат пазней прыйшла жонка пасля прыемна праведзенага вечара; палічыўшы, што ён спіць, яна раздзелася ў цемры. Хутка ён пачуў яе цяжкае, роўнае дыханне.

Стары, сам-насам з сабою, шырока расплюшчанымі вачамі глядзеў у начную пустату. Побач з ім нешта ляжала і глыбока дыхала ў цемры; ён намагаўся ўспомніць, што гэтую жанчыну, якая ў адным з ім пакоі і дыхае адным з ім паветрам, ён калісьці ведаў маладою і палкаю, што яна нарадзіла яму дзіця і была звязана з ім глыбокаю таямніцаю крыві; ён настойліва пераконваў сябе, што гэтае цёплае і мягкае цела, якое ляжала так блізка, што ён мог дакрануцца да яго рукою, калісьці было жыццём у яго жыцці. Але дзіўна: думкі аб мінулым не выклікалі ў ім ніякіх пачуццяў, і ён слухаў жончына дыханне дакладна таксама, як праз адчыненае акно шум ад плёскату хваляў на прыбярэжнай гальцы. Усё гэта прайшло, даўно мінула, засталася толькі выпадковае і чужое суседства: усё скончана, скончана назаўсёды.

Яшчэ раз ён уздрыгнуў — ціха, як бы тайком, рыпнулі дзверы ў даччыным пакоі. «Значыцца, сёння зноў», — падумаў ён і адчуў лёгкі ўкол ва ўжо амярцвелым, здавалася, сэрцы. З хвіліну штосьці торгалася ў ім, быццам адміраючы нерв. Але і гэта прайшло: «Хай робіць што хоча! Што мне да яе!»

І стары зноў адкінуўся на падушку. Мякчэй ахутваў змрок яго збалелыя скроні, жыватворная прахалода пранікала ў кроў. І неўзабаве неглыбокі сон затуманіў знясіленыя пачуцці.

Калі жонка прачнулася раніцаю, яна ўбачыла, што муж ужо стаіць, у паліто і капелюшы.

— Куды гэта ты? — спыталася яна сонным голасам. Стары не павярнуўся; ён спакойна засоўваў начную кашулю ў чамадан.

— Ты ж ведаеш, я еду дадому. Я бяру з сабою толькі самае неабходнае, астатняе можаце паслаць мне ўслед.

Жонка спалохалася. Што гэта? Такога голасу яна ніколі ў яго не чула: холадна, жорстка прарываліся словы праз сціснутыя зубы. Яна ўскочыла з ложка.

— Няўжо ты хочаш паехаць?.. Пачакай... мы таксама паедзем, я ўжо сказала Эрне...

Але ён толькі нецярпліва паматаў галавою.

— Не... не... заставайцеся... не трэба...— і, не азіраючыся, пайшоў да дзвярэй. Каб націснуць на ручку дзвярэй, ён мусіў паставіць на падлогу чамадан. І ў гэтае кароткае імгненне ён успомніў: тысячу разоў ён ставіў чамадан з узорами перад чужымі дзвярамі; перш чым пайсці, пачціва развітваўся і прапаноўваў свае паслугі для далейшых даручэнняў. Але тут у яго не будзе болей ніякіх спраў, і таму ён не палічыў неабходным развітацца. Без адзінага слова, без развітальнага позірку ён падняў чамадан і з трэскам зачыніў за сабою дзверы, аддзяліўшы сябе ад свайго ранейшага жыцця.

Ні маці, ні дачка не зразумелі, што адбылося. Але гэты раптоўны ад'езд занепакоіў іх. Адразу ж яны паслалі яму ўслед, у родны горад на поўдні Германіі, лісты, у якіх падрабязна тлумачылі, што мела, мабыць, месца непаразуменне, амаль пяшчотныя, клапатлівыя лісты; яны пыталіся, ці добра ён даехаў, як яго здароўе, і нават былі гатовыя вярнуцца з адпачынку. Ён не адказаў. Яны зноў пісалі, адпраўлялі тэлеграмы, адказу не было. Толькі з канторы прыйшла сума, якую яны прасілі ў адным лісце,— паштовы перавод са штэмпелем фірмы, без ніводнага слова, напісанага рукою, без прывітання.

Такое невытлумачальнае, цяжкае становішча вымусіла іх паскорыць ад'езд. Хоць яны тэлеграмай паведамілі загадзя, калі вернуцца, ніхто не сустрэў іх на вакзале, і дома таксама нічога не было прыгатавана: слугі ўпэўнівалі, што стары рассяяна кінуў тэлеграму на стол і пайшоў, не зрабіўшы ніякіх распараджэнняў. Увечары, калі яны ўжо сядзелі за сталом, нарэшце грукнулі дзверы; яны ўскочылі з месца і пабеглі яму насустрач; ён паглядзеў на іх здзіўлена, — відаць, ён забыўся пра тэлеграму, — але ніякіх пачуццяў не выказаў, а абыякава даў дачцэ абняць сябе, прайшоў з імі ў сталовую і раўнадушна слухаў іх расказы. Ён ні аб чым не пытаўся, моўчкі смактаў цыгару, на пытанні адказваў коротка, але часцей прапускаў іх міма вушэй; здавалася, ён спіць з адкрытымі вачамі. Потым цяжка падняўся і пайшоў у свой пакой.

Так было і ў наступныя дні. Дарэмна ўстрывожаная жонка спрабавала пагаварыць з ім: чым настойлівей дабівалася яна тлумачэнняў, тым упарцей ён ухіляўся ад іх. Штосьці ў ім замкнулася, стала недаступным, адгарадзілася ад дамашніх. Ён яшчэ абедаў з імі за адным сталом, выходзіў у гасціную, калі бывалі госці, але сядзеў моўчкі, паглыблены ў свае думкі. Але ён заставаўся да ўсяго безудзельны, і таму, каму выпадала ў час размовы ўбачыць яго вочы, рабілася не па сабе, бо нежывы позірк іх, скіраваны ўдалечыню, не заўважаў нічога навокал.

Дзівацтвы старога хутка сталі звяртаць на сябе агульную ўвагу. Знаёмыя, сустракаючы яго на вуліцы, крадком падштурхоўвалі адзін аднаго локцем: стары, адзін з самых багатых людзей у горадзе, ціснуўся, нібы жабрак, да сцяны, у змятым, крыва надзетым капелюшы, абсыпаным попелам, неяк дзіўна хістаўся на кожным кроку і амаль заўсёды нешта мармытаў сабе пад нос. Калі з ім віталіся, ён спалохана ўзнімаў вочы: калі з ім загаворвалі, ён глядзеў на субяседніка пустым

позіркамі і забываў падаць яму руку. Спачатку сёй-той думаў, што стары аглух, і гучней паўтараў свае словы. Але гэта была не глухата: яму патрабаваўся нейкі час, каб прачнуцца ад унутранага сну, і ў гутарцы ён зноў упадаў у дзіўнае забыццё; вочы патухалі, ён абрываў размову на паўслове і спяшаўся далей, не заўважаючы здзіўлення субяседніка. Відаць было, што ён толькі з намаганнем адрываецца ад сонных мрояў, што ён заняты самім сабою і што людзі для яго ўжо не існуюць. Ён ні аб кім не пытаўся, ва ўласным доме не заўважаў нямой распачы жонкі, збянтэжанага неўразумення дачкі. Ён не чытаў газет, не прыслухоўваўся да размовы; не было слоў, якія маглі б хоць на момант прабіць непранікальную сцяну яго абыякавасці. Нават справы, якім ён прысвяціў столькі гадоў жыцця, — і яны сталі яму чужымі. Зрэдку ён яшчэ заглядваў у кантору, але, калі сакратар заходзіў у кабінет, ён заставаў старога ў той самай позе: седзячы ў крэсле за сталом, ён глядзеў невідучым позіркамі на непрачытаныя лісты. Нарэшце ён сам зразумеў, што ён тут лішні, і перастаў з'яўляцца ў канторы.

Але вось што больш за ўсё здзівіла ўвесь горад: стары, які ніколі не належаў да ліку веруючых членаў суполкі, раптам стаў рэлігійны. Абыякавы да ўсяго, ён раней вечна пазніўся на абед і на дзелавыя спатканні, але цяпер ён ніколі не забываў у вызначаны час прыйсці ў сінагогу; там ён стаяў, у чорнай шаўковай ярмолцы, у накінутым на плечы белым талесе, заўсёды на адным месцы — дзе калісьці стаяў яго бацька, — ён стаяў, гойдаўся і нараспеў чытаў малітвы. У паўпустым храме, дзе вакол яго прыглушана гудзелі чужыя словы, ён болей чым дзе-небудзь адчуваў сябе сам-насам з самім сабою; мір і спакой заглушалі разгубленасць, не так ціснуў змрок у грудзях; калі ж чыталі памінальныя малітвы і ён бачыў сваякоў, дзяцей, сяброў нябожчыка, якія старанна і засмучана рабілі абрад і зноў прасілі

боскай міласэрнасці нябожчыку, вочы яго ўвільгатняліся: ён ведаў, што ён апошні ў сваёй сям'і і ніхто потым не памяне яго. І ён набожна мармытаў малітвы і думаў пра сябе як пра нябожчыка.

Аднаго разу, позна ўвечары, калі ён вяртаўся са сваіх блуканняў дадому, яго захапіў дождж. Стары, як звычайна, забыўся ўзяць з сабою парасон; рамізнікі прапаноўвалі яму свае паслугі за невялікую плату; пад'езды і зашклёныя карнізы гасцінна запрашалі схавацца ад раптоўнай навальніцы, але дзівак спакойна ішоў і ішоў сабе пад дажджом. У змятым капелюшы сабралася лужа, з рукавоў сцякалі ручайкі яму пад ногі; ён не звяртаў на гэта ўвагі і ішоў далей — бадай што адзін на апусцелай вуліцы. Прамоклы да ніткі, падобны хутчэй на бадзягу, чым на ўладальніка багатага асабняка, ён падыходзіў да свайго дома. Якраз у гэтую хвіліну каля пад'езда рэзка затармазіў аўтамабіль з запаленымі фарамі, абліўшы няўважлівага пешахода рэдкай гразёю. Дзверцы расчыніліся, з асветленай машыны хуценька выйшла яго жонка з нейкім важным госцем, які паслужліва трымаў над ёю парасон, і яшчэ з адным панам; каля самых дзвярэй яны сутыкнуліся. Жонка пазнала яго і жахнулася, убачыўшы мужа ў такім выглядзе — наскрозь прамоклы, пакамячаны, ён нагадваў выцягнуты з вады клунак; яна міжволі адвяла ўбок вочы. Стары адразу зразумеў: ёй было сорамна за яго перад гасцямі. І без горычы, без хвалявання, — каб пазбавіць яе цяжкай неабходнасці знаёміць яго з імі, — ён зрабіў яшчэ некалькі крокаў і пакорліва ўвайшоў у дом праз чорны ход.

З гэтага дня стары карыстаўся ва ўласным доме толькі чорным ходам: тут ён быў упэўнены, што нікога не сустрэне. Тут ён нікому не перашкаджаў, і ніхто не перашкаджаў яму. Ён перастаў выходзіць да стала — старая служанка прыносіла яму яду ў пакой; калі жонка або дачка спрабавалі пранікнуць да яго, ён хуценька

адсылаў іх, крыху збянтэжаны, але з непахіснаю рашучасцю. Нарэшце яны пакінулі яго ў спакоі, адвыклі цікавіцца ім, і ён таксама нічым не цікавіўся. Часта да яго даносіліся праз сцены смех і музыка з другіх, цяпер ужо чужых яму пакояў; ён да позняй ночы чуў шум экіпажаў, якія пад'язджалі і ад'язджалі. Але ён нават не выглядаў з акна: навошта яму ўсё гэта? Толькі сабака прыходзіў яшчэ зрэдку наверх і клаўся каля ложка ўсімі забытага гаспадара.

Ён ужо не адчуваў болю ў змярцвелым сэрцы, але чорны крот угрызаўся ў вантробы. Прыступы з кожным тыднем рабіліся часцей, і, нарэшце, змучаны стары саступіў настойлівым патрабаванням урача і даў сябе агледзец. Прафесар хмурыўся. Асцярожна падрыхтоўваючы хворага, ён сказаў, што патрэбна аперацыя. Але стары не спалохаўся, ён толькі сумна ўсміхаўся: дзякуй богу, хутка канец! Канец паміранню, набліжаецца добрая смерць. Ён забараніў доктару гаварыць аб гэтым сям'і, папрасіў прызначыць дзень і пачаў рыхтавацца. Апошні раз ён пайшоў да сябе ў кантору (дзе ніхто ўжо не чакаў яго і ўсе глядзелі на яго, як на чужога), сеў яшчэ раз у чорнае скуранае крэсла, у якім за трыццаць гадоў, за ўсё сваё жыццё прасядзеў тысячы і тысячы гадзін, папрасіў чэкавую кніжку і запоўніў адзін лісток; чэк ён аддаў ашаломленаму велічынёю сумы старшыні суполкі. Гэтыя грошы прызначаліся на дабрачынныя мэты і догляд яго магілы: ён ухіліўся ад падзякі і паспешна выйшаў; пры гэтым у яго з галавы зляцеў капялюш, але ён нават не захацеў нагнуцца, каб падняць яго. І так, з непакрытаю галавою, з мутнымі вачамі на жоўтым маршчыністым твары, ён паплёўся (праходзячы здзіўлена глядзелі яму ўслед) на могілкі, да магілы бацькоў. Там таксама на яго здзіўлена глядзелі цікаўныя. Ён доўга гаварыў з замшэлымі камянямі, як гаво-

раць з жывымі людзьмі. Можа, ён паведамляў ім аб сваім хуткім прыходзе ці прасіў благаслаўлення? Ніхто не чуў яго слоў, толькі губы варушыліся, шапталі малітвы, і ўсё ніжэй гойдалася і апускалася галава. Каля выхаду яго, добра ўсім вядомага, абступілі жабракі. Ён стаў паспешна выцягваць з кішэняў манеты і паперкі; калі ён усё ўжо раздаў, падышла кульгавая старэнькая, высахлая бабулька і ўмольна працягнула руку. Ён разгублена пашукаў у кішэнях і нічога не знайшоў. Толькі на пальцы яшчэ ціснула штосьці цяжкае і чужое — залаты заручальны пярсцёнак. Нейкі цьмяны ўспамін варухнуўся ў ім, — ён паспешна зняў пярсцёнак і аддаў яго здзіўленай старэнькай.

І вось так, бедны, вычарпаны да дна і адзінокі, стары лёг пад нож хірурга.

Калі стары апрытомнеў пасля наркозу, дактары, з-за цяжкага стану хворага, выклікалі жонку і дачку, ужо пайнфармаваных пра аперацыю. З цяжкасцю падняліся сіняватыя павекі. «Дзе я?» — пытаўся позірк, скіраваны на белыя сцены чужога пакоя.

І тут дачка ласкава нахілілася над бледным, асунутым тварам. І раптам штосьці ўспыхнула ў патухлых зрэнках. Іскрынка святла загарэлася ў іх: вось жа яна, гарача любімая дачка, вось яна, Эрна, ласкавае, цудоўнае дзіця! Павольна, вельмі павольна паварушыліся горка сціснутыя вусны — усмешка, ледзь прыкметная, даўно забытая ўсмешка кранула кончыкі рота. І, узрушаная гэтым слабым, бездапаможным выказваннем, яна нахілілася, каб пацалаваць абясцроўленую бацькаву шчаку.

Але раптам — ці быў то прыкры пах духоў, які абудзіў цьмяны ўспамін, ці ў дрымотным мозгу ажылі даўнія думкі, — твар у хворага, які толькі што ззяў шчасцем, жахліва перакрывіўся; бледныя губы гнеўна

спіснуліся, рука пад коўдраю нервова заторгалася, спрабуючы падняцца, быццам хацела адштурхнуць нешта агіднае, усё змучанае цела дрыжала ад хвалявання.— Прэч!.. Прэч!..— ледзь чутна, але ўсё ж зразумела лепяталі змярцвелыя вусны. І такая страшэнная агіда і пакутлівае ўсведамленне немагчымасці ўцячы самому адлюстраваліся ў рысах паміраючага, што ўрач заклапочана адвёў жанчын убок.

— Ён трызніць,— шапнуў ён,— лепш пакінуць яго аднаго.

Як толькі жонка і дачка пайшлі, на твары ў хворага з'явіўся ранейшы выраз стомленасці і спакою. Ён яшчэ глуха дыхаў — хрыплае дыханне вышэй і вышэй узнімала грудзі, якія ўбіралі ў сябе паветра, неабходнае для дыхання ўсяму жывому. Але хутка яны стаміліся прымаць гэтую горкую яду чалавека, і калі ўрач прыклаў вуха да сэрца старога, яно ўжо перастала яму балець.

НЯБАЧНАЯ КАЛЕКЦЫЯ

Эпізод з часу інфляцыі ў Германіі

На другім прыпынку пасля Дрэздэна ў наша купэ ўвайшоў пажылы пан, ветліва прывітаўся, потым, уважліва паглядзеўшы на мяне, яшчэ раз асобна кіўнуў мне, як добраму знаёмаму. У першы момант я не пазнаў яго, але ледзь толькі ён з лёгенькаю ўсмяшкаю назваў сваё прозвішча, я адразу ж успомніў: гэта быў адзін з самых знакамітых берлінскіх антыквараў, да якога я да вайны нярэдка заходзіў, каб паглядзець або купіць старыя кніжкі і аўтографы. Мы крыху пагаварылі аб рознай драбязе. Раптам зусім нечакана ён усклікнуў:

— Я абавязкова павінен расказаць вам, адкуль я еду. За ўсе трыццаць сем гадоў працы я, стары антыквар, ніколі не сустракаў нічога падобнага. Вы, мусіць, ведаеце самі, што цяпер робіцца ў антыкварным гандлі, з таго часу, як вартасць грошай пачала выпарацца, быццам лёгкі газ: новыя багацеі раптам загарэліся жаданнем набываць гатычных мадоннаў і першадрукі, карціны і гравюры старажытных майстроў; задаволіць іх попыт немагчыма, так і глядзі, каб не абабралі цябе да ніткі. Дай ім волю — яны выцягнуць запінкі з манжэтаў і забяруць лямпу з пісьмовага стала. Вось чаму расстарацца новага тавару ўсё цяжэй і цяжэй. Прабачце, што я тут назваў таварам свяшчэнныя для нас з вамі мастацкія скарбы, — але гэтае злое племя да таго давяло нас, што цудоўныя гравюры старых венецыянскіх майстроў пачынаеш разглядаць як эквівалент пэўнай колькасці долараў, а малюнак Гверчына як уваабленне некалькіх сотняў франкаў. Ад гэтых ахопленых маніяй набыцця людзей няма ніякага ратунку.

І вось аднаго разу я бачу, што мая лаўка зноў спустошана; і мне, мабыць, лепш будзе зачыніць на вокнах аканіцы — так мне было сорамна бачыць у старой лаўцы — яе яшчэ мой тата атрымаў у спадчыну ад дзеда — адны ўбогія крыхі хламу, які раней нават старызнік з паўночнай часткі Берліна не паклаў бы на сваю каляску.

У такім нялёгкім становішчы мне неяк прыйшла ў галаву думка прагледзець старыя канторскія кнігі. Я разлічваў знайсці ў іх каго-небудзь з былых пакупнікоў, у якіх, можа, удалося б выманіць пару дублікатаў. Але спісы старых кліентаў звычайна, а асабліва ў наш час, нагадваюць нешта накшталт могілак, і я даведаўся з іх мала чаго: большасць былых пакупнікоў памерла або даўно вымушана была прадаць сваю маёмасць з малатка, а ад тых нямногіх, хто ўцалеў, нельга было разлічваць што-небудзь атрымаць. Раптам я наткнуўся на цэлы пачак лістоў нашага, бадай што, самага старога кліента — я толькі таму зусім забыўся пра яго, што з 1914 года, з самага пачатку сусветнай вайны, ён ні разу не звярнуўся да нас з заказам або з запытаннем. Перапіска яго з намі пачалася — я не перабольшу — гадоў шэсцьдзесят таму назад; ён купляў яшчэ ў таты і дзеда, але за трыццаць сем гадоў маёй самастойнай працы, наколькі мне помніцца, ніколі не наведваў нашай лаўкі. Усё сведчыла пра тое, што гэта быў вельмі незвычайны, старамодны дзівак, адзін з тых намаляваных пэндзлем Менцаля і Шпіцвега тыпаў, рэдкія экзэмпляры якіх і цяпер яшчэ можна дзе-нідзе сустрэць у невялічкіх правінцыяльных нямецкіх гарадах. Яго вельмі акуратныя лісты былі напісаны каліграфічным почыркам, сумы падкрэслены па лінейцы чырвоным чарнілам, і, каб пазбегнуць памылкі, лічбы паўтараліся двойчы; да таго ж ён заўсёды скарыстоўваў вывернутыя навыварат канверты і чыстыя аркушы паперы, якія заставаліся ад чужых лістоў. Усё гэта

сведчыла аб выключнай дробязнасці і фанатычнай скупасці, безнадзейнага правінцыяла. Падпісаны гэтыя своеасаблівыя дакументы былі заўсёды акрамя яго імя яшчэ і поўным тытулам: «Саветнік ляснога і эканамічнага ведамства ў адстаўцы, лейтэнант у адстаўцы, кавалер ордэна Жалезнага крыжа першай ступені». Адсюль можна было зрабіць вывад, што калі ён яшчэ жывы, то яму, як ветэрану вайны 1870 года, цяпер сама меней восемдзсят гадоў. Але гэты смешны дзівак-скнара праяўляў незвычайны розум, выдатнае веданне матэры і самы далікатны густ, калі справа тычылася калекцыяніравання старых гравюр. Калі я адзін за адным падлічыў усе яго набыткі амаль за шэсцьдзсят гадоў — а за першыя з іх ён плаціў яшчэ зільбергрошамі, — то ўбачыў, што гэты маленькі правінцыял за час, калі за талер можна было купіць цэлы стос гравюр выдатнейшых нямецкіх майстроў, памалу сабраў сабе калекцыю эстампаў, якая смела заняла б самае пачэснае месца сярод шумных калекцый нашых новых багацеяў. Бо нават тое, што ён паспеў за паўстагоддзя набыць за маркі і пфенігі толькі ў нас, каштавала цяпер вялізныя грошы, але ж можна было чакаць, што ён не прапускаў выпадку набыць сёе-тое і на аўкцыёнах, і ў другіх антыквараў. Праўда, з 1914 года мы не атрымалі ад яго ніводнага заказу, але я вельмі добра знаёмы з тым, што робіцца ў гандлі мастацкімі творамі, каб міма мяне маглі прайсці продаж на аўкцыёне ці поўны распродаж вось такой калекцыі. Значыцца, або гэты дзівак чалавек яшчэ жывы, або калекцыя ў руках яго спадчыннікаў.

Справа гэтая зацікавіла мяне, і адразу ж на другі дзень, гэта значыць учора ўвечары, я, нядоўга думаючы, выбраўся ў адзін з самых нязносных правінцыяльных саксонскіх гарадкоў. Калі я паволі ішоў з маленькай чыгуначнай станцыі па галоўнай вуліцы, мне здавалася проста неверагодным, каб дзесьці тут, сярод гэтых пошла-аднолькавых дамкоў з іх мяшчанскім хламам,

у адным з гэтых пакойчыкаў мог жыць чалавек, які валодаў бездакорна поўнаю калекцыяю цудоўнейшых афортаў Рэмбранта, гравюр Дзюрэра і Мантэні. На маё здзіўленне, на пошце, дзе я спытаўся, ці жыве тут саветнік ляснога і эканамічнага ведамства такі-та, мне адказалі, што стары жыве, і яшчэ раніцаю я, крыху хвалюючыся, калі гаварыць шчыра, падаўся да яго.

Я без цяжкасці знайшоў яго кватэру. Яна была на другім паверсе аднаго з тых немудрашчых правінцыяльных дамоў, якія ў шасцідзiesiąтых гадах наспех ляпілі архітэктары-спекулянты. На першым паверсе жыў кравец, на другім злева блішчала металічная шыльдачка з прозвішчам паштмайстра, а справа — фарфоравая таблічка з прозвішчам саветніка ляснога і эканамічнага ведамства. На мой нясмелы званок адразу ж адчыніла старэнькая сівенькая жанчына ў чыстым чорным каптуры. Я падаў ёй сваю візітоўку і спытаўся, ці можна пабачыцца з панам саветнікам. Здзіўлена, з відавочным недаверам паглядзела яна спачатку на мяне, потым на картку: у гэтым глухім кутку, у гэтым старамодным доме з'яўленне чужога чалавека было, відаць, вялізнаю падзеяю. Тым не менш яна ветліва папрасіла мяне пачакаць і пайшла з карткаю ў пакой; спачатку я пачуў адтуль яе шэпт, і раптам загучаў магутны грукатлівы мужчынскі голас: «А-а! Пан Р. з Берліна!.. З вялікай антыкварнай фірмы... Вельмі рады... Хай праходзіць». І адразу ж старэнькая зноў дробненька патупала да дзвярэй і запрасіла мяне зайсці.

Я зняў паліто і пайшоў. Пасярэдзіне сціпла абстаўленага пакою стаяў на ўвесь рост стары, але даволі моцнага складу мужчына з густымі вусамі, у паўваеннага крою хатняй куртцы са шнурамі і радасна працягваў мне абедзве рукі. Але гэтаму шырокаму жэсту самай шчырай гасціннасці супярэчыла нейкая дзіўная здранцвеласць ягонае паставы. Ён не зрабіў ні кроку мне насустрэч, і, каб паціснуць яго працягнутую руку, я, кры-

ху збянтэжаны такім прыёмам, вымушаны быў падысці да яго ўсутыч. І вось калі я ўжо збіраўся дакрануцца да яго рукі, я раптам заўважыў, што яна нерухома застыла ў паветры і не шукае мае рукі, а толькі чакае. І тут жа мне ўсё стала ясна: гэты чалавек быў сляпы.

Я з дзяцінства ўвесь час адчуваў сябе няёмка, калі аказваўся адзін на адзін са сляпым; ніколі я не мог пазбавіцца пачуцця сораму і збянтэжанасці пры думцы, што вось перада мною стаіць жывы чалавек, які, аднак, успрымае мяне не так, як я яго. Гэтак і цяпер, калі я глядзеў на скіраваныя ў пустату нежывыя вочы пад сівымі натапыранымі густымі брывамі, я вымушаны быў зрабіць пэўнае намаганне, каб справіцца з раптоўным страхам. Аднак сляпы не даў мне часу доўга аддавацца дзіўнаму пачуццю; ледзь толькі мая рука дакранулася да ягонай, ён моцна патрос яе і аднавіў свае гучныя бурныя прывітанні.

— Вось хто папраўдзе рэдкі госць, — усміхаючыся на ўвесь рот, грукатаў ён, — ці ж гэта не дзіва, што ў наш бярлог завітаў важны берлінскі пан?.. Але калі хто-небудзь з паноў антыквараў выбіраецца ў дарогу, трэба трымаць вуха востра. У нас кажуць: «Прыйшлі цыганы — дзверы на замок...» Так, так, я здагадваюся, што вас прывяло сюды... У нашай беднай спустошанай Германіі справы цяпер дрэнь і зусім няма пакупнікоў, і вось паны антыквары ўспомнілі пра сваіх старых кліентаў і адправіліся шукаць аблудных авечак. Баюся толькі, што ў мяне вам не пашанцуе; мы, бедныя старыя пенсіянеры, радыя ўжо і кавалку хлеба на сталае. Сённяшнія вашыя шалёныя цэны болей нам не па кішэні... Не, наша песенька спета.

Я паспяшаўся запэўніць старога, што ён няправільна зразумеў мяне, што я прыехаў зусім не дзеля таго, каб штосьці прадаць яму, а проста я быў тут паблізу і скарыстаў зручны выпадак, каб засведчыць сваю пашану шматгадоваму кліенту нашай фірмы і аднаму з буйней-

шых нямецкіх калекцыянераў. Ледзь я прамовіў словы «аднаму з буйнейшых нямецкіх калекцыянераў», твар старога цудоўна змяніўся. Ён усё гэтак жа нерухома стаяў выпрастаны пасярод пакоя, але ўвесь быў нейкі прасветлены, і на твары адлюстроўвалася вялікая гордасць; ён павярнуўся ў той бок, дзе, як ён думаў, стаяла жонка, быццам хацеў сказаць ёй: «Вось бачыш!» — і мякка, амаль з ласкаю, голасам, у якім не засталася і следу ад грубаватасці старога ваякі, а чуваць была толькі шчырая радасць, звярнуўся да мяне:

— Далібог, вы вельмі, вельмі міла зрабілі... Але вы не пашкадуеце, што зайшлі да мяне. Вы ўбачыце тое, чаго вам не выдараецца бачыць кожны дзень нават у вашым ганарлівым Берліне... пару рэчаў, цудоўней якіх няма ні ў музеі «Альберціна», ні ў гэтым богам праклятым Парыжы... Так, калі цэлых шэсцьдзiesiąт гадоў займаешся калекцыяніраваннем, то абавязкова знойдзеш такое, што не валяецца на вуліцы. Луіза, дай мне ключ ад шафы!

Але тут здарылася нешта нечаканае: старэнькая, якая дагэтуль моўчкі стаяла каля мужа і з дружалюбнаю ўсмешкаю прыслухоўвалася да нашай размовы, раптам умоўна працягнула да мяне абедзве рукі і адмоўна заматала галавою; спачатку я не зразумеў, што значылі гэтыя знакі. Потым толькі яна падышла да мужа і, дакрануўшыся да яго плячэй рукамі, сказала:

— Герварт, ты нават не спытаўся ў госьця, ці ёсць у яго цяпер час глядзець тваю калекцыю. Ужо ж скоро поўдзень. А пасля абеду табе трэба з гадзіну адпачыць, доктар настойвае на гэтым. Можна, лепей ты пакажаш свае гравюры пасля абеду? А потым мы разам вып'ем кавы. Дый Анна-Мары вернецца, а яна ўсё разумее куды лепей за мяне і дапаможа табе.

І зноў, ледзь толькі яна скончыла гаварыць, цераз галаву старога яна паўтарыла свой настойліва ўмольны жэст. Цяпер я зразумеў: старая хацела, каб я ўхіліўся

ад неадкладнага агляду, і я тут жа прыдумаў адгаворку, сказаў, што я вельмі ўсцешаны і буду рады паглядзець яго калекцыю, але мяне чакаюць на абед, і я наўрад ці вызвалюся да трох гадзін.

Стары сярдзіта адварнуўся, як пакрыўджанае дзіця, у якога забралі самую любімую цацку.

— Канечне,— прабурчаў ён,— панам-берлінцам заўсёды няма калі. Але на гэты раз вам прыйдзецца набрацца цярпення, бо гаворка ідзе не пра якія-небудзь тры-пяць гравюр, а пра дваццаць сем папак, і ўсе яны паўнютка. Добра, хай будзе ў тры гадзіны; ды глядзіце не спазніцеся, бо іначай мы не справімся.

І зноў яго рука выцягнулася ў пустату насустрач маёй.

— Вось пабачыце,— сказаў ён,— вам будзе з чаго радавацца, а можа, нават і на што злавацца. І чым болей вы будзеце злавацца, тым болей буду рады я. Нічога не зробіш, такія ўжо мы, калекцыянеры: усё сабе і нічога другім! — І ён яшчэ раз моцна патрос маю руку.

Старая праводзіла мяне да дзвярэй. Я ўвесь час адчуваў, што ёй не па сабе; на твары ў яе былі страх і нейкая збянтэжанасць. І вось ужо каля самых дзвярэй яна прыгнечана і ледзь чутна пралепятала:

— Можа... можа, вы дазволіце, каб па вас зайшла мая дачка Анна-Мары? Гэта было б лепей, тут ёсць свае прычыны... Вы абедаеце, мусіць, у атэлі?

— Канечне, я буду рады, з прыемнасцю,— адказаў я.

І, сапраўды, праз гадзіну, ледзь толькі я кончыў абед, у маленькі рэстаран атэля на Рыначнай плошчы зайшла, азіраючыся навокал, немалая, проста апранутая дзяўчына. Я падышоў да яе, прадставіўся і сказаў, што гатовы ісці глядзець калекцыю. Але яна раптам пачырванела і збянтэжылася, як і яе маці, а потым папрасіла мяне спачатку выслухаць яе. Я адразу заўважыў, што ёй цяжка пачаць гаварыць. Кожны раз,

калі, спрабуючы пераадолець збянтэжанасць, яна рабіла спробу загаварыць, чырвань яшчэ мацней разлівалася ў яе на твары, аж да самых валасоў, а пальцы нервова перабіралі сукенку. Нарэшце яна ўсё-такі загаварыла, запінаючыся на кожным слове і ўсё болей бянтэжачыся:

— Мяне паслала да вас мама... Яна мне ўсё расказала, і мы... у нас да вас вялікая просьба... Мы хочам расказаць вам усю праўду, перш чым вы пойдзеце да таты. Тата, канечне, захоча паказаць вам сваю калекцыю, а яна... калекцыя... ужо не зусім поўная. Некаторых гравюр ужо няма... на жаль, нават вельмі многіх...

Дзяўчына перавяла дыханне, і раптам зірнуўшы мне ў вочы, выпаліла:

— Я буду гаварыць з вамі зусім адкрыта... Вы ведаеце, які цяпер час, вы ўсё зразумеете... Калі пачалася вайна, тата аслеп. У яго і раней не раз бывала дрэнна з вачамі, а ад хвалявання ён зусім страціў зрок. Бачыце, ён захацеў, нягледзячы на свае семдзесят шэсць гадоў, абавязкова ўдзельнічаць у вайне супраць Францыі, а потым, калі армія пачала рухацца наперад не так хутка, як у 1870 годзе, ён проста з сябе выходзіў, і зрок у яго катастрафічна слабеў, пакуль ён не аслеп. Але так ён яшчэ зусім бадзёры і нядаўна яшчэ мог цэлымі гадзінамі гуляць і нават хадзіў на сваё любімае паляванне. Цяпер з прагулкамі раз і назаўсёды кончана, і калекцыя — адзіная яго радасць. Ён штодня праглядае яе... гэта значыць ён яе не бачыць, канечне — ён ужо нічога не бачыць,— але кожны дзень пасля абеду дастае ўсе папкі і адзін за другім абмацвае эстампы ў адным і тым жа нязменным парадку, які ён ведае дзесяцігоддзямі на памяць... Нічога болей яго цяпер не цікавіць, я павінна яму чытаць услых пра ўсе аўкцыёны, і чым вышэй цэны, тым болей ён рады... бо... і гэта, бачыце, самае жахлівае... тата не разумее зусім, які цяпер час і якія цяпер цэны... ён не ведае, што мы страцілі ўсё і што на яго пенсію можна пражыць не болей двух дзён у месяц...

а тут яшчэ на фронце загінуў муж мае сястры, і яна засталася з чатырма малымі дзецьмі... Але тата нічога не ведае аб нашых матэрыяльных цяжкасцях. Спачатку мы эканомілі на ўсім, эканомілі яшчэ болей, чым раней, але нічога не памагала. Потым пачалі прадаваць рэчы — яго калекцыю мы, зразумела, не чапалі... Прадавалі свае каштоўнасці; але, божухна, колькі іх там было — бо цэлых шэсцьдзесят гадоў тата кожны зберажоны пфеніг выдаткоўваў толькі на гравюры. І вось настаў дзень, калі прадаваць болей не было чаго... Мы проста не ведалі, што нам рабіць далей... І тады... мы з мамаю вырашылі прадаць адну гравюру. Тата ніколі б не дазволіў гэтага, ён жа не ведае, як цяжка жыць, ён і не здагадваецца, як цяпер цяжка дастаць з-пад крыса хоць крыху прадуктаў, ён не ведае і таго, што мы прайгралі вайну і аддалі Эльзас і Латарынгію; мы болей не чытаем яму ў газетах пра гэта, каб ён не хваляваўся.

Мы прадалі вельмі каштоўную рэч — адну гравюру Рэмбранта. Гандляр даў нам за яе шмат, вельмі шмат тысяч марак; мы думалі, што гэтых грошай нам хопіць на некалькі гадоў. Але вы ведаеце, як растаюць сёння грошы... Грошы мы занеслі ў банк, але праз два месяцы ад іх нічога не засталася. Прышлося прадаць яшчэ адну гравюру, а потым яшчэ адну; і кожны раз гандляр пасылаў нам грошы толькі тады, калі яны трацілі сваю вартасць. Тады мы паспрабавалі прадаць іх на аўкцыёне, але і тут, нягледзячы на мільённыя цэны, нас ухітраліся ашукваць... Пакуль гэтыя мільёны даходзілі да нас, яны ператвараліся ў нічога не вартыя паперкі. Так адна за адною зніклі лепшыя гравюры з яго калекцыі, засталася ўсяго некалькі штук — і ўсё дзеля таго, каб не памерці з голаду. А тата і не здагадваецца.

Таму мама і спалохалася так, калі вы сёння зайшлі да нас... бо каб тата паказаў вам свае папкі, усё адразу выявілася б... У старыя паспарты — ён іх усе пазнае навобмацак — мы паклалі замест прададзеных гравюр

копіі ці падобныя на іх па форме аркушы паперы, і таму тата, дакранаючыся да іх, ні аб чым не здагадваецца. І калі ён іх толькі абмацвае і пералічвае (а ён добра запомніў іх паслядоўнасць), то гэта прыносіць яму такую радасць, як і раней, калі ён бачыў іх відущымі вачамі. Да таго ж у нашым маленькім гарадку няма ніводнага чалавека, якога б тата лічыў вартым бачыць ягоныя скарбы... І ён так фанатычна любіць кожную гравюру, што ў яго, мусіць, сэрца разарвалася б ад гора, даведайся ён, што ўсе яны даўным-даўно сплылі з яго рук. З таго часу як памёр загадчык аддзела гравюр на медзі Дрэздэнскай галерэі, вы — першы, каму ён пажадаў паказаць сваю калекцыю. І я прашу вас...

Яна раптам працягнула да мяне рукі, і вочы яе напоўніліся слязамі.

— Мы просім вас... не рабіце яго няшчасным... не рабіце нас няшчаснымі... не разбурыце апошнюю ілюзію, памажыце нам зберагчы яго веру, што ўсе гравюры, якія ён вам будзе апісваць, ёсць яшчэ ў наяўнасці... адно падазрэнне, што іх болей няма, адправіла б яго на той свет. Можна, мы несправядліва абышліся з ім, але мы не маглі паводзіць сябе іначай. Трэба ж было неяк жыць... а ці ж чалавечае жыццё, ці ж чатыры сястрыны сіроты не даражэй, чым гэтыя гравюры?.. Да таго ж дагэтуль мы нічым не азмочылі яго радасці; ён шчаслівы, што кожны дзень пасля абеду можна цэлых тры гадзіны перагортваць свае папкі, размаўляючы з кожнаю гравюраю, як з чалавекам. А сёння... сённяшні дзень мог бы стаць найшчаслівейшым днём у яго жыцці, бо ён ужо столькі гадоў чакае выпадку паказаць свае скарбы чалавеку, які можна ацаніць іх; прашу... малю вас, не пазбаўляйце яго гэтай радасці!

Я проста не магу перадаць вам, з якою пранікліваасцю гэта было сказана. Божухна, колькі ўжо разоў даводзілася мне, антыквару, сустракацца з самым бессаромным падманам, калі, подла карыстаючыся інфля-

цыяй, у няшчасных літаральна за кавалак хлеба забіра-лі фамільныя каштоўнасці, якія захоўваліся ў сям'і стагоддзі, але тут лёс зладзіў вельмі ўжо незвычайную штуку, і ўсё гэта моцна ўзрушыла мяне. Канечне, я па-абяцаў маўчаць і зрабіць усё, што можна, каб выканаць іх просьбу.

Далей мы пайшлі разам; па дарозе я з горыччу слу-хаў яе расказ, з дапамогаю якіх хітрыкаў абдурвалі бедных прастадушных жанчын, і гэта яшчэ болей ума-цавала мяне ў намеры дапамагчы ім як мага. Мы падня-ліся па лесвіцы і ледзь толькі ўзяліся за ручку дзвярэй, як з пакоя пачуўся радасны грукатлівы голас старога: «Заходзьце, заходзьце!» Мабыць, з уласціваю сляпым вастрынёю слыху ён улавіў гук нашых крокаў, калі мы яшчэ толькі падымаліся па лесвіцы.

— Герварт нават не мог сёння задрамаць, гэтак яму карціць паказаць вам свае скарбы, — з усмешкаю сказа-ла старэнькая. Аднаго толькі даччынога позірку было даволі, каб супакоіць яе наконт маіх паводзін. На стале ўжо ляжалі стосы папак. Ледзь адчуўшы дотык мае рукі, сляпы без лішніх цырымоній узяў мяне за локаць і пасадзіў у крэсла.

— Вось так, пачнём без прадмоў — прагледзець нам трэба шмат чаго, а ў паноў-берлінцаў заўсёды няма часу. У гэтай першай папцы ў мяне Дзюрэр, даволі поўны, як вы зараз пераканаецеся, і адна гравюра леп-шая за другую. Між іншым, вы гэта самі зможаце аца-ніць, паглядзіце сюды! — І ён разгарнуў першую пап-ку. — Вось яго «Вялікі конь».

Асцярожна, ласкава, кончыкамі пальцаў, як звычай-на бяруць вельмі крохкія рэчы, ён дастаў з папкі па-спарту, у якое быў устаўлены чысты пажаўцелы аркуш паперы, і трымаў гэтую нічога не вартую рэч з захаплен-нем у выцягнутай руцэ. З хвіліну ён глядзеў на яе, ка-нечне, нічога не бачачы; але ў нейкім экстазе ён трымаў чысты аркуш у выцягнутай руцэ на ўзроўні вачэй. Як па

ўзмаху чараўнічай палачкі, яго напружаны твар раптам прыняў выгляд чалавека, які бачыць. А яго вочы, толькі што зусім нежывыя з нерухомымі зрэнкамі, раптам прасвятлелі, у іх прамільгнула думка. Быў гэта проста водбліск паперы ці бляск ішоў знутры?

— Ну як,— горда папытаўся ён,— вы калі-небудзь бачылі больш цудоўны адбітак? Глядзіце, як тонка і выразна вылучаецца кожны штрих. Я параўнаў свой экзэмпляр з дрэздэнскім, і той здаўся мне нейкім расплывістым, цьмяным. І якая радаслоўная! Вось! — Ён перавярнуў аркуш і пазногцем так упэўнена пачаў вадзіць па чыстай паперы, адзначаючы месцы, дзе павінны былі быць паметкі былых уладальнікаў, што я міжволі зірнуў, ці няма іх там на самай справе.— Гэта пячатка калекцыянера Наглера, а тут Рэмі і Эсдаіля; ці ж маглі мае славуць папярэднікі думаць, што іх скарб калі-небудзь трапіць сюды, у гэты пакойчык!

Мароз прабягаў у мяне па скуры, калі стары, які нічога не ведаў аб сваёй страце, захапляўся зусім чыстым аркушам паперы, і жудасна было глядзець, як ён з абсалютнай дакладнасцю вадзіў на нябачаных, існуючых толькі ў яго ўяўленні паметках былых уладальнікаў гравюр. Ад жаху ў мяне сціснула ў горле, і я не мог ні слова прамовіць яму ў адказ; але, паглядзеўшы разгублена на абедзвюх жанчын, я ўбачыў баязліва працягнутыя да мяне рукі старэнькай жанчыны, якая дрыжала ад страху. Тут я сабраўся з сілаю і зноў пачаў іграць сваю ролю.

— Цудоўна,— нарэшце прамармытаў я.— Выдатны адбітак.

І зноў твар старога заззяў ад гордасці.

— Гэта яшчэ што,— узрадаваўся ён.— А вы б паглядзелі на яго «Меланхолію» або на «Пакуту» ў фарбах — другога такога экзэмпляра няма на свеце. Ды вы паглядзіце толькі,— і зноў яго пальцы з любасцю забегалі па ўяўным відарысе,— які мяккі сакавіты тон, якая

свежасць! Увесь Берлін з усімі сваімі панамі антыкварамі і мастацтвазнаўцамі перавярнуўся б дагары нагамі, пабачыўшы яе!

Бурныя трыумфальныя патокі слоў ліліся цэлыя дзве гадзіны. Не, я не змагу перадаць вам той папраўдзе містычны жах, які валодаў мною, калі я праглядаў разам з ім сотню ці дзве чыстых паперак і ўбогіх рэпрадукцый. Нябачная, даўным-даўно раскіданая на ўсе чатыры бакі калекцыя працягвала з такою дзіўнаю рэальнасцю жыць ва ўяўленні старога, што ён беспамылкова, у строгай паслядоўнасці і дэталёва апісваў адну за другою гравюры; для гэтага сляпога, падманутага і вартага жалю ў сваім няведанні чалавека яна аставалася нязменнаю, і страсная сіла яго бачання была настолькі вялікая, што нават я пачаў міжволі паддавацца гэтай ілюзіі. Адзін толькі раз жахлівая небяспека прабуджэння парушыла самнамбулічную ўпэўненасць яго натхнёнага бачання. Калі ён расхвальваў рэльефнасць адбітку рэмбрантаўскай «Антыёпы» (а пробны адбітак сапраўды быў бяссэнны) і з любасцю вадзіў сваім нервова-празорлівым пальцам па ўяўных лініях, ён не знайшоў на гладкім чужым аркушы паперы добра вядомых яму паглыбленняў. Твар старога раптам азмрочыўся, голас зрабіўся няўпэўнены.

— Ці ж... «Антыёпа» гэта? — прамармытаў ён збянтэжана. Я адразу ж умяшаўся, выхапіў у яго з рук паспарту з чыстым аркушам і пачаў з запалам і як мага падрабязней апісваць і мне добра вядомую гравюру. Рысы твару сляпога зноў разгладзіліся. Чым болей я хваліў гравюру, тым болей твар старога грубаватага чалавека расцвітаў шчыраю прастадушнаю радасцю.

— Нарэшце знайшоўся чалавек, які нешта разумее, — не мог нарадавацца ён, з пераможным выглядам павярнуўшыся ў бок жанчын. — Нарэшце, нарэшце вы можаце пераканацца, як многа каштуюць мае гравюры. Вы мне не верылі, увесь час бурчалі, што я ўбухаў на

сваю калекцыю ўсе грошы. Гэта праўда, што я шэсцьдзесят гадоў не ведаў ні піва, ні віна, ні тытуню, ні тэатра, ні кніжак, а толькі ўсё збіраў і збіраў грошы, каб набыць гэтыя гравюры. Але пачакайце, вы яшчэ разбагацееце, калі мяне не будзе сярод жывых,— тады вы будзеце багатыя, багацей за ўсіх у горадзе, такія багатыя, як самыя вялікія багацеі ў Дрэздэне, і тады вы будзеце радыя, што я калісьці быў васьмі такім дзіваком. Але пакуль я жывы, ніводная гравюра не пакіне гэты дом — перш хай вынесуць мяне, а ўжо потым маю калекцыю.

І ён ласкава, быццам жывую істоту, паглядзіў апарожненыя даўно папкі. Мне было жудасна, але разам з тым і ўцешна, бо за ўсе гады вайны я ні разу не бачыў на твары немца выразу такога поўнага, такога чыстага шчасця. Побач з ім стаялі жонка і дачка, і было таямнічае падабенства паміж імі і фігурамі жанчын на гравюры выдатнага нямецкага майстра, якія, прыйшоўшы да труны збавіцеля і ўбачыўшы, што камень адсунуты ўбок і магіла пустая, у радасным экстазе, з выразам набожнага жаху на тварах застылі каля ўвахода, уражаныя гэтым чудам. І як там, на гравюры, паслядоўніцы Хрыста ўсміхаюцца праз слёзы, прадчуваючы з'яўленне збавіцеля, васьмі такім гэтай няшчаснай, раздаўленая жыццём старая і яе састарэлая дачка ўсміхаліся, асветленыя чыстаю дзіцячаю радасцю сляпога старога,— гэта была ашаламляльная карціна, якой мне не даводзілася бачыць ніколі ў жыцці. Але стары ніяк не мог здаволіцца, слухаючы маю пахвалу, зноў і зноў ён раскрываў і закрываў папкі, прагна лавіў кожнае маё слова; і таму я з палёгкаю ўздыхнуў, калі нарэшце яму прыйшлося адсунуць са стала лжэкалекцыю і супраць волі ачысціць месца пад каву. Але які нікчэмны быў мой вінаваты ўздых у параўнанні з бязмежнаю радасцю і задорам гэтага нібы на трыццаць гадоў памаладзелага старога! Ён быццам захмялеў і асмялеў ад віна: расказваў мноства анекдотаў пра свае набыткі і ўдалыя знаходкі, што-

хвіліны ўскокваў з месца, каб вобмацкам, адмаўляючыся ад дапамогі, дабрацца да сваіх папак і дастаць адтуль яшчэ раз якую-небудзь гравюру. А калі я нарэшце сказаў, што мне пара развітвацца, ён проста-такі спалохаўся і надзьмуўся: тупнуўшы, як упартае дзіця, нагою, ён заявіў, што гэта нікуды не гадзіцца, што я не прагледзеў яшчэ і паловы ўсіх гравюр. Жанчынам прыйшлося вельмі пастарацца, каб пераканаць яго не затрымліваць мяне болей, бо інакш, казалі яны, я спазнюся на цягнік.

Але калі пасля распачнага супраціўлення ўпарты стары вымушаны быў нарэшце згадзіцца і настала хвіліна развітання, ён зусім расчуліўся. Узяўшы мяне за рукі, ён ласкава, з усім красамоўствам, на якое здольныя пальцы старога, правёў імі да самага запясця, як бы спрабуючы такім чынам даведацца пра мяне болей і выказаць сваю любоў мацней, чым гэта маглі б зрабіць усе яго словы.

— Вы прынеслі мне вялікую радасць, — сказаў ён з моцным, глыбінна-душэўным хваляваннем, якое я ніколі не забуду. — Бо для мяне гэта сапраўднае шчасце, што нарэшце пасля такога доўгага чакання я зноў змог прагледзець са знаўцам дарагія мне гравюры. Але ведайце, што вы недарэмна наведвалі сляпога старога. Абячаю вам, жонка хай будзе сведка, што я дадам да свайго завяшчання яшчэ адзін пункт, згодна з якім права на распродаж маёй калекцыі будзе належаць вашай шаноўнай фірме. На вашу долю выпадзе гонар быць хавальнікам гэтага нікому не вядомага скарбу, — стары з любасцю паглядзіў свае апарожненыя папкі, — да таго часу, пакуль ён не разыдзецца па ўсім свеце. Абядайце мне толькі скласці для гэтай калекцыі добры каталог: хай ён будзе маім магільным помнікам — лепшага мне не трэба.

Я паглядзеў на жонку і на дачку, яны стаялі цесна адна ля аднае, і часам па іх целе прабягалі нервовыя

дрыжкі, быццам абедзве былі адзінаю, непадзельнаю істотаю, узрушанаю аднымі і тымі ж пачуццямі. Дый у мяне самога было неяк незвычайна ўрачыста на душы, калі гэты мілы ў сваім няведанні чалавек уручыў маёй апецы як вялізную каштоўнасць сваю нябачную і даўным-даўно ўжо не існуючую калекцыю. Я ўсхвалявана абяцаў яму тое, чаго выканаць ніяк не мог, і зноў у нежывых яго зрэнках бліснула жыццё, і я адчуў, як страсна жадае ён увачавідкі ўбачыць маё аблічча: адчуваў гэта па ласкавым, амаль што любоўным поціску пальцаў, калі рука яго сціснула маю ў знак развітання і ўдзячнасці.

Абедзве жанчыны праводзілі мяне да дзвярэй. Асцерагаючыся тонкага слыху сляпога, яны не адважыліся сказаць што-небудзь, але затое якою гарачаю ўдзячнасцю ззялі іх поўныя слёз вочы! Як у сне, трымаючыся за парэнчы, спусціўся я ўніз па лесвіцы. Шчыра кажучы, мне было сорамна: я аказаўся раптам як бы анёлам з казкі і, увайшоўшы ва ўбогае бядняцкае жыллё, вярнуў на гадзіну зрок сляпому, вярнуў толькі тым, што, памагаючы выратавальнаму падману, увесь час бессаромна маніў сам, у той час як я, нікчэмны гандляр, на самай справе прыйшоў у гэты дом, каб выманіць у старога некалькі каштоўных гравюр. Але я нёс з сабою нешта значна больш каштоўнае: у наш неспакойны бязрадасны час ува мне зноў прабліснула жывая іскра чыстага натхнення, таго светлага духоўнага экстазу навекі адданай мастацтву душы, да якога мае сучаснікі даўно ўжо страцілі здольнасць. Я адчуў глыбокую пашану — інакш нельга назваць гэтае пачуццё, — і ў той жа час мне было чагосьці сорамна, а чаго менавіта, я не ведаў і сам.

Калі я быў ужо на вуліцы, намерсе рыпнула акно і нехта паклікаў мяне. Гэта быў стары, сваімі невідущымі вачамі ён глядзеў туды, дзе, як яму здавалася, павінен быў быць я. Ён высунуўся з акна, і жанчынам

прышлося беражліва падтрымліваць яго з абодвух бакоў, памахаў мне насоўкаю і бадзёрым, па-юнацку звонкім голасам крыкнуў: «Шчаслівай дарогі!» Ніколі не забуду я гэтай карціны: там, высока ў акне, радасны твар сівага старога, які быццам лунаў над панурымі, заклапочанымі, вечна мітуслівымі людзьмі на вуліцы, твар чалавека, які ўзняўся на светлым воблачку сваёй цудоўнай мары над нашаю сумнаю рэчаіснасцю. І мне прыйшло ў галаву мудрае старое выслоўе — здаецца, гэта сказаў Гётэ: «Збіральнікі — самыя шчаслівыя людзі».

ЛЕПАРЭЛА

Яе імя — Крэсчэнца Ганна Алаіза Фінкенгубер, узрост — трыццаць дзевяць гадоў, нарадзілася без шлюбу ў горнай вёсачцы ў Цылерталі. У графе «асобья прыкметы» ў яе кніжцы хатняй служанкі стаяў прочырк, які азначаў «няма»; але калі б чыноўнікі былі абавязаны адзначаць характэрныя асаблівасці вонкавага выгляду, ім хапіла б аднаго позірку, каб напісаць там: ёсць падабенства з шырокім у касцях, худым, загнаным канём. Бо, бяспрэчна, было штосьці конскае ў гэтым смуглым, падоўжаным і разам з тым скуластым твары з адвіслаю ніжняю губою, у цьмяных вачах, амаль без павекаў, і перш за ўсё ў жорсткіх, нібы лямец, валасах, тлустымі пасмамі прыліплых да лба. І хадою яна нагадвала наравістага, упартага, як мул, альпійскага горнага каня, які зімою і ўлетку панура цягае вязанкі дроў угору і ўніз па дрогкіх камяністых горных сцежках. Калі Крэсчэнца адпачывала пасля працы, яна драмала, адставіўшы локці і склаўшы на каленях вузлаватыя рукі, абыякавыя да ўсяго, нібы стомленая кляча ў хляве, якую пасля работы ўжо нішто не цікавіць. Усё ў ёй было цвёрдае, нязграбнае, цяжкае. Думала яна павольна, улоўлівала сэнс не адразу: кожная новая думка ледзь-ледзь, як праз густое сіта, прасочвалася ў яе свядомасць; але калі штосьці новае нарэшце даходзіла да яе, яна трымалася за яго ўчэпіста і прагна. Яна ніколі не чытала — ні газет, ні малітоўніка, — ледзь умела пісаць, і нязграбныя крамзолі ў сшытку кухонных расходаў неяк здзіўна былі падобны на яе непаваротлівую, вуглаватую фігуру без намёку на жаночую круглявасць

форм. Такі самы жорсткі, як лоб, рукі, клубы, увесь касцяк, быў і голас; нягледзячы на сакавітую гартанную цірольскую гаворку, ён скрыпеў, нібы ржавае жалеза, і гэта, зрэшты, не выклікала ніякага здзіўлення, бо Крэсчэнца ніколі не гаварыла лішняга слова і таму рэдка карысталася ім. І ніхто ніколі не чуў яе смеху; гэта таксама збліжала яе з жывёламі, бо неразумным боскім стварэнням, разам з дарам мовы, бязлітасна адмоўлена ў не меншым дабры — у здольнасці выказваць свае пачуцці вольным і нястрымным смехам.

Як няшлюбнае дзіця, яе выхавалі на сродкі абшчыны; ужо ў дванаццаць гадоў яна нанялася ў хатнія служанкі, потым стала пасудніцай на рамізіцкім заезным двары, дзе звярнула на сябе ўвагу шалёнаю працавітасцю; гэта дазволіла ёй узняцца нарэшце да кухаркі ў саліднай турысцкай гасцініцы. Дзень пры дні Крэсчэнца ўставала ў пяць гадзін раніцы і да позняй ночы скрэбла, падмятала, шаравала, паліла ў грубцы, чысціла шчоткаю, прыбірала, гатавала абед, мяса, качала і прасавала бялізну, мыла і бразгала посудам. Ніколі не брала выхаднога дня, нікуды не хадзіла, акрамя царквы; сонца замяняў ёй агнявы круг фаеркі, а лес — тысячы і тысячы паленаў, наколатых ёю за доўгія гады.

Мужчыны не дакучалі ёй — ці таму, што чвэрць стагоддзя цяжкай працы вытруцілі з яе ўсё жаноцкае, ці таму, што яна сама рэзка і коратка клала канец усім спробам збліжэння. Яе адзінаю радасцю былі наяўныя грошы, якія яна збірала з прагнаю настойлівасцю сялянкі і фанатызмам адзінокай жанчыны, якая не жадае на старасці зноў давіцца горкім хлебам грамадскага апекавання ў якой-небудзь багадзельні. Толькі за грошы гэтая істота з прытупленымі пачуццямі ў трыццаць сем гадоў упершыню адважылася пакінуць сваю цірольскую радзіму. Прафесійная пасрэдніца па найме служанак, якая праводзіла летні адпачынак у тых мясцінах і бачыла, як Крэсчэнца з раніцы да вечара надрывалася

на кухні і ў пакоях, перацягнула яе ў Вену, паабяцаўшы дваіное жалаванне. Ехалі чыгункаю, за ўсю дарогу Крэсчэнца не сказала ні слова; цяжкі кош са сваім дабром яна трымала на каленях і, хоць ногі моцна нылі, адхіляла ўсе прапановы суседзяў прыладзіць яе на багажнай сетцы, бо крадзеж і падман былі адзінымі ўяўленнямі, якія ў яе непаваротлівым сялянскім розуме звязваліся з думкаю аб сталічным горадзе. У Вене, у першыя дні, яе прыходзілася вадзіць на рынак, бо яна баялася экіпажаў, як карова баіцца аўтамабіля. Але калі яна прывыкла да чатырох вуліц, што вялі да рынка, яна стала выдатна абыходзіцца без чужой дапамогі; утаропіўшы вочы ў зямлю, трухала з кашом ад дзвярэй да рынку і зноў прыбірала, паліла ў грубцы, поркалася гэтаксама каля новай пліты, як і раней каля старой, не заўважаючы ніякай перамены. У дзевяць гадзін вечара, па вясковай завядзёнцы, яна клалася спаць, спала, як жывёліна, з адкрытым ротам, да самай раніцы і прачыналася толькі ад гучнага звону будзільніка. Ніхто не ведаў, ці задаволена Крэсчэнца новым месцам, а можа, і яна сама гэтага не ведала; яна ні з кім не зблізілася, у адказ на распараджэнні толькі няясна бурчала «добра, добра» ці, калі была не згодная, наравіста пацэпвала плячамі. На суседзяў і другіх служанак яна проста не звяртала ўвагі; насмешлівыя позіркы яе болей легкадумных таварышак скочваліся з яе абыякавасці, як вада з дублёнай скуры. Толькі неяк, калі адна служанка пачала перадражніваць яе цірольскую гаворку і, нягледзячы на ўпартае маўчанне Крэсчэнцы, доўга не адставала ад яе, яна раптам выхапіла з топкі гарачую галавешку і кінулася на дзяўчыну, якая адчайна закрычала ад страху. З той пары ўсе сцерагліся яе гневу, і ніхто болей не асмельваўся насміхацца з яе.

Кожную нядзелю раніцаю Крэсчэнца надзявала шырокую, з хвандамі, спадніцу, якая тапырылася на ёй, і пляскаты вясковы каптур і ішла ў царкву. І адзін

толькі раз, у свой першы вольны дзень у Вене, яна пайшла на прагулку. Але ў трамвай яна не села, а пайшла асцярожна пешшу па мітуслівых ажыўленых вуліцах. Яна па дарозе не бачыла нічога, акрамя мураваных сцен, і таму дабралася толькі да Дунайскага канала; тут яна пастаяла крыху, паглядзела, як на нешта даўно знаёмае, на імклівую плынь, потым павярнулася і пайшла той самай дарогаю назад, трымаючыся бліжэй да дамоў і з апаскаю пазбягаючы праезнай дарогі. Гэтая першая і адзіная прагулка, відаць, расчаравала яе, бо з таго часу яна ў нядзелю ніколі болей не выходзіла з дому, а лічыла за лепшае сядзець каля акна і шыць або, склаўшы рукі, проста глядзець на вуліцу. І таму сталіца не ўнесла ў яе жыццё ніякіх змен; даўно заведзенае кола круцілася па-ранейшаму, з тою толькі розніцаю, што цяпер у канцы месяца замест дзвюх сініх паперак у яе агрубелых, патрэсканых ад працы за плітою руках было чатыры. Гэтыя крэдыткі яна кожны раз разглядала доўга і недаверліва, старанна разгортвала іх, потым амаль пяшчотна разгладжвала і нарэшце хавала ў жоўтую разную шкатулку, прывезеную з вёскі. Гэтая нязграбная драўляная скрыначка была яе галоўнаю таямніцаю, сэнсам усяго жыцця. Ключ ад шкатулкі яна клала ўночы пад падушку. Куды яна хавала яго ўдзень, ніхто ў доме не ведаў.

Такою была гэтая дзіўная чалавечая істота (назавём яе так, хоць менавіта чалавечыя рысы толькі цьмяна і прыглушана акрэсліваліся ў яе паводзінах), але, мабыць, толькі засланіўшыся шорамі і шчыльна замкнуўшы ўсе пачуцці, можна было вытрываць службу ў не менш дзіўным доме маладога барона Ф. Звычайна слугі вытрымлівалі напружаную атмасферу ў ім не даўжэй тэрміну, які належала працаваць па законе — ад заняцця пасады да звальнення пасля заканчэння вызначанага часу. Раздражнёны, узрушаны да істэрыкі тон задавала гаспадыня. Гэтая пераспелая дачка багатага эсэнскага

фабрыканта, якая пазнаёмілася на курорце з прыгожым маладым баронам (не вельмі радавітым і з пустою кішэняю), спешна ажаніла на сабе шмат малодшага за яе абаяльнага выглянцаванага шалапута-арыстакрата. Але ледзь мінуў мядовы месяц, як маладая ўжо мусіла прызнацца сабе, што мелі рацыю яе бацькі, якія хутчэй аддалі б перавагу больш саліднаму і дзелавому зяцю і таму былі супраць паспешнага шлюбу. Бо, не кажучы ўжо пра ўтоення даўгі, вельмі скора высветлілася, што муж хутка астыў і куды болей увагі звяртае на свае халасцяцкія забавы, чым на шлюбныя абавязкі; зусім нязлосны, нават дабрадушны, як і ўсе легкадумныя людзі, барон, аднак, не абцяжарваў сябе правіламі маралі, а да ўсякага разумнага змяшчэння капіталу гэты паўарыстакрат ставіўся з пагардаю, як да сведчання плебейскай вузкасці і скнарлівасці. Ён шукаў лёгкага жыцця, яна — трывалай, саліднай хатняй утульнасці, як у рэйнскіх мяшчан. Гэта абурала барона, а калі высветлілася, што, нягледзячы на яе багацце, любую больш-менш значную суму трэба выкленчаць у ашчаднай жонкі і да таго ж яна адмовілася выканаць яго самае моцнае жаданне — завесці скакавую канюшню, ён ужо не бачыў ніякіх падстаў лічыць сябе мужам гэтай нязграбнай касцістай жыхаркі паўночнай Германіі, чый гучны катэгарычны голас непрыемна рэзаў слых. Ён проста, як кажуць, даў ёй адстаўку і без грубасці, але вельмі рашуча аддаліў ад сябе абражаную жанчыну. Калі яна спрабавала папракаць яго, ён ветліва і, здавалася, нават спагадліва выслухоўваў яе, але варта было ёй скончыць сваю казань, як ён адмахваўся ад яе горкіх папрокаў, як ад цыгарэтнага дыму, і рабіў што хацеў. Гэтая бездакорная, амаль афіцыйная ветлівасць злавала расчараваную жанчыну болей, чым адкрытае супраціўленне. Супраць яго нязменна далікатнай, ніколі грубай, проста-такі вытанчанай ласкавасці яна была бяссільная і таму спаганяла назапашаны гнеў на другіх: усю

сваю — зрэшты, зусім зразумелую — злосць на бязвіннай чэлядзі. Вынікі не прымусілі сябе чакаць: за два гады ў яе змянілася цэлых шаснаццаць служанак, прычым змене адной з іх папярэднічала знявага дзеяннем, і толькі з дапамогаю вельмі значнай кампенсацыі ўдалося ўладзіць непрыемную справу.

У гэтай сямейнай буры толькі адна Крэсчэнца, як рамізічнікі конь пад праліўным дажджом, захоўвала несакрушальны спакой. Яна ніколі не станавілася на чый-небудзь бок, не цікавілася ніякімі зменамі вакол сябе і, мусіць, не заўважала, што ў чужых істот, з якімі яна дзяліла чалядню, раз-пораз мяняліся імёны, колер валасоў, пах цела і звычкі. Сама яна ні з кім не гаварыла і не звяртала ніякай увагі на сярдзітае груканне дзвярамі, на перарваныя абеды, істэрычныя прыпадкі і непрытомнасць. Яна дзелавіта і раўнадушна хадзіла з кухні на рынак і з рынку назад на кухню; тое, што адбывалася па-за гэтым трывала абгароджаным колам, не цікавіла яе. Быццам мерныя ўзмахі нястомнага цэпа, адзін за другім бясконцаю чарадою праходзілі яе дні; так пражыла яна два гады ў вялікім горадзе, без ніякіх прыгод, і нічога не змянілася ў яе маленькім унутраным свеце, толькі пачак сініх крэдытак у скрыначцы патаўшчэў на цэлую цалю, і калі Крэсчэнца пад канец года, паслініўшы палец, пералічвала паперкі, яна бачыла, што ўжо недалёка да заповітнай тысячы крон.

Але выпадак карыстаецца дыямантавым свердзелам, а лёс ведае мноства хітрасцей і нярэдка з самага неспадзяванага боку падступаецца да цвёрдакаменных, здавалася б, натур і трасе іх дашчэнту. Вонкавай зачэпкай для гэтай у жыцці Крэсчэнцы паслужыла акалічнасць, амаль гэтак жа прыкметная, як і яна сама: пасля дзесяцігадовага прамежку ўлады разважылі, што зноў прыйшоў час правесці перапіс насельніцтва, і ва ўсе дамы разаслалі вельмі доўгія і складаныя анкеты, каб атрымаць дакладныя звесткі аб жыхарах. Не разлічваю-

чы на чытэльнасць почырку і веданне арфаграфіі сваіх слуг, барон палічыў за лепшае асабіста запоўніць усе графы і таму паклікаў у свой кабінет і Крэсчэнцу. І вось калі яна, адказваючы на баронавы пытанні, назвала сваё імя, узрост і месца нараджэння, выявілася, што ён, заўзяты паляўнічы і сябар тамашняга памешчыка, часта біў казуль у гэтым глухім альпійскім кутку, і аднаго разу яго суправаджаў на паляванні цэлых два тыдні праваднік з яе роднае вёскі. А калі ў дадатак выявілася, што гэты самы праваднік даводзіцца Крэсчэнцы дзядзькам, а барон быў у дабрадушным настроі, то паміж імі з гэтай выпадковай нагоды завязалася доўгая размова, падчас якой яны зрабілі яшчэ адно дзіўнае адкрыццё, менавіта: у той самай гасцініцы, дзе Крэсчэнца працавала кухаркаю, барону аднаго разу падалі выдатна прыгатаваную аленіну; усё гэта, канечне, была драбязя, хоць і незвычайная з-за яе выпадковасці, але Крэсчэнцы, якая ўпершыню ўбачыла ў горадзе чалавека, знаёмага крыху з яе радзімаю, яна здалася проста цудам. Яна стаяла перад баронам уся чырвоная, усхвалявана-зацікаўленая, няўключна і задаволеная адварочвалася, калі ён жартаваў з ёю і, пераймаючы цірольскую гаворку, пытаўся, ці ўмее яна спяваць з пералівамі, як у Ціролі, і да таго падобнае. Нарэшце ён развесяліўся ад сваіх забавак і, па вясковай звычцы, шлёпнуў яе па цвёрдым азадку і з усмешкаю сказаў на развітанне:

— Ну, ідзі, слаўная Чэнці, і вось табе яшчэ дзве кроны за тое, што ты з Цылertаля.

Зразумела, гэтае здарэнне само па сабе не было ні рамантычным, ні значным. Але на прытупленыя, быццам дрымотныя на дне душы пачуцці Крэсчэнцы пяцімінутная размова з баронам уздзейнічала як камень, кінуты ў балота: толькі паволі, ляніва ўзнікалі кругі на паверхні, павольна, вельмі павольна і цяжка разыходзіліся яны, пакуль не дакрануліся да краю сьвядомасці. Упершыню за апошнія гады маўчання Крэсчэнца зноў

пагаварыла шчыра з чалавекам, і звышнатуральным здаўся ёй збег акалічнасцей, што гэты першы чалавек, з якім яна пагаварыла, жыве вось тут у мураваным хаосе і ведае яе горы і нават аднаго разу пакаштаваў прыгатаваную ёю аленіну. Да таго ж гэты бесцырымонны пляскач па азадку, які, згодна з правіламі вясковага абыходжання, абазначае нешта накшталт лаканічнага запытання-заляцання да дзяўчыны. І хоць дзёркая думка, што гэты элегантны знатны пан папраўдзе можа звярнуцца да яе з падобным запытаннем, і не прыходзіла ёй у галаву, але яго фамільярны жэст разбудзіў у ёй нейкія цьмяныя летуценні.

І вось гэтая выпадковая размова паслужыла штуршком да таго, што ў глыбіні душы ў Крэсчэнцы пачаўся рух, які паступова, пласт за пластом, захапіў яе ўсю і нарэшце спачатку ледзь прыкметна, а потым усё выразней выклікаў новае нязведанае пачуццё — так бяздомны сабака раптам інстынктыўна з усіх двухногіх стварэнняў, што мітусяцца вакол яго, выбірае адно і прызнае яго сваім гаспадаром; з гэтага часу ён бегае за тым, каго над ім паставіў лёс, добраахвотна падпарадкоўваецца яму, сустракае яго гучным брэхам, віляючы хвостом, і паслухмяна ходзіць за ім усюды па пятах. Тое ж адбылося і з Крэсчэнцай: у яе ўнутраны свет, надзейна абмежаваны дагэтуль толькі пяццю прывычнымі паняццямі — грошы, рынак, кухонная пліта, царква і ложак, — раптам уварвалася нешта новае, што ўладарна патрабавала сабе месца, а ўсё старое гвалтоўна адсоўвала ўбок. І як сяляне не любяць расставацца з добром, якое аднаго разу папала ў іх цвёрдыя рукі, так і Крэсчэнца прагна ўхапілася за гэтае новае пачуццё і глыбока схавала яго на дне сваёй дрымотнай свядомасці. Між іншым, гэтае пераўтварэнне выявілася не адразу, дый першыя адзнакі былі мала прыкметныя; напрыклад, яна чысціла вопратку і абутак барона з нейкім асаблівым, фанатычным стараннем, па-ранейшаму пакідаючы

вопратку і абутак баранесы пад нагляд пакаёўкі; яе часта бачылі ў калідоры і панскіх пакоях; пачуўшы шчоўканне замка ў дзвярах, яна хуценька падавалася ў пярэдняю — узяць у барона паліто і палку. З падвоеным стараннем завіхалася яна на кухні і нават, з вялікімі намаганнямі, пытаючы невядомай ёй дарогі ў прахожых, дабралася да галоўнага рынку, каб дастаць на смажаніну кавалак аленіны. І яшчэ яна пачала ўважлівай сачыць за сваім вонкавым выглядам.

Прайшло каля двух тыдняў, перш чым паказаліся першыя расткі, якія пусціла ў яе ўнутраным свеце новае пачуццё. І патрабаваўся не адзін тыдзень на тое, каб поруч з ім вырасла яшчэ адно пачуццё, якое неўзабаве набыло выразную форму і афарбоўку. Гэтым другім пачуццём, якое служыла як бы дапаўненнем да першага, была спачатку падсвядомая, а потым паступова непрыкрытая, гарачая нянавіць да баронавай жонкі, да жанчыны, якая мела права жыць у яго доме, спаць і размаўляць з ім і тым не менш не плаціла яму за гэта такую адданую пашаную, якую адчувала да яго сама Крэсчэнца. Ці таму, што яна міжвольна пачала прыглядвацца да сваіх гаспадароў і стала аднаго разу сведкам сямейнай сцэны, у час якой яе кумір быў агідна зняважаны жонкаю, ці таму, што пагардліва-халоднае абыходжанне са слугамі надзьмутаі паўночніцы было ўдвая нязносна Крэсчэнцы ў параўнанні з жартаўліваю фамільярнасцю барона, — так ці інакш, але гаспадыня, якая нічога не падазравала, пастаянна натыкалася на нейкае ўпартае процідзеянне Крэсчэнцы, на яе калючую, дрэнна прыхаваную варожасць. Так, баранесе прыходзілася сама мала два разы званіць, перш чым Крэсчэнца з наўмыснаю маруднасцю і яўнаю неахвотаю з'яўлялася па выкліку, пры гэтым яе энергічна прыўзнятыя плечы недвухсэнсава сведчылі аб гатоўнасці да рашучага адпору. Даручэнні і загады гаспадыні яна выслухоўвала ў панурым маўчанні, і баранеса ніколі не

ведала, ці правільна Крэсчэнца зразумела яе; калі ж яна, на ўсякі выпадак, паўтарала свае словы, тая ў адказ толькі сярдзіта ківала галавою або пагардліва кідала: «Ды ўжо чула!» Або калі трэба было ўжо ісці ў тэатр і баранеса нервова насілася па пакоях, раптам прападаў патрэбны ключ, а праз паўгадзіны яго нечакана знаходзілі ў якім-небудзь кутку. Калі баранесе прасілі што-небудзь перадаць ці званілі па тэлефоне, Крэсчэнца заўсёды забывала паведаміць пра гэта; на роспыты і папрокі яна, не выказваючы ніякага шкадавання, толькі адказвала са злосцю: «А я забылася!» У вочы гаспадыні Крэсчэнца ніколі не глядзела — можа, баялася выдаць сваю нянавісць.

Між тым сямейныя сваркі не спыняліся, і паміж мужам і жонкаю разыгрываліся ўсё больш цяжкія сцэны; магчыма, незразумелая злосць Крэсчэнцы часткова была прычынаю раздражняльнасці баранесы, якая расла дзень у дзень. Занадта працяглае дзявоцтва, якое разладзіла яе нервы, горыч ад халоднасці да яе барона, задзірлівыя варожыя паводзіны слуг — усё гэта прывяло да таго, што разнерваваная ўсё больш траціла кантроль над сабою. Дарэмна яе шпігавалі бромам і вераналам; штучна стрыманае ўзбуджэнне з падвоянаю сілаю прарывалася ў час сутычак, і ўсё заканчвалася істэрычнымі прыпадкамі і плачам, прычым ніхто не спагадаў ёй і нават не спрабаваў паказаць, што шчыра хоча ёй дапамагчы. Нарэшце доктар, да якога звярнуліся за парадаю, параіў ёй паехаць на два месяцы ў санаторый. Звычайна вельмі няўважлівы муж з такою раптоўнаю заклапочанасцю адобрыў гэтую прапанову, што баранеса, якою зноў авалодаў недавер, спачатку не згадзілася ехаць. Але ўрэшце яе ўсё-такі пераканалі; было вырашана, што пакаёўка паедзе з гаспадыняю, а Крэсчэнца застанеца адна на ўсю вялікую кватэру абслугоўваць барона.

Вестка, што клопаты пра гаспадара будуць давераны

ёй адной, уздзейнічала на непаваротлівы розум Крэсчэнцы як моцны ўзбуджальны сродак. Быццам усе жыццёвыя сокі гэтай жанчыны дагэтуль былі змешчаны ў чарадзейнай бутэлечцы, і цяпер, калі яе моцна страсянулі, з самых глыбін яе істоты, з самага дна, паднялася затоеная страснасць і цалкам перайначыла яе. Ранейшую няўключнасць як рукою зняло; ледзяны панцыр, які быццам скаваў яе, растаў, і рухі, хада ў яе сталі лёгкія і энергічныя. Наэлектрызаваная радаснаю весткаю, яна насілася па пакоях, бегала ўгору і ўніз па лесвіцы; не чакаючы распараджэнняў, памагала рыхтавацца да ад'езду, сама адна спакавала ўсе чамаданы і занесла іх у карэту. А ўвечары, калі барон вярнуўся з вакзала і, аддаючы Крэсчэнцы палку і паліто, з уздыхам палёгкі сказаў: «Шчасліва выправадзіў!», адбылося нешта небывалае. Раптам вакол шчыльна спіснутых губ Крэсчэнцы, якія дагэтуль, як у жывёл, ніколі не смяяліся, пачалося нейкае дзіўнае пацепванне, рот скрывіўся, расцягнуўся, і нечакана яе твар асвятліўся такою дурнаватаю, радаснаю, жывельна адкрытаю ўсмяшкаю, што барона гэта непрыемна ўразіла, і ён моўчкі, саромеючыся сваёй недарэчнай фамільярнасці, пайшоў да сябе ў пакой.

Але гэтая мімалётная збянтэжанасць хутка знікла, і ўжо ў бліжэйшыя дні абодва, гаспадар і служанка, аднадушна цешыліся чароўным адчуваннем спакою і прыемнай свабоды. Ад'езд баранесы як бы разагнаў навіслыя над домам навальнічныя хмары; вольны муж, шчасліва збаўлены ад пастаяннага абавязку даваць справаздачу пра ўсе свае ўчынкi, ужо ў першы вечар прыйшоў дадому вельмі позна, і маўклівая паслужлівасць Крэсчэнцы незвычайна кантраставала з вельмі ўжо шматслоўным прыёмам, які звычайна аказвала яму жонка. Крэсчэнца ў сваю чаргу з вялікім стараннем завіхалася ў гаспадарцы: уставала на досвітку, да бляску начышчала ручкі і клямкі, як заведзеная, скрэбла

і мыла, прыдумвала надзвычайна смачныя стравы, і ўжо ў першы дзень, за абедам, барон са здзіўленнем убачыў, што дзеля яго аднаго пастаўлены каштоўны сервіз са срэбра, які бралі з буфета толькі ў асабліва ўрачыстых выпадках. Барон наогул не вызначаўся ўважлівымі адносінамі да свайго атачэння, але і ён не мог не заўважыць клапатлівай, амаль пяшчотнай паслужлівасці гэтай дзіўнай істоты; а таму што з характару ён быў чалавек дабрадушны, то і не скупіўся на пахвалу. Ён хваліў прыгатаваныя ёю стравы, час ад часу звяртаўся да яе з прыветлівымі словамі, а калі аднаго разу раніцаю ў дзень баронавых імянін на стала з'явіўся цудоўны торт з яго ініцыяламі і гербам, высыпаным цукрам, ён весела засмяяўся і сказаў:

— Ты ж мяне зусім збалуеш, Чэнці! А што я буду рабіць, калі, не дай бог, зноў вернецца мая жонка?

Аднак барон яшчэ некалькі дзён стрымліваўся і не даваў сабе поўнай волі. Але потым ён па многіх прызнаках пераканаўся, што Крэсчэнца яго не выдасць, і завёў у доме дашлюбныя халасцяцкія парадкі. На чацвёрты дзень свайго саламянага ўдаўства ён паклікаў да сябе Крэсчэнцу і без доўгіх тлумачэнняў абыякавым тонам распарадзіўся, каб яна ўвечары падрыхтавала халодную вячэру на дзве асобы, а сама ішла спаць, — астатняе ён усё зробіць без яе. Крэсчэнца выслухала яго моўчкі, не маргнуўшы вокам; нельга было вызначыць, што яна зразумела сэнс яго слоў, што ён дайшоў да яе нізкага лба. Аднак вельмі хутка барон з вясёлым здзіўленнем пераканаўся, што Крэсчэнца добра ведала, што меў на ўвазе яе гаспадар, бо калі ён позна ўвечары вярнуўся з тэатра дадому з маладзенькай вучаніцай опернай студыі, то не толькі стол быў вытанчана сервіраваны і ўпрыгожаны кветкамі, але і ў спальні побач з яго ложкам быў падрыхтаваны нанач яшчэ адзін і госцю чакалі пантофлі і шаўковы шлафрок баранесы. Муж, які вырваўся на волю, мусіў міжвольна ўсміхнуцца, пабачыў-

шы такую выключную стараннасць служанкі. Усякая сарамлівасць перад гэтай вернай саўдзельніцай знікла сама па сабе, і ўжо раніцай ён паклікаў яе званком, каб яна памагла адзецца даме яго сэрца; гэта канчаткова замацавала іх маўклівую згоду.

Тады ж Крэсчэнца атрымала новае імя. Вясёлая баронава сяброўка, якая якраз у тыя дні развучвала партыю Эльвіры і жартам называла свайго палюбоўніка Дон Жуанам, аднаго разу з усмешкаю сказала яму: «Пакліч сюды сваю Лепарэлу!» Гэтае імя насмяшыла барона — бо яно ніяк не пасавала да сухарлявай ціролькі, — і з гэтага часу ён інакш не зваў яе, як Лепарэла. Крэсчэнца, упершыню пачуўшы непрывычнае слова, неўразумела падняла вочы, але, захопленая мілагучнасцю гэтага, хоць і незразумелага ёй імя, успрыняла перайменаванне з гордасцю, быццам ёй надалі ганаровае званне: кожны раз, калі барон весела клікаў яе новым імем, яе вузкія губы рассоўваліся, адкрываючы жоўтыя конскія зубы, і яна лісліва, быццам сабака, падыходзіла да свайго літасцівага ўладара, каб выслухаць яго загады.

Імя далі жартам, але будучая прымадонна і не падазравала, як беспамылкова трапна яна ахрысціла баронаву служанку і як надзвычай дакладна гэтае імя вызначала дзіўную істоту, бо высахлая векавуха, якая не знала кахання, — падобна супольніку Дон Жуана Дапонтэ¹, знаходзіла нейкую незразумелую радасць у прыгодах свайго гаспадара. Ці радавалася яна, што кожнае раніцы бачыла ложак ненавіснай гаспадыні раскінуты і зганьбаваны то адным, то другім маладым целам, ці ў ёй самой абуджаліся таемныя жаданні, але гэтая набожная, непрыступная старая векавуха з нейкаю шалёнаю гатоўнасцю памагала барону ў яго любімых прыгодах. Сама яна, змардаваная дзесяцігод-

---

¹ Аўтар лібрэта оперы «Дон Жуан» Моцарта.

дзямі цяжкай працы, даўно стала істотаю бясполаю і цяпер грэлася каля чужога агню, з пажадлівасцю зводніцы праводзячы позіркам да дзвярэй спальні спачатку першую, потым другую, а потым і трэцюю госцю: нібы пратрава, уздзейнічала на яе дрымотную свядомасць гэтая ўзбуджальная вострая атмасфера, гэтае далучэнне да баронавых любоўных уцех. Крэсчэнца сапраўды ператварылася ў Лепарэлу і стала такою ж разбітною, жваваю і кемліваю, як і яе жыццярадасны цёзка; у яе з'явіліся зусім новыя, нечаканыя рысы, як быццам яны выраслі ў гарачай атмасферы руплівага саўдзельніцтва, — мноства маленькіх хітрыкаў, знаходлівасць, нешта пранырлівае, цікаўнае, насцярожанае і дзёрзкае. Яна падслухоўвала каля дзвярэй, заглядвала ў замочную шчыліну, абшнарвала пакоі і ложка; учуўшы новую дзічыну, падштурхнутая дзіўным узбуджэннем, яна насілася ўгору і ўніз па лесвіцы, і мала-памалу гэтая вострая цікаўнасць, гэтае прагнае саўдзельніцтва ператварылі неадчувальную статую, якою яна здавалася дагэтуль, у нешта накшталт жывога чалавека. На здзіўленне ўсім суседзям, Крэсчэнца раптам зрабілася гаваркою: яна балбатала з пакаёўкамі, няўкладна жартавала з пашталёнам, на рынку ўступала ў размову з гандляркамі, а аднаго разу ўвечары, калі на дварэ ўжо патухлі ліхтары, служанкі ў доме насупраць пачулі дзіўнае мурлыканне, якое даносілася са звычайна маўклівага акна: няўмела, скрыпучым голасам Крэсчэнца напявала адну з тых песенек, якія ўвечары спяваюць цірольскія пастушкі на альпійскіх пашах; нязладжана, цяжка, быццам спатыкаючыся, вырывалася няхітрая мелодыя з неспрактыкаваных вуснаў, і ўсё-такі ў ёй чуваць было нешта замілаванае і далёкае. Упершыню з часу дзяцінства Крэсчэнца спрабавала спяваць, і гэтыя няўпэўненыя гукі, якія з цяжкасцю прабіваліся на святло з цемры страчаных гадоў, міжвольна бралі за сэрца.

Менш за ўсіх заўважаў перамену ў Крэсчэнцы ба-

рон — ненаўмысны віноўнік гэтага дзівоснага пераўтварэння, бо хто ж аглядваецца на свой цень? Ведаеш, што ён увесь час бяшумна ідзе за табою па пятах, калінікалі забягае наперад, быццам яшчэ неўсвядомленае жаданне, але як рэдка чалавек прыглядаецца да яго і спрабуе пазнаць самога сябе ў гэтым недарэчна перакручаным абліччы! Барон нічога не бачыў у Крэсчэнцы, акрамя таго, што яна заўсёды была гатовая да паслуг, маўклівая, надзейная і самазабыўна адданая. Ён асабліва цаніў якраз гэтую маўклівую заўсёднюю пачцівасць у самых рызыкаўных сітуацыях; часам спагадліва, быццам гладзіў сабаку, кідаў прыветлівае слова, іншы раз дазваляў сабе пажартаваць з ёю, нават гулліва тузаў за вуха, а то і дарыў крэдытку ці білет у тэатр — яму драбязя, якую ён, не раздумваючы, выцягваў з кішэні камізэлькі, а ёй — рэліквіі, якія яна свята захоўвала ў сваёй скрыначцы. Паступова ён прывык думаць услых пры Крэсчэнцы, даваў ёй усё больш складаныя даручэнні; і чым больш ён давяраў ёй, тым больш старанна і ўдзячна яна служыла яму. У яе ўсё мацней развіваўся нейкі дзіўны інстынкт, нешта падобнае на нюх ганчак — яна ўвесь час вынюхвала, высочвала і вышуквала самыя нязначныя баронавы жаданні і не толькі выконвала, але нават і папярэджвала іх; усё яе жыццё, уласныя планы і надзеі быццам перайшлі ў барона; яна на ўсё глядзела яго вачамі, слухала яго вушамі, дзяліла яго прыгоды і радасці ў нейкім амаль ненармальным натхненні. Яна ўся ззяла, калі гаспадар прыводзіў яшчэ адну новую жанчыну, і з яўным расчараваннем, амаль з крыўдаю ад няспраўджаных надзей сустракала яго, калі ён вяртаўся дадому без каханкі — яе калісьці сонны розум працаваў цяпер гэтак жа спрытна і імкліва, як раней працавалі толькі рукі, а ў вачах гарэў жывы, дапытлівы агеньчык. У загнанай, змардаванай цяжкаю працаю клячы абудзіўся чалавек, але чалавек цёмны, скрытны, хітры і небяспечны, поўны каварных намераў і гатовы на любыя інтрыгі.

Аднаго разу барон вярнуўся дадому раней звычайнага і са здзіўленнем спыніўся ў пярэдняй: што ён чуе? З кухні, дзе звычайна заўсёды панавала мёртвая цішыня, даносіліся цяпер дзіўныя галасы і смех. І вось ужо ў прачыненых дзвярах паказалася Лепарэла, збянтэжана і разам з тым задзірліва перабіраючы фартух.

— Прабачце, паночку, — сказала яна, утаропіўшы вочы ў падлогу, — у мяне тут сядзіць кандытарава дачка, прыгожая дзяўчына... яна так хоча з вамі пазнаёміцца.

Барон неўразумела паглядзеў на Крэсчэнцу, не ведаючы, ці злавацца яму на такое бессаромнае зводніцтва, ці пасмяяцца з яе празмернай стараннасці. Але мужчынская цікаўнасць перамагла, і ён сказаў:

— Ну добра, давай паглядзім на яе.

Дзяўчына — свежая шаснаццацігадовая бландзінка, якую Крэсчэнца паступова прывучыла да сябе ліслівымі словамі і ўгаворамі, — сапраўды часта паглядвала з паўдзіцячым захапленнем на эlegantнага франта: уся чырвоная ад збянтэжанасці, так што Крэсчэнцы ўвесь час прыходзілася падштурхоўваць яе ззаду, яна выйшла ў прыхожую і з сарамлівым хіхіканнем спынілася перад баронам. Той убачыў, што яна прыгожая, і прапанаваў разам выпіць чаю ў яго пакой. Дзяўчына не адважылася адразу пайсці ў пакой і азірнулася на Крэсчэнцу, але тая з незвычайнаю хуткасцю ўжо знікла на кухні, і ўцягнутай у прыгоду, счырванелай і ўсхваляванай дзяўчыне нічога не заставалася рабіць як прыняць небяспечнае запрашэнне.

Але прырода не робіць скачкоў: хоць пад уздзеяннем недарэчна скажонага пачуцця ў гэтай закасцянелай атупелай істоце і абудзілася нешта падобнае на духоўнае жыццё, усё-такі не прывучанае да працы мысленне не ўмела глядзець у будучыню і, як у жывёл з іх недальнабачным інстынктам, адгукалася толькі на непасрэдняя раздражняльнікі. Замураваная ў сваім імкненні ва

ўсім службыць абагаўлёнаму гаспадару, Крэсчэнца зусім забылася пра баранесу. Тым жажлівей было абуджэнне: як гром сярод яснага неба прагучалі словы барона аднаго разу раніцаю, калі ён, хмурны і сярдзіты, трымаючы ў руцэ пісьмо, змрочна аб'явіў ёй, каб яна прыбрала ў кватэры, бо заўтра яго жонка вяртаецца з санаторыя. Крэсчэнца збялела і застыла на месцы з раззяўленым ротам: страшная навіна як нажом разанула па сэрцы. Яна нічога не магла сказаць і толькі вытарашчыла вочы, быццам не зразумела барона. І такі моцны страх, такая распач былі напісаны ў яе на твары, што барон палічыў патрэбным крыху супакоіць яе:

— Ты, я бачу, таксама не вельмі радаея, Чэнці, — сказаў ён. — Але тут ужо нічога не зробіш.

На акамянелым твары з'явіліся адзнакі жыцця, было відаць, што нешта падымалася з самых глыбін яе істоты, з неймаверным намаганнем прабівалася наверх, паволі, быццам выштурхнутае страшэннае спазмае сэрца, падступала да горла. Змярцвелыя шчокі афарбаваліся ў барвовы колер. Нарэшце кадык сутаргава задрыжаў, і праз сціснутыя зубы глуха вырвалася:

— А можна было б... было б... што-небудзь і зрабіць.

Быццам смяротны стрэл выбухнулі гэтыя словы. І такую злосцю, такую хмурнае рашучасцю перакрываўся твар Крэсчэнцы, што барон здрыгануўся і міжвольна, здзіўлены, зрабіў крок назад. Але Крэсчэнца ўжо павярнулася да яго спінаю і пачала з такою сутаргавае стараннасцю шараваць медную ступку, нібы хацела пераламаць сабе ўсе пальцы.

Пасля прыезду баранесы ў доме зноў паднялася бура — грукалі дзверы, па пакоях быццам гуляў вецер, праганяў узніклы тут у адсутнасць гаспадыні дух мірнай утульнасці і любоўных уцех. Відаць, ашуканая жанчына даведалася ад суседзяў ці з ананімных пісем, як бессаромна барон злоўжыў правам гаспадара дома, а мо яе пакрыўдзілі непрытоеная прыкрасць і раздраж-

ненне, з якімі ён яе сустрэў, — так ці інакш, але двухмесячнае лячэнне ў санаторыі, здавалася, мала памагло яе звышнапружаным нервам, бо, як і раней, істэрычныя прыпадкі рэгулярна змяняліся пагрозамі і агіднымі сцэнамі. З кожным днём адносіны паміж мужам і жонкаю пагаршаліся. Некалькі тыдняў барон яшчэ стойка вытрымліваў люты націск папрокаў, адбіваў яго выпрабаванаю зброяю: як толькі жонка пачынала пагражаць разводам або абяцала напісаць пра ўсё бацькам, ён рабіўся вытанчана-ветлівым і даваў няпэўныя абяцанні. Але яго бяздушная халодная абыякавасць толькі павялічвала хваравітую нервовасць адзінокай жанчыны, якая ўвесь час адчувала затоеную варожасць акружэння.

Крэсчэнца зноў замкнулася ў каменным маўчанні. Але цяпер гэтае маўчанне было агрэсіўным і небяспечным. У дзень прыезду баранесы яна ўпарта не выходзіла з кухні, а калі тая сама паклікала яе да сябе, то Крэсчэнца нават не прывіталася з гаспадыняю. Уцягнуўшы галаву ў прыўзнятыя плечы, яна стаяла як статуя і так сярдзіта адказвала на пытанні, што баранеса нарэшце страціла цярылівасць і адварнулася; яна не бачыла, што Крэсчэнца кінула ёй у спіну шалёны позірк, поўны лютай нянавісці, якая сабралася за ўвесь час. Зварот гаспадыні пазбавіў яе ўсіх набытых правоў, яна адчувала сябе абакрадзенаю ў найлепшых пачуццях, несправядліва ўніжанаю; пасля радаснага самаадданага служэння гаспадару яе зноў спіхнулі на кухню, да пліты, пазбавілі такога блізкага імя «Лепарэла». Барон прадбачліва асцерагаўся выказаць пры жонцы сваю прыхільнасць да Крэсчэнцы. Але часам, знясілены ад чарговай сямейнай сцэны, адчуваючы патрэбнасць адвесці душу, ён у пошуках спачування ўпотаі прабіраўся да яе на кухню, садзіўся на драўляны табурэт і са стогнам казаў:

— Я болей не магу.

Гэтыя хвіліны, калі абагаўлёны ёю гаспадар шукаў тут прытулку ў сваёй бядзе, былі найвышэйшым шчасцем для Лепарэлы. Яна не адважвалася вымавіць ні слова ў адказ ці ў суцяшэнне: моўчкі, паглыбленая ў сябе, яна сядзела, толькі калі-нікалі ўзнямала вочы і накіроўвала тужлівы пакутлівы позірк на свайго заняволенанага бога, і гэтае няное спачуванне суцяшала барона. Але варта было яму пайсці з кухні, як твар яе зноў крывіўся ад гневу і цяжкія рукі раз'юшана малацілі па мясе ці, адводзячы душу, церлі каструлі і серабро.

Атмасфера ў доме рабілася ўсё больш удушлівай, і нарэшце ўзнялася навальніца: барон, які доўга і цярпліва, з прытворнаю пакораю вінаватага школьніка слухаў вечныя жончыны папрокі, раптам не вытрымаў і вылецеў з пакоя, з усяе сілы грукнуўшы дзвярамі.

— З мяне хопіць! — крыкнуў ён такім аглушальным голасам, што ў доме аж зезвінелі шыбы. Счырванелы ад шаленства, не валодаючы сабою, ён ускочыў на кухню і загадаў трапяткой, як туга нацягнутая цеціва, Крэсчэнцы: — Зараз жа ўпакуй мой чамадан і дастань стрэльбу! Я на тыдзень паеду на паляванне. У такім пекле сам чорт не вытрымае! Пара пакласці гэтаму канец.

Крэсчэнца з захапленнем глядзела на яго: цяпер ён зноў быў гаспадар! Хрыплы смяшок вырваўся ў яе з глоткі:

— Праўда, паночку, пара пакласці канец.

І з ліхаманкаваю стараннасцю, лётаючы як ашалелая па пакоях, яна выцягвала з шаф, брала са сталаў патрэбныя рэчы; кожны нерв гэтай грубай істоты дрыжаў ад нястрымнага хвалявання. Потым яна сама занесла ў карэту чамадан і стрэльбу. Барон хацеў падзякаваць ёй за стараннасць, але, зірнуўшы на яе твар, спалохана адвёў убок вочы: на яе сціснутых губах зноў гуляла тая самая каварная ўсмяшка, якая так страшыла яго ў апошні час. Міжвольна ён уявіў сабе драпежную

жывёліну, якая падкралася да ахвяры і гатова скочыць. Але адразу ж твар Крэсчэнцы набыў ранейшы выгляд, і яна толькі шапнула яму хрыпла, амаль з абразліваю фамільярнасцю:

— Едзьце, паночку, на здароўе, а я ўжо ўсё зраблю.

Праз тры дні барона тэрміновай тэлеграмай выклікалі з палявання дадому. На вакзале яго сустрэў стрыечны брат. З першага позірку на ўсхваляваны, разгублены сваякоў твар устрывожаны барон зразумеў, што здарылася няшчасце. Пасля некалькіх асцярожных падрыхтоўчых слоў той паведаміў, што баронаву жонку знайшлі раніцаю мёртваю ў ложку, а ўвесь пакой быў напоўнены пахам свяцільнага газу. На жаль, працягваў стрыечны брат, няшчасны выпадак выключаецца, бо цяпер, у маі, газаваю печкаю ніхто не карыстаўся; факт самагубства пацвяджаецца яшчэ і тым, што бедная жанчына прыняла нанач веранал. Да таго ж Крэсчэнца, кухарка, засведчыла, што яна чула, як гаспадыня ўночы выходзіла ў пярэднюю, відаць, каб адкрыць старанна закручаны газавы кран. З улікам гэтага сведчання доктар паліцэйскага ўпраўлення, якога выклікалі на месца здарэння, выключыў магчымасць няшчаснага выпадку, і ў пратаколе запісалі, што прычына смерці — самагубства.

Барона кінула ў дрыжыкі. Калі стрыечны брат паведаміў пра сведчанне Крэсчэнцы, у яго адразу пахаладзелі рукі: непрыемнае, брыдкае пачуццё, як рвота, падступіла да горла. Але ён намаганнем волі заглушыў гэтую страшэнную здагадку і разам са стрыечным братам пакорна паехаў дадому. Цела нябожчыцы ўжо забралі; у гасцінай, са змрочнымі, варожымі тварамі, сядзелі сваякі; іх спачуванне было халоднае, як лязо нажа. Яны палічылі неабходным асуджальным тонам напамінь яму, што «скандал», на вялікі жаль, замяць не ўдалося,

бо пакаёўка раніцаю выбегла на лесвіцу і закрычала немым голасам: «Гаспадыня забіла сябе!» Пахаванне будзе ціхае — зноў бліснула халоднае лязо нажа, — бо, на жаль, усялякія чуткі ўжо раней выклікалі ў людзей непажаданую цікаўнасць.

Хмурны, маўклівы барон няўважліва слухаў, не падымаючы вачэй; толькі адзін раз ён міжвольна паглядзеў на зачыненыя дзверы ў спальню, але адразу ж пахлавіва адвёў вочы ўбок. Ён хацеў дадумаць да канца нейкую неадчэпную пакутлівую думку, але пустыя і непрыязныя словы сваякоў не давалі яму сабрацца з думкамі. Яшчэ з паўгадзіны вакол яго стаялі чорныя фігуры і нешта балбаталі, потым яны, адна за адною, развіталіся і пайшлі. Ён застаўся адзін у апусцелым цемнаватым пакоі, быццам аглушаны ўдарам, адчуваючы боль у скронях і слабасць ва ўсім целе.

У дзверы пастукалі. Ён спалохана здрыгануўся і крыкнуў: «Заходзьце!» І вось за яго спінаю нерашуча зашаркалі крокі, цяжкія, добра знаёмыя крокі. Барону раптам зрабілася жудасна; шыя была як у цісках, а па скуры, ад скроняў да каленяў, пабеглі мурашкі. Ён хацеў павярнуцца, але мышцы не слухаліся яго. Так ён і застаўся стаяць пасярод пакоя, дрыжучы, апусціўшы нягнуткія, быццам скамянелыя рукі, не могучы вымавіць хоць адно слова і разам з тым добра разумеючы, якое яўнае прызнанне віны хаваецца ў гэтай маладушнай нерухомасці. Але дарэмна спрабаваў ён страпянуцца — мышцы яго не слухаліся. І тут ён пачуў голас, які сказаў самым роўным, самым сухім, абыякавым і дзелавітым тонам:

— Я толькі хацела папытацца — дома будзеце абедаць ці пойдзеце куды?

Барон дрыжаў усё мацней і мацней, жалезны холад ужо сціскаў грудзі; тры разы разяўляў ён рот, каб адказаць, і нарэшце ледзь выціснуў з сябе:

— Не, абеду не трэба.

Крокі зашаркалі і аддаліліся; ён не знайшоў у сабе сілы павярнуцца. І раптам здранцвенне пакінула яго; ён перасмыкнуўся ўсім целам, нібы ад агіды ці сутаргі, кінуўся да дзвярэй і дрыготкаю рукою павярнуў ключ: толькі б гэтыя крокі болей не набліжаліся да яго! Потым ён упаў у крэсла, каб адолець думку, якая з'явілася ў яго, якую яму не хацелася думаць і якая ўсё-такі, халодная і ліпкая, як слімак, зноў і зноў упаўзла ў свядомасць. І гэтая неадчэпная думка, якая выклікала ў яго агіду, прыкрая, слізкая, неадольная, цалкам завадала ім і не пакідала яго ўсю доўгую, бяссонную ноч і ўвесь наступны дзень, — нават у час пахавання, калі ён, увесь у чорным, моўчкі стаяў каля труны.

На другі дзень пасля пахавання барон паспешна пакінуў горад: вельмі ўжо нязносныя былі яму цяпер твары знаёмых, на якіх сярод выказванняў спачування ён лавіў (ці мо яму гэта толькі мроілася?) нейкі дзіўна пільны, падазроны, як у інквізітара, выраз. І нават нежывыя рэчы глядзелі злосна і з папрокам: уся мэбля ў кватэры і асабліва ў спальні, дзе, здавалася, яшчэ не вытхнуўся салаткаваты пах газу, гнала яго прэч, ледзь толькі ён спрабаваў прачыніць дзверы. Але самым пакутлівым кашмарам, у сне і наяве, была для яго халодная, непарушная абыякавасць былой даверанай, якая хадзіла па апусцелым доме, быццам нічога і не здарылася. З той хвіліны, як стрыечны брат на вакзале назваў яе імя, барон страшэнна баяўся сустрэцца з ёю. Варта яму было пачуць яе крокі, як ён бянтэжыўся: ён не мог яе болей бачыць, не мог выносіць вялага шаркання яе хады, яе халоднага, нямога спакою. Яго нудзіла ад адной толькі думкі аб Крэсчэнцы, аб яе скрыпучым голасе, тлустых валасах, аб яе тупой, жывёльнай, бязлітаснай бяздушнасці, і, калі ён злаваўся на яе, то адначасова злаваўся і на самога сябе за тое, што яму не хапае сілы разарваць гэтыя ланцугі, скінуць пятлю, якая душыла яго за горла. Ён бачыў толькі адно вый-

сце: уцячы. Тайком, не сказаўшы Крэсчэнцы ні слова, ён сабраў чамаданы, а ёй пакінуў наспех напісаную запіску, што ён паехаў да сяброў у Карынтыю.

Барон адсутнічаў усё лета. Толькі адзін раз ён мусіў тэрмінова вярнуцца на некалькі дзён у Вену, каб уладзіць спадчынныя справы; але ён палічыў за лепшае спыніцца ў гасцініцы і нават не паведаміў пра свой прыезд Крэсчэнцы, якая, як крумкач, сядзела і чакала яго дома. Яна так і не даведалася, што ён у горадзе, бо ні з кім не размаўляла. Панурая, яна, як сыч, дзень за днём нерухома сядзела на кухні і нічога не рабіла; два разы на тыдні хадзіла ў царкву, а не раз, як раней; атрымлівала праз баронавага паверанага распараджэнні і грошы на выдаткі; пра яго самога яна не чула нічога. Ён не пісаў, нічога не прасіў ёй перадаць. І яна моўчкі чакала; твар у яе змарнеў, рухі зноў сталі нязграбныя; і так яна чакала і чакала, тыдзень за тыднем, у нейкім дзіўным акасцяненні.

Увосень неадкладныя справы не дазволілі барону болей зацягваць свой адпачынак — ён мусіў вярнуцца дадому. На парозе дома барон нерашуча спыніўся. За два месяцы, якія ён правёў сярод блізкіх сяброў, шмат што амаль забылася; але цяпер, калі ён мусіў яшчэ раз сутыкнуцца са сваім кашмарам, а можа, і сваёю хаўрусніцаю, ён зноў адчуў тую ж моташную сутаргавую цяжкасць у грудзях. Паволі падымаўся ён па лесвіцы, і з кожным крокам нябачная рука ўсё бліжэй падбіралася да горла. А калі ён дайшоў да сваіх дзвярэй, яму патрабавалася ўся яго воля, каб прымусіць анямелыя пальцы павярнуць ключ у замку.

Крэсчэнца, як толькі пачула шчоўканне замка, здзіўленая выбегла з кухні. Ubачыўшы барона, яна збялела і застыла на месцы, але ў тую ж хвіліну, як бы хочучы схваць твар, нагнулася за чамаданама. Прывітацца з ім яна забылася. Ён таксама не сказаў ні слова. Моўчкі занесла яна яго чамадан, моўчкі ішоў за ёю

следам і ён. Моўчкі чакаў, гледзячы ў акно, пакуль яна не выйшла з пакоя. Потым паспешна замкнуў дзверы.

Так яны сустрэліся пасля двухмесячнай адсутнасці барона.

Крэсчэнца чакала. Чакаў і барон — ці пройдзе пацупцё халоднага жаху, якое авалодвала ім пры яе з'яўленні. Але яно не праходзіла. Ён яшчэ не бачыў яе, толькі чуў крокі ў калідоры, а яму ўжо рабілася пагана. Раніцаю, не дакрануўшыся да снадання, ён паспешна ўцякаў з дому і вяртаўся позна ўвечары — толькі б не бачыцца з ёю. Два, тры даручэнні, без якіх нельга было абысціся, ён даваў, адварнуўшы твар убок. Яму было пакутліва дыхаць адным паветрам з гэтым злавесным прывідам.

Крэсчэнца моўчкі сядзела ўвесь дзень на кухні на драўляным табурэце. Сабе яна болей не гатавала нічога. Есці ёй не хацелася, людзей яна пазбягала. Яна адно сядзела і пакорна чакала, быццам пабіты сабака, які ведае, што ён зрабіў нядобра, і чакае, калі гаспадар зноў свісне. Яе неразвіты розум дакладна не ўсведамляў, што адбылося; пакутавала яна моцна толькі таму, што гаспадар, яе бог, пазбягаў яе, не хацеў яе паслуг.

На трэці дзень пасля баронавага звароту ў дзвярах пазванілі. На парозе стаяў сівы паважны мужчына, гладка паголены, з чамаданам у руцэ. Крэсчэнца хацела выправадзіць яго. Але незнаёмы настойліва патрабаваў, каб яна паведаміла пра яго гаспадару, і растлумачыў, што ён новы слуга і што пан барон загадаў яму прыйсці ў дзесьць гадзін. Крэсчэнца збялела як крэйда і на хвіліну знерухомела на месцы; рука з растапыранымі пальцамі засталася ў паветры. Потым рука ўпала, як падстрэленая птушка.

— Ідзіце самі, — буркнула яна здзіўленаму госцю і пайшла на кухню, грукнуўшы дзвярамі.

Новы слуга застаўся. Цяпер барон мог не гаварыць Крэсчэнцы ні слова, усе распараджэнні ён аддаваў ёй

праз спакойнага, пажылога камердынера. Пра тое, што рабілася ў доме, яна не ведала, усё кацілася паверх яе, як халодная хваля цераз камень.

Так прайшло два тыдні. За гэты час Крэсчэнца за-
чахла, як ад цяжкай хваробы: шчокі ўваліліся, валасы
на скронях ураз пасівелі. Яна быццам скамянела. Амаль
заўсёды сядзела яна, як статуя, на сваім табурэце, ута-
ропіўшы пусты позірк у пустое акно; калі ж бралася за
работу, то рабіла ўсё з такою лютасцю, нібы спаганяла
на кімсьці сваю злосць.

Але праз два тыдні неяк раніцаю камердынер увай-
шоў у пакой барона, і той, па сціплай чакальнай позе
слугі, адразу зразумеў, што ён жадае паведаміць яму
нешта важнае. Камердынер ужо і раней скардзіўся на
няўжыўчывы характар «цірольскага цельпука», як ён
пагардліва зваў Крэсчэнцу, і прапаноўваў звольніць
яе. Тады гэтыя словы чамусьці непрыемна ўразілі баро-
на, ён прапусціў іх міма вушэй, і камердынер з пакло-
нам пайшоў. Але на гэты раз ён упарта настойваў на
сваім і нарэшце, неяк дзіўна, амаль збянтэжана, запі-
наючыся, прызнаўся: хай пан барон не смяецца з яго...
але ён не ведае... як гэта інакш сказаць... ён баіцца
яе. Гэтая замкнутая злосніца проста нязносна, і пан
барон нават не падазрае, якога небяспечнага чалавека
трымае ў сваім доме.

Барон міжвольна ўздрыгнуў і спытаўся, што ён мае
на ўвазе і што хоча гэтым сказаць. Камердынер адказаў
унікліва: нічога пэўнага ён сказаць не можа, але пера-
кананы, што гэтая асоба — шалёны звер, ад якога ўсяго
можна чакаць. Учора, калі ён павярнуўся да яе, каб
аддаць распараджэнне, ён выпадкова перахапіў яе по-
зірк... канечне, пра позірк шмат чаго не скажаш, але яму
здалося, што яна гатова была ўчапіцца яму ў горла.
І з таго часу ён баіцца яе, баіцца дакрануцца да яды,
якую яна гатуе.

— Пан барон не ведае, які гэта небяспечны чала-

век, — сказаў ён у заключэнне. — Яна ўсё маўчыць, нічога не гаворыць, але, паверце мне, — такая і забіць можа.

Барон уздрыгнуў і спалохана паглядзеў на абвінаваўцу. Няўжо ён ведае што-небудзь дакладна? Няўжо хто-небудзь падзяліўся з ім падазрэннем? Ён адчуў, як задрыжалі пальцы, і паспешна адклаў убок цыгару, каб трапяткі струмень дыму не выдаў яго хвалявання. Але на твары старога слугі ён не прачытаў ніякай задняй думкі, ён нічога не ведае. Барон марудзіў з адказам. Нарэшце, набраўшыся смеласці і паддаючыся нявыказанаму жаданню, ён сказаў:

— Пачакай яшчэ крышку. Але калі яна зноў няветліва абыдзеца з табою, ты проста скажы ёй ад майго імя, што яна звольнена.

Камердынер пакланіўся і выйшаў з пакоя, а барон, з палёгкаю ўздыхнуўшы, адкінуўся на спінку крэсла. Усякі ўспамін аб гэтай таемна-небяспечнай істоце псаваў яму настрой на цэлы дзень. Лепш за ўсё будзе, разважаў ён, расстацца з ёю, калі яго не будзе дома, скажам, на Каляды — адна толькі думка пра жаданае збаўненне выклікала ў яго непадробнае задавальненне. «Так, так, лепш за ўсё на Каляды, калі мяне не будзе дома», — казаў ён самому сабе.

Але ўжо назаўтра, ледзь толькі ён устаў з-за стала і вярнуўся ў свой пакой, у дзверы пастукалі. Рассеяна адарваўшы вочы ад газеты, ён прабурчаў: «Заходзьце!» І вось пачулася цяжкае шарканне ненавісных крокаў, якія ўвесь час сніліся яму. Калі Крэсчэнца, худая, уся ў чорным, увайшла ў пакой, барон жажнуўся: на яго глядзеў абцягнуты скураю, бледны як палатно твар, хутчэй падобны на гіпсавую маску нябожчыка. Убачыўшы, што яна пакорліва спынілася на краі дывана, барон, разам са страхам, адчуў і нешта накшталт жалю да гэтай душэўна растаптанай істоты. І каб схаваць міжвольную збянтэжанасць, ён прыкінуўся, што нічога не ведае.

— Ну, што табе, Крэсчэнца? — спытаўся ён. Аднак, наперакор яго намеру, бадзёрага, сардэчнага тону не атрымалася, пытанне прагучала холадна і злосна.

Але Крэсчэнца стаяла нерухома, утаропіўшы вочы ў падлогу. Нарэшце яна прагаварыла адрывіста, быццам нагою штосьці адштурхоўвала ад сябе:

— Камердынер звольніў мяне. Ён сказаў, што вы распарадзіліся даць мне разлік.

Барон, непрыемна ўражаны, устаў з места. Ён не чакаў, што гэта здарыцца так хутка. Не ведаючы, што адказаць, ён пачаў заіклівым голасам гаварыць наўгад першае, што яму прыйшло ў галаву: што ўсё было крыху перавялічана, што ёй трэба лепш ладзіць з другімі слугамі, і таму падобнае глупства.

Але Крэсчэнца нерухома стаяла перад ім, не адводзячы вачэй ад дывана. Са злоснаю ўпартасцю, з прыўзнятымі плячамі і нізка апушчанаю галавою, быццам бык з настаўленымі рагамі, яна як бы не чула прымірэнчых баронавых слоў і чакала аднаго слова — але гэтага слова не было. І калі ён стомлена змоўк, адчуваючы прыкрасць ад таго, што яму прыходзіцца разыгрываць непрывабную ролю ашуканца перад служанкаю, Крэсчэнца зацята маўчала. Нарэшце яна вымавіла з намаганнем:

— Я толькі хацела ведаць: пан барон сам даў даручэнне Антону звольніць мяне?

Пытанне прагучала жорстка, раздражнёна, груба. Барон, і так ужо расхваляваны ў глыбіні душы, адхіснуўся, нібы яго штурхнулі ў грудзі. Што гэта — пагроза? Яна кідае яму выклік? І адразу ўся яго маладушнасць, увесь яго жаль як рукою зняло. Агіда і нянавісць, якія доўга збіраліся ў ім, прарваліся ў гарачым жаданні раз і назаўсёды пакласці ўсяму гэтаму канец. Ён раптам крута перамяніў тон і з тою дзелавітаю халоднасцю, да якой яго прывучыла служба ў міністэрстве, суха пацвердзіў: так, так, зусім правільна, ён сапраўды дазволіў

камердынеру самастойна вырашаць усе гаспадарчыя справы. Ён асабіста, вядома, жадае ёй добра і нават паспрабуе адмяніць звальненне. Але калі яна і далей будзе ўпарціцца і не хоча жыць у згодзе з Антонам, то ён, так, ён вымушаны адмовіцца ад яе паслуг.

Барон змоўк і, сабраўшы ўсю сваю волю, утаропіў у Крэсчэнцу строгі, рашучы позірк з цвёрдым намерам не даць сябе запалохаць якім-небудзь скрытым намёкам ці фамільярным словам.

Але ў вачах Крэсчэнцы, якія яна нясмела падняла на барона, не было і ценю пагрозы: так глядзіць смяротна паранены звер, калі на яго з-за кустоў кідаецца зграя ганчакоў.

— Дзякуй... — сказала яна ледзь чутна. — Я пайду... я не буду болей дакучаць пану барону...

І, згорбленая, не аглядаючыся і цяжка цягнучы нягнуткія нязграбныя ногі, яна павольна выйшла з пакоя.

Увечары, прыйшоўшы з тэатра, барон падышоў да пісьмовага стала, каб прагледзець пошту, і раптам заўважыў нейкі незнаёмы чатырохвугольны прадмет. Ён запаліў лямпу і ў яе святле пазнаў драўляную шкатулку, якія робяць вясковыя майстры. Яна не была замкнёная, і барон адчыніў яе: там, у бездакорным парадку, ляжалі несамавітыя падарункі, якія Крэсчэнца атрымала ад яго за ўвесь час: некалькі паштовак, пасланных з палявання, два білеты ў тэатр, сярэбраны пярсцёнак, крэдыткі, складзеныя акуратным прамавугольнікам, і маментальная фатаграфія, зробленая ў Ціролі дваццаць гадоў назад; Крэсчэнцу, відаць, спалохла ўспышка магнію, і на здымку позірк у яе быў такі ж змучаны і пабіты, як сёння ў час іх развітання.

Крыху азадачаны, барон адсунуў убок шкатулку і выйшаў у калідор, каб спытацца ў камердынера, чаго гэта рэчы Крэсчэнцы апынуліся ў яго на стале. Камердынер ахвотна пайшоў за сваім ворагам, каб атрымаць

патрэбныя тлумачэнні. Але Крэсчэнцы не было ні на кухні, ні ў пакоях. І толькі назаўтра, калі ў рубрыцы здарэнняў ранішняй газеты з'явілася паведамленне, што жанчына гадоў пад сорок кінулася ў ваду з моста цераз Дунайскі канал і пакончыла жыццё самагубствам, яны абодва зразумелі, што не трэба болей пытацца, куды дзелася Лепарэла.

МЕНДАЛЬ-БУКІНІСТ

Я зноў быў у Вене і аднаго разу ўвечары, вяртаючыся дадому з гасцей, на гарадской ускраіне нечакана трапіў пад праліўны дождж, які сваім мокрым бізуном хутка заганяў людзей у пад'езды і пад карнізы; я і сам кінуўся шукаць выратавальнага прыстанішча. На шчасце, у Вене на кожным рагу вас чакае кавярня, і я ў прамоклым капелюшы і наскрозь мокрай адзежы ўбег у бліжэйшую, якая была цераз вуліцу. Гэта была самая звычайна, як усюды на ўскраіне, кавярня старавенскага патрыярхальнага тыпу, без аркестра і другіх запазычаных у Германіі модных прынад, якімі выхваляліся кавярні ў цэнтры горада; наведнікаў было вельмі многа — простыя людзі, якія налягалі больш на газеты, чым на пірожныя. Нягледзячы на тытунёвы дым, які шызымі спіралямі пранізваў і без таго задушлівае паветра, у кавярні было чыста дзякуючы яўна новай плюшавай абіўцы на сядзеннях і бліскучай алюмініевай касе; у спешцы я нават не патурбаваўся паглядзець на шылду — ды і навошта? Я сагрэўся і, сядзячы за сталом, нецярыліва паглядваў на вокны, зацягнутыя блакітнаю ліўневаю сеткаю, — ці скоро захочацца нязноснаму дажджу прасунуцца на некалькі кіламетраў далей.

Дык вось я сядзеў у поўнай бяздзеінасці, і паступова мною авалодала тая размораная лянота, якую, як наркоз, нябачна выпраменьвае кожная сапраўдная венская кавярня. Рассеяна разглядваў я твары наведнікаў, якія здаваліся зямлістымі ў штучным святле пракуранага памяшкання, глядзеў, як касірка механічна адпускала кельнеру цукар і лыжачку да кожнага кубка кавы,

несвядома і паўдрымотна чытаў нудныя плакаты на сценах і адчуваў амаль асалоду ад гэтага атупення. Але раптам, па якойсьці незразумелай прычыне, я прачнуўся з гэтае паўдрымоты; нейкі ўнутраны неспакой прымусіў мяне насцярожыцца, нібы глухі зубны боль, калі яшчэ нельга вызначыць, які зуб ные — уверсе ці ўнізе, злева ці справа; я толькі адчуваў няяснае хваляванне, нешта накшталт душэўнай трывогі. Бо — сам не ведаю чаму — я раптам пранікся ўпэўненасцю, што я быў тут шмат гадоў назад і звязаны нейкімі ўспамінамі з гэтымі сценамі, крэсламі, сталамі, з гэтым чужым пракурадымленым памяшканнем.

Але чым болей намагаўся я авалодаць успамінам, тым каварней ён ад мяне выслізгваў — як медуза, мільгала яго няпэўнае святло дзесьці далёка ў глыбіні свядомасці, і ўсё ж яго не вывудзіць і не схопіць. Дарэмна ўтаропліваў я позірк у кожную рэч абсталявання; сёе-тое, вядома, мне было незнаёмае, напрыклад, каса з бразгатлівым аўтаматычным лічыльнікам, карычневая, пад палісандр, панель на сценах — усё гэта з'явілася, мусіць, пазней. І ўсё-такі, усё-такі я быў тут дваццаць гадоў назад, а мо і раней, тут нябачна прысутнічала, прытаілася, як цвік, убіты ў дрэва, частачка майго даўно забытага «я». Напружана ўглядаўся я ў тое, што было ў памяшканні вакол мяне, і ў тое, што было ўнутры мяне, але, што за чорт! я не мог злавіць зніклы, утоплены ўнутры мяне самога ўспамін.

Я злаваўся, як злуешся кожны раз, калі якая-небудзь няўдача выяўляе недастатковасць і недасканаласць нашай духоўнай сілы. Але ўсё-такі я не траціў надзеі авалодаць нарэшце гэтым успамінам. Я ведаў, што дастаткова нязначнай зачэпкі, бо памяць у мяне мае дзіўную ўласцівасць, адначасова і добрую, і кепскую; яна і капрызная, і разам з тым незвычайна надзейная. Яна здольная паглынаць самыя важныя падзеі і твары, прачытанае і перажытае, і нічога не вяртае з цёмнага

бяздоння без прымусу, па адным толькі патрабаванні волі. Але варта мне наткнуцца на самы нязначны намёк, паштоўку з малюнкам, знаёмы почырк на канверце ці пажоўклую газету, і адразу ж забытае выплыве са змрочнай глыбіні жыва і выразна, як рыба, злоўленая на вудачку. І тады мне прыпамінаецца кожная падрабязнасць, я бачу рот знаёмага мне чалавека, шчарбіну з левага боку, што асабліва прыкметна, калі ён смяецца, чую яго адрывісты смех — пры гэтым уздрыгваюць яго вусы і праз смех выступае другі, новы твар; усё гэта я бачу як на далоні, і ў маіх вушах выразна гучыць кожнае слова, якое сказаў мне гэты чалавек шмат гадоў таму назад. Але дзеля таго каб ясна ўбачыць і адчуць мінулае, мне патрэбны знешні штуршок, патрэбна нейкая, хоць бы невялічкая, дапамога з рэальнага свету. Я заплюшчыў вочы, намагаючыся сканцэнтравана і зрабіць адчувальнай гэтую няўлоўную зачэпку, каб ухапіцца за яе. Але марна! І яшчэ раз марна! Усё забылася і не ўспамінаецца! Я так раззлаваўся на кепскі свавольны апарат у маёй чарапной каробцы, што гатовы быў біць сябе кулаком па лбе, як б'юць кулаком па сапсаваным аўтамаце, калі ён упарта не аддае таго, што ад яго патрабуюць. Не, я не мог болей спакойна сядзець на месцы; мяне так абурала гэтая асечка памяці, што я ўстаў і выйшаў з-за стала, каб адвесці душу. Але дзіўна — не паспеў я зрабіць і двух крокаў, як раптам нейкае святло, яшчэ слабае і мігатлівае, абудзілася ў маёй свядомасці. Справа ад касы, успомнілася мне, павінен быць уваход у памяшканне без акон і таму са штучным асвятленнем. І сапраўды, так яно і было. Вось ён, гэты пакой; праўда, шпалеры другія, але ўсё іншае тое самае. Гэта быў ігральны пакой: дакладна тыя ж прапорцыі, той жа прамавугольнік, крыху расплывісты ў абрысах. Радасна ўзбуджаны (я ўжо адчуваў: вось-вось я ўсё ўспомню), я інстынктыўна агледзеў рэчы ў пакоі: два бильярды нудзіліся без занятку, быццам зялёныя закіну-

тыя ціністыя сажалкі, па кутках тырчалі ломберныя сталы, за адным з якіх два ці то надворныя саветнікі, ці то прафесары гулялі ў шахматы. А ў кутку побач з жалезнаю печчу, каля праходу да тэлефоннай будкі, стаяў невялічкі чатырохвугольны стол. І раптам мне ўсё ўспомнілася, быццам маланка асвятліла цемру,— я адразу ўспомніў, адразу, у адно шчасліва-радаснае імгненне: а божухна, гэта ж столік Мендаля, Якаба Мендаля, Мендаля — букініста, я праз дваццаць гадоў зноў апынуўся ў яго галоўнай кватэры, у кавярні Глюка на Верхняй Альзерштрасэ. Як я мог забыць яго, Якаба Мендаля, як мог так доўга, так недаравальна доўга не ўспамінаць гэтага надзвычайнага чалавека, гэтую жывую легенду, цуд з цудаў, шырокавядомага ў універсітэце і ў вузкім коле паклоннікаў, як мог я выкрасліць з памяці гэтага мага і маклера кніжнай справы, які дзень пры дні непахісна сядзеў тут з раніцы да вечара,— сімвал ведаў, гонар і слава кавярні Глюка!

Варта мне было толькі на хвіліну заплюшчыць вочы, і перада мною паўстаў яго сапраўдны, жывы, непаўторны вобраз. Я адразу ўбачыў яго за гэтым чатырохвугольным сталом з шаравата-бруднаю мармуроваю дошкаю, увесь час заваленаю кніжкамі і рознымі паперамі. Убачыў, як ён сядзіць, неадрыўна і спакойна скіраваўшы праз акулёры пільны, быццам зачараваны, позірк у кніжку, сядзіць і чытае, штосьці мармыча і мурлыча сабе пад нос, гойдаецца ўперад і назад тулавам і галавою з цьмянаю, плямістаю лысінаю,— прывычка, набытая ў хедары, усходнееўрапейскай яўрэйскай пачатковай школе. Тут, за гэтым сталом, і толькі за ім, чытаў ён каталогі і кніжкі так, як вучылі яго ў школе чытаць Талмуд,— нараспеў і гойдаючыся, як чорная калыска. Бо падобна на тое, як дзіця агортвае сон і яно ўжо больш не адчувае наваколля, закалыханае плаўным усыпляльным рытмам, так, на думку набожных людзей, і дух, дзякуючы мерным рухам бяздзейнага

цела, лягчэй паглыбляецца ў шчаслівую адлучанасць ад свету. І сапраўды, Якаб Мендаль нічога не бачыў і не чуў, што б там ні адбывалася вакол яго. Побач з ім шумелі і сварыліся гульцы на бильярдзе, бегалі маркёры, трашчаў тэлефон, мылі падлогу, палілі ў печцы — ён нічога не заўважаў. Аднаго разу з печы выпаў гарачы вугельчык, за два крокі ад яго пачаў тлець і дыміцца паркет, і толькі тады хтосьці з наведнікаў, учуўшы страшэнны смурод, заўважыў небяспеку і хуценька кінуўся тушыць агонь; ён жа, Якаб Мендаль, седзячы за дзве цалі ад бяды і ўжо абкураны едкім дымам, нічога не чуў і не бачыў. Бо ён чытаў так, як другія моляцца, як гуляюць заўзятыя гульцы, як п'яныя неўсвядомлена глядзяць удалечыню; ён чытаў з такім любым самазабыццём, што тое, як чытаюць другія людзі, з таго часу здавалася мне заўсёды прафанацыяй. У асобе Якаба Мендаля, гэтага маленькага галіцыйскага букініста, я, тады малады чалавек, упершыню сутыкнуўся з вялікаю таямніцаю непадзельнай засяроджанасці, якая робіць з чалавека і мастака, і вучонага, і сапраўднага мудраца, і вар'ята, — з трагедыяй і шчасцем поўнай апантанасці.

Прывёў мяне да яго мой старэйшы універсітэцкі таварыш. Я тады цікавіўся і цяпер яшчэ мала вядомым паслядоўнікам Парацэльса, урачом і магнетызёрам Месмерам, але без асаблівага поспеху; самыя вядомыя спецыяльныя кнігі пра яго не далі мне дастатковых звестак, а бібліятэкар, да якога я па нявопытнасці звярнуўся па даведку, сярдзіта буркнуў, што называць літаратуру належыць мне, а не яму. Вось тады мой таварыш упершыню і назваў імя букініста.

— Я завяду цябе да Мендаля, — паабяцаў ён. — Гэты чалавек усё ведае і ўсё дастане, ён раздабудзе табе самую рэдкую кнігу з любой антыкварнай крамы ў Германіі. Гэта самы дасведчаны чалавек у Вене і да таго ж вялікі арыгінал, дапатоппы чарвяк выміраючай пароды.

Мы разам пайшлі ў кавярню Глюка, і, канечне, — там ён сядзеў, Мендаль-букініст, у акулерах, з лахматаю барадою, увесь у чорным, чытаў і гойдаўся, як цёмны куст на ветры. Мы падышлі да яго — ён нас не заўважыў. Ён сядзеў і чытаў, гойдаўся над сталом верхняю часткаю тулава, нібы будыст; за яго спінаю матлялася на кручку панашанае старэнькае паліто, з усіх кішэняў якога таксама тырчалі часопісы і паперкі з запіскамі. Каб прыцягнуць яго ўвагу, мой прыяцель гучна кашлянуў. Але Мендаль чытаў, уткнуўшыся носам у кніжку; ён нас усё яшчэ не заўважаў. Нарэшце мой таварыш пастукаў па мармуровай дошцы стала, гучна і моцна, як стукаюць звычайна ў дзверы; тады толькі Мендаль падняў галаву, машынальна ссунуў на лоб нязграбныя акулеры ў стальной аправе, і з-пад ускудлачаных папяліста-шэрых броваў утаропілася на нас пара дзіўных вачэй — маленькіх, чорных, жывых вочак, вострых, з'едлівых і вёрткіх, як змяінае джала. Мой прыяцель пазнаёміў мяне з ім, і я выказаў сваю просьбу, прычым — да гэтай хітрасці я звярнуўся па настойлівай парадзе прыяцеля — перш за ўсё выліў свой гнеў на бібліятэкара, які не пажадаў мне дапамагчы. Мендаль адкінуўся на спінку крэсла і няспешна сплюнуў. Потым адрывіста засмяяўся і загаварыў з моцным усходнім акцэнтам:

— Не пажадаў, значыцца? Не! Не змож! Паршывец ён, няшчасны стары асёл. Ведаю яго, на жаль, вось ужо дваццаць гадоў, але ён так нічому і не навучыўся. Жалаванне класці ў кішэню — толькі гэта яны і ўмеюць! Ім бы цэглу цягаць, панам вучоным, а не над кніжкамі сядзець.

Гэтымі словамі Мендаль адвёў душу, і лёд быў разбіты. Ён прыветлівым жэстам запрасіў мяне да свайго ўсыпанага запісамі мармуровага стала, да гэтага яшчэ невядомага мне алтара бібліяфільскіх адкрыццяў. Я кратка сказаў, што мне трэба: творы сучаснікаў Месмера

аб магнетызме, а таксама болей познія кнігі і працы за і супраць Месмера; калі я скончыў, Мендаль прыжмурыў на хвіліну левае вока, дакладна так, як стралок перад стрэлам. Але толькі на адну хвіліну, і адразу ж, быццам чытаючы нябачны каталог, ён бегла пералічыў два-тры дзесяткі кніжак, называючы месца і год выдання і прыблізную цану. Я не мог схаваць здзіўлення. Хоць мяне і папярэдзілі, нічога падобнага я не чакаў. Мая збянтэжанасць, відаць, узрадавала Мендаля, бо ён працягваў разыгрываць на клавіятуры сваёй памяці самыя цудоўныя бібліяграфічныя варыяцыі на гэтую ж тэму. Можна, мне хочацца што-небудзь ведаць і пра самнамбулістаў і першыя доследы гіпнозу, пра Гаснера, пра заклінанне д'ябла, пра хрысціянскую навуку і пра Блавацкую? Зноў пасыпаліся імёны, назвы, звесткі; толькі цяпер я зразумеў, на якія небывалыя чуды памяці я натрапіў у асобе Якаба Мендаля; гэта быў сапраўдны хадзячы універсальны каталог. Узрушана глядзеў я на гэты бібліяграфічны феномен, уціснуты ў несамавітую, нават неахайную абалонку дробнага галіцыйскага букніста. З лёгкасцю выпаліўшы каля васьмідзесяці назваў, ён з робленай абыякавасцю, але яўна задаволены тым, што так добра ўдалося казырнуць, пачаў праціраць акулёры калісьці, можна, і белаю насоўкаю. Каб крыху адысці ад здзіўлення, я нясмела папытаўся, якія з гэтых кніг ён бярэцца мне дастаць.

— Пабачым, пабачым,— прамармытаў ён.— Прыходзьце заўтра, Мендаль датуль ужо сёе-тое дастане вам; чаго няма ў адным месцы, знойдзецца ў другім; у каго галава на плячах, таму і шчасце.

Я ветліва падзякаваў і ад празмернай ветлівасці тут жа зрабіў грубейшую памылку, прапанаваўшы запісаць назвы патрэбных мне кніжак на кавалку паперы. У той жа момант мой прыцель перасцерагальна штурхануў мяне локцем. Але, на жаль, занадта позна! Мендаль абвёў мяне позіркам — і якім позіркам! Гэта быў позірк

адначасова поўны і трыумфу і абразы, позірк насмешлівы, высакамерны, па-шэспіраўску царственны — такім позіркам Макбет абвёў Макдуфа, калі той прапанаваў непераможнаму герою здацца без бою. Ён зноў адрывіста засмяўся, і яго вялікі кадык неяк дзіўна зарухаўся — відаць, ён насілу праглынуў нейкае грубае слова. Ды я, папраўдзе, і заслужыў любую грубасць з вуснаў добрага, сумленнага Мендаля-букініста; бо толькі чужы чалавек, невук («амхорац», як ён казаў) мог выказаць абразлівую прапанову — запісаць назвы кніг, і каму? Якабу Мендалю! Быццам ён хлопчык з кніжнай крамы ці служба ў бібліятэцы, быццам гэты непараўнаны, гэты залаты кніжны розум калі-небудзь адчуваў патрэбу ў такім грубым дапаможным сродку. Толькі шмат пазней я зразумеў, як моцна павінна была мая ветлівая прапанова абразіць яго; бо гэты маленькі, несамавіты, патанулы ў сваёй барадзе і ў дадатак гарбаты галіцыйскі яўрэй Якаб Мендаль быў тытанам памяці. За бруднавата-бледным лобам, які аброс шэрым мохам, адлюстраваны былі нябачнымі пісьмёнамі, быццам адлітыя са сталі, кожнае імя і кожнае слова на тытульным лісце ўсіх калі-небудзь надрукаваных кніг. Ён імгненна, без затрымкі, называў месца выдання любога твора, з'явіўся ён на свет учора ці дзвесце гадоў таму назад, яго аўтара, першапачатковую і букіністычную цану; памятаў беспамылкова і ясна і вокладку, і ілюстрацыі, і факсіміле; кожную кнігу, якую ён трымаў у руках або толькі ўгледзеў на вітрыне ці ў бібліятэцы, ён узнаўляў у памяці з такою фатаграфічнаю выразнасцю, з якою мастак унутраным вокам бачыць яшчэ схаваныя ад людзей створаныя ім вобразы. Калі ў каталогу якога-небудзь рэгенсбургскага букініста кніга была ацэнена ў шэсць марак, ён адразу ўспамінаў, што два гады назад другі экзэмпляр гэтай кнігі на аўкцыёне ў Вене можна было набыць за чатыры кроны, і хто яе купіў; не, Якаб Мендаль не забываў ніводнай назвы, ніводнай лічбы, ён

ведаў кожную расліну, кожную інфузорыю, кожную зорку ў зменлівым, няўстойлівым космасе кніжнага свету. Па кожнай спецыяльнасці ён ведаў болей за спецыялістаў, ведаў бібліятэкі лепей за бібліятэкараў, наўнасьць кніг большасці фірм ён ведаў лепей за іх уладальнікаў, насуперак усім спісам і картатэкам, апіраючыся адно на свой магічны дар, на сваю непараўнальную памяць, усю сілу якой можна паказаць, толькі калі прыводзіць сотні прыкладаў. Праўда, гэтая памяць магла атрымаць такое звышнатуральнае развіццё толькі дзякуючы вечнай таямніцы ўсякай дасканаласці: таямніцы засяроджанасці. Гэты дзіўны чалавек не ведаў на свеце нічога, акрамя кніг, бо ўсе з'явы быцця рабіліся для яго рэальнасцю толькі ператвораныя ў літары, сабраныя ў кнігу і як бы выпусташаныя. Але і кнігі ён чытаў не з-за зместу, не з-за думак і фактаў у іх; толькі назва, цана, фармат, тытульны ліст прыцягвалі яго ўвагу. Усяго толькі бясконцым пералікам імён і назваў, адбітым не на старонках каталога, а на мяккай кары мозгу, — пералікам, зрэшты, бескарысным, не асветленым творчаю думкаю, — вось чым была спецыфічна букіністычная памяць Якаба Мендаля; але ў сваёй непаўторнай дасканаласці яна была не менш феноменальная, чым памяць Напалеона на твары, Мецафанці — на мовы, Ласкера — на шахматныя дэбюты, Бузоні — на музычныя творы. Каб выкарыстаць гэты мозг у вучэбнай ці другой грамадскай установе, то ён мог бы здзівіць і навучыць тысячы, сотні тысяч студэнтаў і вучоных; ён быў бы плённы для навукі, стаў бы неацэнным набыткам для тых агульнадаступных скарбніц, якія мы завём бібліятэкамі. Але гэты свет быў навакi зачынены неадукаванаму галіцыйскаму маклеру, які ведаў крыху болей таго, чаму навучыўся ў хедары; гэтыя надзвычайныя здольнасці маглі выяўляцца толькі ў недаступных розуму выказваннях за мармуровым сталом кавярні Глюка. Але калі-небудзь з'явіцца вялікі псіхолаг (наш духоўны

свет усё яшчэ чакае яго прац) і, падобна Бюфону, які ўпарта і цярпліва класіфікаваў пароды жывёл, апіша ўсе разнавіднасці, асаблівасці, першабытныя формы і адхіленні ад іх той чарадзейнай сілы, якую мы завём памяццю, — яму тады абавязкова трэба будзе ўспомніць пра Якаба Мендаля, пра гэтага генія бібліяграфіі (цэн і назваў кніг), пра гэтага безыменнага карыфея букіністычнай навукі.

Па прафесіі і для недасведчаных Якаб Мендаль быў толькі прасты перакупшчык кніжак. Кожную нядзелю ў газетах «Нойе фрайе прэсэ» і «Нойес Вінер тагблат» з'яўляліся адны і тыя ж стэрэатыпныя аб'явы: «Купляю старыя кнігі, плачу добрыя грошы, прыходжу на дом зараз жа. Мендаль, Верхняя Альзерштрасэ», а потым нумар тэлефона — тэлефона, вядома, кавярні Глюка. Ён капаўся на кніжных складах, штотыдзень з дапамогаю старога пасыльнага, які меў бараду, як у аўстрыйскага імператара, перацягваў здабычу ў сваю галоўную кватэру і зноў выносіў яе адтуль, бо належнага дазволу на кніжны гандаль у яго не было. Прыходзілася задавольвацца дробязным, капеечным промыслам. Студэнты збывалі яму падручнікі, праз яго рукі яны вандравалі ад старэйшага курса да малодшага; акрамя таго, ён вышукваў заказаныя яму кнігі і прадаваў іх з нязначнаю надбаўкаю — свае парады ён ацэньваў танна. Грошы не ігралі ролі ў яго свеце; ён заўсёды хадзіў у адным і тым сурдуце, раніцаю, у поўдзень і ўвечары выпіваў па шклянцы малака з дзвюма булачкамі, сціплы абед яму прыносілі з бліжэйшага рэстарана. Ён не курыў, не гуляў, можна сказаць, нават і не жыў — жылі толькі вочы за тоўстымі шкельцамі акулераў, якія нястомна жывілі своеасаблівы мозг гэтага чалавека словамі, назвамі кніжак, імёнамі. І мяккае, урадлівае рэчыва гэтага мозгу прагна ўбірала паток звестак, як убірае луг тысячы і тысячы дажджавых кропель. Людзі яго не цікавілі, і з усіх чалавечых пачуццяў ён, мусіць, ведаў

толькі адно — праўда, самае чалавечнае — славалюбства. Калі да яго прыходзіў па даведку чалавек, стомлены ад марных пошукаў у сотнях розных месцаў, і Мендаль мог адразу ж адказаць на пытанне, то гэта адно прыносіла яму задавальненне і радасць, ды яшчэ, мабыць, усведамленне, што ў Вене і за яе межамі жывуць некалькі дзесяткаў чалавек, якія паважаюць яго веды і адчуваюць у іх патрэбу. У кожным з мнагалюдных хаатычных кангламератаў, якія мы завём сталіцамі, дзе-нідзе ўкрапаны найдрабнейшыя грані, якія адлюстроўваюць адзін і той самы сусвет на малюсенькай паверхні; яны схаваны ад большасці і дарагія толькі знаўцу, толькі сабрату па захапленні.

І ўсе без выключэння кніжнікі ведалі Якаба Мендаля. Як за парадаю наконт музычных твораў ішлі да Эўзебіуса Мандзішэўскага, у Таварыства сяброў музыкі, дзе ён сядзеў у шэрай ярмолцы, з прыветліваю ўсмішкаю на вуснах, сярод папак і нот, і з першага ж позірку лёгка адгадваў самыя цяжкія загадкі, як кожны, хто хоча атрымаць звесткі аб тэатральным жыцці старой Вены, аб яе культуры, і цяпер немінуча звернецца да ўсёведнага таты Глосі, гэтак жа і нешматлікія прававерныя венскія бібліяфілы, калі ім трапляўся асабліва цвёрды арэшак, не задумваючыся, паломнічалі ў кавярню Глюка, да Якаба Мендаля. Назіраць за Мендалем у час такой кансультацыі было для мяне, маладога цікаўнага чалавека, велізарнаю асалодаю. Звычайна, калі яму прыносілі простую кнігу, ён пагардліва загортаў яе і мармытаў толькі: «Дзве кроны»; але, убачыўшы рэдкі экзэмпляр ці унікаму, ён пачціва адсоўваўся, падкладваў пад яго аркуш паперы, і відаць было, што ён саромеецца сваіх брудных, запэцканых чарніламі пальцаў з чорнымі пазногцямі. Потым пяшчотна, з глыбокаю пашанаю перагортаў асцярожна старонку за старонкаю рэдкае выданне. Ніхто не мог парушыць у гэтыя хвіліны яго спакою, як нельга парушыць малітвы са-

праўднага верніка; і папраўдзе, гэтае разглядванне, перагортванне, абнюхванне і ацэньванне, кожнае паасобнае дзеянне нагадвала строгую паслядоўнасць рытуалу рэлігійнага абраду. Гарбатая спіна рухалася з боку ў бок, ён бурчаў, крактаў, пачухваў галаву, у яго вырываліся незразумелыя галосныя гукі, нейкія працяглыя «а...» ці «о...», якія адлюстроўвалі ўзнёслае захапленне; за імі ішлі спалоханыя «ой» ці «ойвей», калі ён натыкаўся на выдраную ці сточаную шашалем старонку. Нарэшце ён пачціва ўзважваў на руцэ фаліант і з паўзаплюшчанымі вачамі ўдыхаў пах важкага квадратнага тома, як сентыментальная паненка — водар туберозы. У час гэтай даволі доўгай працэдуры ўладальнік кнігі павінен быў, вядома, запасціся цярпеннем. Але пасля агляду Мендаль ахвотна, можна сказаць, натхнёна даваў усялякія даведкі, да якіх немінуца далучаліся многаслоўныя расказы пра забаўныя, а то і драматычныя выпадкі, звязаныя з коштам аналагічных экзэмпляраў кніг. У такія хвіліны ён рабіўся быццам дабрэйшы, маладзейшы, жвавейшы; і толькі адно магло яго страшэнна ўзлаваць: калі хто-небудзь з навічкоў прапаноўваў яму грошы за ацэнку кнігі. Тады ён пакрыўджа на адсоўваўся, падобна дырэктару карціннай галерэі, якому падарожнік-амерыканец хоча сунуць у руку гасцінец за тлумачэнні; бо патрымаць у руцэ каштоўную кнігу азначала для Мендаля тое самае, што іншаму — спатканне з жанчынаю. Гэтыя імгненні былі для яго платанічнымі начамі кахання. Толькі кніга валодала ім, і ніколі — грошы. Таму вядомыя калекцыянеры, сярод іх і заснавальнік Прынстанскага універсітэта, дарэмна спрабавалі залучыць яго да сябе ў бібліятэку на пасаду дарадчыка і скупшчыка — Якаб Мендаль адмаўляўся; яго нельга было ўявіць сабе нідзе больш, акрамя кавярні Глюка. Трыццаць тры гады назад, з яшчэ мяккаю чорнаю бародкаю і кучаравымі пэйсамі, ён, нязграбны хлапец-яўрэй, прыехаў з усходу ў Вену, каб вывучыцца на

равіна, але хутка пакінуў адзінага суровага бога Іегову і аддаўся зіхоткаму і тысячааблічнаму боству кніг. Тады ж ён упершыню натрапіў на кавярню Глюка, і паступова яна стала яму майстэрняю, галоўнаю кватэраю, паштовым аддзяленнем, усім светам. Як астраном у абсерваторыі штоночы ў адзіноце сочыць праз малюсенькую круглую шчыліну за мірыядамі зорак, іх таямнічым рухам, іх блытанымі шляхамі, іх згасаннем і ўзгараннем, гэтак і Якаб Мендаль праз свае акуляры, седзячы за чатырохвугольным сталом у кавярні Глюка, глядзеў у другі свет — у свет кніжак, таксама вечна рухлівы і зменлівы, у свет над нашым светам.

Мендаля, зразумела, вельмі шанавалі ў кавярні, слава якой для нас болей звязана была з яго нябачнаю кафедраю-сталом, чым з імем патрона кавярні, вялікага музыканта, стваральніка «Альцэсты» і «Іфігенні», — Крыстафа Вілібальда Глюка. Мендаль быў там такою ж часткаю інвентару, як старая каса з вішнёвага дрэва, два не раз і не два латаныя більярды і медны кафейнік; яго стол шанавалі, як святыню, бо персанал кавярні заўсёды гасцінна запрашаў яго шматлікіх кліентаў заказаць што-небудзь, і такім чынам ільвіная доля прыбытку ад яго ведаў трапляла ў шырокую скураную сумку, якая матлялася на сцягне обер-кельнера Дойблера. За гэта Мендаль-букініст карыстаўся рознымі прывілеямі: ён свабодна распараджаўся тэлефонам, тут атрымлівалі для яго карэспандэнцыю, выконвалі яго даручэнні; старая спагадлівая прыбіральшчыца чысціла яму паліто, прышывала гузікі і адносіла штотыдзень пакуначак з бялізнаю ў пральню. Яму аднаму дазвалялася браць абеды ў суседнім рэстаране, і кожнае раніцы пан Штандгартнер, уладальнік кавярні, падыходзіў да стала Мендаля і асабіста вітаўся з ім (праўда, часцей за ўсё Якаб Мендаль, паглыблены ў свае кнігі, не заўважаў гэтага). Раніцай, роўна а палове восьмай, ён уваходзіў у кавярню і пакідаў яе толькі тады, калі тушылі святло.

Ён ніколі не размаўляў з наведнікамі кавярні, не чытаў газет, не заўважаў ніякіх змен; аднаго разу, калі пан Штандгартнер ветліва спытаўся ў яго, ці не лепш цяпер чытаць пры электрычным святле, чым раней, пры мігатлівых газавых гарэлках, ён здзіўлена паглядзеў на лямпы накальвання: ён нічога не заўважыў, хоць шум і стукат з-за іх праводкі стаялі не адзін дзень. Толькі праз круглыя шчыліны акулераў, праз два бліскучыя, усмоктвальныя шкельцы пранікалі ў яго мозг мільярды чорных інфузорый-літар; усё астатняе праносілася міма як патак бяссэнсавых гукаў. Больш за трыццаць гадоў — іншымі словамі, усё свядомае жыццё — ён правёў за гэтым чатырохвугольным сталом, чытаў, параўноўваў, вылічваў; і толькі ноч перапыняла на некалькі гадзін гэты бясконцы сон наяве.

Таму мяне непрыемна ўразіла, калі я ўбачыў, што мармуровы стол, з-за якога раней гучалі тлумачэнні аракула, апусцеў і нагадвае магільную пліту. Толькі цяпер, у больш сталым узросце, я зразумеў, як шмат чаго знікае са знікненнем кожнага такога чалавека, — перш-наперш таму, што непаўторнае з кожным днём становіцца ўсё даражэй у нашым асуджаным на аднастайнасць свеце. Да таго ж я вельмі палюбіў Якаба Мендаля — хоць, па маладосці гадоў і ад недахопу вопыту, і падсвядома. І ўсё-такі я ўмудрыўся забыцца пра яго; праўда, былі ваенныя гады, да таго ж я, падобна яму, душой і целама аддаваўся сваёй працы. Але цяпер, убачыўшы апусцелы стол, я адчуў сорам і разам з тым цікаўнасць.

Куды ён знік, што з ім здарылася? Я пазваў кельнера і папытаўся ў яго. Не, на жаль, ён такога не ведае. Сярод сталых наведнікаў кавярні пана Мендаля няма. Але, можа, обер-кельнер ведае. Обер-кельнер ляніва падышоў, выставіўшы наперад пуза, з хвіліну падумаў — не, ён таксама не прыпамінае пана Мендаля. Але, можа, я маю на ўвазе пана Мандля, уладальніка галантарэй-

най крамы на вуліцы Фларыяні? Я адчуў горкі прысмак на губах, прысмак тлену: навошта мы жывём, калі вецер, ледзь куды ступіць чалавечая нага, тут жа замятае яе след? Трыццаць, можа, нават сорок гадоў тут, на плошчы ў некалькі квадратных метраў, гаварыў, дыхаў, чытаў, думаў чалавек; прайшло ўсяго тры-чатыры гады, усталяваўся новы фараон, і ўжо ніхто не помніць Іосіфа, — ніхто ў кавярні Глюка не помніць Якаба Мендаля, Мендаля-букініста. Амаль са злосцю спытаў я ў оберкельнера, ці можна мне пабачыць пана Штандгартнера і ці не застаўся тут хто-небудзь са старога персаналу. Ах, Штандгартнер! А божухна, ён даўным-даўно прадаў кавярню і ўжо памёр, а стары оберкельнер жыве на сваёй сядзібе пад Крэмсам. Не, нікога болей не засталася... хоць... пачакайце! Ну, канечне, фраў Споршыль, прыбіральшчыца, «шакаладніца», як мы яе папросту завём. Але наўрад ці яна помніць наведнікаў. Аднак я падумаў, што чалавека, падобнага на Якаба Мендаля, не так ужо лёгка забыць, і папрасіў паклікаць жанчыну.

Яна прыйшла, фраў Споршыль, са сваіх «тылавых» пакояў, сівенькая, раскудлачаная, цяжка ступаючы ацёклымі нагамі; ідучы, яна паспешна выцірала хустачкаю чырвоныя рукі: мусіць, яна толькі што прыбірала ў сваім змрочным памяшканні ці працірала вокны. Я адразу заўважыў, што гэты нечаканы выклік ёй непрыемны; у багатай зале з яркім электрычным святлом яна адчувала сябе няёмка. І таму спачатку кінула на мяне позірк спадылба, недаверліва і насцярожана. Навошта яе паклікалі? Ці к дабру гэта? Але ледзь толькі я спытаўся пра Якаба Мендаля, яна страпанулася і паглядзела на мяне адкрыта, з радасным здзіўленнем.

— А божухна, бедны пан Мендаль! Няўжо яшчэ хто-небудзь помніць яго? Ах, бедны пан Мендаль!

Яна расчулілася да слёз, як усе старыя людзі, калі ім нагадваюць гады юнацтва, тое агульнае і даўно забытае, што звязвала іх раней. Я спытаўся, ці жывы ён.

— Ах, божухна, вась ужо пяць ці шэсьць гадоў, не, мусіць, усе сем прайшло з таго часу, як памёр бедны пан Мендаль. Такі слаўны, добры чалавек. І як падумаю, колькі гадоў я яго ведала, — болей за дваццаць пяць, бо ён ужо быў тут, калі я паступіла на работу. А што яму далі вась так памерці, — гэта проста сорам і ганьба. — Яна зусім расхвалялася і спыталася ў мяне, ці не даводжуся я яму сваяком. Бо ніхто ніколі не клапаціўся аб ім, ніхто пра яго не пытаўся, — і няўжо я не ведаю, што з ім здарылася?

Не, мне нічога не вядома, запэўніў я, і я прашу расказаць пра гэта, расказаць усё падрабязна. Але слаўная старая нясмела і сарамліва паглядвала на мяне і ўсё выцірала мокрыя рукі. Я зразумеў: ёй, прыбіральшчыцы, няёмка стаяць пасярод кавярні з раскудлачанымі сівымі валасамі, у брудным фартуху; да таго ж яна баязліва азіралася навокал, ці не падслухоўвае хто з кельнераў. Таму я прапанаваў ёй пайсці ў гульнёвы пакой, на старое месца Мендаля, і там расказаць мне ўсё, што яна ведае пра яго. Яна расчулена кіўнула галавою, быццам дзякавала за тое, што я зразумеў яе, і пайшла наперад няўпэўненаю, старэчаю хадою, я — за ёю. Абодва кельнеры здзіўлена паглядзелі нам услед, яны адчувалі нейкую сувязь паміж намі; дый сёй-той з наведнікаў не без здзіўлення праводзіў вачамі неадпаведную пару. І там, за яго сталом (некаторыя падрабязнасці я даведаўся пазней) яна расказала мне пра Якаба Мендаля, пра гібель Мендаля-букініста.

Дык вась, Мендаль, калі пачалася вайна, як і раней, прыходзіў кожнае раніцы а палове васьмай і сядзеў тут, як заўсёды. І, як і раней, цэлы дзень займаўся сваёю справаю; усе ў кавярні лічылі і нават часта паміж сабою гаварылі, што яму і няўцям, што ідзе вайна. Вы ж ведаеце, сказала яна, ён ніколі не заглядваў у газету, ні з кім не гаварыў; а калі газетчыкі ўсчыналі неймаверны крык і ўсе хапалі экстранныя выпускі газет, ён

ніколі не ўставаў з месца; ён не заўважыў, што няма кельнера Франца (які загінуў пад Горліцай), не ведаў, што сын пана Штандгартнера трапіў у палон каля Перамышля; ён ніколі не скардзіўся на тое, што хлеб становіцца ўсё горшы і горшы і што замест малака ён атрымлівае бурду з фігавай кавы. Толькі раз неяк сказаў, што на здзіўленне мала прыходзіць студэнтаў — і ўсё. А божачка, небарака ні аб чым ніколі не думаў, ніякіх не было ў яго радасцей і клопатаў, акрамя кніжак.

Але потым настаў дзень, калі здарылася бяда. У адзінаццаць гадзін раніцы ў кавярні з'явіўся жандар, а з ім — агент тайнай паліцыі; ён паказаў значок пад адваротам пінжака і спытаўся, ці бывае тут Якаб Мендаль. І яны адразу падышлі да стала Мендаля, а той, па прастаце сваёй, спачатку падумаў, што яны хочуць прадаць яму кнігі ці пра што-небудзь даведацца. Але яны адразу сказалі, каб ён ішоў за імі, і забралі яго. Для кавярні гэта быў проста скандал, — усе наведнікі сабраліся вакол беднага пана Мендаля, а ён стаяў паміж тымі двума, ссунуўшы акуляры на лоб, і глядзеў то на аднаго, то на другога і не разумеў, чаго яны ад яго хочуць. Яна тут жа сказала жандару, што гэта памылка, такі чалавек, як пан Мендаль, і мухі не пакрыўдзіць, але агент паліцыі накрычаў на яе: як яна смее ўмешвацца ў яго службовыя абавязкі! Потым яго вывелі, і ён доўга не прыходзіў, цэлых два гады. Яшчэ і па сённяшні дзень яна дакладна не ведае, чаго яны тады ад яго хацелі.

— Але я прысягнуць гатова, — усхвалявана сказала старая, — пан Мендаль не мог зрабіць нічога дрэннага. Яны памыліліся, даю галаву на адсячэнне. Так абысціся з бедным, нявінным чалавекам, гэта проста злачынства!

І яна мела рацыю, добрая, чулая фраў Споршыль. Наш сябар Якаб Мендаль нічога дрэннага не зрабіў (я пазней даведаўся пра падрабязнасці), ён усяго зрабіў недаступнае розуму, замілавальнае, нават для таго шалёнага часу наймавернае глупства, якое можа зразумець

толькі той, хто ведаў гэтага дзіўнага чалавека і яго поўную адлучанасць ад рэальнага жыцця. А здарылася вось што: ваенная цензура, абавязаная правяраць перапіску з заgrаніцай, перахапіла паштоўку, якую напісаў і падпісаў нейкі Якаб Мендаль; аформлена яна была па ўсіх правілах, марка наклеена належнага кошту, але — выпадак зусім неверагодны — адрасавана ў варожую краіну, нейкаму Жану Лабурдэну, уладальніку кніжнай крамы на набярэжнай Грэнель у Парыжы; нейкі Якаб Мендаль скардзіўся, што не атрымаў апошніх васьмі нумароў штомесячніка «Bulletin bibliographique de la France»¹, хоць і заплаціў за год наперад. Малодшы чыноўнік ваеннай цензуры, былы выкладчык гімназіі, які раней у вольны час захапляўся раманістыкай і на якога напнулі сіні апалчэнскі мундзір, вельмі здзівіўся, калі ў яго рукі трапіў гэты дакумент. Недарэчны жарт, падумаў ён. Сярод дзвюх тысяч лістоў, якія ён што-тыдзень перлюстраваў і чытаў, вышукваючы ў іх падазроныя звароты і шпіёнскія звесткі, яму яшчэ ні разу не даводзілася сутыкацца з такою недарэчнасцю: каб хто-небудзь зусім спакойна напісаў ліст з Аўстрыі ў Францыю і зусім проста апусціў у паштовую скрынку паштоўку, адрасаваную ў варожую краіну, як быццам з 1914 года граніцы не былі абгароджаны калючым дротам і Францыя, Германія, Аўстрыя і Расія кожны божны дзень не змяншалі сваё мужчынскае насельніцтва на некалькі тысяч чалавек. Ён спачатку паклаў паштоўку, як кур'ёз, у шуфлядку, не палічыўшы патрэбным дакладваць пра такую бязглуздыцу. Але праз некалькі тыдняў прыйшла яшчэ адна паштоўка, адрасаваная на кніжную краму Джона Олдрыджа на Холбарн-сквер у Лондане з запытаннем, ці нельга атрымаць апошнія нумары «Antiquarian»²; і зноў на ёй стаяў подпіс таго ж

¹ «Бібліяграфічны бюлетэнь Францыі» (фр.).

² «Антыквар» (англ.).

дзівака, Якава Мендаля, які з мілаю прастадушнасцю паведамляў свой поўны адрас. Тут ужо выкладчыку гімназіі, адзетаму ў ваенны мундзір, зрабілася не па сабе. Можа, за гэтым дурным жартам хаваецца які-небудзь зашыфраваны сэнс? Ён устаў, шчоўкнуў абцасамі і паклаў абедзве паштоўкі на стол маёру. Той паціснуў плячамі: дзіўны выпадак! Перш за ўсё ён апавясціў паліцыю і загадаў высветліць, ці існуе сапраўды гэты Якаб Мендаль; праз гадзіну Якаба Мендаля арыштавалі і, яшчэ не ачунылага ад нечаканасці, прывялі да маёра. Маёр паказаў яму таямнічыя паштоўкі і спытаўся, ці прызнае ён, што з'яўляецца іх адпраўшчыкам. Раззлаваны строгім тонам допыту і асабліва тым, што яго адарвалі ад чытання важнага каталога, Мендаль амаль груба заявіў, што, канечне, гэтыя паштоўкі напісаў ён. Трэба думаць, што чалавек мае права патрабаваць нумары часопіса, за якія заплаціў грошы. Маёр павярнуўся ў крэсле да лейтэнанта, які сядзеў за суседнім сталом. Яны перагледзеліся, і абодва падумалі адно і тое ж: набіты дурань! Потым маёр пачаў разважаць: ці прагнаць дурня, спачатку добра вылаяўшы яго, ці паставіцца да справы сур'ёзна. Пры наяўнасці такіх ваганняў любое ведамства перш за ўсё складае пратакол. Пратакол — гэта заўсёды добра. Калі ён і не дасць карысці, дык і пашкодзіць не можа, і да мільёнаў бяс-сэнсавых спісаных аркушаў паперы далучыцца яшчэ адзін.

У гэтым выпадку, аднак, ён пашкодзіў беднаму, наіўнаму чалавеку, бо ўжо на трэцім пытанні выявілася фатальная акалічнасць. Перш за ўсё спыталіся, як яго імя: Якаб, правільней Янкель, Мендаль; якая прафесія: гандляр уразнос (так было запісана ў дакуменце, дазволу на гандаль кнігамі ў яго не было). Трэцяе пытанне прывяло да катастрофы: дзе нарадзіўся. Якаб Мендаль назваў нейкае сяло каля Петрыкава. Маёр падняў бровы. Петрыкаў? Ці гэта не ў рускай Польшчы, паблізу ад

граніцы? Падазрона! Вельмі падазрона! І ўжо больш строгім тонам маёр спытаўся, калі Мендаль прыняў аўстрыйскае падданства. Мендалевы акуллары няўцямна ўтаропіліся на маёра: ён не разумеў, чаго ад яго хочучь. Дзе, к чорту, яго паперы, дакументы? У яго няма ніякіх дакументаў, апроч даведкі, што ён гандляр уразнос. Маёравы бровы падняліся яшчэ вышэй. Хай ён нарэшце растлумачыць належным чынам, якое ў яго падданства? Хто бацька — аўстрыец ці рускі? Якаб Мендаль зусім спакойна адказаў: вядома, рускі. А ён? О, ён ужо трыццаць тры гады назад тайком перабраўся цераз граніцу і з таго часу жыве ў Вене. Маёр яшчэ болей насцярожыўся. А калі ён набыў аўстрыйскае падданства? Навошта? — спытаўся Мендаль. Ён ніколі не цікавіўся такімі рэчамі. Значыцца, ён і цяпер яшчэ рускі падданы? І Мендаль, якому гэтыя пустыя роспыты ўжо даўно надакучылі, абьякава адказаў:

— Уласна кажучы, так.

Маёр з перапуду так рэзка адкінуўся на спінку крэсла, што яно затрашчала. Вось што можа быць! У Вене, у сталіцы Аўстрыі, у разгары вайны, у канцы 1915 года, пасля Тарнава і вялікага наступлення, як нічога і не было, разгульвае рускі, піша лісты ў Францыю і Англію, а паліцыя і ў вус не дзьме. І пасля гэтага дурні-газетчыкі яшчэ здзіўляюцца, што Конрад фон Гётцэндорф не дайшоў адразу да Варшавы, а ў генеральным штабе дзівяцца, што пра кожнае перамяшчэнне войск шпіёны паведамляюць у Расію. Лейтэнант таксама ўстаў і падышоў да стала; размова хутка ператварылася ў допыт. Чаму ён адразу не заявіў, што ён чужаземец? Мендаль, які ўсё яшчэ нічога не падазраваў, адказаў нараспеў з яўрэйскім акцэнтам: «І навошта мне было раптам заяўляць аб сабе?» У гэтым адказе пытаннем на пытанне маёр угледзеў выклік і пагрозліва спытаўся, ці чытаў ён паведамленне пра гэта. Не! Можа, ён і газет не чытае? Не!

Абодва чыноўнікі ўтаропіліся на злёжку ўстрывожанага Якаба Мендаля, быццам месяц зваліўся з неба ў іх канцылярыю. І вось затрашчаў тэлефон, застукалі пішучыя машынкi, забегалі ардынарцы, і Якаба Мендаля завялі ў гарнізонную турму, каб з наступнай партыяй адправіць у канцэнтрацыйны лагер. Калі яму загадалі ісці ўслед за двума салдатамі, ён разгублена агледзеўся. Ён не разумеў, чаго ад яго патрабуюць, але і не вельмі хваляваўся. Што дрэннага ўрэшце мог задумаць супраць яго гэты чалавек з вышываным золатам каўняром, з грубым голасам? У яго вышэйшым свеце, свеце кніг, не было вайны, не было непаразумеўняў, толькі вечнае веданне і імкненне да ўсё большага і большага ведання лічбаў і слоў, імён і загалоўкаў. І ён спакойна паплёўся паміж двума салдатамі ўніз па лесвіцы. Толькі калі ў паліцэйскім участку ў яго выцягнулі ўсе кнігі з кішэняў паліто і патрабавалі бумажнік, напханы сотняю важных запісаў і адрасамі кліентаў, ён пачаў шалёна адбівацца. Прышлося яго ўціхамірыць. Але пры гэтым, на жаль, зваліліся на падлогу акулеры, і магчымы тэлескоп, які адкрываў яму духоўны свет, разбіўся на друзачкі. Праз два дні яго адправілі ў лёгкім летнім палітку ў канцэнтрацыйны лагер для рускіх цывільных асоб паблізу Каморна.

Якія духоўныя пакуты зведаў за два гады ў канцэнтрацыйным лагеры Якаб Мендаль, без сваіх любых кніжак, сярод абыякавых да ўсяго, грубых, пераважна непісьменных людзей, у гэтым вялізным чалавечым мурашніку, якія нягоды перанёс ён, вырваны з вышэйшага і яго адзінага свету кніг, як арол з падрэзанымі крыламі са сваёй стыхіі, — пра гэта няма ніякіх сведчанняў. Але калі свет працверазіўся ад вар'яцтва, паступова пачаў разумець, што з усіх злачынстваў і жорсткасці гэтай вайны самым неадарэчным, непатрэбным і таму маральна зусім неапраўданым было ўтрыманне за калючым дротам ні ў чым не вінаватых, даўно ўжо не

прызыўнога ўзросту цывільных асоб, якія жылі шмат гадоў у чужой краіне, як у сябе на радзіме, слепа верылі ў свяшчэнны закон гасціннасці (яго прытрымліваюцца нават тунгусы і араўкане) і таму своечасова не ўцяклі,— гэтае злачынства супраць цывілізацыі аднолькава бяс-сэнсава рабілася ў Францыі, Германіі і Англіі, на кожным лапіку зямлі звар'яцелай Еўропы. І, можа, Якаб Мендаль, як і многія сотні бязвінных ахвяр, страціў бы розум, загінуў ад дызентэрыі, упадку сіл ці душэўнага ўзрушэння, каб у апошнюю хвіліну чыстая выпадкова-васць, вельмі характэрная для Аўстрыі, не вярнула Мендалю ў яго свет. Здарылася так, што пасля яго знікнення прыходзілі адрасаваныя яму лісты ад знатных кліентаў: графа Шонберга, былога намесніка Штырыі, заўзятага калекцыянера геральдычнай літаратуры, былога дэкана багаслоўскага факультэта Зігенфельда, які працаваў над каментарыямі да Аўгусціна, васьмідзесяцігадовага адмірала ў адстаўцы Эдлера фон Пізэка, усё яшчэ ўдасканалюючага свае мемуары,— усе яны, яго верныя кліенты, многа разоў пісалі яму ў кавярню Глюка; некаторыя з гэтых лістоў адтуль пераслалі знікламу букіністу ў канцэнтрацыйны лагер. Там яны трапілі ў рукі капітана, які выпадкова быў у добрым настроі; ён здзівіўся, што такія знатныя людзі знаёмыя з маленькім паўсяляпым, брудным яўрэем, які з таго часу, як застаўся без акуляраў (у яго не было грошай, каб купіць новыя), быццам шэры крот, нічога не бачачы, моўчкі сядзеў у сваім кутку. Той, у каго такія сувязі, мусіць, не зусім звычайны чалавек. Капітан дазволіў Мендалю адказаць на лісты і звярнуцца да сваіх апекуноў за дапамогаю. Яна не прымусіла сябе чакаць. Са звычайнаю для калекцыянераў гарачаю салідарнасцю іх правасхадзіцельствы і дэкан ужылі свае сувязі, сумесна паручыліся за яго і дабіліся, што Мендаль-букініст у 1917 годзе, пасля больш як двухгадовага зняволення, вярнуўся ў Вену, праўда, з умоваю штодзённа адзна-

чацца ў паліцыі. Але ўсё-такі ён быў на волі, у сваёй
ранейшай цеснай старой мансардзе, мог любаватца вы-
стаўленымі ў вітрынах кнігамі і, галоўнае, мог вярнуцца
ў кавярню Глюка.

Пра Мендалева вяртанне з пекла ў кавярню Глюка
фраў Споршылъ расказала мне з уласных успамінаў.

— Аднаго разу — Ісус Марыя, я вачам сваім не
паверыла — адчыняюцца дзверы, але толькі ледзь-
ледзь, ведаецца, — каб прасунуцца, ён жа заўсёды так
рабіў, — і павольна ўваходзіць наш бедны пан Мендаль.
На ім быў салдацкі шынель, увесь у латах, а на галаве
і не зразумееш адразу што, можа, калі-небудзь гэта быў
капялюш, але валяўся дзесьці на памыйніцы. Без каўне-
рыка, сам як нябожчык, твар шэры, увесь сівы і такі
худы-худы, што аж сэрца кроў абліваецца. Але ён
уваходзіць, быццам нічога не здарылася, ні аб чым не
пытаецца, ідзе да стала, здымае шынель, але ўжо не так
лёгка і спрытна, як раней, а цяжка гэтак дышае. І ні-
воднай кнігі ён не прынёс з сабою, як, бывала, раней,
а проста сеў і сядзіць, моўчкі, толькі глядзіць перад
сабою зусім пустымі, патухлымі вачамі. Толькі потым,
калі мы прынеслі цэлую кучу папер, прысланых яму
з Германіі, ён пачаў зноў чытаць. Але ён быў ужо не той,
што раней, не той *Miraculum mundi*, чарадзейны меха-
нізм, які рэгістраваў усе кнігі: кожны, хто бачыў яго
ў той час, са смуткам заўважаў гэта. Здавалася, штосьці
беззваротна змянілася ў яго звычайна ціхім, нібы сон-
ным позірку, скіраваным у кнігу; штосьці было разбура-
на: відаць, страшэнная крывакая камета ў сваім шалё-
ным палёце не злітавалася і над сціплым, далёкім ад
усяго свяцілам яго кніжнага сусвету. Вочы, якія за
дзiesiąткі гадоў прывыклі да ласкавых, маўклівых друка-
ваных літар, падобных на лапкі насякомых, убачылі,
мусіць, нямала жахлівага ў абгароджаным калючым
дротам чалавечым мурашніку, бо павекі цяжка навіслі
над імі; калісьці жвавая, насмешлівая, а цяпер сонная,

запалёныя, яны хаваліся за акулярамі, сяк-так звязанымі вярочкаю. І што горш за ўсё: у дасканалым будынку ягонаі памяці абрушылася, відаць, адна з апор, і ўся будыніна пахіснулася; бо наш мозг ёсць створаны з самага далікатнага рэчыва механізм, найтанчэйшы дакладны прыбор нашых ведаў, такі кволы, такі складаны, што дастаткова закрануць сасуд, патрывожыць адзін нерв, стаміцца адной клетцы, зусім нязначна змяніцца якой-небудзь малекуле, каб парушылася вышэйшая ўсеабдымная гармонія чалавечага розуму. І ў Мендалевай памяці, у гэтай унікальнай клавіятуры ведаў, пасля яго вяртання пачалі западаць клавішы. Калі час ад часу хто-небудзь прыходзіў па даведку, ён стомлена ўглядаўся ў наведніка і не адразу разумеў яго; ён дрэнна слухаў і забываўся, пра што ў яго пытаюцца — Мендаль ужо не быў ранейшы Мендаль, як і не быў ранейшы свет. Знікла ранейшая засяроджанасць; калі ён чытаў, то болей не гойдаўся, а сядзеў нерухома, машынальна ўткнуўшыся ў кнігу акулярамі. Галава яго не раз, расказвала фраў Споршыл, цяжка апускалася на кнігу, і ён засынаў сярод белага дня; часам гадзінамі глядзеў на непрывычнае святло смуроднай ацэтыленавай лампы, якую яму тады ставілі на стол — з-за недахопу вугалю не было электрычнага святла. Не, Мендаль не быў ужо ранейшы Мендаль, цуд з цудаў, а толькі нікому не патрэбны, стомлена дыхаючы камяк барады і адзежы, які няўцямна разваліўся ў крэсле, адкуль раней, як Піфія, даваў свае тлумачэнні; ён ужо не быў краса і гонар кавярні Глюка, а яго ганьба, брудная пляма, смярдзючы дармаед, які перашкаджаў усім.

За такога і прымаў яго новы ўладальнік кавярні, Флорыян Гуртнер з Рэца, які разбагацеў у галодны 1919 год на спекуляцыях мукою і маслам і ўгаварыў дабрадушнага Штандгартнера прадаць яму кавярню Глюка за восемдзсят тысяч хутка знячэнных папярочных крон. Ён узяўся за работу моцнымі сялянскімі

рукамі, хутка пераабсталяваў старадаўнюю паважаную кавярню на больш сучасны лад; ён добра выбраў час і набыў новыя крэслы, аздобіў мармурам уваход і пачаў рабіць захады, каб наняць суседныя памяшканне і пабудавач у ім эстраду для аркестра. У гэтай спешнай перабудове яму, канечне, вельмі замінаў галіцыйскі дармаед, бо ён адзін займаў з ранку да ночы цэлы стол і за ўвесь дзень выпіваў толькі два кубкі кавы і з'ядаў пяць булак. Штандгартнер, праўда, звярнуў асаблівую ўвагу новага ўладальніка кавярні на гэтага сталага наведніка і паспрабаваў растлумачыць, які неабходны і значны чалавек Якаб Мендаль, — ён яго перадаў, так сказаць, разам з інвентаром, як нейкае абавязацельства, якое прыняла на сябе ўстанова. Аднак Флорыян Гуртнер разам з новаю мэбляю і бліскучаю алюмініеваю касаю абзавёўся і адпаведным сумленнем часу лёгкай нажывы і чакаў толькі зачэпкі, каб вымесці рэшту прыгараднага ўбоства з фэшэнебельнай кавярні. Нагода неўзабаве падвярнулася, бо Якабу Мендалю жылося дрэнна. Яго апошнія зберажэнні перамалоў папяровы млын інфляцыі, сваіх кліентаў ён страціў аднаго за другім. А цягацца ўгору і ўніз па лесвіцах, купляць і прадаваць кніжкі было ўжо не па сіле старому стомленаму Мендалю. Кепска яму жылося, пра гэта сведчыла мноства нязначных прыкмет. Толькі зрэдку пасылаў ён за абедам у рэстаран і нават невялікую плату за каву і булкі затрымліваў усё даўжэй і даўжэй, — быў выпадак, калі ён не плаціў цэлых тры тыдні. Ужо тады обер-кельнер хацеў выгнаць яго на вуліцу, але спагадлівая фраў Споршыль пашкадавала Мендаля і паручылася за яго.

Але ў наступным месяцы здарылася катастрофа. Ужо некалькі разоў новы обер-кельнер заўважаў, што пры падліку булак лічбы не сыходзяцца. Кожны раз булак аказвалася менш, чым іх было заказана і аплачана. Вядома, падазрэнне адразу ўпала на Мендаля, бо ўжо не раз прыходзіў стары пасыльны і скардзіўся, што

Мендаль вінен яму грошы за паўгода і не плаціць ніводнага гелера. Обер-кельнер пачаў пільна сачыць за ім і ўсяго праз два дні, схаваны за камінным экранам, падгледзеў, як Якаб Мендаль устаў са свайго месца, пракраўся ў пярэдні пакой, хуценька схпіў з каша дзве булкі і пачаў прагна паглынаць іх. У канцы дня, калі ён расплачваўся, то кляўся, што булак не браў. Цяпер стала ясна, куды яны прападаюць. Кельнер адразу ж паведаміў пра здарэнне пану Гуртнеру, і той, рады доўгачаканай зачэпцы, накрычаў на Мендалю ў прысутнасці ўсіх наведнікаў, абвінаваціў у крадзяжы і яшчэ пачаў хваліцца, як таму пашанцавала, што не паслалі па паліцыю. Але ён загадаў Мендалю зараз жа вымятацца адсюль куды хоча і болей не паказвацца тут. Якаб Мендаль выслухаў яго моўчкі, дрыжучы ўсім целам, потым паволі ўстаў са свайго месца і выйшаў.

— Проста жах! — сказала фраў Споршыль, апісваючы яго выгнанне. — Ніколі не забуду, як ён устаў, ссунуў акуляры на лоб, а сам бледны як палатно. І паліто нават не апрануў, хоць на вуліцы і студзень, — вы памятаеце, мусіць, якія тады былі маразы. І кніжку сваю ён забыўся на стале з перапуду. Я гэта пазней заўважыла, хацела пабегчы ўслед, але ён ужо быў на вуліцы. Пайсці за ім на вуліцу я не асмелілася, бо ў дзвярах стаяў пан Гуртнер і так лаяўся яму ўслед, што спыняліся прахожыя і пыталіся, што здарылася. Сорам і ганьба! Я проста чырванела ад сораму! Ніколі б такога не было пры старым гаспадару; пан Штандгартнер нізашто не выгнаў бы чалавека за нейкія там булкі, у яго Мендаль мог бы бясплатна карміцца да самай смерці. Але ў цяперашніх людзей няма сэрца. Прагнаць небараку з месца, дзе ён прасядзеў больш за трыццаць гадоў дзень пры дні, — такая ганьба, я вам скажу. Не хацела б я за гэта адказваць перад панам богам, не, не хацела б.

Добрая жанчына моцна расхвалявалася і з уласці-

ваю старасці мнагаслоўнасцю ўсё паўтарала адно і тое ж: што якая гэта ганьба, і што пан Штандгартнер ніколі гэтага не зрабіў бы. Нарэшце я мусіў перабіць яе пытаннем, што ж здарылася з нашым Мендалем далей і ці давялося ёй яшчэ пабачыцца з ім. Тут яна страпанулася і з усё большым хваляваннем працягвала свой расказ:

— Ці верыце, кожны раз, калі я праходзіла міма яго стала, дык у мяне аж сэрца разрывалася. Усё думала: а дзе ён цяпер, бедны пан Мендаль, і ведай я, дзе ён жыве, я занесла б яму з'есці чаго-небудзь гарачага; бо дзе яму ўзяць грошай на грубку і на яду? Сваякоў у яго, наколькі я ведаю, не было. Ну, час ішоў і ішоў, а пра яго ні слыху ні почуту, я стала думаць, што, відаць, няма яго сярод жывых і не ўбачу я яго болей. І нават падумала: а ці не адслужыць паніхіду па ім — бо такі ён быў харошы чалавек, і ведала я яго больш за дваццаць пяць гадоў.

Але вось неяк у лютым, раніцаю, а палове восьмай, я толькі стала чысціць медныя зашчэпкі на вокнах — раптам (я думала, мяне хопіць удар), раптам адчыняюцца дзверы і ўваходзіць Мендаль. Вы ж ведаеце: ён заўсёды бокам праціскаўся ў дзверы, нясмела гэтак, але на гэты раз — і не зразумееш як. Я адразу заўважаю: штосьці з ім не так, ён ледзь стаіць на нагах, вочы ліхаманкава блішчаць, а сам, а божухна — адны косці ды барада! Гляджу я на яго, бачу, што ён быццам не ў сабе, і раптам да мяне дайшло; ён жа нічога не ведае, сляняецца сярод белага дня, як лунацік, ён усё забыў — і булкі, і пана Гуртнера, і як яго з ганьбаю прагналі, — ён сябе зусім не помніць. Пана Гуртнера, дзякуй богу, яшчэ не было, а обер-кельнер якраз піў каву. Я хуценька падбегла да Мендаля, хачу яму сказаць, каб ён не заставаўся тут, інакш гэты грубіян зноў прагоніць яго (тут яна баязліва азірнулася і паправілася), — я хацела сказаць — пан Гуртнер. «Пан Мендаль!» — звярнулася,

значыцца, я да яго. Ён зірнуў на мяне, і тут — а божухна, каб вы толькі бачылі, — тут ён, мусіць, адразу ўсё ўспомніў; ён здрыгануўся і закалаціўся, усё закалацілася, не толькі рукі, а і ўсё цела; а потым ён павярнуўся і падаўся да дзвярэй. Каля іх ён і зваліўся. Мы выклікалі па тэлефоне «хуткую дапамогу», і яго забралі. У яго была гарачка, а ўвечары ён памёр. Доктар сказаў, ад цяжкага запалення лёгкіх, і яшчэ сказаў, што ён ужо быў без памяці, калі прыйшоў да нас. Як ён сюды трапіў, ён, відаць, і сам не ведаў, ён хадзіў як лунацік. Ах, божухна, гэта і нядзіўна, калі трыццаць шэсць гадоў дзень пры дні сядзець за адным сталом; гэты стол і быў яму домам.

Мы доўга яшчэ гаварылі пра Мендаля, мы, апошнія, хто ведаў гэтага дзіўнага чалавека; нягледзячы на сваё мікраскапічна кароткае існаванне, ён даў мне, нявопытнаму хлапцу, першыя ўяўленні аб жыцці, цалкам засяроджаным у розуме, а для яе, беднай, змардаванай цяжкаю працаю прыбіральшчыцы, якая на сваім вяку не прачытала ніводнай кніжкі, ён быў не проста таварыш па няшчасці, а такі самы, як і яна, бядняк, якому яна дваццаць пяць гадоў чысціла паліто і прышывала гузікі. І ўсё-такі мы выдатна разумелі адно аднаго за яго старым апусцелым сталом, разам аднаўлялі ў памяці яго вобраз; бо ўспаміны заўсёды аб'ядноўваюць, і ўдвая — успаміны, прасякнутыя любоўю. Але раптам, у разгары размовы, старая схамянулася:

— А божухна, дзе ж мая памяць! Кніга, якую ён тады забыўся на стале, яна і цяпер у мяне. Я ж не ведала, куды знесці яе. А па яе ўсё не прыходзілі і не прыходзілі, і я падумала: пакіну я яе сабе на памяць. Дрэннага ж тут няма нічога, праўда? — Яна хуценька выйшла і прынесла са сваёй каморкі кнігу. Я ледзь схаваў усмешку; з якою ахвотаю вечно гуллівы, а часам і насмешлівы лёс не без злосці прымешвае да жыццёвых драм элемент камічнага. Гэта быў другі том «Bibliotheca

Germanorum erotica et curiosa»¹ Гайна, добра вядомы кожнаму бібліяфілу даведнік па галантнай літаратуры. Якраз гэты пералік непрыстойнага — *habent sua fata libelli*² — стаўся апошнім заповітам, перададзеным нябожчыкам-магам і чарадзеям у навярэджаныя, чырвоныя, недасведчаныя рукі, якія ніколі, мусіць, не трымалі ніводнай кнігі, за выключэннем малітоўніка. Я шчыльна сціскаў губы, намагаючыся задушыць міжвольную ўсмешку, і маё кароткае маўчанне збянтэжыла добрую жанчыну. Можа, гэта што-небудзь вельмі каштоўнае, ці яе ўсё-такі можна пакінуць сабе?

Я сардэчна паціснуў ёй руку.

— Пакіньце сабе. Наш стары сябар Мендаль быў бы рады, калі б ведаў, што сярод многіх тысяч людзей, якім ён дапамог дастаць патрэбную кнігу, ёсць адзін чалавек, які захаваў пра яго ўспамін.

Потым я пайшоў, і мне было сорамна перад гэтаю добраю старою жанчынаю, якая па прастаце душы, але са шчыраю чалавечнасцю захавала вернасць нябожчыку. Бо яна, непісьменная, хоць зберагла кніжку, каб часцей успамінаць яго, я ж на гады забыўся пра Мендаль-букініста, менавіта я, хто мусіў ведаць, што кнігі пішуцца толькі дзеля таго, каб і за межамі свайго існавання застацца чымсьці блізкім для людзей і гэтым засцерагчы сябе ад няўмольнага ворага ўсяго жывога — тлену і забыцця.

---

¹ Бібліятэка нямецкай эратычнай і займальнай літаратуры (лац.).

² Кнігі маюць свой лёс (лац.).

ШАХМАТНАЯ НАВЕЛА

На пасажырскім параходзе, які адплываў апоўначы з Нью-Йорка ў Буэнас-Айрэс, панавала, як заўсёды ў апошнія хвіліны перад адыходам, дзелавітая мітусня. Праз натоўп сюды-туды праціскаліся тыя, хто прыйшоў праводзіць; рассыльныя з тэлеграфа ў зухавата ссунутых набакір каскетках насіліся сярод людзей, выкрываючы прозвішчы пасажыраў; неслі багаж і кветкі; па левіцах уверх і ўніз бегалі цікаўныя дзеці, а на верхняй палубе нястомна іграў суднавы аркестр. Я стаяў на прагулачнай палубе крыху воддаль ад гэтай штурханіны і гутарыў са сваім сябрам. Раптам паблізу два-тры разы ярка ўспыхнуў магній: мусіць, сярод пасажыраў была нейкая славутасць, і рэпарцёрам, якія перад самым адыходам узялі ў яе інтэрв'ю, спатрэбіўся яшчэ і партрэт. Сябар, зірнуўшы ў той бок, усміхнуўся:

— З вамі на параходзе рэдкі птах — Чэнтавіч.

Убачыўшы на маім твары, што прозвішча нічога мне не гаворыць, ён растлумачыў:

— Мірка Чэнтавіч — чэмпіён свету па шахматах. Ён толькі што разграміў на турнірах усіх шахматыстаў на ўсходзе і захадзе Амерыкі і цяпер едзе пажынаць лаўры ў Аргенціну.

Тут я ўспомніў не толькі імя маладога чэмпіёна свету, але і сякія-такія падрабязнасці яго маланкавай кар'еры; сябар, які сачыў за газетамі больш уважліва, чым я, папоўніў мае веды і расказаў у сувязі з гэтым некалькі анекдотаў. Прыкладна з год назад Чэнтавічу ўдалося адразу стаць на ўзровень з такімі прызнанымі шахматнымі карыфеямі, як Алёхін, Капабланка, Тарта-

кавер, Ласкер, Багалюбаў. З моманту з'яўлення ў Нью-Йорку на турніры 1922 года сямігадовага вундэркінда Рэшэўскага праслаўленая плеяда шахматыстаў не ведала ніводнага навічка, які ўварваўся б у іх асяроддзі з такім шумам і выклікаў такую ўсеагульную цікавасць. Разумовыя здольнасці Чэнтавіча зусім не прадвясчалі яму такой бліскучай кар'еры. Хутка выявілася таямніца з яго прыватнага жыцця: чэмпіён свету ні на адной мове не мог напісаць без арфаграфічных памылак нават некалькіх слоў, і, як саркастычна адзначаў адзін зласлівы сапернік, «невуцтва яго ва ўсіх галінах было аднолькава універсальнае». Ён быў сынам беднага югаслаўскага лодачніка, невялічкую лодку якога аднаго разу ўначы патапіў дунайскі грузавы параход. Дванаццацігадовага сірату ўзяў да сябе чулівы святар з іх глухой вёсачкі. Добры айцец з усяе сілы намагаўся дадатковымі заняткамі дома нагнаць тое, чаго не мог вывучыць у школе тупаваты, негаваркі, шыракалобы хлопчык.

Але ўсе намаганні былі марныя. Соты раз няўцямна пазіраў Мірка на літары, але не мог іх ніяк запомніць. Яго непаваротлівы мозг не схопліваў самых простых рэчаў. У чатырнаццаць гадоў ён усё яшчэ лічыў на пальцах, і яму каштавала вялікіх намаганняў прачытаць два-тры словы з якой-небудзь кніжкі ці газеты. Але нельга сказаць, каб Мірка быў нядобрасумленны ці непаслухмяны. Ён выконваў усё, што яму загадвалі: насіў ваду, калоў дровы, працаваў у полі, прыбіраў на кухні,— адным словам, можна было быць упэўненым, што ён урэшце выканае любое даручэнне, хоць яго марудлівасць і выводзіла з цярпення. Але больш за ўсё засмучала добрага святара ва ўпартым падлетку яго абьякавасць да ўсяго на свеце. Ён ніколі нічога не рабіў без спецыяльнага загаду, ніколі ні ў кога нічога не пытаўся, ніколі не гуляў з другімі падлеткамі і ніколі не шукаў сабе сам якога-небудзь занятку, пакуль яму не казалі, што трэба рабіць. Пасля хатняй работы ён моўч-

кі сядзеў у пакоі, скіраваўшы адсутны позірк удалячынь, як авечка, што пасвіцца на лузе, не праяўляў ніякай цікаўнасці да таго, што адбывалася навокал. Вечарамі, калі святар, смокчучы доўгую сялянскую люльку, гуляў тры заўсёдняы партыі ў шахматы з жандарскім вахмістрам, светлавалосы хлапчук моўчкі масціўся побач і з-пад цяжкіх павекаў, як бы сонна і абыякава, глядзеў на клеткі дошкі.

Аднаго разу зімою ўвечары, калі абодва гульцы паглыбіліся ў чарговую партыю, за акном пачуўся звон бомаў. Па вуліцы да дома хуценька набліжаліся санкі. У пакой убег селянін у заснежанай шапцы і пачаў умоўваць святара як мага хутчэй паехаць да паміраючай маці, каб паспець справіць над ёю сабораванне. Святар тут жа выправіўся з ім у дарогу. Вахмістр, які не дапіў свайго куфля піва, раскурыў на развітанне яшчэ раз люльку і ўжо сабраўся нацягнуць цяжкія боты, як раптам заўважыў, што Мірка неадрыўна глядзіць на шахматную дошку з незакончанай партыяй.

— Ну што, можа, хочаш давесці партыю да канца? — жартаўліва папытаўся вахмістр, перакананы, што вечна сонны хлапец не ведае нават, як перастаўляць фігуры. Хлопчык баязліва зірнуў на яго, але сцвярдзальна кіўнуў галавою і сеў на святарова месца. На чатырнаццатым ходзе вахмістр пацярпеў паражэнне і мусіў прызнацца, што яго паражэнне зусім не было вынікам якога-небудзь выпадковага з’яўка. Другая партыя скончылася гэтаксама.

— Валаамава асліца! — усклікнуў, вярнуўшыся, здзіўлены святар і растлумачыў вахмістру, не надта добра знаёмаму з Бібліяй, што дзве тысячы гадоў таму назад адбыўся такі самы цуд, калі бязмоўная дагэтуль жывёліна раптам загаварыла, і да таго ж вельмі разумна. Нягледзячы на позні час, святар не мог утрымацца ад спакусы самому згуляць са сваім паўпісьменным выхаванцам. Мірка гэтак жа лёгка абыграў

і яго. Гуляў ён павольна, зацята, ні разу не падняў ад дошкі шыракалобай галавы, але гуляў з непахіснаю ўпэўненасцю. У наступныя дні ні святар, ні вахмістр не змаглі ні разу перамагчы яго. Святара, які лепей, чым другія, ведаў безнадзейную разумовую адсталасць свайго выхаванца, сур'ёзна зацікавіла, ці зможа гэты аднабок і незвычайны талент вытрымаць больш цяжкае выпрабаванне. З дапамогаю вясковага цырульніка Мірка прывялі ў больш-менш прыстойны выгляд, абрэзаўшы саламяныя валасы, і святар звёз яго на санях у бліжэйшае мястэчка, дзе ў кавярні на галоўнай плошчы збіраліся мясцовыя аматары шахмат, гульцы, як ён ведаў са свайго горкага вопыту, больш моцныя за яго. З'яўленне святара з русавым чырванашчокім падлеткам выклікала немалую цікаўнасць у наведнікаў кавярні. Пакуль яго не паклікалі да шахматнага століка, Мірка стаяў у кутку, нясмела ўтаропіўшы вочы ў падлогу, так і не зняўшы кажуха і высокіх цяжкіх ботаў. Ён прайграў у першай партыі, бо добры святар ніколі не гуляў сіцылійскай абароны. Наступная партыя з лепшым шахматыстам горада скончылася ўнічыю. Але трэцюю, чацвёртую і ўсе наступныя партыі з рознымі гульцамі Мірка выйграў адну за другою.

У невялічкіх правінцыяльных мястэчках Югаславіі вельмі рэдка адбываюцца хвалючыя падзеі. Таму першае выступленне вясковага чэмпіёна выклікала сярод паважаных грамадзян сапраўдную сенсацыю. Аднадушна вырашылі, што вундэркінд павінен застацца ў горадзе да заўтра, каб можна было склікаць усіх астатніх членаў шахматнага клуба; і асабліва каб паведаміць пра гэтую падзею старому графу Зімчыцу, заўзятаму аматару шахмат, які жыў у сваім замку. У душы святара змагаліся два пачуцці — гордасць за свайго выхаванца і доўг, які зваў яго назад у вёску на нядзельнае набажэнства. Пачуццё доўгу перамагло, але святар згадзіўся пакінуць Мірку ў горадзе, каб выпрабаваць яго

яшчэ раз. Шахматысты змясцілі маладога Чэнтавіча ў гасцініцы, дзе ён упершыню ў жыцці ўбачыў сучасную прыбіральню. У нядзелю пасля абеда шахматны пакой быў перапоўнены.

Чатыры гадзіны Мірка нерухома сядзеў за шахматнаю дошкаю, не гаварыў ні слова, не падымаў вачэй і разбіваў аднаго саперніка за другім. Нарэшце яму прапанавалі сеанс адначасовай гульні. Спатрэбілася ня мала часу, каб растлумачыць недасведчанаму хлапцу, што яму трэба гуляць адразу супраць некалькіх гульцоў. Але як толькі ён уясніў сабе, чаго ад яго хочучь, ён тут жа ўзяўся за справу і пачаў хадзіць ад стала да стала, паволі перастаўляючы цяжкія скрыпучыя боты; нарэшце ён выйграў сем партый з васьмі.

Пасля гэтага пачалася сур'ёзная нарада. Строга кажучы, новы чэмпіён не быў жыхаром мястэчка, тым не менш мясцовы патрыятызм быў зачэплены за жывое. Можа, у малюсенькага мястэчка, якое наўрад ці было адзначана на карце, нарэшце-такі з'явіцца шанц назвацца радзімаю слаўтасці. Імпрэсарыю па прозвішчы Кюлер, які забяспечваў шансанеткамі і спявачкамі мясцовае афіцэрскае казіно, заявіў, што ён згодзен арганізаваць хлапцу на працягу года ўрокі ў свайго венскага знаёмага, небалага знаўцы шахматнай гульні, калі знойдуцца грошы, каб заплаціць за навучанне. Грошы адразу ж згадзіўся даць граф Зімчыц — бо за шэсцьдзесят гадоў штодзённай гульні ў шахматы яму ні разу не даводзілася змагацца з такім надзвычайным сапернікам. З гэтага дня пачалася кар'ера сына дунайскага лодачніка.

Праз паўгода Мірка авалодаў усімі сакрэтамі шахматнай тэхнікі; праўда, адно яму не давалася — гэта пазней было заўважана спецыялістамі і часта выклікала іх насмешкі. Ніводнай партыі Чэнтавіч не мог запомніць, — кажучы на мове прафесіяналаў, не мог гуляць усляпую. Ён быў абсалютна няздолны ўзнавіць

у сваім уяўленні шахматную дошку. Яму абавязкова трэба было мець перад вачамі сапраўдную дошку з шасцюдзесяццю чатырма чорнымі і белымі квадратамі і трыццаццю дзвюма фігурамі; нават калі ён зрабіўся сусветнаю славетасцю, ён нязменна насіў з сабою складаныя кішэнныя шахматы, каб мець магчымасць у любы момант наглядна ўзнавіць патрэбную яму класічную партыю ці рашыць цікавую задачу. Хоць сам па сабе гэты дэфект не быў асабліва важны, ён тым не менш сведчыў пра недахоп фантазіі і выклікаў ажыўленую гаворку ў колах дасведчаных людзей — такая гаворка ўзнікае, напрыклад, у асяроддзі музыкантаў, калі выяўляецца, што выдатны віртуоз або дырыжор не можа іграць ці дырыжыраваць па памяці, без нотаў. Але гэтая дзіўная ўласцівасць не перашкодзіла надзвычайнаму поспеху Міркі. У семнаццаць гадоў у яго ўжо было з дзiesiąтак розных прызоў, у восемнаццаць ён стаў чэмпіёнам Венгрыі і, нарэшце, у дваццаць — чэмпіёнам свету. Самыя выдатныя шахматысты, якія, бясспрэчна, далёка перавышалі яго розумам, палётам фантазіі і смеласцю, не змаглі супрацьстаяць яго жалезнай, халоднай логіцы, як не мог Напалеон супрацьстаяць цяжкаму на пад'ём Кутузаву і Ганібал — Фабію Кунктатару, у якога, па сведчанні Лівія, рысы апатыі і прыдуркаватасці выразна выяўляліся ўжо ў раннім дзяцінстве. І таму атрымалася, што у бліскучай плеядзе выдатных шахматыстаў, сярод якіх былі значныя прадстаўнікі ў самых розных галінах інтэлектуальнай працы — філосафы, матэматыкі, людзі з мастацкім чутцём, вынаходніцкімі здольнасцямі і нярэдка творчым талентам, — упершыню аказаўся абсалютны чужаніца — хмурны, маўклівы неразвіты вясковы хлапец. Самыя спрытныя журналісты не маглі выцягнуць з яго ні слова, якое можна было б скарыстаць для якога-небудзь артыкула. Калі Чэнтавіч быў вінен газетам вострыя словы, то замест іх ён даваў шчодрую спажыву мноству анекдотаў пра сябе.

Варта яму было толькі ўстаць з-за шахматнай дошкі, дзе ён не ведаў сабе роўных, як ён адразу ж рабіўся забаўнаю, ледзь не камічнаю фігураю. Нягледзячы на бездакорны гарнітур, шыкарны гальштук і шпілку з занадта кідкаю жамчужынаю і старанна наманікюраныя ногці, ён заставаўся ў паводзінах і манерах такім жа, як і раней — абмежаваным вясковым хлапцом, які яшчэ нядаўна падмятаў кухню ў святара. Выкарыстоўваючы свой талент і славу, ён стараўся зарабіць як мага болей грошай, праяўляў пры гэтым дробязную і нярэдка грубую прагнасць. Рабіў ён усё гэта з бессаромнаю адкрытасцю, якая выклікала раздражненне і пастаянныя насмешкі ў калег. Падарожнічаючы з горада ў горад, ён спыняўся ў самых таных гасцініцах, згаджаўся гуляць у любым шахматным клубе, які гатовы быў заплаціць яму ганарар, прадаў фабрыканту мыла права змяшчаць свой партрэт на рэкламных аб'явах і, не звяртаючы ўвагі на пагардлівыя насмешкі сапернікаў, якія ведалі, што ён няздольны напісаць без памылак тры сказы, выдаў пад сваім імем кнігу «Філасофія шахматнай гульні» — напісаў яе бедны галіцыйскі студэнт па заказе аднаго прадпрымальнага выдаўца. Як звычайна бывае з людзьмі такога складу, Чэнтавіч цалкам быў пазбаўлены пачуцця гумару; стаўшы чэмпіёнам свету, ён пачаў лічыць сябе самым важным чалавекам на свеце. Усведамленне таго, што ён здолеў перамагчы ўсіх гэтых разумных і культурных людзей, бліскучых прамоўцаў і пісьменнікаў на іх уласным полі, і перш за ўсё той відавочны факт, што ён зарабляе больш за іх грошай, ператварылі яго ранейшую няўпэўненасць у халодную, адкрыта паказную ганарыстасць.

— Ці ж дзіўна, што лёгка здабытая слава закружыла вось такую пустую галаву, — скончыў мой сябар і прывёў некалькі класічных прыкладаў амаль дзіцячага славалюбства Чэнтавіча. — Чаму ж дваццацідзяткадвам у хлапцу з Баната не стаць звышпыхлівым, калі,

рухаючы на дошцы фігуркі, ён можа за тыдзень зарабіць болей, чым уся яго вёска за цэлы год на лесапавале ці на якіх-небудзь іншых цяжкіх работах. І потым, шчыра кажучы, вельмі лёгка лічыць сябе вялікім чалавекам, калі ў тваёй галаве няма і следу думкі пра тое, што на свеце жылі калісьці Рэмбрант, Бетховен, Дантэ і Напалеон. Гэты хлапец ведае ў сваім абмежаваным мозгу толькі адно: ужо каторы месяц ён не прайграў ніводнай партыі. А не маючы аніякага ўяўлення пра тое, што на свеце існуюць іншыя вартасці, апроч шахмат і грошай, ён мае ўсе падставы быць у захапленні ад уласнае асобы.

Сябраў расказ, вядома, выклікаў у мяне вялікую цікавасць. Я ўсё жыццё цікавіўся рознымі відамі манаманаў — людзей ва ўладзе адной-адзінай ідэі, бо чым вужэй рамкі, якімі абмяжоўвае сябе чалавек, тым больш ён у пэўным сэнсе набліжаецца да бясконцасці. Якраз такія вонкава абыякавыя да ўсяго на свеце людзі ўпарта, як мурашкі, будуюць з нейкага асаблівага матэрыялу свой ні на што не падобны маленькі свет, які здаецца ім паменшаным адлюстраваннем сусвету. Таму я не схаваў ад сябра свайго намеру — пастарацца за час дванаццацідзённага падарожжа да Рыо бліжэй пазнаёміцца з гэтай асобаю, надзеленаю такімі аднабаковымі здольнасцямі.

— Але наўрад ці гэта вам удалася, — папярэдзіў мяне сябар. — Наколькі я ведаю, яшчэ нікому не ўдалося вывудзіць з Чэнтавіча хоць крыху матэрыялу, прыдатнага на псіхалагічныя вывады. Пры ўсёй сваёй неверагоднай абмежаванасці гэты хітры селянін дастаткова разумны, каб не паказваць сваіх слабасцяў. Спосаб у яго просты: за выключэннем землякоў, дый то людзей свайго ўзроўню, з якімі ён сустракаецца ў таных гасцініцах, Чэнтавіч пазбягае пачынаць з кім-небудзь размову. Адчуўшы, што перад ім адукаваны чалавек, ён адразу, як смоўж, хаваецца ў сваю ракавіну; таму ніхто не

можа пахваліцца, што чуў ад яго нейкае глупства і здолеў ацаніць усю глыбіню яго невуцтва.

Мой сябар, здавалася, меў рацыю. Завязаць знаёмства з Чэнтавічам у першыя дні нашага падарожжа аказалася немагчыма — хіба толькі трэба было праявіць нахабства, — але я не прыхільнік такіх метадаў. Часам ён выходзіў на верхнюю палубу і гуляў там, заўсёды з рукамі за спінаю, паглыблены ў горды роздум, зусім як Напалеон на вядомым партрэце; але, гуляючы па палубе, ён заўсёды так спяшаўся, што мне, каб дасягнуць свае мэты, прыйшлося б бегчы за ім трушком. Ён ніколі не паказваўся ў гасцінай, у бары ці ў курыльным салоне; сцюард, ад якога я даведаўся пра гэта пад сакрэтам, сказаў мне, што большую частку дня ён праводзіць у сябе ў каюце за вялікаю шахматнаю дошкаю, разбірае згульняныя партыі ці рашае шахматныя задачы.

Праз тры дні я пачаў ужо сапраўды злавацца, што абарончая тактыка Чэнтавіча аказалася мацнейшай за маё жаданне як-небудзь да яго дабрацца. Дагэтуль мне не даводзілася сустракацца з выдатнымі шахматыстамі; і чым больш я стараўся зразумець гэты тып людзей, тым недаступнейшаю майму розуму здавалася праца чалавечага мозгу, якая цалкам сканцэнтравалася на невяліччай прасторы, раздзеленай на шэсцьдзсят чатыры чорныя і белыя квадраты.

З асабістага вопыту я быў знаёмы з таямнічаю чароўнасцю «каралеўскай гульні», адзінай з гульніяў, прыдуманых чалавекам, якая не залежыць ад капрызу выпадку і ўвенчвае лаўрамі толькі розум, ці, дакладней, асобую форму разумовай адоранасці. Але ці ж не з'яўляецца вузкае азначэнне «гульні» абразамі шахматам? А можа, яны навука, нейкае мастацтва, нешта прамежкавае, што лунае паміж гэтымі двума паняццямі, як лунае паміж небам і зямлёю Магаметава труна; у гэтай гульні спалучаюцца самыя супярэчлівыя паняцці: яна і старажытная, і вечна новая; механічная ў сваёй аснове,

але прыносіць поспех толькі таму, у каго ёсць фантазія; абмежаваная нерухомай геаметрычнай прасторай — і разам з тым бясконца ў сваіх камбінацыях; яна няспынна развіваецца — і ўсё-такі зусім бясплодная; думка без вываду, матэматыка без выніку, мастацтва без твораў, архітэктура без камянёў. І тым не менш гэтая гульня вытрымала выпрабаванне часам лепей, чым усе кнігі і ўсё створанае людзьмі, гэта адзіная гульня, якая належыць усім народам і ўсім эпохам, і ніхто не ведае імя боства, якое прынесла яе на зямлю, каб развейваць нуду, удасканальваць розум, весяліць душу. Дзе пачатак яе і дзе канец? Яе простыя правілы можа вывучыць кожнае дзіця, у ёй спрабуе свае сілы любы аматар, і ў той жа час у яе нязменна цесных квадрахах нараджаюцца зусім адметныя, ні з кім не параўнальныя майстры — людзі, адораныя выключна шахматнымі здольнасцямі; гэты асаблівыя геніі, якім палёт фантазіі, настойлівасць і майстэрства дакладнасці ўласцівыя не менш, чым матэматыкам, паэтам і кампазітарам — толькі ў іншым спалучэнні і з іншаю накіраванасцю. Раней, у час захаплення фізіянамічнымі даследаваннямі, які-небудзь Галь мусіў бы ў першую чаргу даследаваць галоўны мозг такіх геніяльных шахматыстаў, каб выявіць, ці няма ў шэрым рэчыве мозгу асаблівай звільны, ці няма там якога-небудзь асаблівага шахматнага нерва або шахматнай шышкі. І якую цікаўнасць выклікаў бы ў фізіянаміста такі індывідуум, як Чэнтавіч, у каго гэтая асаблівая геніяльнасць угняздзілася ў мозгу, зусім некранутым і вялым, — як у глыбе пустой горнай пароды хаваецца адна-адзіная залатая жылка. У прынцыпе я разумеў, што такая па-свайму адзіная геніяльная гульня не магла не спараджаць і адпаведных славуцасцей, і ўсё-такі мне было заўсёды цяжка, амаль немагчыма ўявіць сабе жыццё чалавека з дзейным розумам, які абмежаваў бы свой свет невялікаю бела-чорнаю прастораю і задаволіўся б толькі тым, што радасць

у жыцці знаходзіў бы адно ў перасоўванні сюды і туды трыццаці дзвюх фігур. Я не мог зразумець псіхалогіі чалавека, які верыць у тое, што ход канём, а не пешкай у новым дэбюце можа прынесці яму славу і забяспечыць месцейка сярод бессмяротных, — хай толькі ў кароценькай заўвазе дзе-небудзь у настаўленні па шахматнай гульні, — чалавека, мыслячага чалавека, які, не будучы вар'ятам, на працягу дзесяці, дваццаці, трыццаці, сарака гадоў зноў і зноў аддае ўсю сілу свайго розуму бязгладзяду занятку — загнаць у вугал драўлянай дошкі драўлянага караля.

І вось нарэшце, упершыню ў жыцці, зусім блізка ад мяне, на адным караблі, усяго праз шэсць кают, апынуўся адзін з такіх феноменаў — выключны геній ці, можа, загадкавы дурань, а я, няшчасны чалавек, у якога жаданне пакапацца ў інтэлектуальных рэчах перарасло ў манію, ніяк не мог пазнаёміцца з ім. Я пачаў прыдумваць самыя хітрыя падыходы: то збіраўся сыграць на яго славалюбстве і папрасіць інтэрв'ю для ўпывовай газеты, то разлічваў на яго прагнасць і прапаноўваў яму прыняць удзел у выгадным турніры ў Шатландыі. Нарэшце мне прыйшоў у галаву выпрабаваны прыём паляўнічых, якія падзываюць глушчоў, імітуючы іх вабны кліч. Што, зрэшты, можа быць самым пераканаўчым, каб прыцягнуць да сябе ўвагу шахматнага маэстра, як не пачаць гуляць у шахматы самому?

Я ніколі не гуляў у шахматы сур'ёзна па той простай прычыне, што я заўсёды лічыў шахматы забаваю, і не болей; калі ж я і баўлю часам гадзіну за шахматнаю дошкаю, то зусім не дзеля таго, каб стамляць свой мозг, а наадварот, каб развезацца пасля напружанай разумовай працы. Я ў поўным сэнсе гэтага слова «гуляю» ў шахматы, у той час як другія, сапраўдныя шахматысты, «сур'ёзняцца» ў іх, калі ўжываць незвычайнае, новае словаўтварэнне. Шахматы, як і каханне, патрабуюць партнёра, а я яшчэ нават не высветліў, ці ёсць на

параходзе аматары гэтай гульні, акрамя мяне і Чэнтавіча. Каб выцягнуць іх з нор, я падрыхтаваў у курыльным салоне прымітыўную пастку: у якасці прынады за шахматны столік селі я і жонка, хоць яна гуляе яшчэ горш за мяне. І, канечне, варта нам было зрабіць некалькі хадоў, як каля нас ужо спыніўся адзін пасажыр, потым яшчэ адзін спытаўся дазволу паглядзець на гульні; а неўзабаве знайшоўся і жаданы партнёр, які прапанаваў мне згуляць з ім партыю. Звалі яго Мак Конар, ён быў горны інжынер з Шатландыі. Я даведаўся, што на нафтавых свідравінах у Каліфорніі ён сабраў вялікае багацце. Мак Конар быў здаравяк з квадратнымі сківіцамі і моцнымі зубамі. Чырвань на твары, несумненна, сведчыла аб празмерным ужыванні віскі, а вельмі шырокія плечы гэтага атлета сведчылі аб яго характары і даволі непрыемна ўздзейнічалі на нас пад час гульні. Бо містэр Мак Конар належаў да той катэгорыі самаўпэўненых, разбалаваных поспехам людзей, якія любое паражэнне, нават у самым бяскрыўдным спаборніцтве, успрымаюць не інакш, як удар па сваім самалюбстве. Гэтага вялізнага чалавека, які ўсім быў абавязаны толькі самому сабе, які прывык напралом прабівацца да мэты, настолькі перапаўняла пачуццё ўласнай перавагі, што любую перашкоду ён лічыў недапушчальным выклікам сабе, ледзь не знявагаю. Пасля пройгрышу ў першай партыі ён спахмурнеў і пачаў грунтоўна, дыктарскім тонам растлумачваць, што гэтага не адбылося б, каб не выпадковая няўважлівасць. Адказнасць за пройгрыш трэцяй партыі ён усклаў на шум у блізкай гасцінай; ніводнай прайгранай партыі ён не жадаў пакідаць без рэваншу. Спачатку яго крыўдлівасць забаўляла мяне, але потым я ўспрыняў яе як непазбежную акалічнасць, звязаную з дасягненнем маёй уласнай мэты — прывабіць да стала чэмпіёна свету.

На трэці дзень мая задума здзейснілася, хоць і не поўнасцю. Можа, Чэнтавіч убачыў нас за шахматамі

праз ілюмінатар, які выходзіў на верхнюю палубу, ці, можа, ён проста вырашыў ушанаваць сваёй прысутнасцю курыльны салон,— ва ўсякім разе, як толькі чэмпіён заўважыў, што ў сферу ягонага мастацтва асмеліліся ўварвацца непасвячоныя, ён міжвольна падышоў бліжэй і, трымаючыся на значнай адлегласці, кінуў дапытлівы позірк на дошку. Быў ход Мак Конара. Аднаго яго ходу аказалася дастаткова, каб Чэнтавіч адразу зразумеў, як мала цікавасці маюць для яго, маэстра, нашы аматарскія намаганні. З нядбайным жэстам, якім звычайна адмахваюцца ад прапанаванага ў кніжнай краме дрэннага дэтэктыўнага рамана, нават не пагартаўшы яго, чэмпіён адварнуўся і выйшаў з салона.

«Паглядзеў і адразу ўбачыў, што няма на што глядзець»,— падумаў я, крыху ўколацы яго халодным, пагардлівым позіркам. Мне захацелася спагнаць на кімнебудзь сваё раздражненне, і я звярнуўся да Мак Конара:

— Здаецца, ваш ход не зрабіў вялікага ўражання на чэмпіёна.

— Якога чэмпіёна?

Я растлумачыў яму, што чалавек, які толькі што прайшоў міма нас і так пагардліва паглядзеў на нашу гульню, быў Чэнтавіч, чэмпіён свету па шахматах. Я дадаў, што не варта засмучацца з-за яго ганарыстасці: для беднякоў гордасць — недапушчальная раскоша. На маё здзіўленне, гэтыя выпадкова сказаныя словы мелі на Мак Конара зусім нечаканае ўздзеянне. Ён адразу моцна расхваляваўся і забыўся пра нашу гульню. У яго ўзніклі славалюбівыя намеры. Ён нават і не падазраваў, што Чэнтавіч тут, на параходзе. Чэнтавіч абавязкова павінен згуляць з ім. Ён ніколі не гуляў з чэмпіёнам свету, за выключэннем аднаго разу, калі ўдзельнічаў у сеансе адначасовай гульні на сарака дошках; але нават гэта было вельмі захапляюча, ён тады ледзь не выйграў. Ці знаёмы я асабіста з чэмпіёнам? Не, не знаё-

мы. Ці не магу я папрасіць яго падысці да нас? Я адмовіўся і спаслаўся на тое, што Чэнтавіч, наколькі мне вядома, пазбягае новых знаёмстваў. Акрамя таго, якую цікавасць можа мець для чэмпіёна свету гульня з намі, трэцеразраднымі шахматыстамі?

Заўвага аб трэцеразрадных шахматыстах была для такога самалюбівага чалавека, як Мак Конар, бадай што залішняя. Ён сярдзіта адкінуўся назад у крэсле і гарачліва заявіў, што не ўяўляе сабе, каб Чэнтавіч мог адхіліць ветлівае запрашэнне джэнтльмена. Пра гэта паклапоціцца ён сам. Па яго просьбе я коратка апісаў знешні выгляд чэмпіёна, і Мак Конар, поўны нецярпення, пакінуў на волю лёсу незакончаную партыю і падаўся шукаць Чэнтавіча на верхняй палубе. Тут я зноў адчуў, што ўтрымаць чалавека з такімі магутнымі плячамі, калі ён убіў сабе што-небудзь у галаву, рэч зусім безнадзейная.

Я напружана чакаў, што будзе. Праз дзесяць хвілін Мак Конар вярнуўся, як мне здалося, не ў гуморы.

— Ну як? — спытаўся я.

— Вы мелі рацыю, — адказаў з прыкрасцю Мак Конар, — не вельмі прыемны пан. Я прывітаўся і назваў сябе, але ён нават мне рукі не падаў. Я паспрабаваў растлумачыць яму, якія мы ўсе, пасажыры, будзем гордыя і шчаслівыя, калі ён згодзіцца ўдастоіць нас сеансам адначасовай гульні. Але ён паводзіў сябе страшэнна афіцыйна і сказаў, што, на жаль, кантракт з імпрэсарыю, арганізатарам турнэ, абавязвае яго гуляць у час падарожжа толькі за ўзнагароду і што мінімальны ганарар складае дзвесце пяцьдзесят долараў за партыю.

Я засмяяўся.

— Вось ужо ніколі не думаў, што перасоўваць фігуры з чорных на белыя квадраты — такая прыбытковая справа. Спадзяюся, што вы гэтак жа ветліва развіталіся.

Але Мак Конар застаўся зусім сур'ёзны.

— Гульня адбудзецца заўтра ў тры гадзіны дня тут,

у курыльным салоне. Спадзяюся, што яму не так лёгка ўдасца разбіць нас нашчэнт.

— Што? Вы згадзіліся даць яму дзвесце пяцьдзесят долараў? — усклікнуў я ў вялікім здзіўленні.

— А чаму б і не? C'est son métier¹. Калі б у мяне забалеў зуб, а на параходзе быў дантыст, то ці ж мог бы я патрабаваць ад яго, каб ён вырываў яго бясплатна? Ён робіць правільна, калі заломвае высокую цану; у любой прафесіі лепшыя спецыялісты адначасова і самыя выдатныя камерсанты. Што ж да мяне, то я за сумленную здзелку. Я лепей заплачу пану Чэнтавічу гатоўкаю, чым стану прасіць яго зрабіць ласку згуляць са мною ды яшчэ адчуваць сябе абавязаным потым дзякаваць яму. Мне даводзілася прайграваць за вечар у нашым клубе і болей, чым дзвесце пяцьдзесят долараў, пры гэтым я не гуляў з чэмпіёнам свету. «Трэцеразраднаму» шахматысту не сорамна прайграць Чэнтавічу.

Мне было смешна, як моцна нявінны выраз «трэцеразрадных шахматыстаў» раніў самалюбства Мак Конара. Паколькі, аднак, дарагая забава давала мне магчымасць пазнаёміцца з цікавым і рэдкім суб'ектам і яе аплачваў Мак Конар, я не стаў аспрэчваць яго недарэчнага славалюбства. Мы паспяхаліся паведаміць пра будучую падзею яшчэ чатыром-пяці чалавекам, якія выказалі цягу да шахмат, і патрабавалі пакінуць ім на матч не толькі наш столік, але і ўсе суседнія, каб пазбегнуць магчымых перашкод ад іншых пасажыраў.

На другі дзень дакладна ў вызначаны час наша кампанія сабралася ў поўным складзе. Цэнтральнае месца, насупраць чэмпіёна, было аддадзена, вядома, Мак Конару; ён хваляваўся, курыў адну за другою моцныя цыгары і нервова пазіраў на гадзіннік. Чэмпіён прымуціў сябе чакаць добрых дзесяць хвілін (памятаючы расказы свайго сябра, я прадбачыў нешта падобнае), і гэта

¹ Гэта яго прафесія (фр.).

яшчэ больш падкрэсліла ўрачыстасць яго з'яўлення. Ён падышоў да стала са спакойным і абыякавым выглядам, але не прывітаўся. Мусіць, яго няветлівасць павінна была гаварыць: «Вам вядома, хто я, а мне зусім не цікава ведаць, хто вы», — і адразу ж сухім, дзелавітым тонам пачаў тлумачыць свае ўмовы. Таму што на паражоде няма дастатковай колькасці шахматных дошак, каб правесці сеанс адначасовай гульні, ён прапануе ўсім нам гуляць супраць яго супольна. Зрабіўшы ход, ён будзе адыходзіць у другі канец пакоя, каб не перашкаджаць нам раіцца. Мы ж, зрабіўшы ход у адказ, павінны будзем з-за адсутнасці званочка, стукаць аб шклянку чайнаю лыжкаю. Калі не будзе прэрэчанняў, ён прапануе на абдумванне кожнага ходу максімум дзесяць хвілін. Мы, як нясмелыя вучні, прынялі, зразумела, усе яго ўмовы. Чэнтавічу дасталіся чорныя фігуры; ён застаўся стаяць, калі рабіў першы ход у адказ, а потым адразу павярнуўся, адышоў на дамоўленае месца, ляніва разваліўся там у крэсле і пачаў перагортваць ілюстраваны часопіс.

Наўрад ці ёсць сэнс апісваць гэтую партыю. Скончылася яна, як і трэба было чакаць, поўным нашым паражэннем, да таго ж ужо на дваццаць чацвёртым ходзе. Не было нічога дзіўнага ў тым, што чэмпіён свету, гуляючы, як кажуць, леваю рукою, ушчэнт разбіў з паўтузіна пасрэдных і зусім слабых шахматыстаў; але ўсім нам было непрыемна адчуваць ганарыстыя паводзіны Чэнтавіча, які ясна даваў зразумець, што ўправіўся з намі без ніякіх намаганняў. Кожны раз, калі ён падыходзіў да стала, ён кідаў на дошку беглы і наўмысна няўважлівы позірк, а на нас і зусім не звяртаў увагі, быццам мы таксама былі драўлянымі фігурамі. Гэтак нават лянуюцца зірнуць на костку, калі кідаюць яе бадзяжнаму сабаку. Мне здавалася, што каб у яго было хоць крышку чуйнасці і такту, ён мусіў бы звярнуць увагу на зробленыя намі памылкі або падбадзёрыць нас прыязным

словам. Нават пасля завяршэння партыі гэты шахматны аўтамат не вымавіў ні гуку; ён сказаў «мат» і застаўся нерухома стаяць каля стала, мусіць, каб даведацца, ці не жадаем мы згуляць яшчэ адну партыю. Я ўжо ўстаў з месца і, як заўсёды, калі пасаваў перад бесцырымоннаю грубасцю, падрыхтаваўся даць зразумець жэстам, што я асабіста з задавальненнем буду лічыць наша знаёмства скончаным адразу пасля завяршэння гэтай фінансавай здзелкі. Але, на мой жаль, у гэтае імгненне Мак Конар, якія сядзеў побач са мной, хрыпла выгукнуў: «Рэванш!»

Мяне спалохаў выклік у яго голасе: Мак Конар цяпер хутчэй нагадваў баксёра, які збіраецца нанесці рашаючы ўдар, чым карэктнага джэнтльмена. Можа, яго абурылі зняважлівыя паводзіны Чэнтавіча ці прычынай было ўласнае моцна абражанае самалюбства, але, як бы там ні было, нават вонкава Мак Конар поўнасьцю змяніўся. Ён пачырванеў па самыя вушы, ноздры ад унутранага напружання раздзьмуліся, твар пакрыўся потам, ад закушанай губы да ваяўніча настаўленага падбароддзя праляглі рэзкія маршчыны. Я з непакоем заўважыў у яго вачах агеньчык шалёнага азарту, які авалодвае звычайна гульцамі ў рулетку, калі патрэбны колер не выпадае шэсьць-сем разоў запар пасля няспыннага падвойвання ставак. У гэты момант я ўжо ведаў, што гэты апантаны славалюб гатовы паставіць супраць Чэнтавіча ўсё сваё багацце і гуляць, гуляць з простымі ці падвоенымі стаўкамі, пакуль не выйграе хоць адну партыю. Калі б у Чэнтавіча хапіла цягнення, Мак Конар мог бы стаць для яго сапраўдным залатым дном, адкуль ён мог бы да Буэнас-Айрэса пакласці сабе ў кішэню не адну тысячу долараў.

Чэнтавіч не скрануўся з месца.

— Калі ласка, — ветліва адказаў ён. — Цяпер, панове, вы будзеце гуляць чорнымі фігурамі.

Другая партыя мала чым адрознівалася ад першай,

толькі наша кампанія крыху павялічылася за кошт яшчэ некалькіх цікаўных, і гульня зрабілася больш жывою. Мак Конар пільна глядзеў на дошку, быццам хацеў загіпнатызаваць шахматныя фігуры і здзейсніць сваё жаданне перамагчы; я адчуваў, што ён з захапленнем ахвяраваў бы і тысячу долараў за тое, каб з радасцю крыкнуць «мат» у твар нашаму абыякаваму праціўніку. І дзіўна — яго зацятае хваляванне неяк несвядома перадалося ўсім нам. Цяпер кожны ход абмяркоўваўся куды больш актыўна, і мы спрачаліся да апошняй хвіліны, перш чым згаджаліся даць сігнал Чэнтавічу падысці да нашага стала. Дагуляўшы да семнацатага ходу, мы са здзіўленнем заўважылі, што ў партыі ўзнікла пазіцыя, якая здавалася надзвычайна выгаднаю для нас: мы змаглі прасунуць пешку «с» на перадапошнюю лінію, і ўсё, што нам заставалася цяпер зрабіць, — гэта прасунуць яе наперад на «с1» і паставіць яшчэ аднаго ферзя. Але ў глыбіні душы ў нас не было поўнай упэўненасці: мы не верылі, што ў нас з'явіўся такі яўны шанц на выйгрыш. Усе мы падазравалі, што перавага, якой мы, здавалася, дабіліся, была пастка, пастаўленая Чэнтавічам, які прадбачыў развіццё гульні на шмат хадоў наперад. І ўсё-такі, як мы ні абмяркоўвалі і ні разглядалі становішча з усіх бакоў, мы не маглі разгадаць, у чым тут быў падвох. Нарэшце, калі дзесяць хвілін амаль прайшлі, мы вырашылі рызыкнуць зрабіць гэты ход. Мак Конар ужо ўзяўся за пешку, каб перасунуць яе на апошні квадрат, як раптам нечая рука затрымала яго і ціхі, але настойлівы голас прашаптаў:

— Богам прашу, не трэба!

Мы ўсё міжвольна павярнуліся. За намі стаяў чалавек гадоў пад сорок пяць, — вузкі, з рэзкімі рысамі твар яго ўжо раней на прагулках прыцягваў маю ўвагу незвычайнаю, змярцвелаю бледнасцю. Відаць, ён толькі што далучыўся да нашай кампаніі, і, паглыбленыя ў абмеркаванне чарговага ходу, мы не заўважылі яго з'яў-

лення. Убачыўшы, што мы глядзім на яго, ён хуценька дадаў:

— Калі вы цяпер паставіце ферзя, ён адразу возьме яго сланом, а вы забераце яго канём. Ён жа тым часам перасуне сваю прахадную пешку на «d7» і будзе пагражаць вашай туры; калі ж вы нават аб'явіце шах канём, усё роўна партыя будзе прайграная — праз дзевяць-дзесяць ходоў вы атрымаеце мат. Амаль такую ж камбінацыю прымяніў у 1922 годзе Алёхін, гуляючы супраць Багалюбава на шахматным турніры ў П'ешчані.

Здзіўлены Мак Конар выпусціў з рукі пешку і, як і ўсе мы, з нямым здзіўленнем утаропіўся ў анёла-выражавальніка, які спусціўся так нечакана да нас з неба. Бо прадбачыць мат за дзевяць ходоў мог толькі шахматыст самага высокага класа, можа, нават удзельнік міжнародных спаборніцтваў, які ехаў на той самы турнір, што і Чэнтавіч, каб аспрэчваць першынство свету. Яго раптоўнае з'яўленне, яго ўмяшанне ў гульню ў самы крытычны момант здалося нам чымсьці звышнатуральным.

Першы апамятаўся Мак Конар.

— Што ж вы параіце? — прашаптаў ён усхвалявана.

— Пакуль што не перасоўвайце пешкі наперад. Манеўруйце. Перш за ўсё выведзіце караля з небяспечнай зоны — з «g8» на «h7». Тады ваш праціўнік, мусіць, перанясе атаку на другі фланг. Але гэтую атаку вы можаце парываць ходам туры «с8 — с4»; гэтая яму будзе каштаваць страты двух тэмпаў і адной пешкі і, такім чынам, усяе перавагі. У такім выпадку ў вас абодвух будуць прахадныя пешкі, і калі вы будзеце правільна абараняцца, то зможаце звесці партыю ўнічыю. Гэта самае лепшае, што вы можаце зрабіць.

Мы зноў не маглі схаваць здзіўлення. Дакладнасць і хуткасць яго разлікаў уразілі нас. Здавалася, ён чытаў хады па кніжцы. Дзякуючы яго ўмяшанню ў нас з'явіўся нечаканы шанц. Магчымасць згуляць унічыю з чэм-

піёнам свету — гэта было так цудоўна! Аднадушна мы ўсе адсунуліся ўбок, каб не перашкаджаць яму глядзець на дошку. Мак Конар перапытаў:

— Значыцца, караля з «g8» на «h7»?

— Канечне. Цяпер самае галоўнае — манеўраваць.

Мак Конар падпарадкаваўся, і мы пастукалі па шклянцы. Чэнтавіч падышоў сваёю звычайнаю лянівваю хадою да стала і паглядзеў, які ход мы зрабілі. Потым ён перасунуў пешку з «h2» на «h4» на каралеўскім флангу, дакладна так, як прадказваў наш невядомы памочнік. А той ужо шаптаў усхвалявана:

— Туру наперад, туру з «c8» на «c4», тады ён мусіць спачатку абараніць пешку. Але гэта яму не паможа. Не звяртайце ўвагі на яго прахадную пешку і бярыце канём «c3 — d5»; тады раўнавага адновіцца. Атакуйце з усяе сілы, замест таго каб абараняцца.

Мы не разумелі, пра што ён гаворыць. Ён з такім самым поспехам мог гаварыць з намі па-кітайску. Мак Конар, як зачараваны, не раздумваючы, рабіў тое, што яму загадвалі. Мы зноў пастукалі па шклянцы, гукаючы Чэнтавіча. І тут ён, уважліва ўглядаючыся ў дошку, першы раз памарудзіў, перш чым зрабіць ход. Ход ён зрабіў якраз той, які ўгадаў наперад незнаёмы, і павярнуўся ўжо ісці. Але тут адбылося нешта новае і непрадбачанае: Чэнтавіч падняў вочы і агледзеў нашы рады. Безумоўна, ён хацеў высветліць, хто ж гэта з нас раптам аказаў яму такое энергічнае супраціўленне.

Наша хваляванне расло з кожнай хвілінай. Раней мы гулялі без сур'ёзнай надзеі на выйгрыш, але цяпер думка пра тое, што мы можам зламаць халодную ганарыстасць Чэнтавіча, авалодала ўсімі намі. Без затрымкі наш новы сябар сказаў, які рабіць наступны ход. Можна было запрашаць Чэнтавіча працягваць гульню. Дрыготкаю рукою я ўдарыў лыжкаю па шклянцы, і тут надышла чарга радавацца. Чэнтавіч, які дагэтуль стаяў, калі рабіў свае хады, памарудзіў і нарэшце сеў за стол.

Апускаўся ён у крэсла павольна і цяжка, але гэтага было зусім дастаткова, каб мы нарэшце аказаліся гульцамі, якія сядзелі адзін супраць другога на адным узроўні. Мы прымусілі яго паставіцца да нас, як да роўных, прынамсі, вонкава. Ён доўга думаў, пільна глядзячы на дошку; яго цяжкія павекі амаль зусім закрывалі вочы. Ад напружанага роздуму рот у яго крыху прыадкрыўся, што надавала кругламу твару дурнаваты выгляд. Чэнтавіч думаў некалькі хвілін, потым зрабіў ход і ўстаў. І адразу ж наш сябар зашаптаў:

— Стрымальны ход! Добра задумана! Але не ідзіце на гэта. Фарсіруйце размен, абавязкова размен! Пасля гэтага будзе нічыя, ён нічога не зможа зрабіць.

Мак Конар падпарадкаваўся. Наступныя маневры абодвух гульцоў (мы ўсе ўжо даўно ператварыліся ў простых статыстаў) заключаліся ў незразумелых для нас перамяшчэннях фігур. Хадоў праз сем Чэнтавіч, падумаў крыху, падняў на нас вочы і сказаў: «Нічыя».

На момант усталявалася поўная цішыня. Раптам адразу сталі чуваць і шум мора, і радыё ў суседняй гасцінай, і кожны крок пасажыраў на верхняй палубе, і слабы, тонкі свіст ветру ў аконных рамах. Мы не маглі зрушыцца з месца; усё адбылося так раптоўна, мы былі як быццам напалоханы немагчымым: нейкі невядомы чалавек прымусіў падпарадкавацца сваёй волі чэмпіёна свету, і да таго ж у напалову прайгранай партыі. Мак Конар шумна перавёў дыханне, адкінуўся назад, і з яго вуснаў сарвалася задаволенае «ага!». Я зноў уважліва паглядзеў на Чэнтавіча. Мне яшчэ раней здалося, што ў канцы гульні ён пабляднеў. Але чэмпіён свету ўмеў трымаць сябе ў руках. Па-ранейшаму захоўваючы абыякавы выгляд, ён згроб цвёрдаю рукою фігуры з дошкі і няспешна папытаўся:

— Жадаеце згуляць трэцюю партыю, панове?

Пытанне было пастаўлена спакойным, чыста дзелявым тонам. Але здзіўляла тое, што чэмпіён, як бы зусім

не заўважаючы Мак Конара, пільна глядзеў у вочы нашаму ратаўніку. Як конь па ўпэўненай пасадцы пазнае новага, вопытнага конніка, так і Чэнтавіч разгадаў, хто быў яго сапраўдны і адзіны праціўнік. Услед за ім і мы міжвольна ўтаропіліся ў незнаёмага. Але не паспеў той адказаць, як Мак Конар, ахоплены славалюбным азартам і перапоўнены радасцю, усклікнуў:

— Канечне, а як жа! Але толькі цяпер гуляць будзеце вы адзін. Вы адзін супраць Чэнтавіча.

І тут адбылося нешта зусім непрабачанае. Незнаёмы, які ўсё яшчэ з незразумелым напружаннем глядзеў на пустую дошку, уздрыгнуў, калі пачуў гэтыя энергічныя словы. Ubачыўшы, што ўсе позіркi скіраваны на яго, ён збянтэжыўся.

— Ні ў якім разе, панове, — сказаў ён, запінаючыся, яўна ўсхваляваны, — гэта немагчыма... Вам прыйдзеца абысціся без мяне... Бо мінула ўжо дваццаць, не, нават дваццаць пяць гадоў з таго часу, як я апошні раз сядзеў за шахматнаю дошкаю... І я толькі цяпер зразумеў, як няветліва я зрабіў, калі без дазволу ўмяшаўся ў вашу гульню... Прашу дараваць мне за дзёрзкасць...

І перш чым мы паспелі апамятацца ад здзіўлення, ён павярнуўся і выйшаў з салона.

— Але гэта немагчыма! — грукатаў тэмпераментны Мак Конар і барабаніў кулаком па сталe.— Зусім немагчыма, каб ён дваццаць пяць гадоў не гуляў у шахматы! Ён жа прадбачыў кожную камбінацыю, кожны сустрэчны манеўр, прынамсі, на пяць-шэсць ходоў наперад. Так гуляць — не дарогу перайсці. Такого проста быць не можа, праўда?

З апошнім пытаннем Мак Конар звярнуўся да Чэнтавіча, але чэмпіён не страціў ледзянога спакою.

— Не магу сказаць вам нічога пэўнага. Ва ўсякім разе, у гульні гэтага пана было штосьці цікавае і не зусім звычайнае; таму я наўмысна даў яму шанц.

Ён тут жа ляніва ўстаў з месца і дзелавіта скончыў:

— Калі гэты пан ці вы, панове, пажадаеце заўтра згуляць яшчэ партыю, — з трох гадзін я да вашых па-слуг.

Мы не маглі схаваць лёгкіх усмешак. Кожны з нас добра ведаў, што зусім не велікадушнасць перашкодзіла Чэнтавічу адолець нашага невядомага помочніка. Заўвага яго была наіўнай спробай апраўдаць сваю няўдачу, і нам яшчэ мацней захацелася стаць сведкамі канчатковай ганьбы гэтага фанабэрыстага ганарліўца. Усімі намі, нічым не занятымі пасажырамі парахода, раптам авалодаў дзікі, славалюбівы азарт. Намі авалодала думка, што тут, на параходзе, у адкрытым моры, пальма першынства будзе вырвана з рук чэмпіёна і тэлеграфныя агенцтвы разнясуць вестку аб падзеі па ўсім свеце. Да гэтага трэба дадаць, што нас заінтрыгавала таямнічае з'яўленне нашага ратаўніка, яго ўмяшанне ў гульні ў самы крытычны момант, кантраст паміж яго хваравітаю сарамлівасцю і непахіснаю прафесіянальнаю самаўпэўненасцю. Хто ж такі гэты незнаёмы? Можа, на нашых вачах выпадкова адкрыўся свету дагэтуль невядомы шахматны геній? Ці, можа, гэта славуты маэстра, які па нейкай там прычыне не пажадаў адкрыць сваё імя? Мы гарачыліся, на ўсе лады абмяркоўвалі кожную магчымасць. Самыя неверагодныя меркаванні ўжо не здаваліся нам неверагоднымі, калі мы ўспаміналі пра яго незразумелую нясмеласць, нечаканую заяву, што ён не гуляў у шахматы шмат гадоў, і супастаўлялі ўсё гэта з відавочным майстэрствам яго гульні. У адным, аднак, мы сыходзіліся ўсе: трэба зрабіць так, каб турнір працягваўся. Мы вырашылі прыкласці ўсе намаганні і ўгаварыць нашага ратаўніка гуляць і заўтра супраць Чэнтавіча. Мак Конар абавязаўся заплаціць усе выдаткі, а мне, як суайчынніку — мы тым часам даведаліся ў сцюарда, што незнаёмы быў аўстрыец, — даручылі перадаць яму нашу агульную просьбу.

Мне не спатрэбілася шмат часу на яго пошукі. Ён

выцягнуўся ў шэзлонгу на верхняй палубе і чытаў. Перш чым падысці бліжэй, я скарыстаў магчымасць, каб добра разгледзець яго. Ён ляжаў, адкінуўшыся на падушку, і выглядаў як крыху стомлены чалавек; мяне яшчэ раз уразіла дзіўная бледнасць яго даволі маладога твару. Скроні былі зусім белыя; не ведаю чаму, але ў мяне склалася ўражанне, што пастарэў ён раптоўна. Як толькі я падышоў да яго, ён ветліва ўстаў і прадставіўся. Імя, названае ім, належала сям'і, якая карысталася вялікаю павагаю ў старой Аўстрыі. Я ўспомніў, што адзін член сям'і быў блізім сябрам Шуберта, другі — прыдворным доктарам старога імператара. Доктар Б. моцна здзіўся, калі я паўтарыў яму нашу просьбу згуляць з Чэнтавічам. Аказалася, што ён і не падазраваў, што гуляў, ды яшчэ гэтак паспяхова, супраць слаўтага чэмпіёна свету. Чамусьці гэтая дэталёвая зрабіла на яго асабліва моцнае ўражанне. Ён зноў і зноў перапытваў, ці ўпэўнены я, што яго праціўнікам сапраўды быў прызнаны ўсімі чэмпіён свету. Хутка я заўважыў, што гэтая акалічнасць значна палягчае маю місію. Але, адчуваючы, што я маю справу з вельмі далікатным і выхаваным чалавекам, я вырашыў не гаварыць яму, што ў тым выпадку, калі ён пацерпіць паражэнне, матэрыяльную страту панясе Мак Конар. Павагаўшыся крыху, доктар Б. згадзіўся прыняць удзел у матчы, але папрасіў папярэдзіць маіх спадарожнікаў, каб яны не вельмі разлічвалі на яго магчымасці.

— Таму што, — дадаў ён з дзіўнаю ўсмешкаю, — я, папраўдзе, не ведаю, ці змагу гуляць па ўсіх правілах. Можаче мне верыць: калі я заявіў, што не дакранаўся да шахмат з часу вучобы ў гімназіі, а гэта больш за дваццаць гадоў, я сказаў гэта не ад паказнай сціпласці. І нават тады я нічога не ўяўляў сабою як шахматыст.

Гэта ён сказаў так проста, што я ні на хвіліну не ўсумніўся ў шчырасці ягоных слоў. Але ўсё-такі я не мог не запырэчыць яму, бо мяне ўразіла дакладнасць,

з якою ён спасылаўся на самыя дробныя дэталі партый, згуляных рознымі чэмпіёнамі; мусіць, ён шмат часу прысвяціў вывучэнню тэорыі шахматнай гульні. Доктар Б. зноў усміхнуўся сваёю незразумелаю ўсмяшкаю.

— Шмат часу? Бачыць бог, гэта праўда. Шахматам я прысвяціў шмат часу. Але ўсё адбылося ў незвычайных, я б сказаў, выключных абставінах. Гэта даволі забытаная гісторыя; яна можа служыць ілюстрацыяй да расказу аб нашай цудоўнай эпосе. Можа, вы наберацеся цяргення на паўгадзіны?..

Ён паказаў на суседні шэзлонг. Я ахвотна прыняў яго прапанову. Паблізу нікога не было. Доктар Б. зняў акуляры, паклаў іх побач і пачаў:

— Вы мелі ласку заўважыць, што маё прозвішча вам, жыхару Вены, знаёмае. Але мне здаецца, што вы наўрад ці чулі пра юрыдычную кантору, якую ўзначальвалі спачатку мы з бацькам, а потым я адзін. Мы не вялі спраў, якія суправаджаліся шумам у газетах, і прынцыпова пазбягалі браць новых кліентаў. Мы наогул не займаліся звычайнаю юрыдычнаю практыкаю, а абмяжоўваліся тым, што давалі юрыдычныя парады і распараджаліся маёмасцю багатых манастыроў, з якімі быў блізка звязаны мой бацька, у мінулым дэпутат клерыкальнай партыі. Акрамя таго — цяпер, калі манархія ўжо стала здабыткам гісторыі, пра гэта можна гаварыць адкрыта, — нам было даручана распараджацца і капіталамі некаторых членаў імператарскага дому. Сувязі нашай сям'і з дваром і царквою (адзін мой дзядзька быў лейб-медыкам імператара, а другі — абатам у Зайтэнштэцене) пачаліся яшчэ два пакаленні таму назад; нам заставалася толькі захоўваць і падтрымліваць гэтыя сувязі. Давер кліентаў перайшоў да нас як спадчына, і разам з даверам перайшлі і спакойныя, някідкія абавязкі — ад нас патрабаваліся галоўным чынам сціпласць і надзейнасць — дзве якасці, у поўнай меры ўласцівыя нябожчыку бацьку. Толькі дзякуючы

яго асцярожнасці нашы кліенты збераглі значныя каштоўнасці ў гады інфляцыі і пасля перавароту. Потым, калі ўладу ў Германіі захапіў Гітлер і пачалася канфіскацыя маёмасці цэркваў і манастыроў, з-за мяжы былі зроблены некаторыя захады, каб выратаваць хоць частку рухомай маёмасці. Перагаворы вяліся цераз нас, і пра здзелкі паміж імператарскім домам і Ватыканам, якія ніколі не стануць здабыткам грамадскасці, ведалі толькі мы абодва. Кантора наша была зусім непрыкметная, у нас не было нават шылды на дзвярах, мы наўмысна трымаліся воддаль ад манархічных колаў, і гэта была самая надзейная ахова ад няпрошанай цікаўнасці. Ніводная аўстрыйская інстанцыя і не падазрвала, што ўсе гэтыя гады таемныя кур'еры імператарскай сям'і дастаўлялі ў нашу сціпую кантору на чацвёртым паверсе надзвычайнай важнасці лісты і везлі адтуль адказы на іх.

Вядома, што яшчэ задоўга да таго, як нацысты рушылі свае арміі супраць усяго свету, яны пачалі ствараць у суседніх з Германіяй краінах яшчэ адну не менш небяспечную і добра вымуштраваную армію — легіёны з людзей, пакрыўджаных, абыдзеных і абдзеленых лёсам. У кожнай канторы, на кожным прадпрыемстве існавалі іхнія так званыя ячэйкі; у іх былі шпіёны і выведнікі ўсюды, уключна да асабістых рэзідэнцый Дольфуса і Шушніга. Быў іхні агент і ў нашай несамавітай канторы, пра што я, на жаль, даведаўся занадта позна, — нікчэмны бяздарны канцылярыст, якога я ўзяў па рэкамендацыі аднаго святара, каб надаць нашай канторы выгляд сапраўднай дзелавой установы. Давалі мы яму толькі самыя нявінныя даручэнні: ён адказваў на тэлефонныя званкі, насіў пошту, падшываў паперы — зразумела, паперы, якія не мелі сур'эзнага значэння. Яму ніколі не дазвалялася распячатваць карэспандэнцыю, усе важныя лісты пісаў я сам на машынцы і толькі ў адным экзэмпляры, усе істотныя дакументы

я трымаў у сябе дома, а тайныя перагаворы вёў толькі ў пакоі прыёра ў манастыры ці ва ўрачэбным кабінэце майго дзядзькі. Дзякуючы гэтым мерам засцярогі выведнік не мог даведацца нічога істотнага; але, мусіць, няшчасная выпадковасць дазволіла ўбачыць славалюбіваму і фанабэрыстаму чалавеку, што яму не давяраюць і што за яго спінаю адбываюцца цікавыя рэчы. А можа, у маю адсутнасць адзін з кур'ераў неасцярожна сказаў «яго вялікасць» замест умоўленага «барон Берн», ці, можа, нягоднік распячатваў тайком лісты — як бы там ні было, яшчэ да таго, як я пачаў падазраваць што-небудзь, ён ужо атрымаў загад з Мюнхена ці Берліна сачыць за намі. Ужо значна пазней, пасля майго арышту, я ўспомніў, як ён, спачатку лянівы на службе, стаў праяўляць раптам у апошнія месяцы незвычайную стараннасць, шмат разоў настойліва прапаноўваў мне свае паслугі, каб занесці на пошту карэспандэнцыю. Мушу прызнацца, што я праявіў пэўную неасцярожнасць, але ж ці не здолеў Гітлер каварна абысці і перахітрыць буйнейшых дыпламатаў і генералаў? Гестапа сачыла за кожным маім крокам, — гэта наглядна пацвярджае той факт, што эсэсаўцы арыштавалі мяне ўвечары таго ж самага дня, калі адрокся Шушніг, і за дзень да таго, як Гітлер увайшоў у Вену. На шчасце, пачуўшы па радыё развітальную прамову Шушніга, я паспеў спаліць усе найбольш важныя дакументы, а другія, у тым ліку распіскі на каштоўныя паперы, якія былі за мяжою і належалі манастырам і двум эрц-герцагам, схаваў у кош з бруднаю бялізнаю і даручыў вернай аканомцы занесці ў дзядзькаў дом. Усё гэта было зроблена літаральна ў апошнюю хвіліну, калі нацысты ўжо грукалі ў дзверы.

Доктар Б. перарваў свой расказ, каб закурыць цыгару. Успыхнула запалка, і я ўбачыў, што правы куточак рота ў доктара нервова торгаецца. Я ўжо раней заўважыў гэтае мімалётнае, ледзь прыкметнае паторгванне,

яно паўтаралася кожныя дзве-тры мінуці і надавала яго твару надзвычайна неспакойны выгляд.

— Вы, відаць, чакаеце, што я раскажу вам пра канцэнтрацыйны лагер, у які кінулі ўсіх прыхільнікаў старой Аўстрыі і дзе іх мучылі, катавалі і зневажалі. Мая сціплая асоба сама па сабе, канечне, зусім не цікавіла гестапа, але яны здагадваліся, што мы былі падстаўныя асобы, апекуны маёмасці і давераныя іх лютых ворагаў. Яны хацелі прымусіць мяне перадаць ім у рукі дакументы, якія б выкрывалі манастыры, каб абвінаваціць іх ва ўтойванні капіталу; яны хацелі здабыць матэрыял супраць імператарскага дома і ўсіх прыхільнікаў аўстрыйскай манархіі. Яны падазравалі — і мелі на гэта ўсе падставы, — што значная частка фондаў, якія ішлі праз нашы рукі, была добра прыхавана і недасягальная для іх грабежніцкіх намераў. Вось таму яны і арыштавалі мяне ў першы ж дзень; яны разлічвалі, што, ужыўшы выпрабаваныя метады, даб'юцца ад мяне патрэбных звестак. Па гэтай прычыне людзей маёй катэгорыі, з якіх трэба было выціснуць грошы або важныя дакументы, не выслалі ў канцэнтрацыйныя лагеры. Вы, можа, помніце, што нашага канцлера, а таксама барона Ротшыльда, ад сваякоў якога яны разлічвалі атрымаць мільёны, не кінулі ў лагер за калючы дрот; наадварот, ім стварылі асобныя ўмовы — іх змясцілі ў асобныя нумары ў атэлі «Метраполь», дзе таксама размяшчаўся штаб гестапа.

Асобны пакой у атэлі — гучыць вельмі чалавечна, ці не праўда? Але, паверце, яны зусім не збіраліся ствараць нам чалавечыя ўмовы. Замест таго каб загнаць нас, «важных асоб», у ледзяныя баракі па дваццаць чалавек у кожным, яны далі нам параўнальна цёплыя нумары ў атэлі, але пры гэтым кіраваліся тонкім разлікам. Атрымаць ад нас патрэбныя звесткі яны збіраліся без ужывання, як звычайна, пабаяў ці катаванняў, а з дапамогаю больш вытанчанага мучэння — мучэння поўнай

ізаляцыйяй. Яны нічога з намі не рабілі, яны проста змясцілі нас у вакуум, у пустату, добра ведаючы, што мацней, за ўсё ўздзейнічае на чалавечую душу адзінота. Яны ізалявалі нас ад свету. Я быў адзін, сам-насам з чатырма-пяццю маўклівымі рэчамі — сталом, ложкам, акном, умывальнікам. Я быў адзін, нібы вадалаз у батыскафе, якога апусцілі ў чорны акіян маўчання і які няясна адчувае, што выратавальны канат да знешняга свету адарваны і што яго ніколі не выцягнуць з нямой глыбіні. Я нічога не рабіў, нічога не чуў, нічога не бачыў. Усюды ўвесь час была пустата — без адчування часу і прасторы. Можна было хадзіць з кутка ў куток, і за табою неадчэпна ішлі следам твае думкі. Туды і назад, туды і назад. Але нават думкам патрэбен які-небудзь пункт апоры, інакш яны пачнуць бяссэнсава кружыцца вакол сябе — яны таксама не выносяць пустаты. З раніцы і да вечара ты ўсё чакаеш чагосьці, але нічога не адбываецца. Ты чакаеш, чакаеш і нічога не адбываецца. І ўсё чакаеш, чакаеш, усё думаеш, думаеш, думаеш, пакуль не пачне балець у скронях. Нічога не адбываецца. Ты па-ранейшаму адзін. Адзін. Адзін.

Так ішло два тыдні. Я жыў па-за часам, па-за жыццём. Пачніся тады вайна, я ніколі не даведаўся: мой свет абмяжоўваўся толькі сталом, дзвярамі, ложкам, умывальнікам, крэслам, акном, сценамі. Кожны раз, калі я глядзеў на шпалеры, мне здавалася, што хтосьці паўтарае іх зігзагападобны малюнак стальным разцом у мяне ў мозгу. Потым нарэшце пачаліся допыты. Выклікалі раптоўна — я не ведаў, удзень гэта было ці ўночы. Па выкліку прыходзілася ісці невядома куды, некалькімі калідорамі, потым чакаць невядома дзе. Нарэшце вы заўважалі, што стаіце перад сталом, за ім сядзіць некалькі чалавек у форме. На стале ляжалі стосы папер — дакументы, зместу якіх вы не ведалі; потым пачыналіся пытанні: патрэбныя і непатрэбныя, прамыя і каварныя, пытанні-шырмы і пытанні-пасткі. Пакуль вы адказвалі

на іх, чужыя нядобрыя пальцы перагортвалі паперы, і вы не ведалі, што ў іх напісана, і чужая нядобрая рука запісвала вашы паказанні, і вы не ведалі, што, уласна, яна запісвала. Але самым страшным на допытах было тое, што я не ведаў і не мог даведацца, што сапраўды ўжо вядома гестапа пра аперацыі, якія рабіліся ў маёй канторы, і што яны яшчэ толькі спрабуюць выпытаць у мяне. Я ўжо казаў вам, што ў апошні момант аддаў аканомцы для перадачы дзядзьку самыя важныя паперы. Ці дайшлі да яго гэтыя дакументы? І што мог выдаць той канцылярыст? Колькі лістоў яны перахапілі? Што маглі яны ўжо выпытаць у якога-небудзь праставатага святара ў адным з германскіх манастыроў, чые інтарэсы мы прадстаўлялі? А яны ўсё пыталіся і пыталіся. Якія каштоўныя паперы купляў я такому-та манастыру? З якімі банкамі веў дзелавую перапіску? Ці ведаў я вось такога пана? Ці атрымліваў я лісты са Швейцарыі ці з бог ведае яшчэ якога месца? Я не мог прадбачыць, да чаго яны ўжо дакапаліся, і кожны мой адказ тоіў вялізную небяспеку.

Але допыты былі яшчэ не самае страшнае. Горш за ўсё было вяртацца пасля допыту ў пустату — у той самы пакой, з тым самым сталом, з тым самым ложкам, з тым самым умывальнікам, тымі самымі шпалерамі. Калі я заставаўся адзін, я адразу пачынаў узнаўляць у памяці ўсё, што было на допыце, думаць, як я больш разумна мог бы адказаць на пытанні, перабіраць, што мне сказаць наступны раз, каб развеець падазрэнне, выкліканае маёю неабдуманая заўвагаю. Я ўсё гэта перабіраў у галаве, абдумваў з усіх бакоў, правяраў, узважваў кожнае слова, якое гаварыў следчаму, узнаўляў у памяці яго пытанні і мае адказы; я спрабаваў разабрацца, што з маіх паказанняў заносіцца ў пратакол, хоць добра ўсведамляў, што разлічыць і ўстанавіць усё гэта проста немагчыма. Але варта было мне застацца аднаму ў пустаце, думкі пачыналі шалёна круціцца ў галаве, яны

выклікалі ўсё новыя меркаванні, не давалі мне спакою нават у сне; кожны раз услед за допытам у гестапа за работу бязлітасна браліся мае ўласныя думкі. Тут толькі я цалкам усвядоміў, з якою д'ябальскаю вытанчанасцю, з якім жахлівым веданнем чалавечай псіхалогіі была прыдуманая сістэма турэмнай адзіноты ў гасцініцы. У канцэнтрацыйным лагеры, мабыць, прыйшлося б вазіць на тачцы камяні, пакуль не натрэш на руках крываваых мазалёў і пакуль не адубеюць ногі, жыць у смярдзючай і халоднай каморцы разам з двума дзесяткамі няшчасных людзей. Але ж там вакол сябе можна было б бачыць чалавечыя твары, якое-небудзь поле, тачку, дрэва, зорку, там можна было б на чымсьці запыніць свой позірк; а тут навокал усё было нязменнае, увесь час адно і тое, жахліва нязменнае. Тут не было нічога, што адцягнула б мяне ад думак, ад назойлівых ідэй, ад хваравітых разлікаў. Гэтага яны і дабіваліся: яны хацелі, каб думкі душылі мяне, душылі да таго часу, пакуль я не пачну задыхацца, пакуль у мяне не будзе іншага выйсця, як здацца і нарэшце прызнаць, прызнаць усё, што ім патрэбна, выдаць людзей і дакументы. Паступова я пачаў адчуваць, што пад страшэнным ціскам пустаты нервы мае пачынаюць здаваць. Я разумеў, як гэта небяспечна, і з усіх сіл напружваў волю; каб канчаткова не страціць улады над сабою, я спрабаваў хоць чым-небудзь заняцца. Я спрабаваў дэкламаваць вершы, узнавіць у памяці ўсё, што калі-небудзь ведаў на памяць, — народныя песні, дзіцячыя вершыкі, Гамера, якога калісьці вывучалі ў гімназіі, параграфы грамадзянскага кодэксу. Потым я пачаў рашаць арыфметычныя задачкі, складаў і дзяліў у памяці разнастайныя лічбы, але ў пуштаце свядомасці не было за што ўчапіцца. Я не мог ужо ні на чым сканцэнтравацца. У галаву лезла адна і тая ж думка, ліхаманкава пыталася: што яны ведаюць? Што я сказаў учора, што мне трэба сказаць заўтра?

Гэты стан перадаць немагчыма, і быў я ў ім чатыры месяцы. Чатыры месяцы — гэта лёгка напісаць, усяго некалькі літар! Лёгка і сказаць — усяго шэсць складоў. Губы скажуць за чвэрць секунды гэтыя гукі: чатыры месяцы! Але хто можа расказаць і вымераць, хто можа наглядна паказаць, як бясконца доўга цягнуўся гэты час за межамі часу і прасторы? Нікому не растлумачыш, ні сабе, ні каму-небудзь іншаму, як губіць і разбурае чалавека адзінота, калі навокал адна пустата, пустата і той самы стол і ложка, і ўмывальнік, і шпалеры, і ўвесь час цішыня, і ўсё той самы служба, які, не падымаючы вачэй, прасоўвае ў дзверы яду, усё твая ж думкі, якія ўночы не даюць табе спакою да таго часу, пакуль не пачнеш траціць розум. Па некаторых нязначных прыкметах я з жахам зразумеў, што мозг мой перастае дзейнічаць нармальна. Спачатку я прыходзіў на допыты з зусім яснаю галавою; я даваў паказанні спакойна і асцярожна і выразна адчуваў, што я павінен гаварыць і чаго не павінен. Цяпер жа я мог толькі адно — запінаючыся, гаварыць самыя простыя фразы, бо вочы мае неадступна сачылі за пяром, як загіпнатызаваныя, а пяро бегала па паперы, запісваючы паказанні, і мне самому хацелася імчацца ўслед за сваімі словамі. Я адчуваў, што сіла ў мяне канчаецца, адчуваў, што набліжаецца момант, калі дзеля выратавання я раскажу ўсё, што ведаю, а можа, нават і болей. Каб вырвацца з гэтай задушлівай пустаты, я выдам дваццаць чалавек і іх таямніцы, выдам без ніякай выгады сабе, атрымаю, мабыць, толькі кароткую перадышку. Аднаго разу ўвечары дайшло да таго, што, калі турэмны наглядчык прынёс мне ежу, я раптам закрычаў яму ўслед:

— Вядзіце мяне на допыт! Я хачу ва ўсім прызнацца! Я ўсё скажу! Я скажу, дзе паперы і грошы!

Але, на шчасце, ён не чуў мяне. А мо не хацеў чуць.

І вось у гэты момант крайняй безнадзейнасці адбылося нешта непрадбачанае, што давала мне шанц на выра-

таванне, хай часовае, але ўсё-такі выратаванне. Быў канец ліпеня, цёмны, хмурны, дажджлівы дзень. Перад допытам заўсёды прымушалі доўга чакаць, гэта ўваходзіла ў іхнюю сістэму. Спачатку ўзбуджалі нервы раптоўным выклікам з камеры сярод ночы, потым, калі вы бралі сябе ў рукі і падрыхтоўваліся да допыту, калі ваша воля і розум былі напружаны і гатовы да супраціўлення, вас прымушалі чакаць, стаяць перад зачыненымі дзвярыма адну, дзве, тры гадзіны. Гэтая бяссэнсавая паўза была разлічана на тое, каб стаміць вас фізічна і зламаць маральна. У той чацвер, 27 ліпеня, яны тры-малі мяне асабліва доўга, дзве гадзіны я стаяў і чакаў у прыёмнай. Зразумела, мне ніколі не дазвалялі садзіцца, і за гэтыя дзве гадзіны ногі мае зусім здранцвелі. Ёсць асаблівая прычына, чаму я добра запамніў дату — у пакоі, дзе я чакаў, вісеў каляндар; мне, паверце, цяжка растлумачыць вам, як прагнуў я ўбачыць што-небудзь надрукаванае, што-небудзь напісанае, і таму я, як зачараваны, утаропіўся ў гэтыя лічбы і літары: «27 ліпеня»; я проста ўпіваўся ў іх вачамі. Потым я зноў чакаў, усё чакаў, глядзеў на дзверы, пытаўся ў сябе: калі ж яны нарэшце адчыняцца? Я прыкідваў у галаве, якія пытанні паставяць мне гэты раз мае інквізітары, але добра разумеў, што спытаюцца яны пра нешта зусім іншае, а не пра тое, да чаго я падрыхтаваўся. І ўсё-такі, нягледзячы ні на што, я бласлаўляў гэтую пакутлівую невядомасць, неабходнасць стаяць: бо я быў ў другім, не ў сваім пакоі. Гэты пакой быў крыху большы за мой, з двума вокнамі замест аднаго, без ложка, без умывальніка і без мільён разоў бачанай трэшчыны на падаконніку. Дзверы былі афарбаваны ў другі колер, каля сцяны стаяла другое крэсла, а злева — шафа пад паперы і вешалка, на якой віселі тры ці чатыры мокрыя шынялі, шынялі маіх катаў. Перада мною было нешта новае, нешта іншае, свежае відовішча згаладалым вачам, і яны прагна ўбіралі ўсе падрабязнасці. Я разглядваў кожную

складку на шынялях; я заўважыў, напрыклад, што на адным мокрым каўняры павісла кропля, і — вам гэта, пэўна, будзе смешна — я з бяссэнсавым хваляваннем чакаў, ці адарвецца нарэшце гэтая кропля і скоціцца з каўняра, ці яна здолее пераадолець зямное прыцягненне і ўтрымаецца на месцы. Гэта праўда, на некалькі мінут я затоіў дыханне і сачыў за кропляю, быццам ад яе залежала маё жыццё. Калі кропля нарэшце скацілася, я ўзяўся пералічваць гузікі на шынялях, — на адным было восем, на другім таксама восем, на трэцім — дзесяць; потым я параўноўваў знакі адрознення. І ўбачыў такое, на чым зачаравана замёр мой позірк. Я заўважыў, што бакавая кішэня аднаго шыняля крыху адтапырваецца. Я падсунуўся бліжэй і па прамавугольных абрысах таго, што ляжала ў кішэні, здагадаўся, што гэта была кніжка. Калені мае задрыжалі. Кніжка! Чатыры месяцы я не трымаў у руках кніжкі, і ўжо сама думка пра кніжку, што словы ў ёй могуць складвацца ў радкі, а тыя ў старонкі, аркушы і нарэшце ўсё гэта ў кніжку, у якой можна знайсці і запомніць новыя, невядомыя мне дагэтуль, цікавыя думкі, — усё гэта адначасова і ўзбуджала, і адурманьвала мяне. Я, як загіпнатызаваны, глядзеў на адтапыраную кішэню, у якой ляжала кніжка, глядзеў з такою моцнаю прагаю, быццам хацеў прапаліць сваім позіркам дзірку ў шынялі. Нарэшце я не мог болей стрымліваць нецярпення; міжволі я ўсё бліжэй падсоўваўся да шыняля. Рукі мае моцна дрыжалі пры адной думцы, што я магу дакрануцца да кніжкі, — хоць бы толькі праз тканіну. Ужо хутчэй несвядома, не ведаючы, што я раблю, я ўсё бліжэй падсоўваўся да вешалкі. На шчасце, наглядчык не звяртаў увагі на мае не зусім звычайныя паводзіны; мусіць, ён не бачыў нічога асаблівага ў тым, што чалавек, які прастаяў на нагах дзве гадзіны, хоча абаперціся аб сцяну. Нарэшце я стаяў ужо зусім блізка ад шыняля. Каб атрымаць магчымасць непрыкметна дакрануцца да

яго, я адвёў рукамі за спіну. Я пакратаў рукою кішэню і пераканаўся, што ў ёй сапраўды было нешта прамавугольнае, гнуткае, крыху хрусткае, — кніжка, кніжка! І раптам у мяне маланкай пранеслася ў галаве думка: «Украдзі гэтую кніжку! Калі табе ўдасца гэта, ты можаш схваць яе ў камеры і чытаць, чытаць, чытаць, нарэшце-такі зноў чытаць!» Ледзь толькі гэтая думка ўзнікла ў маёй галаве, як яе атрута адразу ж пачала моцна дзейнічаць: у мяне завінела ў вушах, моцна затахкала сэрца, пальцы на рукаў пахаладзелі і адмаўляліся слухацца. Але калі першае здранцвенне мінула, я непрыкметна прыціснуўся да шыняля і, ні на імгненне не зводзячы вачэй з наглядчыка, пачаў схаванымі за спіну рукамі выштурхоўваць кніжку з кішэні — вышэй, вышэй, а потым рывок, асцярожны і лёгенькі рух на сябе, і ў руках у мяне раптам аказалася невялічкая кніжачка. Толькі тут я спалохаўся таго, што зрабіў. Але адступаць было нельга. А куды ж схваць кніжку? Я засунуў як ззаду пад штаны так, каб яе трымала папруга, а потым паступова перасунуў набок. Цяпер я мог пры хадзьбе трымаць кніжку на адным месцы, прыціснуўшы па-вайсковаму рукамі па швах. Трэба было паспрабаваць, што з гэтага выйдзе. Я зрабіў крок.

Потым пачаўся допыт. Ён патрабаваў ад мяне большага напружання, чым звычайна; адказваючы на пытанні, я не думаў над адказамі, а сканцэнтравана ўсе намаганні на тым, каб не даць упасці кніжцы. На шчасце, допыт гэты раз цягнуўся нядоўга, і мне ўдалося без перашкод пранесці кніжку ў камеру. Не буду стамляць вас падрабязнасцямі; скажу толькі, што ў калідоры быў вельмі небяспечны момант: кніжка выслізнула з-пад папругі ў штаны, і мне прыйшлося сімуляваць бурны прыпадак кашлю, каб сагнуцца аж да падлогі і зноў надзейна засунуць кніжку за папругу. Але якое было маё шчасце, калі я прынёс яе ў сваё пекла і нарэшце застаўся адзін, але болей я ўжо не быў адзін!

Вы, мабыць, думаеце, што першым маім імкненнем было схапіць кніжку, прагледзець яе, пачаць чытаць? Не і яшчэ раз не! Перш за ўсё я пачаў смакаваць радасць валодання ёю; мне хацелася доўга-доўга казытаць свае нервы, штучна адцягваць асалоду, гадаць, якую ж я ўкраў кніжку; мне хацелася, каб яна была з вельмі дробным, спорным шрыфтам, каб у ёй было вельмі-вельмі многа літар і вельмі-вельмі многа тоненькіх старонак, каб я мог чытаць яе як мага даўжэй. Добра было б, каб гэта былі — дзёрзкая мара! — Гамер ці Гётэ. Нарэшце я болей не мог справіцца з прагнаю цікавасцю. Я выцягнуўся на ложку, каб не выклікаць падазрэння ў наглядчыка, калі ён нечакана адчыніць дзверы, і дастаў з-пад папругі кніжку.

Першы позірк на яе не проста расчараваў мяне; я моцна ўзлаваўся: здабыча, з-за якой мне пагражала такая вялізная небяспека, якая выклікала ў мяне такія гарачыя надзеі, аказалася ўсяго толькі падручнікам па шахматнай гульні, зборнікам ста пяцідзесяці партый буйнейшых шахматыстаў свету. Калі б я не быў акружаны з усіх бакоў сценамі і кратамі, я б выкінуў кніжку ў прыступе злосці ў акно. Якая карысць, ну якая карысць мне ад гэткай лухты? Як большасць гімназістаў, я зрэдку, бавячы час, гуляў у шахматы. Але навошта мне гэтая тэарэтычная абракадабра? У шахматы нельга гуляць аднаму, тым болей без фігур і без дошкі. Я перагортваў са злосцю кніжку, думаў знайсці хоць што-небудзь для чытання — якую-небудзь прадмову ці тлумачэнне, — але не знайшоў нічога, акрамя роўных квадратных табліц з партыямі майстроў, з незразумелымі для мяне знакамі: «a2-a3», «Kf1-g3» і гэтак далей. Усё гэта было чымсьці накшталт алгебраічных формул, да якіх я не меў ключа. Толькі паступова здагадаўся я, што літары «a», «b», «c» абазначалі вертыкальныя рады, а лічбы ад 1 да 8 — гарызантальныя і што яны сведчылі аб знаходжанні там у гэты момант той ці іншай фігуры.

Значыцца, гэтыя чыста графічныя дыяграмы ўсё-такі штосьці гаварылі. «Хто яго ведае, — думаў я, — калі мне ўдасца змайстраваць нешта накшталт шахматнай дошкі, то, можа, я змагу ўзнавіць гэтыя партыі». Прасціна ў мяне была выпадкова клятчастая, і гэта здалася мне божым дарам. Я склаў яе адпаведна, і ў мяне атрымалася поле, расчэрчанае на шэсцьдзсят чатыры квадраты. Я вырваў з кніжкі першы ліст, а яе саму схаваў пад матрац. Потым пачаў ляпіць з хлебнага мякіша караля, ферзя і другія фігуры (што з гэтага выйшла, было, канечне, смехатворна недасканала); нарэшце я адолеў незлічоныя цяжкасці і змог узнавіць на прасціне адну з пазіцый, прыведзеных у кніжцы. Але як толькі я паспрабаваў разыграць усю партыю, высветлілася, што няшчасныя фігуркі з хлеба, палову якіх, каб адрозніць чорных ад белых, я замазаў пылам, зусім не падыходзілі для мае мэты. У першыя дні я ўвесь час блытаўся, і прыходзілася пачынаць партыю зноў і зноў — пяць, дзесяць, дваццаць разоў. Але ў каго яшчэ было столькі лішняга вольнага часу, як у мяне, нявольніка навакольнай пустаты? У каго яшчэ магло быць такое ўпартае жаданне дабіцца свайго і такое цярпенне? Праз шэсць дзён я без ніводнай памылкі даводзіў партыю да канца, яшчэ праз восем дзён мне ўжо не трэба былі фігуры з хлебнага мякішу на прасціне, каб узнавіць у памяці расстаноўку фігур у партыях з падручніка, а яшчэ праз восем дзён мне непатрэбна стала і сама прасціна. Абстрактныя дагэтуль знакі «a1», «a2», «c7», «c8» самастойна паўставалі ў маім уяўленні як выразныя пластычныя вобразы. Пераход гэты адбыўся без ніякіх цяжкасцей: сілаю ўяўлення я мог узнавіць у памяці шахматную дошку і фігуры і дзякуючы строгай канкрэтнасці правіл адразу ж у думках ацаніць любую пазіцыю. Гэтак вопытны музыкант, ледзь зірнуўшы на партытуру, чуе партыю кожнага інструмента паасобна і ўсе галасы разам. Яшчэ праз два тыдні я без ніякага нама-

гання мог згуляць любую партыю з кніжкі на памяць, ці, як гавораць спецыялісты, усялякую; толькі цяпер я да канца зразумеў, якім цудоўным падарункам стаў мне мой дзёрзкі крадзеж. Бо ў мяне з'явіўся занятак, хай бяссэнсавы і бязмэтны, але ўсё-такі занятак, які заступіў месца пустаты. З гэтага часу, імкнучыся зберагчы чароўнасць навізны, я пачаў дзяліць свой дзень: дзве партыі раніцаю, дзве партыі пасля абеду і кароткі разбор партый увечары. Вось так мой дзень, дагэтуль бясформны, як халадзец, аказаўся запоўненым; я быў заняты, але не стамляўся, бо выдатная асаблівасць шахмат у тым, што розум строга абмежаваў поле сваёй дзейнасці і не стамляецца нават пры вельмі моцным напружанні; наадварот, ён робіцца больш жывы, энергічны і востры. Спачатку я разыгрываў партыі механічна, але паступова, раз за разам паўтараючы партыі майстроў, я пачаў знаходзіць у гэтым мастацкае, эстэтычнае задавальненне. Я навучыўся адрозніваць тонкасці, хітрасці і пасткі нападу і абароны, зразумеў, як можна прадбачыць развіццё гульні на некалькі ходоў наперад, як падрыхтоўваюцца камбінацыі з атакаю і контратакаю, і хутка мог адрозніваць індывідуальную манеру гульні кожнага майстра, адрозніваць гэтак жа беспамылкова, як па некалькіх вершаваных радках можна вызначыць, хто іх аўтар; і тое, што спачатку служыла толькі сродкам, каб бавіць час, ператварылася ў асалоду, і непераўзыходнае стратэгі шахматнага майстэрства — Алехін, Ласкер, Багальюбаў, Тартакавер, — як дарагія сябры дзялілі са мною турэмную адзіноту. Штодня ў маю камеру наведвалася мноства гасцей, а рэгулярныя заняткі шахматамі садзейнічалі таму, што мае разумовыя здольнасці, якія пачалі ўжо слабець, пачалі вяртацца да мяне; асвежаны мозг зноў працаваў, як і раней, і нават зрабіўся яшчэ больш гібкі і востры, дзякуючы пастаяннай разумовай дысцыпліне. Перш за ўсё ўзноўленая здольнасць ясна і лагічна мысліць выя-

вілася на допытах; за шахматнаю дошкаю я несвядома выпрацаваў у сабе ўменне абараняцца ад ілжывых пагроз і замаскіраваных выпадаў і з таго часу не дазваляў сабе на допытах рабіць памылак. Мне нават здавалася, што гестапаўцы пачалі ставіцца да мяне з пэўнай павагай. Іх, відаць, здзіўляла, з якой невядомай крыніцы чэрпаю я сілу для далейшага супраціўлення, калі ўжо столькі людзей зламалася ў іх на вачах.

Шчаслівы час, калі я сістэматычна, дзень у дзень, разыгрываў гэтыя сто пяцьдзесят партый, цягнуўся два с паловаю — тры месяцы. А потым я нечакана зноў апынуўся ў тупіку. Вакол мяне раптам зноў была пуста. Як толькі я разоў дваццаць-трыццаць паўтарыў кожную партыю, прывабнасць навізны страцілася, камбінацыі больш не хвалявалі мяне, не зараджалі энергіяй. І таму заставалася адно выйсце з гэтага лабірынта: замест старых, добра вядомых партый самому стварыць новыя. Значыцца, трэба было паспрабаваць гуляць сам з сабою ці, дакладней, супраць сябе.

Не ведаю, ці задумваліся вы калі-небудзь над тым, як дзейнічае на інтэлект чалавека гэтая самая цудоўная з гульняў. Дастаткова, аднак, крыху падумаць, і стане ясна, што ў шахматах, як чыста разумовай гульні, дзе няма месца выпадковасці, гульня супраць самога сябе з'яўляецца абсурдам. Галоўная прывабнасць шахмат менавіта перш за ўсё ў тым, што стратэгія гульні развіваецца адначасова ў галовах двух розных людзей, і кожны з іх пры гэтым выбірае свой шлях; у гэтай бітве розуму чорныя не ведаюць, які манеўр зрабяць белыя, і намагаюцца разгадаць яго, а белыя, са свайго боку, робяць усё, каб пранікнуць у тайную задуму чорных і даць ёй адпор. Пажадай адзін чалавек адначасова быць і белымі і чорнымі, узнікне недарэчнае становішча, калі адзін і той самы мозг у адзін і той самы час і ведае нешта, і не ведае яго; калі ён робіць ход за белых, ён павінен, як па камандзе, забыцца пра той хітры план,

які задумаў ён толькі што за чорных. Такое раздваенне патрабавала б, акрамя расшчаплення свядомасці, і яе папераменнага ўключэння і выключэння, як у аўтамаце; карацей, гуляць супраць самога сябе гэтак жа парадасальна, як спрабаваць пераскочыць цераз свой цень. Адным словам, я некалькі месяцаў адчайна спрабаваў зрабіць немагчымае, абсурднае. Але ў мяне не было выбару, акрамя гэтай недарэчнасці, бо інакш я рызыкаваў бы канчаткова страціць розум і ўпасці ў поўны душэўны маразм. У такім распачным становішчы, каб не быць зусім раздушаным страшэннаю пустатою, я вымушаны быў хоць паспрабаваць дасягнуць гэтага раздваення паміж чорным і белым «я».

Дык вось, мне думаецца, што дагэтуль я ўсё тлумачыў вам даволі ясна. Але, на жаль, я не ўпэўнены, што гэтак зразумела будзе вам і тое, што здарылася далей. Справа ў тым, што гэты новы занятак патрабаваў такога ўсёабдымнага напружання розуму, што любы другі кантроль над астатняю яго дзейнасцю зрабіўся абсалютна немагчымым. Я ўжо казаў вам, што гульня ў шахматы з самім сабою — недарэчнасць, але, тым не менш, нейкая мінімальна магчымасць для такой гульні існавала б, калі перада мною ляжала б шахматная дошка, бо дошка — адчувальная рэч і выклікала б пачуццё прасторы, стварала б нейкую матэрыяльную мяжу паміж «праціўнікамі». Сядзячы за сапраўднаю шахматнаю дошкаю і гуляючы сапраўднымі шахматнымі фігурамі, можна дазволіць сабе пэўны час на абдумванне кожнага ходу, можна знаходзіцца спачатку з аднаго боку і ўявіць сабе, як выглядае пазіцыя за чорных, а потым — як яна ўяўляецца белым. Але таму што гульню супраць сябе ці, калі ласка, з самім сабою, я мусіў весці на ўяўнай дошцы, то мне прыходзілася ўвесь час утрымліваць у галаве становішча ўсіх фігур на шасцідзесяці чатырох квадратах, і пры гэтым не толькі становішча ў цяперашні момант, але і разлічваць напе-

рад усе магчымыя хады абодвух праціўнікаў. Я добра разумею, што ўсё гэта гучыць як абсалютнае вар'яцтва; для кожнага з маіх «я» мне прыходзілася ўяўляць сабе іх пазіцыю двойчы, тройчы, ды не, болей — шэсць, во-сем, дванаццаць разоў, ды яшчэ на чатыры ці пяць хадоў наперад. Прабачце, калі ласка, што я прымушаю вас разбірацца ва ўсёй гэтай вар'яцкай блытаніне; разыгрываючы ў абстрактнай прасторы фантастычныя партыі, я мусіў разлічваць некалькі хадоў наперад за белых і столькі ж хадоў за чорных, мусіў узважаць усе камбінацыі то з пункту гледжання чорных, то з пункту гледжання белых, іншымі словамі, спалучаць у адным сваім розуме і розум чорных і розум белых. Але самая сур'ёзная небяспека гэтага жудаснага эксперыменту заключалася не ў раздваенні майго «я». Яна была ў тым, што я мусіў самастойна разыгрываць мною ж прыдуман-ныя партыі і раз за разам траціў усякую глебу пад нагамі і быццам падаў у нейкую прорву. Пакуль я апош-нія тыдні разыгрываў партыі майстроў, усё было добра: я проста паўтараў тое, што ўжо аднаго разу мела месца. Менавіта таму, што разыгрыванне чужых партый ніяк не закранала майго «я», яно дабратворна і супакойліва ўздзейнічала на мае разладжаныя нервы. Мне было абсалютна ўсё роўна, хто выйграе, чорныя ці белыя, бо за пальму першынства змагаліся Алёхін з Багалюба-вым, у той час як я сам, мой розум, мая свядомасць толькі смакавалі тонкасці паядынку. Але як толькі я пачаў гуляць супраць сябе, я несвядома пачаў саперні-чаць сам з сабою. Мае «Я» — белае і чорнае — павінны былі спаборнічаць адно з адным, і кожным з гэтых «я» валодала нецярплівае і славалюбнае жаданне вый-граць, перамагчы; зрабіўшы ход за чорнае «я», я ліха-манкава чакаў, што адкажа маё белае «я». Абодва «я» папераменна трыумфавалі, калі другое «я» рабіла няправільны ход, і злаваліся, калі самі рабілі промах.

Усё гэта выглядае зусім недарэчна, і, канечне, такая

штучна створаная шызафрэнiя, такое наўмыснае раз-
дваенне свядомасцi з усімі яго небяспечнымi вынiкамі
былі б немагчымыя ў чалавека ў нармальных абставi-
нах. Не забудзьце, аднак, што з нармальных абставiн
я быў вырваны сілаю, бязвiнна кiнуты за краты, шмат
месяцаў мяне вытанчана катавалi — катавалi адзiно-
тай; злосць, якая сабралася, мусiла рана цi позна неяк
вылiцца. Але таму што маiм адзiным заняткам была
гэтая бяссэнсавая гульня з самiм сабою, то злосць, прага
помсты фанатычна вылiвалася менавіта ў гэтай гульні.
Я заўсёды хацеў узяць верх, але ўзяць верх я мог толькі
над другiм «я», з якiм быў у стане пастаяннай бараць-
бы; вось чаму ў час гульні мною авалодвала амаль
маніякальнае ўзбуджэнне. Спачатку я яшчэ гуляў спа-
койна і разважлiва, рабiў перапынкі памiж партыямi,
каб адпачыць. Але паступова мае хворыя нервы не маглі
болей вытрымлiваць гэтай перадышкі. Варта было бела-
му «я» зрабiць ход, як чорнае «я» ўжо лiхаманкава
перасоўвала фiгуру, і, як толькі канчалася адна партыя,
я тут жа патрабаваў ад сябе наступнай, дакладней,
кожны раз, калi адно маё шахматнае «я» цярпела пара-
жэнне, яно неадкладна патрабавала ў другога «я» рэ-
ваншу. Я нават прыблiзна не магу сказаць, колькі пар-
тый супраць сябе самога я згуляў, апанаваны гэтаю
ненаеднаю прагнасцю, за доўгiя месяцы зняволення,—
можа, тысячу, а можа, і болей. Гэтае вар'яцтва запаў-
няла не толькі час, калi я не спаў, але пранiкала потым
і ў сон. Я мог думаць толькі пра шахматы, пра шахмат-
ныя хады, пра шахматныя задачы; часам я прачынаўся
ў халодным поце і адчуваў, што гульня неўсвядомлена
працягваецца і ў сне. Калi я бачыў у сне людзей, яны
хадзілі, як слон цi тура, скакалі наперад і назад, як
конь. Нават калi я быў на допытах, я ўжо забываўся пра
адказнасць за свае словы і ўчынкi; мусiць, я выказваўся
блытана і цьмяна: следчыя часам неяк дзiўна пазiралi
адзiн на аднаго. На самай жа справе, пакуль яны зада-

валі пытанні і думалі над маімі адказамі, я проста з нецярпеннем чакаў, каб мяне хутчэй вялі назад у камеру, дзе я зноў мог бы вярнуцца да свайго вар'яцкага занятку: пачаць новую гульню, потым яшчэ і яшчэ адну. Перапынкі ў гульні ўсё болей злавалі мяне. Нават у тыя пятнаццаць мінут, калі наглядчык прыбіраў у камеры, у тыя дзве мінуты, калі ён аддаваў мне ежу, мяне мучыла нецярпенне; часам абед заставаўся некрануты да вечара, бо я, захоплены гульнію, забываўся пра яго. Адзінае фізічнае пачуццё, якое валодала мною, была страшэнная смага; мусіць, тут выяўлялася ліхаманкавае адчуванне пастаяннага разумовага напружання і гульні. Я двума глыткамі выпіваў бутэльку вады і маліў наглядчыка прынесці яшчэ адну, але праз якую хвіліну ў роце ў мяне зусім перасыхала. Нарэшце я пачаў прыходзіць у час гульні ў такое ўзбуджэнне — тады я з раніцы да ночы ўжо не думаў ні аб чым іншым, — што болей ні мінуты не мог заставацца спакойным; абдумваючы ход, я няспынна хадзіў па камеры — туды і назад, усё хутчэй і хутчэй, наперад і назад, наперад і назад. І чым хутчэй набліжалася развязка, тым імклівей лётаў я з кутка ў куток. Прага перамогі, перамогі над самім сабою, прыводзіла мяне ў шаленства, я дрыжаў ад нецярпення, бо адно з маіх шахматных «я» заўсёды адставала ад другога. Адно «я» падганяла другое, і — я разумею, што вам гэта здасца ідыётствам, — калі адно з маіх «я» недастаткова хутка рэагавала на ход, зроблены другім «я», то я злосна крычаў «хутчэй, хутчэй!» або «далей, далей!». Нарэшце насланне пачало разбуральна ўздзейнічаць не толькі на мой мозг, але і на маё цела. Я моцна схуднеў, сон стаў трывожны; прачнуўшыся, я ледзь падымаў цяжкія павекі; часам я адчуваў сябе такім слабым, што, калі браў у рукі шклянку з вадою, дык ледзьве мог паднесці яе да вуснаў — так моцна дрыжалі ў мяне рукі. Але як толькі пачыналася гульня, мяне перапаўняла шалёная энергія. Я бегаў па

пакоі, сціснуўшы кулакі, і часам да мяне даносіўся голас, які хрыпла крычаў «шах!» ці «мат!».

Не ведаю, як гэты жудасны, неапісальны стан скончыўся крызісам. Ведаю толькі, што аднаго разу раніцаю я прачнуўся, і абуджэнне было зусім незвычайнае. Знік цяжар ва ўсім целе, мне было лёгка і спакойна. Прыёмная стомленасць, якой я не адчуваў ужо шмат месяцаў, ляжала на павеках, і мне было так утульна і добра, што я проста не мог прымусіць сябе расплюшчыць вочы. Нейкі час я ляжаў і цешыўся адчуваннем млявасці.

Раптам мне здалося, што я чую побач жывыя чалавечыя галасы, словы, якія гучалі ціха і асцярожна; вы можаце ўявіць сабе маё захапленне — бо мінула шмат месяцаў, можа, цэлы год, як я не чуў нічога, акрамя рэзкіх, жорсткіх, злых слоў маіх катаў.

«Ты спіш, — сказаў я сабе, — ты спіш. Нізавошта не расплюшчвай вачэй, хай гэты сон цягнецца як мага даўжэй, інакш ты зноў убачыш праклятую камеру, з крэслам, умывальнікам, сталом, шпалеры з нязменным малюнкам. Ты спіш — і спі далей».

Але цікаўнасць перамагла. Павольна, асцярожна расплюшчыў я вочы. І ўбачыў цуд: я быў у другім пакоі, больш прасторным, чым мая камера ў атэлі; на акне не было кратаў, у яго вольна лілося святло, за акном замест цаглянага муру відаць былі дрэвы, зялёныя дрэвы, і вецер хістаў іх галіны, сцены ў пакоі былі белыя і бліскучыя, і столь — белая і высокая. Я ляжаў на новым, незнаёмым ложку, і — не, гэта не сон — побач са мною па-ранейшаму чуваць быў шэпт. Здзіўлены, я міжвольна зрабіў рэзкі рух і адразу пачуў, як нехта лёгкаю хадюю накіраваўся да майго ложка. Падышла жанчына ў белай наколцы — сядзелка, сястра. Я ледзь ачуўся ад шчасця: цэлы год я не бачыў жанчын. Неадрыўна глядзеў я на гэты дзіўны прывід, і, мусіць, у маім позірку было такое шалёнае хваляванне, што яна спыніла мяне: «Спакойна, ляжыце спакойна!» Я слухаў толь-

кі яе голас: няўжо са мною размаўляў чалавек? Няўжо на зямлі яшчэ ёсць людзі, якія не збіраюцца мяне дапытваць і катаваць? І потым — недаступны розуму цуд! — гэта быў жаночы голас, мяккі, сардэчны, я б сказаў, нават ласкавы. Я неадрыўна, прагна глядзеў на яе губы — пасля года ў пекле мне здавалася неверагодным, што адзін чалавек можа ласкава гаварыць з другім. Яна ўсміхнулася мне, так, яна ўсміхнулася! Значыцца, на свеце яшчэ ёсць людзі, якія могуць прыветліва ўсміхацца. Потым яна прыклала палец да вуснаў і бясшумна адышла. Але паслухацца яе я не мог. Я яшчэ не насыціўся сузіраннем цуда. Мне захацелася сесці і праводзіць вачамі гэтае дзіўнае ласкавае стварэнне. Але калі я паспрабаваў абaperціся на край ложка, я не мог гэтага зрабіць. Замест правай рукі з далонню, пальцамі і кісцю я ўбачыў нешта чужое — вялікую, тоўстую белую выпукліну. Мая рука была моцна забінтавана. Я няўцямна глядзеў на вялікае патаўшчэнне і спачатку не зразумеў, што са мною; толькі потым я паволі пачаў здагадвацца, дзе я і што са мною здарылася. Мяне, мусіць, паранілі, і я ў бальніцы.

Апоўдні прыйшоў доктар, прыемны чалавек у гадах. Ён ведаў пра маю сям'ю, і мне адразу чамусьці здалося, што ён хоча паказаць сваю схільнасць да мяне, бо ён вельмі пачціва адазваўся пра майго дзядзьку — лейб-медыка імператара. Потым ён задаў мне некалькі пытанняў, адно з іх асабліва здзівіла мяне: хто я — матэматык, хімік? Я адказаў, што не.

— Дзіўна, — прамармытаў ён, — калі вы трызнілі, то ўвесь час выкрыквалі нейкія незразумелыя формулы «с3», «с4». Мы нічога не маглі зразумець.

Я спытаўся ў яго, што здарылася са мною.

— Нічога сур'ёзнага. Вострае расстройтва нервовай сістэмы. — Ён азірнуўся навокал і ціхенька дадаў: — Гэта, зрэшты, і зразумела. Вы ж з 13 сакавіка тут, так?

Я кіўнуў.

— Чаго тут здзіўляцца пры іх метадах,— прамармытаў ён.— Не вы першы. Але не турбуйцеся.

Яго зычлівы тон і спачувальная ўсмешка пераканалі мяне, што я ў добрых руках.

Праз два дні доктар сам даволі адкрыта расказаў мне, што адбылося. Наглядчык пачуў у маёй камеры крыкі і спачатку падумаў, што я, мусіць, спрачаюся з кімсьці, хто прабраўся да мяне ў пакой. Але ледзь ён ступіў на парог, як я кінуўся на яго з кулакамі і зароў на ўсё горла нешта, што гучала, як: «Рабі хутчэй ход, нягоднік, баязлівец!» Потым я схпіў яго за горла і з такою злосцю пачаў душыць, што яму прыйшлося клікаць на дапамогу. Я бушаваў і, калі мяне цягнулі на медыцынскі агляд, у калідоры вырваўся і паспрабаваў выкінуцца з акна, разбіў шыбу і моцна парэзаў руку — вось тут яшчэ застаўся глыбокі шрам. У першыя дні ў шпіталі ў мяне было нешта накшталт запалення мозгу, але цяпер, на думку дактароў, мой розум і пачуцці ўжо ў поўным парадку.

«Але,— ціха дадаў ён,— я не буду расказваць пра ўсё гэтым панам, бо тады яны прыйдуць сюды і забяруць вас. Даверцеся мне, я зраблю ўсё».

Што сказаў маім мучыцелям добры доктар, я не ведаю. Ва ўсякім разе, ён дабіўся таго, чаго хацеў: мяне вызвалілі. Можна, ён заявіў, што цяпер я не магу адказваць за свае ўчынкі. Магчыма і другое: гестапа страціла цікавасць да мяне, бо тым часам Гітлер захапіў ужо Багемію і на гэтым для яго аўстрыйская справа была скончана. Мне прыйшлося толькі падпісаць абавязальства, не пазней як праз два тыдні пакінуць радзіму. Гэтыя два тыдні цалкам пайшлі на выкананне тысячы фармальнасцей, якія сёння патрэбны былому грамадзяніну свету, каб выехаць за мяжу: трэба было атрымаць дазвол ваенных улад і паліцыі, заплаціць падаткі, аформіць пасведчанне аб здароўі, пашпарт, візу,— і таму думаць аб мінулым мне не было калі.

Мусіць, нейкія таямнічыя сілы рэгулююць дзейнасць чалавечага мозгу і аўтаматычна выключаюць небяспечныя для яго псіхікі ўспаміны; бо варта было мне прыгадаць турэмнае зняволенне, як свядомасць мая быццам зацямнялася. І толькі праз колькі тыдняў на параходзе я знайшоў у сабе мужнасць асэнсаваць перажытае.

Цяпер вы, мусіць, разумееце, чаму я так дзіўна, не зусім звычайна паводзіў сябе з вашымі сябрамі тады, у час гульні. Я выпадкова праходзіў праз курыльню, калі вашы сябры сядзелі за шахматнаю дошкаю. Убачыўшы іх за гульнію, я ад здзіўлення і страху проста аслупянеў. Бо я зусім забыўся, што можна гуляць у шахматы за сапраўднаю дошкаю і сапраўднымі фігурамі, забыўся, што ў гэтай гульні ўдзельнічаюць два зусім розныя чалавекі, што яны сядзяць адзін насупраць другога. Уласна, мне спатрэбілася некалькі хвілін, перш чым я зразумеў, што гэтыя людзі гуляюць у тую ж самую гульнію, у якую я гуляў сам з сабою месяцамі, калі быў у бездапаможным стане. Значыцца, шыфр, з дапамогаю якога я гуляў на памяць, быў эрзац, сімвал вось такіх рэальных фігур; я быў уражаны, убачыўшы, што фігуры на дошцы і іх перамяшчэнне цалкам адпавядаюць тым уяўленням, якія я выпрацаваў у сабе і якія жылі ў маёй галаве. Так, мусіць, бывае ўражаны астраном, які шляхам складаных матэматычных вылічэнняў тэарэтычна даказаў існаванне новай планеты і раптам бачыць яе на свае вочы на небе, выразна бачыць, як белую зорку, ва ўсёй яе рэальнасці. Я як зачараваны глядзеў на дошку і бачыў там мае дыяграмы — каня, туру, караля, ферзя і пешкі — усе рэальныя, выразаныя з дрэва фігуры; каб зразумець пазіцыю, мне міжвольна прыйшлося спачатку перанесціся з абстрактна-матэматычнага шахматнага поля на дошку, на якой перасоўваліся фігуры. Паступова мною авалодала цікаўнасць, мне захацелася паназіраць за сапраўднаю гульнію двух партнёраў. І тут здарылася тая непрыемнасць, калі

я забыўся пра ўсю далікатнасць і ўмяшаўся ў вашу гульню. Але памылковы ход вашага сябра быў як удар у сэрца. Я спыніў яго інстынктыўна, як неўсвядомлена затрымліваюць рукамі дзіця, якое перагнулася цераз парэнчы. Я толькі потым усвядоміў усю недарэчнасць свайго грубага ўмяшання.

Я паспяшаўся запэўніць доктара Б., што ўсе мы вельмі рады гэтаму здарэнню, яно дазволіла нам пазнаёміцца з ім, і дадаў, што пасля ўсяго пачутага мне будзе ўдвая цікава прысутнічаць на заўтрашнім імправізаваным турніры.

Доктар Б. зрабіў неспакойны рух.

— Далібог, вы не павінны чакаць надта многага. Для мяне гэта будзе проста проба... проба, ці магу я... магу я наогул гуляць у шахматы нармальна, седзячы за шахматнаю дошкаю насупраць сапраўднага жывога партнёра, перасоўваючы сапраўдныя фігуры... бо я пачынаю ўсё болей і болей сумнявацца, ці гуляў я гэтыя сотні або нават тысячы партый па правілах. А можа, яны проста вынік маёй хворай фантазіі? Ці мо гэта было проста трызненне, шахматная ліхаманка, калі чалавек, як у сне, няспынна ідзе наперад скачкамі? Бо вы ж не думаеце сур'ёзна, што я магу памерацца сіламі з майстрам, ды яшчэ з чэмпіёнам свету па шахматах, і гуляць з ім, як з роўным? Адзінае, што мяне цікавіць і падштурхоўвае гуляць,— простая цікаўнасць. Мне хочацца высветліць заднім днём, што ж папраўдзе адбывалася са мною ў зняволенні: гуляў я ў шахматы ці быў вар'ятам, быў блізкі да вар'яцтва ці ўжо пераступіў мяжу.

У гэты момант на другім баку парахода прагучаў гонг, які склікаў пасажыраў на вячэру. Размова наша працягвалася амаль дзве гадзіны: доктар Б. расказваў мне сваю гісторыю значна больш падрабязна, чым я перадаў яе тут. Я сардэчна падзякаваў яму і развітаўся, але не паспеў яшчэ прайсці палубу, як ён дагнаў мяне; ён быў яўна ўсхваляваны і гаварыў, крыху заікаючыся:

— Яшчэ адно. Я не хачу быць няветлівым у адносінах да вашых сяброў, таму, калі ласка, папярэдзьце іх загадзя, што я згуляю толькі адну партыю. Галоўнае — раз і назаўсёды вырашыць сабе гэтае пытанне, так скажыце, падвесці канчатковы вынік. Я зусім не збіраюся пачынаць усё спачатку. Я не магу дазволіць сабе другі раз захварэць на гэтую шахматную гарачку, пра якую я і цяпер успамінаю з дрыжыкамі... І акрамя таго... акрамя таго, мяне папярэдзваў доктар, ён настойліва папярэдзваў мяне. У чалавека, які быў адзін раз ва ўладзе маніі, заўсёды існуе небяспека рэцыдыву, і таму мне, хвораму на «шахматную атруту», нават калі мяне лічаць цалкам вылечаным, трэба трымацца ад шахматнай дошкі далей... Таму вы разумееце: толькі адна пробная партыя, і ніводнай болей.

Назаўтра дакладна ў вызначаны час, у тры гадзіны, мы сабраліся ў курьельні. Наш гурток папоўніўся яшчэ двума аматарамі каралеўскай гульні — афіцэрамі паракхода, якія спецыяльна папрасілі перанесці ім гадзіны вахты, каб атрымаць магчымасць прысутнічаць на гульні. Чэнтавіч на гэты раз таксама не прымусіў сябе чакаць, і пасля абавязковай жараб'ёўкі пачалася незвычайная гульня: «Homo obscurissimus»¹ супраць слаўтага чэмпіёна свету. Вельмі шкада, што адзінымі сведкамі гэтай партыі былі такія маладасведчаныя ў шахматах людзі, як мы, і што яна незваротна страчана для аналаў шахматнага мастацтва, як страчаны для гісторыі музыкі фартэпіянная імправізацыя Бетховена. Праўда, на другі дзень мы разам паспрабавалі ўзнавіць яе па памяці, але марна; відаць, мы ўсе ў час гульні занадта захоплены глядзелі на шахматыстаў, замест таго каб сачыць за ходам гульні. Бо розніца ў інтэлектуальным узроўні партнёраў рабілася ўсё больш бачнай і адчувальнай па меры таго, як развівалася гульня. Вопытны

---

¹Невядомы чалавек (лац.).

Чэнтавіч увесь час сядзеў нерухома, як статуя. Позірк яго быў прыкаваны да шахматнай дошкі; абдумванне ходаў, здавалася, каштавала яму амаль фізічных намаганняў і вымушала да надзвычайнага напружання ўсё цела. Доктар Б., наадварот, трымаўся вольна і натуральна. Як сапраўдны дылетант у лепшым сэнсе гэтага слова, як аматар, для якога ўвесь сэнс і задавальненне ад гульні зводзіліся да самой гульні, «diletto», ён, здавалася, адпачываў. У пачатку гульні ён размаўляў з намі, тлумачыў свае ходы, элегантна закурваў цыгарэту і, калі прыходзіла яго чарга рабіць ход, кідаў кароткі позірк на дошку і перасоўваў фігуру. Здавалася, ён кожны раз дакладна прадбачыў ход свайго праціўніка.

Першыя агульнавядомыя ходы ў дэбюце былі разыграны хутка. Пэўны план пачаў намячацца толькі пасля сёмага ці восьмага ходу. Чэнтавіч пачаў даўжэй абдумваць свае ходы; з гэтага мы зрабілі вывад, што цяпер пачалася сапраўдная барацьба за ініцыятыву. Але, шчыра кажучы, паступовае развіццё партыі, тыповае для партый у сур'ёзных турнірах, нас, непрафесіяналаў, бадай што нават расчаравала. Чым больш ускладняўся малюнак гульні, чым больш дзіўны арнамент утваралі на дошцы фігуры, тым больш незразумелымі рабіліся нам пазіцыі праціўнікаў. Нам было не пад сілу не толькі зразумець іх намеры, але нават разабрацца, хто ж з іх дабіўся перавагі. Мы толькі бачылі, як паасобныя фігуры прабіраліся наперад, дзейнічалі, як тараны, і імкнуліся прарваць фронт праціўніка, але мы не маглі зразумець стратэгічнай задумы ў перасоўванні фігур, бо ў гэтых выдатных шахматыстаў кожны ход быў часткаю камбінацыі і дасканалы прадуманы наперад. Потым намі паступова пачала авалодваць цяжкая стомленасць, якую выклікала галоўным чынам тое, што Чэнтавіч бясконца доўга абдумваў кожны свой ход; гэта яўна пачало нерваваць і нашага сябра. З трывогаю заўважыў я, што чым даўжэй цягнулася гульня, тым неспакойней-

шы ён рабіўся: круціўся ў крэсле, нервова закурваў адну цыгарэту за другою, час ад часу хапаўся за аловак і нешта запісваў, заказваў мінеральную ваду і прагна піў шклянку за шклянкаю. Было відавочна, што ён прадумваў камбінацыі ў сто разоў хутчэй за Чэнтавіча. Кожны раз калі той пасля бясконцага роздуму нязграбна браў фігуру і адважваўся перасунуць яе, наш сябар, усміхнуўшыся, як усміхаецца чалавек, які даўно чакаў чагосьці такога і нарэшце яго дачакаўся, адразу ж рабіў ход у адказ. Відаць, ён са сваім жывым і рухомым розумам паспяваў загадзя разлічыць усе магчымасці, якія былі ў праціўніка; чым даўжэй абдумваў кожны свой ход Чэнтавіч, тым нецяярплівейшы рабіўся доктар Б., тым больш злосна і амаль варожа сціскаў ён губы. Чэнтавіч, аднак, не хацеў спяшацца. Ён думаў моўчкі, зацята, і чым менш заставалася на дошцы фігур, тым даўжэйшыя рабіліся паўзы. На сорок другім ходзе, пасля бітых дзвюх гадзін і сарака пяці мінут, мы ўсе сядзелі знясіленыя, амаль абыякавыя да таго, што адбывалася на шахматнай дошцы. Адзін афіцэр ужо пайшоў, другі чытаў кніжку і кідаў позірк на дошку толькі тады, калі хто-небудзь з гульцоў рабіў чарговы ход. Але раптам пасля ходу Чэнтавіча адбылося нешта нечаканае. Доктар Б. заўважыўшы, што Чэнтавіч падрыхтаваўся зрабіць ход і ўжо ўзяўся за каня, сціснуўся, як кошка перад скачком. Ён увесь дрыжаў, і ледзь толькі Чэнтавіч зрабіў ход канём, як доктар Б. энергічна прасунуў наперад свайго ферзя. Потым ён адкінуўся ў крэсле, скрыжаваў рукі на грудзях і з выклікам паглядзеў на Чэнтавіча. У вачах у яго нечакана бліснуў гарачы агеньчык.

Мы ўсе міжволі схіліліся над дошкаю, спрабуючы зразумець ход, які суправаджаўся такім пераможным воклічам. На першы погляд непасрэднай пагрозы каралю не было відаць. Вокліч нашага сябра тычыўся, мусіць, развіцця камбінацыі, якой мы, блізарукія дылтанты, зразумець яшчэ не маглі. Адзін толькі Чэнтавіч

не зварухнуўся; ён заставаўся зусім спакойны, быццам і не пачуў зняважлівай заўвагі «канец». Нічога не адбылося. Але ўсе затаілі дыханне, і ў раптоўнай цішыні стала чуваць, як цікае гадзіннік на стале, прынесены спецыяльна для кантролю часу. Прайшло тры мінуты, сем мінут, восем — Чэнтавіч сядзеў нерухома, і толькі па тым, як надзімаліся яго тоўстыя ноздры, было відаць, што ён моцна напружваецца. Здавалася, наш сябар, як і мы, з цяжкасцю пераносіў гэтае маўклівае чаканне. Ён раптам рыўком устаў з месца і пачаў хадзіць з кутка ў куток, спачатку павольна, а потым усё паскараючы і паскараючы хаду. Усе прысутныя глядзелі на яго са здзіўленнем, але ніхто не быў гэтак устрывожаны яго паводзінамі, як я; бо мне кінулася ў вочы, што, нягледзячы на хваляванне, якое валодала ім, ён хадзіў па зусім дакладна абмежаванай прасторы, нібы кожны раз натыкаўся на нябачную сцяну, і яна прымушала яго паварочваць назад. Я здрыгануўся, бо зразумеў, што ён несвядома як бы крочыць па сваёй былой камеры: гэтак, менавіта гэтак, з нерухомым позіркам вачэй тысячы разоў за месяцы зняволення ён бегаў там з кутка ў куток, як звер у клетцы, наперад і назад, згорблены, з суртарава сціснутымі кулакамі, дакладна, як цяпер; і ў ліхаманкава-бліскучых вачах яго ўспыхвалі чырвоныя агеньчыкі вар'яцтва. Але ягоны розум быў, відаць, яшчэ ў поўным парадку, бо час ад часу ён нецярыпліва паварочваўся да стала, каб паглядзець, ці надумаўся зрабіць свой ход Чэнтавіч. А час ішоў — дзевяць мінут... дзесяць. Потым адбылося тое, чаго ніхто з нас не чакаў. Чэнтавіч паволі падняў цяжкую руку, якая дагэтуль нерухома ляжала на стале. Напружана глядзелі мы на дошку, чакаючы яго рашэння. Але Чэнтавіч не зрабіў ходу. Няспешна, але рашуча ён ссунуў тыльным бокам далоні з дошкі ўсе фігуры. Мы не адразу зразумелі, што Чэнтавіч здаў партыю. Ён капітуляваў, ён не жадаў, каб мы сталі сведкамі яго канчатковага паражэння. Адбы-

лося нечаканае: чэмпіён свету, пераможца незлічоных турніраў, спусціў сцяг перад незнаёмым, перад чалавекам, які дваццаць ці дваццаць пяць гадоў не дакранаўся да шахмат. Наш сябар, безыменны, у адкрытым баі дабіўся перамогі над мацнейшым шахматыстам свету!

Самі таго не заўважаючы, мы ўсхвалявана паўскоквалі адзін за адным з месца. У нас усіх было адчуванне, што мы павінны неяк выказаць радаснае здзіўленне, якое авалодала намі, павінны нешта сказаць або зрабіць. Адзін толькі чалавек застаўся нерухомым і спакойным — Чэнтавіч. Пачакаўшы нейкі момант, ён падняў галаву, скіраваў на нашага сябра позірк і спытаўся:

— Яшчэ адну партыю?

— Канечне! — адказаў доктар Б. з ажыўленнем, якое непрыемна ўразіла мяне. Потым ён сеў і, перш чым я паспеў нагадаць яму аб яго ўмове — згуляць толькі адну партыю, пачаў з ліхаманкаваю паспешнасцю расстаўляць фігуры. Ён так нерваваўся, калі ставіў іх на месца, што пешка двойчы выслізгвала з дрыготкіх пальцаў і падала на падлогу. Непрыемнае пачуццё, якое авалодала мною ўжо раней, ператварылася з-за яго ненатуральнай усхваляванасці ў страх. Бо гэты раней ціхі і спакойны чалавек быў, відавочна, у нейкім экстазе, ён увесь дрыжаў як у ліхаманцы.

— Не трэба, — шапнуў я яму, — не трэба! На сёння хопіць. Для вас гэта надта вялікае напружанне.

— Напружанне? Ха-ха! — гучна і пагардліва засмяўся ён. — Пакуль мы тут валаводзіліся, я мог бы згуляць семнаццаць партый. Адзінае, што мне цяжка, гэта старацца не заснуць пры такіх тэмпах. Ну, дык вы калі-небудзь ужо пачняце?

Апошнія словы былі сказаны рэзкім, амаль грубым тонам і датычыліся Чэнтавіча. Той паглядзеў на праціўніка спакойна і абыякава, але яго змрочны, каменны позірк нагадваў удар кулаком. Паміж гульцамі ўзнікла адразу ж нешта новае — небяспечнае напружанне, пя-

кучая нянавісьць. Гэта не былі болей партнёры, якія жадалі праверыць майстэрства сваё і другога, а ворагі, якія пакляліся знішчыць адзін аднаго. Чэнтавіч доўга марудзіў, перш чым зрабіць першы ход, і ў мяне склалася цвёрдае перакананне, што марудзіў ён наўмысна. Несумненна, гэты выпрабаваны ў баях стратэг ужо даўно зразумеў, што яго маруднасць стамляе і раздражняе праціўніка. Не менш чатырох мінут спатрэбілася яму для таго, каб зрабіць самы звычайны дэбютны ход — перасунуць каралеўскую пешку на два палі наперад. Наш сябар адразу ж перасунуў каралеўскую пешку са свайго боку, і зноў Чэнтавіч нязносна доўга марудзіў з ходам у адказ; гэтак бывае, калі з дрыготкім сэрцам чакаеш удару грому пасля яркай успышкі маланкі, а грому ўсё няма. Чэнтавіч не варушыўся. Ён адбумваў хады спакойна і няспешна, і ў мяне ўсё болей расло перакананне, што робіць ён гэта наўмысна; яго маруднасць дазваляла мне добра назіраць за доктарам Б. Ён толькі што выпіў трэцюю шклянку вады, і я міжвольна ўспомніў яго расказ аб няўтольнай смазе, якая мучыла яго ў камеры. Выразна выявіліся ўсе адзнакі ненармальнага стану: лоб яго пакрыўся потам, шрам на руцэ пачырванеў і стаў значна больш прыкметны. Але ўсё-такі ён трымаў сябе яшчэ ў руках. Толькі пасля чацвёртага ходу, калі Чэнтавіч зноў паглыбіўся ў бясконцы роздум, доктар Б., ускіпеўшы, усклікнуў:

— Пойдзеце вы, нарэшце, ці не?

Чэнтавіч холадна паглядзеў на яго.

— Як мне помніцца, мы згадзіліся, што абдумваць кожны ход можна дзесяць мінут. Я прынцыпова буду прытрымлівацца гэтага тэрміну.

Доктар Б. прыкусіў губу. Я заўважыў, што ён з усё большым нецярпеннем пастуквае нагою па падлозе, і сам ужо не мог саўладаць з трывогаю — я ўсё болей адчуваў, што з ім вось-вось здарыцца нешта неверагоднае. І папраўдзе: на восьмым ходзе зноў адбылася

сутычка. Доктар Б., хваляванне якога ўвесь час расло, не мог схаваць нервовага раздражнення; ён ні хвіліны не сядзеў спакойна на месцы і пачаў цяпер неўсвядомлена барабаніць па сталае пальцамі. Чэнтавіч зноў падняў сваю цяжкую мужыцкую галаву.

— Магу я папрасіць вас перастаць барабаніць па сталае? Мне гэта перашкаджае. Я так не магу гуляць.

— Ха!.. Яно і відаць.

Лоб Чэнтавіча пачырванеў.

— Што вы хочаце гэтым сказаць? — спытаўся ён рэзка, са злосцю.

Доктар Б. зноў коротка, пагардліва засмяяўся.

— Нічога, акрамя таго, што, відаць, вы вельмі хвалецеся.

Чэнтавіч змоўчаў і зноў схіліўся над дошкаю.

Толькі праз сем мінут ён зрабіў наступны ход. Гульня працягвалася ўсё ў тым жа пахавальным тэмпе. Чэнтавіч быццам ператварыўся ў статую; цяпер, перш чым перасунуць фігуру, ён ужо поўнасю вытрымліваў вызначаны максімум, а паводзіны нашага сябра з кожным ходам рабіліся ўсё болей дзіўнымі. Здавалася, ён перастаў цікавіцца гульнію і заняты чымсьці зусім іншым. Ён больш не бегаў усхвалявана з месца на месца, а сядзеў нерухома і, скіраваўшы кудысьці ўдалачынь адсутны, амаль вар'яцкі позірк, мармытаў сабе нешта пад нос; або ён быў паглыблены ў абдумванне нейкіх бясконцых камбінацый, або — і я моцна падазраваў, што гэта менавіта так, — разыгрываў у галаве зусім другія партыі. Што б там ні было, кожны раз, калі Чэнтавіч рабіў ход, яго трэба было вяртаць да рэчаіснасці. Тады яму заўсёды патрэбна была мінута, каб зноў разабрацца ў становішчы; я ўсё больш пераконваўся, што у доктара Б. пачаўся прыпадак ціхага вар'яцтва, які ў любы момант мог перайсці ў буйны. Ён быццам забыўся і пра нас, і пра Чэнтавіча. І папраўдзе, на дзевятнацятым ходзе выбухнуў крызіс. Ледзь толькі Чэн-

тавіч зрабіў ход, як доктар Б., кінуўшы мімалётны позірк на дошку, раптам прасунуў свайго слана на тры палі наперад і гучна закрычаў:

— Шах! Шах каралю!

Чакаючы чагосьці незвычайнага, усе ўтаропіліся вачамі ў дошку. Але праз мінуту адбылося тое, чаго мы ніяк не чакалі. Вельмі павольна Чэнтавіч падняў галаву, чаго ён не рабіў яшчэ ні разу, і абвёў усіх нас поглядам. Нешта, здавалася, прынесла яму надзвычайную асалоду, губы яго паступова расцягнуліся ў задаволенай, прыкметна пагардлівай усмешцы. Толькі калі ён да канца здаволіўся сваім трыумфам, прычына якога была нам пакуль што невядомая, ён з прытворнаю ветлівасцю звярнуўся да прысутных:

— Прабачце, але я не бачу, дзе тут шах. Можа, хто-небудзь з вас, панове, бачыць шах майму каралю?

Мы паглядзелі на дошку, а потым з трывогаю на доктара Б. Кароль Чэнтавіча быў абаронены ад слана пешкаю — гэта заўважыла б і дзіця,— і ні пра які шах не магло быць і гаворкі. Мы занепакоіліся. Можа, наш сябар, у хваляванні перасунуў фігуру на поле далей або бліжэй, чым належала? Наша маўчанне прыцягнула цяпер і ўвагу доктара Б., і ён сказаў:

— Але кароль жа мусіць быць на «f7»... ён стаіць няправільна, зусім няправільна. Вы зрабілі няправільны ход! Усе фігуры стаяць не на сваіх месцах... гэтая пешка павінна быць на «g5», а не на «g4»... гэта зусім другая партыя... гэта...

Ён раптам асекся. Я моцна схапіў яго за руку, дакладней, проста ўшчыпнуў з такою сілаю, што нават ён у сваім ліхаманкавым замяшанні адчуў гэта. Ён павярнуўся і, як самнамбул, паглядзеў на мяне:

— Што... вам трэба?

— Remember!¹ — сказаў я толькі адно слова і лё-

---

¹ Успомніце! (Англ.)

генька пагладзіў пальцам шрам на яго руцэ. Ён механічна паўтарыў мой жэст і шклянымі вачамі ўтаропіўся на крывава-чырвоную паласу. Раптам ён задрыжаў усім целам, быццам па скуры прабег мароз.

— Богам прашу,— прашаптаў ён бледнымі губамі,— няўжо я сказаў ці зрабіў якое-небудзь глупства?.. Няўжо магчыма, што я зноў?..

— Не,— ціхім голасам адказаў я,— але вы павінны спыніць гульню зараз жа. Неадкладна! Успомніце, што сказаў вам урач!

— Доктар Б. рэзка ўскочыў з крэсла.

— Прашу прабачэння за недарэчную памылку,— сказаў ён сваім ранейшым ветлівым голасам і пакланіўся Чэнтавічу.— Я, канечне, сказаў абсалютнае глупства. Зразумела, гэтую партыю выйгралі вы.

Потым ён звярнуўся да нас:

— І ў вас, панове, я таксама прашу прабачэння. Але я папярэджаў загадзя, што не трэба ўскладаць на мяне вялікіх спадзяванняў. Прабачце, што я вось так ганебна скончыў гульню. Гэта апошні раз, што я спакусіўся гуляць у шахматы.

Ён пакланіўся і пайшоў з тым жа сціплым і загадкавым выглядам, з якім упершыню з'явіўся сярод нас. Я адзін ведаў, чаму гэты чалавек ніколі болей не дакранецца да шахмат, астатнія ж збянтэжана стаялі навокал, няясна здагадваліся, што нешта цёмнае і грознае пранеслася міма і ледзь не закрунула іх.

— Damned fool!¹ — расчаравана прабурчаў Мак Конар.

Апошні ўстаў са свайго крэсла Чэнтавіч і кінуў яшчэ адзін позірк на незакончаную партыю.

— Шкада,— велікадушна сказаў ён.— Атака была зусім няблага задумана. Як на аматара гэты чалавек гуляе на рэдкасць таленавіта.

---

¹Пракляты дурань! (Англ.)

З М Е С Т

Веліч і трагедыя гуманіста. <i>У. Чапега</i>	3
На в е л ы	
Страх	9
Пякучая таямніца	59
Гувернантка	129
Амок	147
Ліст незнаёмай	206
Вуліца ў месячным святле	249
Дваццаць чатыры гадзіны з жыцця жанчыны	268
Скон аднаго сэрца	331
Нябачная калекцыя	364
Лепарэла	381
Мендаль-букніст	410
Шахматная навела	439

Літаратурна-мастацкае выданне

Цвэйг Штэфан

ПЯКУЧАЯ ТАЯМНІЦА

Навелы

Рэдактары *І. П. Дабрыян, В. С. Сёмуха*. Мастак *Н. У. Сустава*. Мастацкі рэдактар *А. І. Цароў*. Тэхнічныя рэдактары *Г. П. Тарасевіч, М. Ц. Папкова*. Карэктар *Я. Ф. Харко*.

Здадзена ў набор 18.02.93. Падап. да друку 11.05.94. Фармат 70×100¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 20,15. Ум. фарб.-адб. 20,48. Ул.-выд. арк. 22,95. Тыраж 6000 экз. Зак. 133.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Міністэрства культуры і друку Рэспублікі Беларусь. Ліцэнзія ЛВ № 3. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

1954

МАСКАТИ МЕДОБИШТИ

